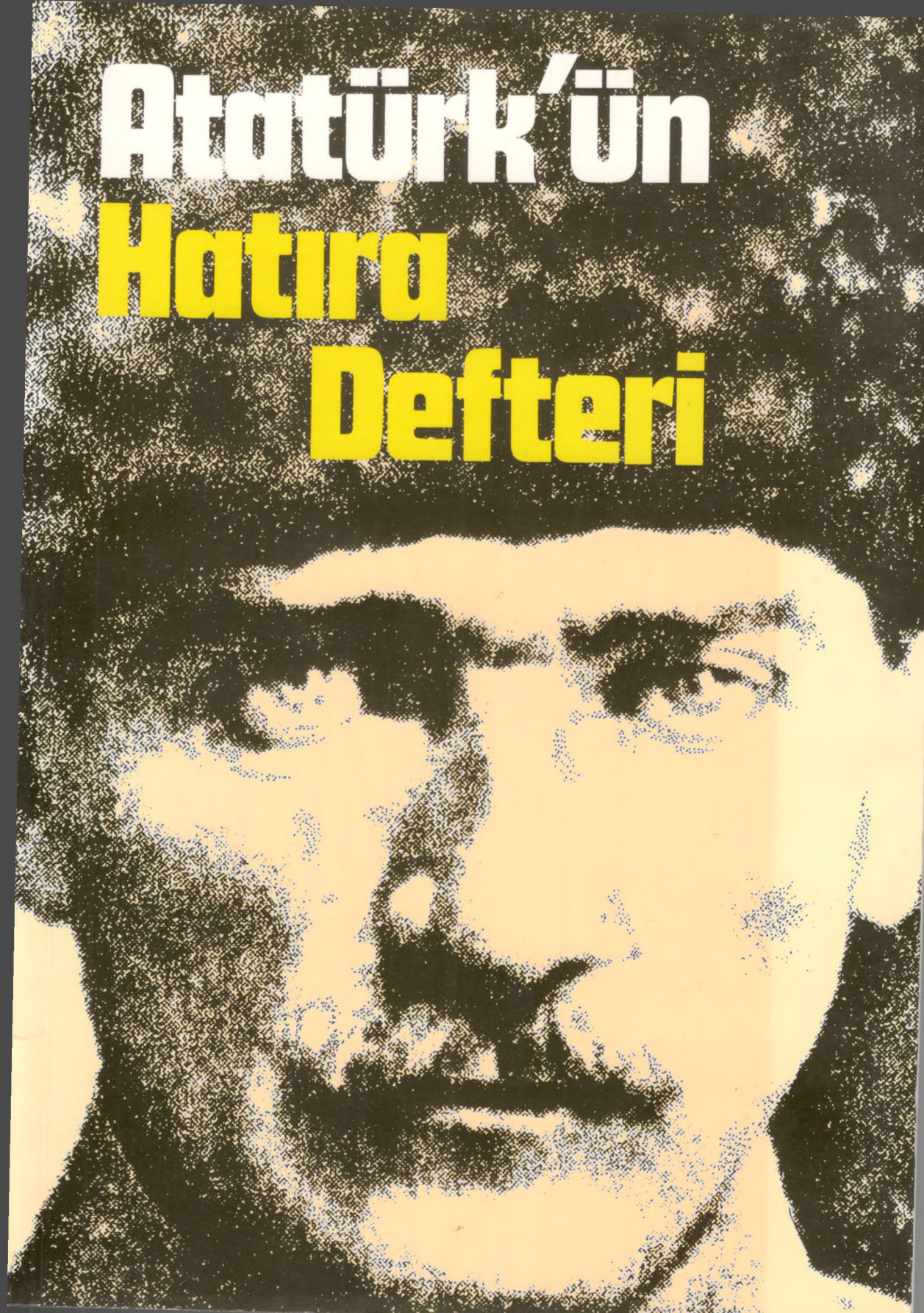
Atatürk'ün Hatıra Defteri

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XVI. Dizi — Sa. 16[b]

ŞÜKRÜ TEZER

ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

3. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1995

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sunuş VII

I — Önsöz 1

II — Başlangıç 9

III — İki Harp Hatırası ve Miralay Mustafa Kemal'in Edirne'de Bir Birliği Teftişi 17

IV — Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi (Mustafa Kemal'in 16 ncı Kolordu Kumandanlığı) 33

V — Mustafa Kemal'in Birinci Dünya Savaşına Ait Anıları . . 65

VI — Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı 95

VII — İkinci Ordu Kumandanlığı 107

VIII — Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın Yedinci Yıldırım Ordusu Kumandanlığı 127

IX — Mustafa Kemal Paşa'dan Ayrı Geçen Yıllarım 177

X — Eleştiri ve Açıklamalar 185

Dizin 213

Hatıra Defterinin tıpkı basımı . . . . . I-LII

S U N U Ş

Mustafa Kemal Atatürk I. Cihan Savaşında, Gelibolu, Diyarbakır, Bitlis ve Suriye cephelerinde tümen, kolordu, daha sonra 7. Ordu ve Yıldırım Orduları Grubu komutanlıklarında bulunmuştur. Türk ordularını bu bölgelerde idare ederken bir taraftan oralarını ve halkını yakından tanımak fırsatını bulmuş, diğer taraftan da yurdun çeşitli bölgelerinden gelen subay ve erlerinin kabiliyetlerine ve yurtları için yaptıkları fedakârlıklara şahit olmuştur. Bu, geleceğin devlet adamı Kemal Atatürk için büyük bir tecrübe devresidir.

Ancak Atatürk'ün hayatında bir diğer yön daha vardır: O, okumasını daima sevmiş ve bunlardan istifade edebilmiştir. İşte yayınladığımız bu belge ve hatıralar buna bir örnektir.

Mustafa Kemal'in general rütbesini kazanarak gittiği doğu cephesinde, yedeksubay olan Şükrü Tezer yaveridir. Ona sonradan bu küçük hatıra defterini vermiştir. Merhum Şükrü Tezer bu savaşa ait kendi hatıralarını da yazmışsa da sağlığında bastırmaya fırsat bulamadığı için evlâtlarına kalmıştır. Ancak Kemal Atatürk'ün böyle bir hatıra defteri olduğunu şu suretle bilmekte idik:

Rahmetli şair Mehmet Emin Yurdakul'un büyük oğlu Halim Yurdakul, İstanbul Tekel Genel Müdürlüğünde Ulaştırma Müdürü iken bir iş için Diyarbakır'a gitmiş; rahmetli Şükrü Tezer de Diyarbakır Tekel Müdürü olarak orada bulunuyormuş. Halim Yurdakul, Şükrü Tezer'in evinde misafir iken, bir gün Şükrü Tezer: « Benim elimde Atatürk'ün bir hatıra defteri var, orada babanızı ilgilendiren notlar bulunuyor » diyerek defteri Halim Yurdakul'a göstermiş. O da babasını ilgilendiren ve defterin XXVI. ve XXXIV. sayfalarında bulunan notların kopyalarını almış. Halim Yurdakul daha sonra bu notları Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir'e vermiştir. Uluğ İğdemir bu notları « Sümerbank » dergisinin Kasım 1965 tarihli 53. sayısında « Atatürk'ün Günceleri » adlı yazısında yayınlamıştır. Burada özellikle üzerinde durulan Atatürk'ün okuduğu kitaplardır.

İşte bu yolla bildiğimiz hatıra defterini bulmak için teşebbüse geçtik. 1971 yılında İzmir Barosunun tertip ettiği Atatürk haftasına gittiğim zaman, merhum Şükrü Tezer'in ailesini bularak görüştüm. Oğlu sayın Cahit Tezer babasının yazılarıyla beraber hatıra defterini de bana, Türk Tarih Kurumunda yayınlanmak üzere, verdi.

Şimdi elimizde olan bu kitap, « Türk Tarih Kurumu Atatürk ve Yeni Türkiye Araştırma Merkezi » mizin kararı ile yayınlanmaktadır. Burada yaver Şükrü Tezer'in bu savaşa ait hatıra ve yazıları ile, biyografisi yer almaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün kendi el yazısiyle olan hatıraları az olmakla beraber çok ilgi çekicidir.

Bu belgeleri saklayan ve Türk Tarih Kurumu'na veren Şükrü Tezer ailesine teşekkür ederiz.

Prof. Dr. AFETİNAN

M. Kemal Atatürk yaverleri ile

I. Salih Bozok, II. Şükrü Tezer, III. Cevat Abbas Gürer

Onun, birinci derecede diyebileceğim çok yakınında bulunabilmek zevk ve saadetini - aradan uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen - bütün tazeliğiyle hâlâ muhafaza edegelmekte olduğum gibi, hayatımın en mesut günlerini yaşamaya vesile teşkil eden o şerefli hizmetten bugün için mahrum kalmaktan doğan üzüntüyü - bu yaşta bile - elan hissetmekteyim.

İşte, munhasıran bu ahvalin tesiri altında bulunmaktan hasıl olan ilham ve bu haletin verdiği cesaretle öteden beri zihnimde yaşayan ülküyü canlandırmak, benim için ifası gerekli başlıca bir gaye olduğu halde bu sahada kutsal ve vicdanî telâkki ettiğim kadar bir mecburiyet karşısında olarak da üzerime düşen vazifenin ancak, bu defa yerine getirilmesi mümkün ve kısmet olabilmiştir.

Her şeyden önce şu noktayı arzetmek isterim ki; naçiz şahsım, ebediyete intikal etmiş bu pek büyük insan hakkında - yukarıda işaret ettiğim gibi - herhangi bir methiye veya bu mevzuda edebî bir sahife meydana getirecek değildir.

Esasen, indî ve hayalî mütalâalarda bulunmak, olay ve hakikatlerin mana ve mahiyetini bozmak ve karıştırmaktan başka bir işe yaramıyacağı aşikâr bulunduğu cihetle bundan kesin olarak sakınmaya çalışacağım.

Binaenaleyh, bu teşebbüsten yegâne maksadım, Birinci Dünya Harbi mümtaz kumandanlarından Mustafa Kemal Paşa'nın - bugüne kadar herhangi bir vesile ile hiç bir yerde bahsi geçmemiş olduğu için - henüz kimse tarafından bilinmeyen ve hiç bir suretle intişar etmemiş hatıratını, o günlere ait bazı fotoğraflariyle birlikte tespit ve bunu büyük Türk milletine maletmektir.

Bu gayenin diğer bir cephesi de, anlatacağım hatıralar meyanında yine şimdiye kadar herhangi bir sebeple aleniyet sahasında lâyık olduğu mevkii almaktan mahrum ve bu yüzden tamamen meçhul kalmış çok enteresan ve her biri ayrı ayrı hususiyeti haiz tarihî hakikatlerin tam bir ifadesi olarak tezahürünü sağlamaktan ibarettir.

Bu vesile ile ve başlıca vicdan borcu olarak üzerinde ehemmiyetle durmak mecburiyetini hissettiğim bir noktaya daha temas edeceğim:

Atatürk'ün aziz ruhunu tazip etmemek için olayların esas ve mahiyetlerinden zerrece ayrılmamak ve dolayısiyle herhangi bir aykırılığa meydan vermemek hususunda azamî titizlik gösterileceğini önceden belirtmek isterim.

Sayın okuyucularımın şu noktaya bilhassa dikkat ve alâkalarını çekerim ki; eser, bir tetkikçi sıfatiyle ve şuradan buradan yardım temini suretiyle herhangi bir inceleme mahsulü olarak değil, ancak, hadiseleri görüp şahit olmuş ve bizzat içinde yaşamış bulunmam itibariyle ve tam manasiyle hakikatlerin ifadesi olacaktır.

Bu suretle meydana getirmeye çalışacağım bu eserde, özel ve mümtaz yer işgal edecek olan « Hatırat »ın cihandeğer kıymeti, doğrudan doğruya Mustafa Kemal tarafından bizzat yazılmış olmasıdır.

Bunun ehemmiyeti, fotokopileriyle birlikte esere aynen ve olduğu gibi aktarılarak umumî efkâra arzedilmek suretiyle bir kat daha artacak ve böylece hatıraların her yönden haiz bulunduğu engin mana kolaylıkla anlaşılacaktır.

Yine ve bilhassa bu hatıralar bize, aziz Atatürk'ün İstiklâl Mücadelesini müteakip meydana getirdiği tarihî inkılâplarından bir kısmını, yıllarca önce tasarlayarak bizzat kaydetmiş bulunduğunu görmek ve anlamak imkânlarını da bahşedecektir. İlâveten:

Ata'nın yalnız asker ve devlet adamı olmadığını, aynı zamanda şiir, edebiyat ve felsefeye karşı olan merak ve derin alâkalarını da bu vesile ile müşahede etmek mümkün olacaktır.

Şimdi, söz sırası münasebetiyle ve benim için oldukça önemli bir ciheti bilhassa aydınlatmak isterim:

Bahis konusu edilen ve kitaba özel bir durum verecek olan Hatıra Defterinin muhafazası, bazı hususî evrakı meyanında Kumandan Mustafa Kemal tarafından şahsıma tevdi buyurulmuştu. Maiyetlerinden ayrılırken diğer vesaikle birlikte kendilerine takdim sırasında, eline aldığı bu defterin birkaç sahifesini çevirip gözden geçirdikten sonra bana uzatırken:

— Şükrü! Bu, sende kalsın!.

buyurarak naçiz şahsıma hediye etmek suretiyle göstermiş oldukları bu pek büyük lütufları karşısında minnet ve şükranlarımı arzetmekten âciz kalmıştım.

Binaenaleyh, uzun yıllardan beri özel bir titizlikle saklayageldiğim ve bugün olduğu kadar yarın için de sonsuz kıymeti olan bu hatıraların, zaman geçtikçe manevî değeri o nispette artacağına asla şüphe edilemez.

Burada, bir noktaya teması lüzumlu ve faydalı görmekteyim:

Bahsettiğim defter hakkında sayın okuyucularıma bir fikir verebilmek için bunun şekil ve evsafı hususunda, ileride hatıraların nakline başlanıldığı sırada gerekli açıklamada bulunacağım.

Bu vesile ile bir nokta üzerinde daha durarak hasıl olması muhtemel bazı tereddütleri peşinen gidermeyi bir vazife addederim:

Bahsi geçen hatıraların gerçekliğinden şüphe edenler olabileceği veya böyle bir şeyin vukuunda endişe edilmese bile herhangi bir mülâhaza ile aziz Ata'mızın üfulünden hemen hemen çeyrek asır sonra hatıralarını neşretmek yetkisi üzerinde durularak bu yolda fikir beyan edileceği, belki de daha ileri gidilerek bu teşebbüsü bazı yönlerden tenkit edecek kimselerin bulunabileceği - zayıf bir ihtimalle de olsa - akla gelmektedir.

Önce; bu tahminimde yanılmış olmamı çok arzu ederim. Şayet, aksi zuhur edecek olursa, o yolda düşünen sayın okuyucularımı - kendi zaviyelerinden - bir dereceye kadar, daha doğrusu bir an için haklı görmek mümkün olabilirse de bu hususta pek de acele etmeyerek sabır ile sonucu beklemelerini kendilerinden bilhassa rica ederim.

Bundan başka merhumun, ölümünden epeyce önceki yıllarda İstanbul gazetelerinden birinde tefrika halinde bazı yazıları, bir de kitabı çıktığı kulağıma çalınmışsa da maalesef görmüş ve okumuş değilim.

Bu duruma binaen, bütün olayların halen hayatta kalan tek şahidi ve hassaten Mustafa Kemal'e ait hatıraların yarım asır gibi oldukça uzun zamandan beri büyük bir dikkat ve titizlikle koruyanı sıfatiyle, geçmiş hadiselerle birlikte sahip bulunduğum diğer bilcümle malûmatı, olay sırasiyle bir araya toplayarak bunları büyük Türk milletine ve bu camia içinde bugünkü gençliğin bilgisine sunmak gibi tarihî ve millî bir görevle karşı karşıya bulunduğumu takdir etmekteyim.

Bilindiği gibi; aziz Ata'mızın hazin ölümünden sonra ve hemen Millî Mücadele zamanında başlayarak daha sonraki devreye ait olmak üzere yakınları tarafından birçok hatıraları nakledilmiştir ki bunların, hususiyetlerine göre ayrı ayrı birer kıymeti haiz bulunduğu asla inkâr edilemez.

Ancak; bunlar dışında ve bir zamanlar aziz Ata'mız hakkında kitap yazmak hevesi âdeta moda haline getirilip türlü maksatlarla girişilen bu işte bilerek veya bilmeyerek hakikatla ilgisi olmayan yayınlar yapıldığı da vakidir.

Ayrıca, elime geçen bir eserde, yazarın, kaynak olarak tamamen Ata'nın büyük Nutkunu ele alması, benim gibi birçok okurların da her halde dikkatlerini çekmiş olduğuna şüphe yoktur.

Halbuki; Mustafa Kemal'in Büyük Millet Meclisi kürsüsünden bizzat okuyarak günlerce devam eden ve böylece tarihimize ve Türk milletine armağan ettikleri bu büyük ve ölmez eser, bütün delil ve vesikalariyle birlikte meydanda iken artık bundan faydalanmak suretiyle aynı konularda kitap yazmanın manası nedir?

Biraz yukarıda, yakınları tarafından meydana getirilmiş olduğuna işaret ettiğim eserlerin bir kısmında, Mustafa Kemal'in İstiklâl Savaşından önceki Birinci Dünya Harbi zamanına ait bazı faaliyetlerinden de bahsedildiği müşahedem cümlesindendir.

Bununla beraber, bu eserler umumiyet itibariyle emir ve kumandası uhdelerinde bulunmuş olan muhtelif kumandanlıklardan bâhis olup herhangi bir tafsilât verilmeksizin bunlara yalnız, bilvesile temas edilmekle iktifa olunmuştur ki, en doğru düşünce ve hareket tarzı da şüphesiz budur.

Evet, her biri ayrı ayrı ve başlı başına birer konu teşkil edecek mahiyette olan bu kumandanlıkların geçirdiği safhaların içyüzüne girilememiş olması kadar tabiî bir şey olamaz.

Esasen bu cihet, ancak, hadiselerin bilfiil içinde bulunmuş olmak sayesinde temini mümkün olabileceğine göre bir zaruret halinde örtülü geçilmiş olduğu anlaşılan bu bahisleri teferruatiyle birlikte izah işi, doğrudan doğruya naçiz şahsıma düşen vazifeler arasında bulunduğuna inanıyorum.

Binaenaleyh, halen içinde bulunduğumuz devirden yıllar ve yıllar-

İkincisi; mevzubahis hatıralarda, aziz Ata'mızın özel hayatiyle ilgili bir cihet ve münasebet aramak imkânı da asla tasavvur olunamaz. Çünkü bunlar, hemen hemen ve genel olarak ayrı birer mana ve kıymet taşıyan günlük hadisatı bizzat kayıt ve tespit etmiş olmalarından ibaret ve tarihî mahiyeti haizdir. Aynı zamanda hatırat, aziz Ata'nın bazı konulara ait çeşitli düşünceleriyle birlikte analiz ve isabetli görüşlerini de içine almaktadır.

Bu hatırattan, aşağıda ve kitabın « Başlangıç » bölümünde görüleceği üzere iki günlüğe ait kısmı, bir makalem vesilesiyle bundan kırkbeş sene önce ve 1922 yılında İzmir gazetelerinden birinde neşredilmiş bulunmaktadır ki, bu neşriyat daha önceden, sözü geçen müessesece yapılan teşebbüs üzerine aziz Ata'nın yüksek müsaadesi alınmak suretiyle keyfiyet tasvip ve müsamaha ile karşılanmıştır.

Bu itibarla, mezkûr hatırattan hemen hemen aynı mahiyette bulunan diğer kısımlarının da bu defa milletçe bilinmesinde hiç bir mahzur bahis konusu olamayacağı gibi, esasen yukarıda izah ettiğim veçhile ortada bunların neşrine mani herhangi bir sebep ve gizlilik de mevcut değildir.

Binaenaleyh, elde, böyle maddî bir imkân varken bunun, ihmal veya aldırmazlık yüzünden heba ve heder edilmesi elbette hoş görülemez. Bunun için; aziz Ata'mıza ait her yönden yüksek değeri haiz ve ibretle mütalâaya lâyık hatıralar muvacehesinde sükût edilmesi, bu tarihî kıymetlerin meçhul kalarak karanlıklara gömülmesine sebep teşkil edeceği şüpheden varestedir.

Bu durumun ise, şahsımı, vicdanen sorumlu mevkie düşürebileceğini takdir ederek, binnetice bu halin manevî üzüntüsü altında ezilmemek gaye ve düşüncesi, bu eseri meydana getirmek teşebbüsüme âmil olan esbabın başlıcalarındandır.

Bahsi geçen hatıratta rastlanacak askerî hususata ait kısımların da aradan uzun yıllar geçmiş olması itibariyle tarihe karışarak bugün için neşir ve açıklanmasında hiç bir mahzur tasavvur edilemez.

Eserin meydana getirilmesinde ele alınmasını tespit etmiş olduğum mevzuların bütün safahatına, noksansız ve tam manasiyle vâkıf ve hadiseler içinde bilfiil bulunarak o hayatı, geceli gündüzlü Kumandanla birlikte yaşamış ve daimî olarak yanlarında bulunmuş olan rahmetli mesai arkadaşım Cevat Abbas Gürer'le âcizleridir ve kısmen de (sonradan ve Paşa'nın Diyarbakır'a ikinci defa gidişlerinde ve 2 nci Ordu Kumandanı bulunduğu sırada karargâha iltihak etmiş olan) merhum Salih Bozok'tur.

Vaktiyle müşterek vazife arkadaşlığı yapmış olduğum bu zevat, Mustafa Kemal'in Birinci Dünya Harbinde bulunmuş olduğu muhtelif cephelerdeki hayat ve hatıraları hakkında bir eser meydana getirmemişler ve belki de buna imkân bulamamışlardır. Bunlardan yalnız Cevat Abbas Gürer'in, bir iki mecmua ve gazetede bu konuya umumî bakımdan temas eden parça halindeki birkaç yazısını tesadüfen gördüm.

Falkenhayn ile olan çetin ve cesurane mücadelesinin safahat ve sonuçları.)

Ve nihayet bunlarla birlikte muhtelif konularda geçen olayların da şahsî notlara dayanarak açıklanmasına ve böylece 1916 - 1918 Mustafa Kemal'ini, o yıllara ait bilinmeyen taraf ve hüviyetiyle tanıtmak suretiyle eserin tamamlanmasına çalışılacaktır.

Muhterem okuyucularım, üzerime aldığım vazifenin ehemmiyet ve kutsiyetini tamamen müdrik bulunduğum gibi, mesuliyet payını da nazara alarak bu uğurda azamî dikkat sarfiyle hakikatten asla ayrılmamak prensibi esas ve katîdir. Yalnız, kitabın temelini teşkil edecek vekayi ve hadisatın aksettirilmesinden doğabilecek herhangi bir hata vukuu endişesinden değil de, daha ziyade yazı tekniği bakımından meydana gelmesi muhtemel kusurun, müsamaha ile karşılanmasını şimdiden bilhassa rica ederim.

Sözlerime son vermeden, eşsiz Ata'mızın manevî huzurunda huşû ve kemali tazimle eğilerek aziz ruhuna Ulu Tanrı'dan rahmet ve şefaat dilerken her türlü tesirden kaçınarak meydana getirmeye çalıştığım bu naçiz eserle büyük Türk milletine ve bugünkü gençliğe ve aynı zamanda gelecek nesillere ufak bir hizmette bulunabilmek şeref ve bahtiyarlığını kazanabilirsem benim için ne mutlu!..

Gayret benden, tevfik Allah'tan.

ca sonrasını gözönünde tutmak azim ve kararıyle giriştiğim bu teşebbüste takip ettiğim esas maksat ve en mühim gaye; aziz Ata'mızın altmış yıla yakın yaşadığı şan ve şeref dolu hayatından hiç olmazsa, benim canlı olarak temin edebilmek imkânına malik bulunduğum bir parçasına ait ve başından sonuna kadar tarihî hadiselerle geçmiş kısmını, elde mevcut vesikalara müstenit olarak ve tamamen hakikî hüviyetleriyle meydana getirmeğe matuf bulunmaktan ibarettir.

Gerçi, Mustafa Kemal'in bahsettiğim üç yıllık hayatını şu naçiz kitiba sığdırmağa maddî imkân mevcut olamayacağı gibi, esasen ciltler dolusu yazılsa bile bu önemli işin yine de yerine getirilemeyeceği pek tabiîdir. Naçiz şahsım, sadece, o büyük insanın maiyetlerinde bulunduğum zaman zarfındaki hayatının belli başlı ve en önemli noktalarını aydınlatmak suretiyle, üzerime düşen vazifeyi başarmaya çalışacaktır.

Bu itibarla, bundan yarım asır önce Mustafa Kemal tarafından bizzat yazılmış olup naçiz kalemimle ileride aynen nakledeceğim hatırat ile bu arada hem şahsî notlara göre ve hem de bugün için tek şahidi kaldığımı göz önünde tutarak, yalnız vicdanî hareket ve âcizane salâhiyetle anlatacağım bazı hadisata müteallik hatıralarının, kanaatimce ayrı bir özellik taşıyacağına şüphe etmiyorum.

Bu vesile ile, esere alacağım konulara da kısaca temas ederek ufak çapta bir planını çizmek isterim :

a) Yukarıda kayıt ve işaret etmiş olduğum veçhile ne Gazi, ne Ebedî Şef ve ne de Atatürk devirlerinden bahsedilmeksizin, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Zaferini müteakıp ve 1916 yılında 16 ncı Kolordu Kumandanı olarak Edirne'den Şark cephesine hareketle Diyarbakır ve Bitlis havalisinde geçen başarılı hizmetleri,

b) O tarihlerde kendileri tarafından yazılmış olan günlük hatıralarının (*fotokopi halinde*) aynen ve izahlı şekilde nakli, (eserin ruh ve esasını ve aynı zamanda özelliğini, bugüne kadar istisnasız olarak hiç bir kimsenin vâkıf bulunmadığını katiyetle ifade edebileceğim bu çok kıymetli hatıralar teşkil edecektir.)

c) Mustafa Kemal'in 16 ncı Kolordu Kumandanı iken 1917 yılı Şubat ayı içinde Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığına tayini üzerine Silvan'dan Şam'a yaptıkları çok meraklı seyahati, (bu arada, zamanın Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa ile aralarında geçen hadise), Şam'dan 2 nci Ordu Kumandanı olarak tekrar Diyarbakır'a avdeti,

d) 2 nci Ordu Kumandanlığı zamanına ait hadiseler,

e) 7 nci Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayini üzerine teşkilâta müteallik işlerin tamamlanması maksadiyle ilkönce geçici bir zaman için bulunmuş oldukları İstanbul'da ve daha sonra Ordu Merkezi Halep'te geçen hayat ve faaliyetleri, (bu arada, memleketimizin müdafaa ve genel idaresi gibi en önemli siyasî ve diğer meselelerle ilgili olarak Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı müttefikimiz Alman Mareşalı von

II

BAŞLANGIÇ

Esas mevzuumuza başlamadan önce eldeki Hatıra Defterinin, aziz Atatürk'e ait ve kendi kalemlerinden çıkmış olduğunu hiç bir şüpheye *mahal* bırakmayacak şekilde ispat etmeyi, başta gelen bir vazife saymaktayım. Bu itibarla, her şeyden önce bu hususta çok mühim gördüğüm bir noktanın belirtilmesi için sayın okuyucularımın müsaadelerini rica ederim.

Bu açıklama keyfiyeti, « Önsöz » de bahsetmiş olduğum ve Mustafa Kemal'e ait hatıratın bağlanmasını teşkil edecek mahiyette bulunan ve oldukça eski yıllara ait İzmir gazetelerinden birinde neşredilmiş olan bir yazımın bu eserde yer almasını icap ettirecektir ki, buna bence katî lüzum ve zaruret vardır.

Önce; 1922 senesinden beri sadece bir hatıra olarak muhafaza edegeldiğim gazetenin, uzun yıllar sonrası böyle önemli bir mevzuda işe yarayacağını, hüsnü tesadüf eseri olmaktan başka bir şeyle ifade edebilmeme imkân göremiyorum.

Ayrıca, bu gazetede neşredilen ve tarihî vesika mahiyetini haiz hatıralar, bilhassa, meydana getirmeye çalışacağım bu eserin başlıca dayanağını teşkil edeceğine de şüphe yoktur.

Bununla beraber bu vesikanın, aşağıda izah edeceğim hadise sebebiyle kırk küsur yıl önce neşir ve bugüne kadar da muhafazasına imkân ve fırsat elvermemiş olsaydı, eserin mevzuu 1916 - 1918 yılları Mustafa Kemal'ini ve aynı zamanda o büyük dâhinin kendi el yazılarını ihtiva eden hatıralarını ve bu arada birçok tarihî hadiselerin de - müeyyidesiz kalması yüzünden - kitap halinde neşrine *kalkışmak* değil, böyle bir teşebbüsü mülâhaza bile hayal mahsulü olmaktan ileri geçemezdi.

Şimdi, eldeki vesikanın kıymet ve ehemmiyeti, böylece belirtilmiş olmasını kâfi görerek bahsi geçen yazımda temas etmek istediğim hususa gelelim :

Bu mesele, 1922 yılında Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yüksek şahıslarını hedef tutarak Meclis'te cereyan eden ve bütün memlekette, hassaten gençlik muhitinde ve basın âleminde yaptığı menfi tesir yüzünden pek büyük ve o nispette önemli tepki yaratmış olan olaydır.

Ortalığı galeyana vermiş olan bu hadisenin mahiyeti ise, herhangi bir kimsenin, Büyük Millet Meclisine üye olabilmesi için Türkiye hudutları dahilindeki yerler halkından olmak veya seçim dairesi içinde ikamet etmiş bulunmak ve *muhacereten* gelmiş olanların da iskân tarih-

cut olduğu görülür ki, işte bu müddet zarfında yazının yayın müsaadesi alınmıştır.)

Gazete idarehanesiyle temasından birkaç gün sonra ve 30 Kânunuevvel 1338 (30 Aralık 1922) tarihli «Sadayı Hak» gazetesinde, tarafımdan hazırlanmış olan «En büyük dâhi...» başlıklı yazının ertesi günkü nüshalarında yayınlanacağı haberi verilmiş ve bir gün sonra da aynen neşrine başlanmıştır.

Peşinen şunu arzedeyim ki, bahsi geçen makalenin, esas konumuzla bir alâka ve münasebeti mevcut değildir. Ancak, bu yazı vesilesiyle Mustafa Kemal'in iki günlük hatırası da neşredilmiştir ki, esasen bize lüzumlu ve konumuzla yakından ve ehemmiyetli derecede ilgili olan da bu hatıralardır.

Herhangi bir mülâhaza ile bahis konusu yazıyı bir tarafa bırakıp yalnız hatıraların gazeteden buraya aktarmakla yetinmek, manasız bir şey olacağı gibi, hatıraların o zaman ne gibi bir maksat ve vesile ile neşredilmiş bulunduğuna temas lüzumu da bariz bir keyfiyettir.

Bu mecburiyete binaendir ki, asıl yazının yayımına sebep olan hadisenin mahiyetini açıklamak ciheti kendiliğinden zaruret halini almış olmakla birlikte meseleyi bilmeyen birçok sayın okuyucularımın da işin evveliyatına bu suretle vukuf hasıl edebilmeleri düşüncesiyle yukarıda bunun kısaca izahını yapmak zorunda kalınmıştır.

Bir de, bu esere alınacak konulardan bir kısmını hulâsaten ihtiva eden ve en ziyade eldeki Hatıra Defterinin müeyyidesini teşkil etmesi bakımından önemi aşikâr bulunan makalenin kitaba dercinde benim için başkaca ve çok mühim bir sebep daha mevcuttur ki o da, mevzubahis hatıratın bende bulunduğunu aziz Atatürk'ün bilmekte oldukları hususuna işaret ve keyfiyeti bilhassa böylece teyit ve tevsik gayesidir.

Şimdi, yukarıda bahsetmiş olduğum «Sadayı Hak» gazetesinin 31 Kânunuevvel 1338 (31 Aralık 1922) tarihli ve 918 numaralı nüshasiyle ertesi günkü tarih ve 919 sayılı nüshasında iki kısma ayrılmak suretiyle başmakale olarak yayınlanmış bulunan yazıyı takip edelim:

(Not: Aşağıdaki makalenin kaleme alındığı tarihlerde eski edebiyat sistemi cari ve bütün yazılarda bol miktarda arap ve farsça kelimeler kullanmak usulden olması ve sözü geçen makalenin de buraya aynen nakli mecburiyeti hasebiyle lisanımızın şimdiki gidişine uymayan pek ağdalı kelime ve cümleleri taşıyan eski ifade tarzından dolayı peşinen özür dilerim.)

En Büyük Dâhi...

«Son haftanın evrak-ı matbuasında münci-i millet Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin bir teklif-i kanunî dolayısiyle irat buyurdukları pek mühim bir nutka ait bir hayli sütunlar doldu. Birçok yerlerden de teklif-i

lerinden itibaren beş sene geçmiş ise mebus seçilebileceği şartları ileri sürülmek suretiyle muhalif üç mebus tarafından Büyük Millet Meclisine verilmiş olan - o zamanın - İntihabı Mebusan Kanununa ait tadil tasarısıdır.

Paşa'nın, bu kanun teklifi üzerine kendilerini savunma sadedinde ve pek haklı bir iftiharla beyan buyurdukları kıymetli mütalâalarını aşağıda kendi lisanından takip edelim:

Gazi Mustafa Kemal, 1927 yılında Büyük Millet Meclisinde söylemiş oldukları tarihî Nutuklarında bu meseleye de temas ederek hadise kahramanı (!) muarızlarının; Erzurum mebusu Süleyman Necati, Mersin mebusu Salâhattin ve Canik mebusu Emin Beyler olduğunu tasrih etmekle beraber bunlar tarafından teklif olunan kanun lâyıhasının, doğrudan doğruya kendi şahıslarını vatandaşlık hukukundan etmek noktai nazarına matuf bulunduğu ve doğum yerinin maalesef bugünkü hudutlarımız dışında kaldığı gibi, herhangi bir seçim bölgesinde de oturmadığı ve bu ahval sebebinin ise, münhasıran memleketi müdafaa uğrunda vatanî vazifesini ifa için uzun yıllar cepheden cepheye koşması yüzünden ileri geldiği etraflıca izah ve bu sözlerin Türk milletine duyurulması maksadiyle ajans ve gazetelerle neşredilmesi üzerine memleketin istisnasız olarak her yerinden teklif sahiplerinin çirkin olan hareketlerini protesto mahiyetinde Meclis Riyasetine gelen telgrafların büyük bir dosya teşkil ettiği, kaydolunmaktadır.

İşte, hadisenin meydana geldiği tarihlerde Paşa'nın, Büyük Millet Meclisi kürsüsünden söylediği bu sözleri üzerine İstanbul matbuatının yaptığı neşriyattan başka o tarihlerde İzmir'de çıkan Sadayi Hak gazetesinde de başmuharrir Mehmet Sırrı imzasiyle ve « Muhik bir tefahur » başlığı altında dikkate şayan bir yazı neşrolunmuştur.

Hadiseyi günlük gazetelerden takip ettiğim o sıralarda görmüş olduğum bu başmakaleyi okuduktan sonra gayrı ihtiyarî hasıl olan heyecan neticesi olarak ben de konu hakkında âcizane bir yazı hazırlamıştım.

19 Kânunuevvel 1338 (19 Aralık 1922) tarihini taşıyan bu yazıyı, Manisa'dan aynı gün hususî bir mektupla adı geçen gazete sahip ve başmuharriri merhum Mehmet Sırrı (Sanlı) Bey'e göndermiş ve mahzur görülmediği takdirde gazetelerin de neşrini rica etmiştim.

Bir hafta kadar bekleyerek takip ettiğim yazının neşrine rastlayamadığım cihetle sözü geçen gazete idarehanesine müracaatla yaptığım temasta; Gazi hazretleri hakkındaki yazımın, askerî konulardan başka bazı özel hatıralarını da ihtiva etmekte olması itibariyle bunu neşre kendilerinde salâhiyet göremediklerinden bahisle, cesaret edemedikleri, bununla beraber, bu hususta müsaade istihsali için Ankara'ya gönderilmiş olan yazının neşrine izin verildiği takdirde derhal icabı yapılacağı ve bu sebeple Ankara'dan gelecek emre intizar edilmekte olduğu, cevabı verilmiştir. (Nitekim, bahis konusu yazımın tarihine dikkat edilecek olursa, bu tarihle neşir tarihi arasında on iki gün kadar bir ara mev-

menediyordu. Halbuki, bu dehây-i askerînin kanaati, mümkün olmayacak bir seferin mevcut olmayacağı merkezindedir. Binaenaleyh oraya bir sedye ile bizzat çıkmak işten bile değildir.

Paşa bunu emretti. Bu vaziyet karşısında kendisine güvenen bir arkadaşımız, bin rica ve minnetle bu vazifeyi deruhte etmiş ve ne yapıp yaparak yanındaki kuvvetle birlikte matlup olan mahalle çıkmak suretiyle emrin yerine getirilmesini temin eylemiştir ki, Bitlis'in istirdadı da hemen hemen değilse bile kısmen bu sayede husul - pezîr olmuştur diyebilirim. Ve böyle ne hârika - âsâ cüretler, ne muhayyiril - ukûl cesaretlerle, bütün bir hayat-ı şanü şeref imrar eden müşarünileyhin hiç bir dakikası yoktu ki, memleketinin herhangi bir hizmetine münhasır olmasın.

Bitlis'in istirdadı keyfiyeti de Paşa'nın dehây-i askerîsine bir iklil-i şanü şeref ilâve eden en mühim hadisat-ı cengâveranedendir.

Filvaki Bitlis, düşmanın eyâdi-i zaptında bulunduğu sıralarda baştan aşağı bir harabezar şekline ifrağ edilmişti. Fakat, bilhassa bir merkez-i vilâyet bulunması itibariyle istirdadının siyaseten husule getireceği tesir, her halde pek mühim olacaktı.

Paşa, kumandasına memur edildiği kuvvetin bütün mahrumiyetler içinde teçhizat, mühimmat, melbusat ve saire namına elde mevcut hiç bir şey bulunmadığı bir sırada taarruz emri vermiş, azim ve iradesi ve sebat ve metaneti, aynı zamanda dehây-i askerîsinin temin-i muvaffakıyete pek ziyade hizmeti sayesinde ve pek az bir müddet içinde, evvelâ Bitlis ve bir gün sonra da Muş'un zaptını temin eylemişlerdir.

« Çapakçur » muharebatında Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin gösterdiği sevlet-i şîrâneye inzimam eden tedbir-i askerî ise mefahir-i milliyemizin en canlı ve en şanlı vekayiinden addedilmek icabeder.

Düşman, bu muharebeyi kazandığı takdirde İskenderun körfezine inecek ve Anadolu ile Irak'ın iki parçaya ayrılmasından fevkalhad istifade edecekti. Paşa, bunu pekâlâ takdir etmişti ve katîyen karar vermişti ki, var kuvveti bazuya vermek lâzımdır. Bunu tatbikte zerrece tereddüt göstermedi ve « Eşek Meydanı » nam mahalde derhal bir karargâh kurarak harekâtı idare ve takibe başladı.

Muharebe sahasındaki Şerafettin, Kârir ve Şeytan dağları ve bütün bu havali cibal-ü tilâli lisana gelseler de Türk'ün ve onun bir timsal-i zî-şanü zî-şerefi Gazi Büyük Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin harikulâdeliklerini yâdü tezkâr eyleseler.

Dört gün ve dört gecelik uzun bir mesafeyi berk-âsâ bir sür'atle ve cebrî yürüyüşle elli saatte kat' ve tayyeden bir kumandanın derhal cephe tarassut mahalline giderek vaziyeti tetkikten sonra — düşmanın tefevvuk-ı adedisine ve bütün vesait-i harbiyesinin mükemmeliyetine rağmen — muharebeyi idare hususundaki isabetli kararlariyle, bu arada mukabil taarruza da geçmek suretiyle düşman saldırısını akamete uğratması, muzafferiyet-i askeriyenin başlıcalarından olarak kabul edilmek lâzımdır.

kanunîyi ortaya atan mebusların Meclisi terk ve istifa etmelerine dair keşide olunan telgrafların asılları istinsah ve neşrolundu.

Sadayı Hak'ka hakikî tercüman olan « Saday- Hak » gazetesi ise « Muhik bir tefahur » sernamesi altında pek şayanı dikkat bir mütalâa neşretti.

Bütün bunların mütalâası neticesindeki intıbaatımı şikeste beste imlâsına mecburiyet hisseylediğim şu naçiz yazılarla ifade edebilirsem benim için ne mutlu!..

Zat-ı devletleri dahi teyit buyurdukları veçhile, Büyük Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, Mütarekeden mukaddem bütün dört beş senelik hayatını harp cephelerinde geceyi gündüze katmak suretiyle ve bir faaliyet-i mütemadiye içinde imrar eylemişlerdir.

Herhangi bir mania ve müşkülâtın muvacehe-i zıcretinde zerrece fütûr göstermeyerek iktihamı, en çetin meseleleri ve en güç işleri umur-ı âdiyeden telâkki eden o pek büyük insanın Harb-i Umumî senelerinde yaveri bulunmak dolayısiyle burada ifşasında mahzur telâkki etmediğim bazı menakıb-ı hârika - nümasını, lâalettayin berâverde-i tebcil etmek suretiyle perde arkasında oynanmak istenen o hasis ve namert rollerin ne derece haksız, ne rütbe lüzumsuz ve mantıksız olduğunu ispat etmek isterim.

Düşmanın, ihraç harekâtında Anafartalar'a hâkim olan « Kavaktepe » nam sırtlara kadar ilerlediği ve pek büyük bir muvaffakıyet istihsaline ramak kaldığı bu ân-ı hevilnâkte Paşa, Anafartalar Grubu Kumandanlığını deruhte buyuruyor ve berk-âsâ bir süratle mâreke-i cidale yetişiyor, faikıyet-i adediye ve harbiyesine rağmen düşmanı ovaya tard ile dar bir cepheye sıkıştırıyor ve kısm-ı küllîsini itlâf ile bir hezimet-i kahkariyeye uğratıyor ve akurane, nevmidâne savletlerini de akamete mahkûm ediyordu.

Burada en mühim ve en dehşetâver harekât-ı harbiyenin safahatını yegân yegân tadada imkân ve zaman mutasavver değildir. Ancak, şurası musaddaktır ki, Paşa, bu pek büyük muvaffakıyetle İstanbul'un eyâdi-i âdâ'dan masuniyetini temin etmiş, memleketine en vatanî ve hayatî vazifesini ifa eylemişti. Şebpere çeşmân-ı gayzu ihtiras bunu tasdik etmeseler bile erbab-ı insaf takdir ederler.

Burada Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Bitlis ve Muş havalisinde geçen şayanı hayret bir besaletini de arzetmek isterim :

Gerek Bitlis ve gerekse Muş sukut ederek düşman istilâsına uğramıştı. Bütün mevani karşısında lâ-yezal bir azim ve irade yaşayan Paşa, Bitlis cephesine ilk seyahatlerinde buradaki düşmanın harekâtını tetkik ve tarassuda mecburiyet hissetmiş ve bütün cepheye hâkim olan bir tepeye lâzım gelen zabitanın iştirakiyle birlikte bir müfreze-i askeriyenin hareketini emreylemişti. Bu kıt'a tarassut mahallinin eteğinden nısfına kadar ancak yükselebiliyor ve zirveye çıkmak imkânını bulamıyordu. Zira, bu yüksek dağın her tarafını arşın boyunca kaplayan karlar, bir adım fazla ilerlemeye imkân bırakmıyor, seyir ve hareketi

kat olmayacak). Diğer merkat dahi sırmalı işlemeli örtülü. Bu türbeye Ruslar ilişmemiş. Türbenin kapıları gümüş ve altın kakma. Kıymetli halılar var. Fakat ekserisi çürümüş. Bu türbeyi Sultan Hamit yaptırmış. Badehu Bitlis'in daha bir iki harap türbe gibi yerlerini gördükten sonra *ikametgâhıma* avdet..... ,

20 Teşrinisani 1332 Pazar (3 Aralık 1916)

'Allahı İnkâr Mümkün mü?' eserini bitirdim. Bütün feylesofların, edyan-ı muhtelifeye mensup tabiiyyun, zihniyyun, maddiyyun, hükema, mütefekkirîn, mutasavvıfînin kâffesi ruhun mevcut ve adem-i mevcudiyetini, ruhun ve cismin bir veya ayrı olup olmadığını, ruhun beka ve adem-i bekasını tetkik ediyor.

Bu tetkikatta ilim ve fenne istinat edenler makbul. İmam Gazalî, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi eimme-i müslimînin beyanatı dahi telâkkiyat-ı âmiyaneden büsbütün başkadır; yalnız ifadelerinde çok rumuz var. Dindar mütefekkirin, kavait ve ulûm ve fünun ve felsefeyi, beyanat-ı şeriati tefsir için evirip çevirmeye gayret etmişler..... ,

19 Kânunuevvel 1338 (19 Aralık 1922)

Manisa'da İhtiyat Mülâzimievvellerinden
H. Şükrü »

Artık, Atatürk'ün sağlığında iken ve hazin ölümünden onaltı yıl önce gazete ile neşredilmiş olan yukarıdaki yazımın son kısmını teşkil eden iki günlük hatırayı okuduktan sonra, eldeki defterin aziz Atatürk'e ait ve kendi el yazılariyle meydana gelmiş bulunduğu hususunda herhangi bir şüpheye düşülemeyeceği aşikârdır.

Eserin, sona erdirmek üzere olduğum bu bahsini, üzerinde durmaya lüzum gördüğüm mühim bir noktaya daha temas etmek suretiyle tamamlamak isterim :

Bu eser vesilesiyle adlarını birkaç defa hürmetle yadetmek fırsatını bulacağımı ümit etmekte olduğum çok muhterem Falih Rıfkı Atay'ın, 1955 yılında Sel Yayınları meyanında neşrolunan « Atatürk'ün Bana Anlattıkları » namındaki eserinin önsözünde : « Atatürk'ün ağzından birçok hatıralar anlatılmaktadır. Kendisinin kaleminden çıkan tek hakikî vesika « Nutuk », tek hakikî hatıralar da 1926'da « Hakimiyet-i Milliye » gazetesinde neşredilmek üzere bana anlattıklarıdır. » denilmektedir.

Bu kitabın « Önsöz » ünde işaret edilmiş ve yukarıda da etraflıca üzerinde durulmuş olan « Hatıra Defteri » nin, kırk küsur yıl önce tarafımdan gazete ile neşredilmiş bulunan iki günlüğü hariç, diğerlerinden hiç birinin herhangi bir suretle ifşa edilmemiş olduğu hakkındaki açıkla-

Tatvil-i makalden ihtirazen burada Paşa'nın menakıp ve safahat-ı askeriyesine ait olmak üzere itâ eylediğim malûmata maatteessüf veda ediyorum.

Burada, Yıldırım Ordusunu teşkil ettikten ve Filistin, Suriye cepheleri vaziyet-i askeriyesine pek yakından vâkıf olduktan sonra Halep'ten yazıp gönderdiği raporun da yâdını, Paşa'nın dehây-i askerî ve siyasîsi namına, en mühim bir vazife telâkki ederim.

Harekât-ı Milliyenin ferday-i teşekkülünde İstanbul matbuatı tarafından iktibas ve neşrolunan bu pek mühim ve pek mufassal raporunda, âtiyi keşfettiğini Paşa ne salâhiyettar bir lisan-ı cür'etle izah ediyor.. Ve bunun tesirini göremeyince de ne âlîcenâbâne bir hareketle istifasını veriyordu!..

Eğer o zaman, o rapor muhteviyatına tevfik-i hareket olunsaydı elyevm içinde pûyan olduğumuz ve çok şükür yine müşarünileyhin rehber-i vatanperveranesiyle tahlis-i giribân etmekte bulunduğumuz hâdisat-ı müessifeye revaç ve imkân tasavvur olunur muydu?

Bu pek büyük ve fevkalbeşer insanın İzmir işgalini takip eden ve hâlâ tevali ve temadi edip giden hârika-nüma teşebbüsat ve icraatı değil midir ki, bize benliğimizi öğretmiş, mevcudiyetimizi temin etmiş ve kelimenin kâffe-i mânâ ve şümul-i müeddasiyle istiklâl-i tâmmımızı istihsale vesile teşkil eylemiştir.

Eğer, İntihap Kanununun ta'dili hakkındaki mahut takriri bu halâskâr-ı vatan ve milletin şahsını istihdaf ederek vermişlerse yuf onun sahiplerine...

Herhangi müşkül bir anda akıbeti meçhul mehalike bîperva saldıran ve kemal-i muvaffakıyetle onu ikmal ve itmam eden Büyük Mustafa Kemal Paşa'yı, bu memleketin saf ve ciddî evlâdı kemal-i hürmet ve muhabbetle selâmlarken onun milyonda bir yekûn teşkil etmeyen muarızları pek ziyade emin olsunlar ki, husrandan ve sukut-ı hayalden başka bir netice elde edemeyeceklerdir. Ve yine emin olsunlar ki, nazar-ı millette en fazla istihfaf ve istihkara kendileri maruz kalacaklardır.

Şimdi de; Gazi-i âzamımız Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin hatt-ı dest-i cihan-kıymetiyle muharrer not defterinden lâalettayin bir iki sahife arzını, müşarünileyhin samimiyet-i dindârânesi hesabına en büyük bir vazife ve bir şeref addederim:

5 Teşrinisani 1332 Cumartesi (18 Kasım 1916)

'Öğleden evvel saat 10'da « El'şeyhuttânî El'halidî Mehemmed El'nakşibendî-i Küfrevî » nin Kızılmesçit mahallindeki türbesini ziyaret ettim. Küçük bir türbe. Şeyhin merkadini ve yanında biraderzadesi olduğunu Türbedar'ın ifade ettiği bir zatın merkadi vardır. Şeyhin merkadinin örtüsü sırma işlemeli elmas, yakut gibi taşlarla müzeyyen (bu taşların elmas, yakut, zebercet olduğunu Türbedar söylemişse de haki-

Şükrü Tezer, M. Kemal Atatürk'ün yaverliğini yaptığı sırada

mamdan sonra sayın Falih Rıfkı Atay'ın, bahsettikleri tek hatırattan yıllarca evvele ait ve aziz Ata'mızın kaleminden çıkmış çok kıymetli hatıralarının da bende mevcut olduğu hususunu kabul buyuracaklarına eminim.

Bir de, bu eserde, Mustafa Kemal'in kendi el yazılariyle meydana gelmiş hatıralarından başka, hududunu çizdiğim 1916 - 1918 yılları içinde cereyan etmiş bulunan hadiselerin esas ve içyüzü, şahsî görüş ve notlarıma dayanılarak ve mümkün olan tafsilât ve teferruatiyle arz ve izahına çalışılacaktır.

Ancak, bu vazife ifa edilirken aziz Ata'mızın, yakınlarından bazılarına anlatarak bunlar tarafından kitap halinde yayınlanmış bulunan aynı olay ile ilgili ve aynı konuya dair olup, yalnız genel olarak değinilmekle yetinilmiş olan bazı hatıralara da - münasebet düştükçe - bu eserde ilgi gösterilecektir.

Binaenaleyh, çok samimî bir düşünce ile ve eser sahiplerinin yüksek müsaadelerine güvenerek bunlardan bahis konusu edeceğim kısımları, kaynağını açıklamak ve aynen nakletmek suretiyle aradaki farkları kaldırıp hatıraları, yekdiğeriyle alâkalandırmanın isabetli bir hareket olacağı yolundaki tasavvurumun, sayın ilgililerce de iyi niyetle karşılanacağına, tam bir itimadım bulunduğu gibi, bu durumdan muhterem okuyucuların da faydalanacaklarını ümit ederim.

III

İKİ HARP HATIRASI VE MİRALAY MUSTAFA KEMAL'İN EDİRNE'DE BİR BİRLİĞİ TEFTİŞİ

Mevzuumuza girmeden önce mümkün olduğu nispette mahdut ve özel bir açıklama yapmak lüzumu ve zaruretini hissederek bu vesile ile Kumandan Mustafa Kemal'le nasıl karşılaşmış ve kendilerine ne zaman ve ne suretle intisap etmiş olduğumu da izah etmek isterim.

Yalnız, şu noktaya işaret ederim ki; kendi muhitimde ve gücümün yettiği derecede hayatımı kazanmış bir kimse olup, daha önceden şöhret yapmış ve herhangi bir eser meydana getirmiş değilim. Bu itibarla, aziz Atatürk'ün Birinci Dünya Harbinde Şark cephesine ait faaliyetlerini ve bu meyanda bilhassa hatıralarını da teferruatiyle kaleme alarak kitap halinde neşrine teşebbüs eden şahıs kimdir ve hüviyeti nedir?..

İşte, bu hususta umumî efkârda pek haklı bir şekilde hasıl olabilecek istifhamı önceden önleyerek ortadan kaldırmak gerektiğine inanıyorum.

Binaenaleyh, bu gaye ile burada âcizane işgal edeceğim birkaç sahifeyi ve bu münasebetle temas edeceğim bazı hususları, muhterem okuyucuların çok görmeyeceklerine eminim.

Yine sayın okuyucularımın yüksek müsamahalarından cesaret alarak kısaca anlatacağım ve biri memleketimiz için felâketle sonuçlanmış olan Balkan Harbi'nin çok acı bir hatırası, diğeri ise Birinci Dünya Harbinden Çanakkale zaferine ait tarihî bir safhadır ki, bunların her ikisi de merak ve alâka çekici olarak mütalâaya değer telâkki olunacağını ümit ederim.

28 Temmuz 1328 (1912):

Bu tarih, İstanbul - Beylerbeyi İhtiyat Zabitanı Mektebini ikmal ederek gerektiği zaman vatan ve millet uğrunda hizmete hazır bulunacağım gündür.

Bahsettiğim mektep, Harbiye Nezaretinden Bâbıâlî'ye giderken Beyazıt meydanında namert ve alçak birkaç şahsın suikastına uğrayarak bunlar tarafından atılan tabanca kurşunlarının isabetiyle al kanlara bulanarak cansız otomobili içerisine serilen Sadrazam (başvekil) merhum Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı esnasında, ordu subay kadrosunun harp zamanındaki ihtiyacını mümkün mertebe temin ve telâfi gibi çok isabetli bir maksat ve gaye ile ve pek büyük bir himmet mahsulü olarak meydana getirilmiştir.

gâh meydanında toplayarak o gün alınmış olan harp ilânı hakkındaki iradei seniyenin (Padişah emri) okunmasını müteakip Cumaibâlâ'ya hareket emri verilmişti.

Fırkanın başında öncü vazifesiyle yola çıkan taburumuz, ertesi günü sabahleyin Kresne boğazına varışında, geçitin muhafazasına memur edilerek orada bırakılmış ve daha önce boğaza gönderilmiş olan Menlik taburu ise cepheye sevkolunmuştu.

Burada muharebe safahatını izaha girişecek değilim. Esasen, o devrin her sahadaki umumî idaresizliği yüzünden husule gelen yüz kızartıcı Balkan hezimetini ve dolayısiyle koskoca Rumeli kıtasının elden çıktığı o acı felâket günlerini görenlerden hâlâ aramızda yaşayanlar bulunduğu gibi, bugünkü neslin de o kötü durumu tarih sahifelerinden öğrenmeye imkân bulacaklarına şüphe yoktur.

Bu itibarla ben burada, tarih kitaplarında yeri olmayacağına kani bulunduğum için tarihten bir sahife olarak temas düşüncesiyle yalnız, bulunduğumuz cephenin boşaltılmasına ait geri hareketlerden kısaca bahsetmeyi faydalı görmekteyim.

Biz Türkler için tarihî bir mevki olarak anılması gereken Kresne boğazının Bulgar eşkiyasından korunması görevi, taburumuz uhdesine verildiği gün, Cumaibâlâ istikametinden işitilen top seslerinden hudut boyunda muharebenin başladığı anlaşılmıştı.

Vaziyet, gün geçtikçe endişe vermekten başka hiç bir ümit göstermiyordu. Nihayet, bu cephenin sekiz on gün gibi çok kısa bir müddet içinde düşmesi üzerine başlayan geri çekilme hareketi, mümkün olan intizamını muhafaza etmek suretiyle Demirhisar istasyonuna kadar devam etmişti.

Fırkanın cepheye gidişinde öncü vazifesini gören taburumuz, ricat esnasında da artçı olarak vazifelendirilmişti. Bu suretle Demirhisar'a çekilirken yol üstünde bulunan bütün köprüler birliğimiz tarafından tahrip edilmiş olmasına rağmen, ara vermeden takip yürüyüşüne devam eden hasmımız, yıkılan köprüleri tamir ve peşimiz sıra teması muhafaza ederek bulunduğumuz yere hâkim sırtları geceden işgal etmişti.

Ertesi gün sabahleyin erkenden topçu ateşiyle muharebeye başlayan düşmanın bu hareketine karşı her ne kadar cephe olarak mukabele etmekte tereddüt olunmamışsa da bundan müspet bir netice elde edebilmek ümit ve ihtimali hiç de mevcut değildi.

Bu durumda, talimat almak üzere tabur kumandanı tarafından memur edildiğim ve askerin hemen gerisinde ve çok yakınındaki demiryolu istasyon binasında bulunan alay ve fırka kumandanlarını görerek emirlerini telâkki etmek hususundaki maruzatıma karşı fırka kumandanı:

« Evlâdım, vaziyeti görüyorum, esasen ciddî bir harbe girişmek niyetinde olmamakla beraber mümkün olduğu kadar şöyle oyalayıcı çarpışma ile vakit kazanmaktan başka bir şey yapacak değiliz... » ceva-

Bu müessese, 1326 - 1327 ve 1327 - 1328 Rumî ders yılları itibariyle yani, 1910 - 1911 ve 1911 - 1912 seneleri zarfında iki tahsil devresine munhasır olmak üzere faaliyette bulunmuş ve doğrudan doğruya mülâzim rütbesinde orduya subay yetiştirmiştir. (Bu vesile ile, her türlü mümeyyiz vasıfları haiz ve nezaket timsali mektep müdürümüz Binbaşı Naci Halil Bey'i (Seyhan eski mebusu emekli general merhum Naci Eldeniz) burada tazim ve rahmetle anmayı bir vazife addederim.

Son ders yılının bitimini müteakip, Balkan Savaşının çıkması üzerine talim heyetinin hemen hepsi memleket müdafaası uğrunda ayrı ayrı vazife almış olmaları hasebiyle mektepte talim ve tedrisata son verilmiş ve ancak Birinci Dünya Harbi sırasında, ihtiyacı karşılamak için Maltepe Talimgâhı açılmıştır.

Cumhuriyet idaresi zamanında ise bu teşkilât, muhtelif sınıflara göre Yedek Subay Okulu olarak faaliyetlerine devam eylemekte ve şanlı ordumuza her yıl yüzlerce münevver gencin katılmasını sağlamaktadır.

Balkan Harbinden Tarihî Bir Hatıra:

Yukarıda adını zikrettiğim mektebi bitirdikten sonra aradan henüz iki ay bile geçmeden Balkan seferberliği dolayısiyle vaki davete uyarak umum arasında Harbiye Nezaretine müracaatla, mürettep kıtamın Serez Redif Fırkasının Merkez Alayının Negrita Taburu olduğu anlaşılmış ve gerekli tayin emrini alarak hemen yolculuk hazırlığına başlanmıştı.

Seferberlik icabı muhtelif cephelere gidecek zabitan için hazırlanan özel bir katar, 23 Eylül 1328 (1912) tarihinde bu kafileyi büyük bir neşe içinde Sirkeci istasyonundan alarak demiryolu güzergâhında bulunan bütün evlerin pencere ve balkonlarını doldurmuş olan İstanbul halkının candan ve içten gelen uğurlama ve zafer temennileri arasında Rumeli'ye doğru uzaklaştırılmıştı.

Serez'e vardığımızda, üç arkadaşla birlikte emrine verildiğimiz fırkanın, muharebe cephesi olan Cumaibâlâ istikametinde yola çıkmış olduğunu anlayarak hayli üzülmüştük.

Bu durum karşısında ilk yapılacak işin, Serez'den derhal hareket etmek olduğuna göre hemen yola çıkılarak Demirhisar ilerisinde, Makedonya ihtilâlcilerinden olup aynı zamanda canî ve şakî olarak tanınmış Bulgaryalı Sandanski'ye ait ılıcaların bulunduğu Marikostina namiyle anılan mevkide kurulmuş olan karargâhta kıtalarımıza iltihak edebilmek imkânı hasıl olmuştu.

Taburumuzun yaveri olarak vazifeye başladıktan bir hafta kadar sonra Fırka Kumandanı Mirliva Naci Paşa[1], asker ve zabitanı karar-

1 Eldeniz değil.

Derbent geçidinin geçildiği güne tesadüf eden 25 Teşrinievvel 1328 (7 Kasım 1912) tarihinde Selânikte topçu kışlalarının bulunduğu yere gelinmişti.

İlk iş olarak burada askerin yeniden ve mümkün mertebe toplu bir hale getirilip intizama sokularak, arkamız sıra teması bırakmayan ve çok geçmeden Derbent sırtlarını bile işgal etmiş olan düşmana karşı yeni bir cephe teşkili suretiyle şehri müdafaa teşebbüsünde bulunmak üzere hummalı bir faaliyet başlamıştı. Ancak, ecnebi konsolosların, şehri korumak bakımından müdahalesi ve bir taraftan da harbi önlemek için düşmanla derhal temasa geçerek tavassutta bulunmaları muvacehesinde kuvvetlerimizin harekâta başlayabilmesi imkânsız hale gelmişti.

Aynı zamanda, hudut boyundan itibaren yalnız Demirhisar istasyonuna kadar intizamını muhafaza eden ve ondan sonra ise dağınık denecek bir halde geri çekilen ve bu yüzden maneviyatı tamamen bozulmuş olan kuvvetlerimizden muvaffakıyet beklenemeyeceği cihetle yeniden muharebeye girişmenin hiç bir fayda sağlayamayacağı da gün gibi aşikâr görülüyordu.

Bu vaziyette çaresizlik içinde ve perişan denilebilecek bir halde bulunan bütün askerin, nihayet verilen bir emirle silâh ve cephanesi, topçu kışlaları önündeki meydana yığın halinde bırakıp eli kolu boş geriye çekilmesi oldukça hazin bir olaydı.

Çok elîm olan bu teslim manzarasına yaşlı gözlerle şahit olmak ve bunun hemen akabinde düşmanımız Bulgar askerlerinin, yüreklerimizi parçalayıcı « Hurra!!.. » âvâzeleri arasında şehre girişini seyretmek bahtsızlığına uğramak, hayatımın - hâlâ unutamadığım - en acı ve sonsuz elem verici günlerini teşkil eder.

Hulâsa aziz okuyucularım, ecdat yadigârı Rumeli kıtasının bu en güzel şehir ve kasabalarını çok kısa bir zaman içinde kaybetmek felâketiyle karşılaşmış bulunuyorduk.

Bu acı mağlubiyetten sonra düşman nöbetçileri tarafından kordon altına alınan askerlerimiz, topçu kışlaları yanında ve içi mühimmat dolu cephaneliğin de bulunduğu boş saha dahilinde kurulan çadırlarda başlarına gelecek akıbet ve felâketten habersiz barınıyorlardı.

Bunlardan tamamen ayrı ve biraz uzak olarak zabitan için de birkaç çadır kurulmuştu.

İlk günlerin karanlık bir gecesinde, nasıl yapıldığı anlaşılamayan ve fakat her halde kasıtlı olarak patlatılan cephaneliğin ortalığı sarsan gürültüsü, o semtte bulunanların hemen hepsini büyük endişe ve heyecana düşürmüş ve ne olduğunu, neye uğradığımızı bir türlü anlayamamıştık.

Cephanelikten etrafa yayılan irili ufaklı taş ve moloz parçalarının ve bilhassa alev saçan mühimmatın sebep olduğu facia pek büyüktü.

Hadisenin vukubulduğu sıra şehir içinden gelen devamlı silâh sesleri ayrıca endişe yaratmış ve bunun pek de hayra alâmet olmadığını dü-

bını verirken, bir taraftan da hazır bulunan atlara binen kumandan ve maiyeti, ateş altında süratle geri çekilmişlerdi.

Bu hal, askerin gözünden kaçmamış ve biraz sonra da düşman karşısındaki vazifesini unutarak cepheyi terk ile başlayan geri çekilme hareketi, ne yazık ki intizamdan tamamen uzak bir şekilde, daha doğrusu bozgun halinde Serez'e kadar devam etmişti.

Hepsi redif efradı ve çoğunun yaşı geçmiş olan askere, bir dereceye kadar intizam verilerek geceyi şehir dışında geçirmek maksadiyle çadır kurmak için hazırlığa başlanmıştı. Halbuki düşmanın, Demirhisar istasyonundan Struma nehri boyunca ilerlemesi ihtimali pek kuvvetliydi. Böyle bir hareketin gayesi ise, ricat yolumuzun geçtiği bu nehir üzerindeki Orlak köprüsünün düşman tarafından işgal ve bu suretle birliklerimizin geriye çekilmesini felce uğratarak binnetice esarete mahkûm etmeğe matuf olacağı şüphesizdi.

Bu cihet nazarı dikkate alınmak suretiyle asker ve bütün ağırlıkların bir an evvel köprübaşını tutabilmesi için, geceyi Serez'de geçirmekten vazgeçilerek cebrî yürüyüşle yola çıkılıp gece yarısı köprüden öbür tarafa geçilmişti.

O günkü vaziyet, askerin herhangi bir yerde konaklayabilmesine müsait bulunmadığı gibi, esasen intizama sokulması güç bir sınıf asker yine kendi başlarına buyruk bir hal alarak emir ve kumanda dışında yürüyüşe devamla ertesi gece yarısından sonra bir noktaya gelinmiş ve bütün kuvvet âdeta yığın halinde oraya saplanıp kalmıştı.

Ne olduğu ve ne gibi bir zorlukla karşılandığı belli değildi. Neden sonra vaziyet anlaşılarak Selânik'in Derbent geçidine gelinmiş olduğu ağızdan ağıza öğrenilmişti.

İşin fecaati, geçidin, halen bizde veya diğer birliklerimizin Selânik cephesinde çarpıştığı düşmanlarımız tarafından ele geçirilmiş olup olmadığı keyfiyetinin bilinememesindeydi.

Geriye çekilen bir ordunun, ricat hattından bu derece emin bulunamaması kadar endişe verici bir durumun tasavvuru bile hayli hazin olsa gerek!..

Hulâsa, geçidi geçebilmek için mutlaka sabahı beklemek icabediyordu. Hava yağmurlu ve ortalık da balçık çamur içinde olduğundan oturulacak bir yer yoktu. Kurumuş bir ağaç kovuğunu güç halle ateşleyerek birkaç arkadaş gecenin zifirî karanlığında ancak birbirimizi görebiliyor ve kısmen de soğuğun tesirinden kendimizi korumaya çalışıyorduk.

Tanyeri ağardıktan biraz sonra geçidin sağ ve sol yamaçlarından hareket ettirilen makinalı tüfek müfrezesinin aldığı tertibat sayesinde yürüyüşe devam edilerek geçidin tam ortasına gelindiği zaman buradaki karakol binasının, Osmanlı jandarmasının muhafazası altında bulunduğu görülmüş ve gece yarısından sabaha kadar yağmur altında geçen bekleme devresinin ve bu yüzden hasıl olan endişenin ne derece boş ve yersiz olduğu anlaşılmıştı.

Merhum Pertev Paşa (Demirhan, Erzurum eski mebuslarından) kumandasında bulunan bu kolordu emrinde - hatırımda kaldığına göre - 10 ve 11 inci Fırkalar da vardı. Çok kısa bir müddet İzmir'de kalan kolordu, hasıl olan lüzum üzerine Bandırma'ya nakledilmişti.

Çanakkale'ye yakınlığı nazara alınarak böylece yeri değiştirilen kolordu birlikleri bir süre Bandırma'da kalmış ve fakat İzmir ve civarının ehemmiyeti ve bu bölgeye düşmanın herhangi bir çıkarma hareketinde bulunmak tehlikesi belirmesi üzerine kolordunun tekrar İzmir'e getirilmesi mecburiyeti hasıl olmuştu.

Emrinde bulunduğum fırka, sahilin muhafazasına memur edilmiş olduğu cihetle alayımız, bu maksatla İzmir civarında ve Kilizman yakınında bulunan Abdullahağa çiftliğine yerleşmişti.

Burada birkaç ay kaldıktan sonra fırkamıza Çanakkale'ye hareket emri verilmesi üzerine Çiftlik'ten İzmir istikametinde yola çıkıldığı gün, İngiliz donanmasının körfez dahiline girerek Yenikale ve civarını bombardımana başlamasiyle çok nazik bir durum meydana gelmişti.

Bu vaziyeti izahtan önce bir noktaya temas etmek isterim:

Yukarıda işaret ettiğim gibi mensup bulunduğum fırkanın Çanakkale'ye hareketi kararlaşmış olması üzerine verilen emir gereğince Abdullahağa çiftliğinde bulunan alayımız harekete geçerek İzmir'e doğru yürüyüşüne devam ettiği sırada İngiliz donanmasının Yenikale'yi bombardımana başlaması, bir tesadüften başka bir şey değildi.

Ancak, vaziyet bu merkezde bulunduğu halde düşmanın, müstahkem kaleye bombardımanı devam ederken, sahili muhafazaya memur askerin İzmir'e çekilmesi halk üzerinde pek büyük telâş ve heyecan uyandırmıştı.

Bu durum neticesi olarak Güzelyalı ve Göztepe semtlerindeki evlerden birçoklarının balkon ve pencerelerine yığılan çoluk çocuk arasında, bilhassa kadınlar askerlere hitaben:

— Bizi bırakıp nereye gidiyorsunuz? şeklinde acı feryatta bulunmuşlardı.

Halbuki, yürüyüş halindeki birlikler, halkın zannettiği gibi düşmandan kaçarak İzmir'i boşaltmak değil, daha önceden tümenin almış olduğu emir gereğince, muharebe yeri olan Çanakkale yolculuğunu yapmaktaydı. Ama, bu hakikati, halkın o heyecanlı anında kimlere ve nasıl anlatabilirdik?

İçimizde o günleri yaşayanların bu durumu hatırlayacaklarını ümit ederim.

İşte, bu hadise dolayısiyle İngilizlerin, İzmir'e karşı ve sahil bölgesinden bir yere ihraç hareketinde bulunması ihtimali gözönünde bulundurularak vaziyet tamamen anlaşılıncaya kadar Çanakkale yolculuğu yapmasından vazgeçilen fırkaya, belirsiz bir müddet için İzmir'de kalması emri verilmiştir.

Bu durum icabı, İzmir hedef tutularak Çamaltı ve Foça bölgesine

şünerek bulunduğumuz yerde hareketsiz ve heyecan içinde sabahlamıştık.

Havaya uçulurulan cephaneliğin vukua getirdiği sarsıntı ise, Selânik'in Yalılar semtindeki binaların bile camlarının kırılmasına sebep olacak kadar tesirli ve şiddetli olmuştu.

Ortalığı altüst eden bu hadisenin vukubulduğu yer civarındaki çadırlardan eser kalmadığını ve bunların içinde kömür haline gelmiş olan Mehmetçiklerin korkunç akıbetlerini, ancak ertesi gün sabahleyin gündüz gözüyle ve üzüntü içinde görerek durumun fecaatini o zaman anlayabilmiştik.

Bu vaziyet üzerine arkadaşlarla birlikte önce şehir içinde bir otele gidilmiş ve fakat burada barınmak imkânı görülmeyince o sıra Selânik'te mevcut büyük küçük muhtelif rütbelerde bütün erkân ve zabitanın Beyazkule yanındaki Askerî Mahfel'de toplu bir halde bulundukları öğrenilerek biz de bunların arasına katılmak suretiyle sebepsiz bahane arayan Yunan ve Bulgar devriyelerinin taciz ve tazyikından kurtulup kendimizi imkân dahilinde emniyete almış bulunuyorduk.

Bulgarlardan daha önce Yunanlıların işgaline uğramış olan bu şehirde her an bin bir tehlike ve hakarete maruz kalmak ve nihayet esaret endişeleri içinde yaşamak, imkânsız bir hale gelmiş bulunuyordu.

Böylece sekiz on gün geçirdikten sonra elde edilen ilk fırsattan istifadeyi kaçırmayarak üç arkadaşla birlikte 4 Teşrinisani 1328 (17 Kasım 1911) tarihinde bir ecnebi (Nemse) vapuruna atlayarak Çanakkale'ye çıkmaya ve oradan da İzmir'e gelip harp süresince faaliyette bulunan Depo Taburlarında vatanî hizmete devama muvaffak olunabilmişti.

Burada çok dikkate şayan bir olaya temas etmeden geçemeyeceğim:

Selânik şehri, Çanakkale'ye çıktığımız tarihten ortalama on iki gün kadar önce düşmanlarımız tarafından işgal edilmiş olmasına rağmen bu durumdan - asker sınıfı hariç - Çanakkale halkı tamamen habersiz bulunuyordu. Hatta vapurdan çıkar çıkmaz halkla temasımıza fırsat verilmeden askerî inzibat tarafından doğruca kışlaya davet olunarak Selânik'in düşman eline geçmiş olması keyfiyetinden kimseye hiç bir şey bahsetmemekliğimiz sıkı sıkıya tenbih olunmuş ve bittabi biz de buna uymak zorunda kalmıştık.

Halk ise, o seziş kabiliyetiyle bir şeyler hissetmiş olmalı ki meçhuller içinde daldığı şüpheden kendisini kurtarmak için hakikatin iç-yüzünü öğrenmeye çalışıyordu.

İşte, eski Osmanlı devrinin idare sisteminden acayip olduğu kadar hayret ve ibretle karşılanmaya değer bir nümune!..

Birinci Dünya Savaşından Yine Tarihî Bir Safha:

Balkan Savaşını müteakıp Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi üzerine İzmir'de 4 üncü Kolorduya bağlı 12 nci Fırka, 36 ncı Alay, 3 üncü Tabur emrine verilmiştim.

Bu durum üzerine alayımız, savunmakla mükellef bulunduğu savaş hattını, akşam karanlığı bastıktan sonra geriden gelen yeni ve taze kuvvetlere teslim ederek fırka emrinde olmak üzere Gelibolu - Saros (Muarız) körfezi arasında bulunan Sülüklüdere mevkiinde ihtiyata çekilmişti.

Bu muharebeye iştirak etmiş olan ve hemen hemen aynı zayiata uğrayan 7 nci Fırka de Gelibolu civarına çekilerek mensup bulunduğumuz fırka ile birlikte 15 inci Kolordu emrine girmişti ki bu kolordu, o tarihte Anafartalar cephesinde ve Miralay Fevzi Bey (daha önce 12 nci Fırka Kumandanı olan) kumandasında bulunuyordu.

Cephedeki subay kaybının ehemmiyeti karşısında vazife itibariyle benim de bulunduğum tabur yaverlikleri lâğvedilerek bölüklerin ihtiyacı karşılanmış ve asker kadrolarının da mümkün olduğu kadar tamamlanması için yeniden verilen ikmal efradının talim ve terbiyesiyle ancak yirmi gün kadar meşgul olunmuştu.

Bu sıralarda ve bir gece yarısından sonra pek derinden gelen şiddetli ve devamlı top sesleri, bütün askeri heyecanla uykudan uyandırmıştı.

Bu hadise üzerine bir taraftan birliklere « Hazırol!.. » emri verilirken diğer cihetten de bu 1331 - 1915 yılı 6/7 Ağustosuna rastlayan ve tarihî diyebileceğim gecenin sükûnunu bozan olayın ne olduğunu anlamak merakında idik.

Aradan çok geçmeden bu fevkalâdeliğin, düşmanın Arıburnu'na asker çıkarmaya başlamış olmasından ileri geldiği anlaşılmış ve önce 7 nci, onu takiben de 12 nci Fırkalar sabaha karşı cebrî yürüyüşle Anafartalar istikametinde harekete geçmişlerdi.

7 Ağustos 1915 tarihine tesadüf eden o gün akşam üzeri Anafartalar'a hâkim Kavaktepe'ye vasıl olan alayımız, verilen emirle derhal taarruza geçerek mezkûr tepeyi ele geçirmesine az bir şey kalmış olan düşman, bozguna uğratılıp Anafartalar ovasına tart ve takibine devam edilmek suretiyle istenilen noktaya kadar sürülmüştür.

Bu tarihte ve düşmanın gittikçe artan faaliyeti ve aynı zamanda deniz yoliyle yaptığı çıkarma hareketinin ehemmiyeti karşısında cephenin idaresi « Anafartalar Grubu Kumandanlığı » namı altında Miralay (Albay) Mustafa Kemal Bey'in kumandasına verilmiş bulunuyordu.

Aziz okuyucularım, Anafartalar cephesine ait emir ve kumanda işinde vukuagelen bu değişiklik, belli başlı iki noktadan çok önemli sonuç verecektir ki bunlar :

a) Seddülbahir bölgesinde hiç bir muvaffakıyet elde edemeyeceğine kanaat getiren düşmanın, şansını bir kere daha denemek için son ümit noktası olarak seçtiği Anafartalar'a yapacağı harekâtın kökünden kırılmasına âmil olacak,

b) Ve nihayet Çanakkale'de giriştiği teşebbüsünden vazgeçerek bu suretle ve tarih boyunca unutamayacağı mağlûbiyete uğramasını, intaç eyleyecektir.

Mustafa Kemal de bu büyük zaferiyle « Anafartalar Kahramanı »

düşman tarafından yapılacak bir çıkarma hareketi halinde, Karşıyaka müdafaasını sağlayabilmek maksadiyle alayımız, Çiğli sırtlarında siperler vücuda getirmek suretiyle o bölgenin savunma işlerini kuvvetlendirmekle vazifeli tutulmuştu.

O zamanlar alay merkezi olarak kaldığımız Ayatiryada (şimdiki Turan) mevkiinde birkaç ay geçtiği halde beklenen düşman teşebbüsünün vaki olmaması hasebiyle fırkamıza ikinci defa olarak Çanakkale'ye hareket emri verilmiş ve derhal yola çıkılmıştı.

Savaşların çok şiddetli devam ettiği günlere rastlayan bir tarihte yarımadanın meşhur Akbaş iskelesine vardığımız sırada cepheden yeni gelmiş yaralı askerlerle karşılaşarak düşman hakkında bunlardan malûmat almaya çalışıyorduk.

Ertesi günü fırkanın devraldığı cepheden Seddülbahir mıntakasının Kanlıdere mevkiine sipere giren alayımız, hızını kaybeden son muharebenin müteakıp günlerini sükûnetle denecek derecede ufak tefek vukuatla geçirmişti.

Hafta sonunda ise, düşmanın bütün cephe üzerinde kara ve denizden anî ve cehennemî topçu ateşiyle başlayan bombardımanı, siperlerimizi toprakla bir etmiş ve mevcut tel örgülerini de darmadağın eylemişti.

Durumun, bu derece tehlikeli bir hal almış olmasına rağmen ve bilhassa bu savaş esnasında yanıbaşındaki arkadaşlarının, her dakika birer ikişer şehit olmaları karşısında askerlerimiz, maneviyat bakımından zerre kadar sarsılmamışlardı.

Mehmetçiğin, bu çelik azmi ve binbir şecaat ve kahramanlık destanlarının en muhteşemlerinden birini daha yarattığı o günkü savaşta düşmanın, defaatle vaki taarruzları, karşı hücumlarımızla tardedilerek bulunduğu yerden bir karış bile ilerlemesine fırsat verilmemişti.

Bu suretle Seddülbahir'in Kanlıdere mevkiinde cereyan eden bu kanlı boğuşma neticesinde, düşman tam manasiyle hezimete uğratılmış ve siperlerinin önü âdeta, fedakâr askerlerimizin süngü darbeleriyle delik deşik edilerek birbiri üstüne yığılı ceset tarlasından farksız hale getirilmişti.

Ancak, kahraman Mehmetçiğin hayatı bahasına ve canını dişine takarak başardığı eşsiz zaferle sona erdirilmiş bulunmasiyle müteselli olduğumuz bu savaşın, bizim tarafa da hayli pahalıya mal olduğunu itiraf etmek yerinde olur.

Ufak bir misal olarak hulâsaten şunu arzedeyim ki; bir öğle vakti ve tam zevalde başlayarak ancak akşama doğru tavsamış olan bu muharebede, 18 kişiden ibaret taburumuz zabitan kadrosunun - şehit, yaralı hariç - 4'e ve 1100 asker mevcudunun da - keza şehit ve yaralılar çıktıktan sonra - 250'ye düşmüş olmasını burada kaydetmekle netice hakkında açık ve kesin bir fikir vermiş olduğuma kani bulunuyorum.

Artık, bu haliyle düşman karşısında bir gün bile durmasına takati kalmayan fırkanın cepheden geriye alınması zarureti hasıl olmuştu.

Çanakkale'den Ayrılış :

Bütün safahatına şahit olduğum bu hazin hicranı, aradan hemen hemen elli yıl gibi oldukça uzun bir zaman geçmiş olduğu halde unutmadım, o günkü canlılığiyle hâlâ hafızamda yaşamaktadır.

Her karış toprağı halis Türk kaniyle yoğurulmuş olan ve hakkiyle tasvirine insan zekâsının kâfi gelmeyeceği kanısında bulunduğum Çanakkale savaşlarında, azamî derecede feragat göstermek suretiyle hareket ve yurdunu koruma yolunda hayatını feda etmekten çekinmeyen o şühedanın diyarını unutmak mümkün müdür?

Evet, bütün cihanın hayranlığını kazanmak ve takdir dolu nazarlarını yüce varlığında toplayabilmek azamet ve kudretini haiz Çanakkale!.

Ve nihayet, hatırımıza gelebilecek her şeyin, her mevcudiyetin kat kat üstünde olarak yarım asırlık bir zamandır ikiyüz küsûr bin vatan evlâdı şehidi kanlı sinesinde saklayan o gazi Çanakkale'yi nasıl unutabiliriz?

Evet, yüz binleri aşan şehitler diyarı Çanakkale melhamesinde bulunup vatanına hizmet bahtiyarlığına erişerek benim gibi halen hayatta bulunanların gözleri önünde, amansız, tahripkâr ve düştüğü yere ve etrafına yıldırımlar saçan düşman topçu mermilerine hedef olan din kardeşlerimizin vücutlarından koparak havada uçan *kafa*, kol, bacak ve gövde parçalarına şahit olmamış kimse kaldığına inanamıyorum.

İşte Çanakkale Harbi, buna benzer daha nice fedakârlık ve kahramanlıklar sayesinde zafere ulaştırılmıştır.

Bütün savaş boyunca her gün, her saat ve her dakika vaki bir artışla semalarında yüzbinlerce şehit ruhunun kanat açarak sıklaşmış bulut halinde birleştiği o yüce ve tanrısal âlemle öylesine ünsiyet hasıl olmuştu ki, sağ kalanlar sanki, bütün maddiyattan uzak ve ayrılmış bir halde onların manevî varlıklariyle hemhal bulunuyordu.

Vatanın müdafaası uğrunda ve düşman karşısında yanyana ve omuz omuza çarpıştığı silâh arkadaşlarından yüzbinlerini şehit bıraktığı ve kâinatın sonuna kadar bütün cihan nazarında, Türkün, şecaat ve kahramanlık ülkesi olarak anılmaya lâyık ve buna tam manasiyle hak kazanmış olan Çanakkale'den ayrılırken - zafer neşesinden hasıl olan derunî ferahlığa rağmen - içi sızlamayan ve orada kalanların aziz ruhlarına Ulu Tanrı'dan rahmet niyazında bulunmayan tek fert tasavvur edemiyorum.

Böylece, Çanakkale'den kara yoliyle yürüyüşe geçen ve yol üstü uğranılan köy ve kasaba halkı tarafından hararetle selâmlanmış olan askerlerimiz, Edirne'ye girişinde de kadın, erkek, yaşlı ve genç halkın sevinç gözyaşları içinde doldurduğu ana caddelerde, muzaffer orduya yakışır bir şekilde büyük tezahüratla karşılanmıştır.

Bu karşılaşmanın en önemli özelliklerinden biri de; birliklerimizin, o muazzam kalabalığın en müsait bir yerinde, maiyeti erkâniyle birlikte hazır bulunan Anafartalar zaferinin yaratıcısı ve şanlı kahramanı

sıfatını hakkiyle kazanacak ve böylece, zaten bilinen şöhretini bir defa daha bütün cihana tanıtmış olacaktır.

Cephe Kumandanlığında yapılan bu değişikliklerden sonra, yani 10 Ağustos 1331 (1915) tarihinde düşman Anafartalar ovasında yeni ve çok ciddî bir taarruz hareketine girişmişti.

Karşımızda, bilhassa giyecek ve harp malzemesinin mükemmeliyetiyle tanınmış ve İngilizlerin pek güvendikleri o zamanki Harbiye Nazırı Lord Kitschener ordusuna mensup birlikler bulunuyordu.

Hasmımızın yaptığı müteaddit saldırıları, Mehmetçiğin süngü hücumlariyle karşılanıp büyük zayiata uğratılmış ve bu suretle gerilere atılarak pek güçlükle tutunabildiği yerde vücuda getirdiği siper ve tel örgüler arkasına sığınmaktan başka çare bulamamıştı.

Bununla beraber karşımızdakiler, canlarını kurtarmak telâş ve endişesiyle sıkışıp kaldıkları yerden kurtulmak için ve ne bahasına olursa olsun sonradan tekrarladıkları şiddetli taarruzlardan da bir başarı sağlayamamışlardı.

Binaenaleyh, bütün teşebbüsleri âdeta granitten kayaya çarparak hiç bir sonuç alamadıkları günlerden, tası tarağı toplayıp kaçmaktan başka çıkar yol olmadığına kanaat getirdikleri tarihe kadar devam eden aylarca müddet zarfında ve yurdumuzun cesur ve azimkâr bekçisi Mehmetçik karşısında, bulundukları noktadan değil ilerlemek, başlarını bile kaldırmaya fırsat ve imkân bulamamışlardı.

Muhterem ve kıymetli okuyucularımın yüksek müsaade ve müsamahalarına güvenerek ve her halde hoş karşılanacağından da emin olarak yaptığım açıklamanın, ancak bir nebzesi şahsımla ilgili ve diğer kısımları ise, daha ziyade, tarihî mahiyetteki savaş harekâtına ait ve aynı zamanda, her vakanın mutlaka tarihe mal edilmesi maddeten mümkün olamayacağı düşüncesiyle karanlıkta kalmış ve bugün için başka türlü tespiti imkânsız hadisattan ibaret bulunduğu hususu elbette takdir buyurulur.

Bununla beraber, Miralay Mustafa Kemal'le alâkalı kısımlarından başka ileride bilmunasebe bahsi geçecek bazı cihetleri de ihtiva ettiği için zarurî olarak şu birkaç sahifelik yazı ile kısaca temas lüzumunu hissettiğim harp vekayiini kâfi görerek esas konu ile ilgili bahsimize devam edelim :

Büyük hayallere kapılarak giriştiği savaşların hemen hepsinde tam bir hezimete uğraması sebebiyle bütün ümitleri kırılarak mecburî çekilme kararını tatbik eden düşmanın, Çanakkale harp sahalarını boşaltması üzerine bu cephede serbest kalan fırkamıza Edirne'ye hareket emri verilmişti.

Mensup bulunduğum 12 nci Fırka'dan başka 8 inci Fırka da aynı şekilde hareket emri almış bulunuyordu.

Bu vaziyete göre, kâfi miktar kuvvet bırakılarak ordunun Çanakkale'den ayrılması zamanı gelmiş bulunuyordu.

Talim hareketi bitince, bütün heybetiyle at üzerinde dimdik duran Kumandanla gözgöze gelmiştim.

Kendilerinin, en iyi atlayan askeri çoktan görerek tespit etmiş olduklarına şüphe bulunmamakla beraber, o keskin bakışlariyle, tevdi buyurdukları hakemlik vazifesinin sonucunu anlamak istedikleri bariz bir surette belliydi.

Beden hareketi yaptırdığım sekiz askerden bir tanesi, diğerlerine nazaran gerçekten çok iyi atlamış ve bunu gözden kaçırmayarak mimlemiştim.

Binaenaleyh, Kumandanla gözgöze gelince, en iyi atlayan askeri, manga sırasından iki üç adım ileriye çıkararak:

— Kumandanım, en iyi atlayan bu askerdir!

demekliğim üzerine:

— Evet, en iyi o atlamıştır!.

söziyle birlikte askerin kendilerine yaklaşmasını emir buyurmuşlardı.

— Acaba, ne olacak?

diye ve telâş içinde neticeyi bekliyorduk.

Asker sert adımlarla yaklaşarak:

— Emrediniz Kumandanım!

demesi üzerine; - o, hayret verici olduğu kadar meraklı ve heyecanlı manzara bugünkü gibi hâlâ gözlerimin önündedir ve hiç unutamam - Kumandan, eliyle pantolonunun sağ cebinden çıkardığı bir altın lirayı askere uzatarak:

— Al arkadaş, bu, vazifeni iyi yapmanın mükâfatıdır!

dedikten sonra manganın diğer efradına karşı:

— Tekrar gelip, ayrıca sizi de taltif edeceğim!

vaadinde bulunmak suretiyle gönüllerini almak büyüklüğünü göstermiş ve müteakiben bana da, lütfen teşekkürle çok kıymetli iltifat ve teveccühlerini esirgemeyerek ayrılmışlardı.

Bu olayın, orduda yüksek emir ve kumanda sahibi tarafından bir askere karşı gösterilen sıcak ve şefkat dolu çok yakın bir alâkanın şahlanmış timsali olduğuna şüphe yoktur.

Ben, bizzat şahidi bulunduğum bu asîl ve harikulâde hareketin, benzeri şekilde vukuunu işitmediğim gibi, herhangi bir vesile ile başkaca bir örneğine de tesadüf etmiş değilim.

Bilhassa, ordunun en küçük bir ferdine lâyık görülen bu sevgi ve müstesna lütufkârlığın, yüksek şahsiyetlerine has meziyet icabı ancak ve ancak, Mustafa Kemal gibi bir kumandandan sadır olabileceğine de bütün mevcudiyetimle kani bulunanlardanım.

İşte, bu sevgi ve yakın alâkaya muhtelif vesilelerle mazhar olan o kadirşinas asker değil midir ki; ancak, O'nun emir ve kumandası altında harikalar yaratarak Türk'ün İstiklâl Savaşını kazanmak uğrunda gösterdiği üstün liyakat meydandadır.

Ve yine, bu ve birçok fedakârlıklar mukabili temin olunan zaferin ona, yani Mehmetçiğe ait payı da, - Mustafa Kemal'in her zaman bu-

16 ncı Kolordu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey'in önünden - ayağının toziyle - ve büyük zaferin verdiği sevinç içinde canlı ve dik adımlarla geçerek şehire girmiş olmasıdır.

İşte, Mustafa Kemal'i ilk defa bu geçit resminde ve fakat halkın, o coşkun ve içten gelen tezahüratının husule getirdiği umumî heyecanın tesiri altında bulunmak sebebiyle hayal meyal görebilmiştim.

Mustafa Kemal'le Karşı Karşıya:

Edirne'de bulunduğumuz müddetçe her an yeni vazife ile başka bir cepheye sevkedilmeye hazır vaziyette askerin devamlı talim ve terbiyesiyle uğraşılıyordu.

Talim yerimiz, her yıl mutat olan şimdiki Kırkpınar güreşlerinin yapılmakta olduğu tarihî Sarayiçi mevkiiydi.

Bir gün, talim ve terbiyesiyle mükellef bulunduğum takım efradından bir mangaya, karşılıklı iki sehpaya gerili ve derece derece yükseltilen ip üzerinden atlamak suretiyle jimnastik hareketi yaptırmaktaydım. Tam bu sırada, taburumuz talim bölgesinde iki atlının ilerlemekte olduğunu gördüm. Biraz daha yakına gelince öndeki atlının, kolordu kumandanımız olduğunu farketmiş ve takibettiği hareket istikametinin bulunduğum yer olduğunda şüphe ve tereddüdüm kalmamıştı.

Biraz sonra aramızda çok kısa bir mesafe kaldığını görünce derhal kendilerine yaklaştım.

Şimdi, kahraman Mustafa Kemal'le karşı karşıyaydım.

Tazim resminden sonra talimatname gereğince, bağlı bulunduğum birliği ve bu meyanda kendimi takdim ederek günlük programa göre meşgul olduğum talim mevzuunu da arzettim. Yani, kısacası tekmil haberini vermiş oldum. İlk sözleri:

— Devam ediniz!

olmuş ve bunu takiben de:

— Sizi bu işte hakem tayin ettim. Neticede en çok başarı sağlayacak askeri bana göstereceksiniz!

emrini vermişlerdi.

Askerlik hayatımda o güne kadar böyle yüksek bir kumandanla karşılaşmamış olduğum için birkaç dakika içinde cereyan eden bu durumun, bende husule getirdiği heyecandan kendimi nasıl toparlayabilmiş olduğuma hâlâ hayretteyim.

Aynı zamanda, isabetsiz bir harekette bulunmak yüzünden tenkit ve muahezeye maruz kalmamak için de bütün mevcudiyetimle dikkat kesilmiştim.

İşte, bu vaziyet karşısında ve bir an içinde vukubulan bu fevkalâdeliğe mümkün mertebe mukavemete çalışarak verilen emri kemali ciddiyetle yerine getirmeye başladım.

Onbaşı hariç, sekiz askerden ibaret mangayı sıraya getirerek ve karşılıklı sehpalara gerili ipi de münasip yüksekliğe çıkardıktan sonra birer birer atlatmaya devam ettim.

Bu arada, kolordu karargâhının, emrindeki kıtaatla birlikte Şark cephesine hareket emri aldığı ve bahsettiğim içtimaın da, keyfiyeti zabitana duyurmak maksadiyle tertip edilmiş olduğu anlaşılmıştı.

Biraz sonra karargâh binasından çıkarak merdiven sahanlığında mevki alan kumandan Mustafa Kemal, bütün zabitanın selâm resmine mukabelede bulunduktan ve etrafa kısaca göz gezdirdikten sonra konuşmalarına başlamışlardı.

Büyük küçük her rütbede mevcut zabitanla birlikte azamî dikkat ve sükûnet içinde sözlerini dinlediğim kumandanın yanıbaşında bulunanlar arasında yakini olduğum bir zatla karşılaşmak fırsatını bulmuş ve kumandanın nutkunu bitirerek karargâh binasına çekildikten sonra bahsettiğim zatın yanına gittiğimde:

— Şükrü, buralarda mısın?

demesine karşı, önce elini öpmüş ve daha sonra 12 nci Fırka emrinde bulunduğumu bildirmiştim.

Bu zat, beni beraberine alıp karargâh binasının üst katındaki kumandanlık dairesine çıkardığı zaman, artan heyecanımı güç zaptedebilmiş ve kumandana:

— Yeğenim Şükrü!

diye takdim olunmaklığım üzerine hürmet ve tazimle elini öptüğüm kumandan:

— Nasılsınız?

iltifatında bulunurlarken, bir taraftan da dikkatle bakarak:

— Sizi tanıyacağım ve tanıyorum!

buyurmuşlardı.

Evet, o keskin bakışlar ve o emsalsiz zekâ, bu tahmininde yanılmamıştı. Kumandana; yirmi gün kadar önce Sarayiçi talim meydanındaki teftişlerinde, beden hareketi yaptırdığım takım efradından başarı gösteren bir askeri nakdî mükâfatla taltif buyurmuş olduklarını kısaca arzetmekliğim üzerine:

— Evet, hatırladım!

demek suretiyle geçen bu mükâlemeden sonra huzurlarından ayrılmıştım.

Şark cephesine hareket emrini almış olan kumandanın, İstanbul'daki temas ve hususî işlerini de ikmal için o gün yalnızca hareketi tercih eylediklerini ve karargâh erkânının ise ertesi günü yola çıkacağını bilmünasebe öğrenmiş bulunuyordum.

Kumandanın yanında gördüğümü yukarıda bahsetmiş olduğum ve beni kumandana takdim eden zata gelince:

Ailece yakinen nispetimiz bulunan bu zat, Binbaşı Fuat Bey idi. (Eski Rize Mebusu ve Tayyare Cemiyeti Reisi Fuat Bulca.)

O zaman, emrindeki birliğin Kırklareli'nde bulunduğunu ve özel olarak, kumandanı ziyaret maksadiyle bir gün evvel Edirne'ye gelmiş olduğunu anlatan sayın amcamla büyük bir talih ve hüsnü tesadüf eseri olarak kolordu karargâhındaki toplantı sırasında karşılaşmak fırsat ve

yurdukları gibi - her halde küçümsenmeyecek derecede önemli olduğuna asla şüphe yoktur.

Yukarıda izah ettiğim gibi ben, en küçük cüzütam, yani sekiz on mangadan ibaret bir takım subayı ve halbuki, kıymetli iltifatına mazhar olduğum mümtaz şahsiyet ise kolordu kumandanıydı. Bu sebeple benim için, bu yüksek kumandan'a yakinen hizmet edebilmek şerefine nailiyet imkânını o heyecanlı teftiş anında ümit etmek değil, hatırımdan bile geçiremezdim.

Yalnız, yapabildiğim tek şey, refakatlerinde bulunan yaveri Mülâzımevvel (üsteğmen) Cevat Bey'in (merhum Cevat Abbas Gürer) arkasından:

— Ne mutlu!

diyerek bakakalmaktan ibaret olmuştu.

Halbuki, kendisine gıpta ettiğim bu zatla, o günlerin yakın bir geleceğinde, harp yılları boyunca aynı odada ve cephe seyahatlerinde de aynı çadırda uzun müddet beraber çalışarak arkadaşlık edeceğimizi, heyecan içinde bulunduğum o gün nasıl tahmin edebilirdim.

Bununla beraber talim yeri olan Sarayiçi mevkiinde, alayımızın diğer taburlarını teşkil eden bölükler de eldeki programlarına göre çeşitli hareketlerle meşgul bulunuyorlardı.

Bu birlikler arasından geçen kolordu kumandanımızın o geniş meydanda teftiş merkezini, talim işi ile görevli olduğum takımın bulunduğu yere yöneltmiş olmasını da güzel bir tesadüf eseri olarak ifade edebilirim.

Aynı zamanda, sadece, kumanda ettiğim birliğin teftişini yaparak sahadan ayrılmış olmaları, benim için ölçüsüz ve o nispette unutulmaz bir şeref vesilesi olmuştu.

Bu hadisenin o günden itibaren tesiri altında bulunmaktan hasıl olan sevinç hissi de pek büyüktü.

Bu durum, haleti ruhiyem üzerinde hiç bir zaman unutamayacağım derecede müessir olarak öyle bir fevkalâdelik yaratmıştı ki, bunun burada tarif ve tavsifine maddeten imkân göremiyorum.

Yalnız, günlerce devam eden bu zevk ve neşenin, bana âdeta yepyeni bir hayata kavuşmak müjdesini verdiğini, ancak, çok kısa bir müddet sonra bu bahtiyarlığa nail olduğum zaman anlayarak takdir edebilmiştim. Şöyle ki:

Yukarıda izah etmiş olduğum kıta teftişi tarihinden yirmi, yirmi beş gün kadar sonra alay kumandanlığından gelen bir emirde; bütün zabitanın, ertesi gün sabahleyin fırka karargâhında toplanması bildiriliyordu.

Bu emir gereğince, evvelâ tümen merkezine ve oradan da topluca kolorduya gidilmiş ve mensup bulunduğum 12 nci Fırka ile birlikte kolordu emrinde bulunan diğer fırka zabitanı da karargâh binası önündeki geniş avluda toplanarak kumandanın gelmesine intizar olunmuştu.

IV

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA DOĞU CEPHESİ (MUSTAFA KEMAL'İN 16 ncı KOLORDU KUMANDANLIĞI)

Birinci Dünya Harbinde, kaçınılmaz bir durum ve mecburiyet icabı olarak kendileriyle hasım mevkiinde bulunduğumuz İngiliz ve Fransızlar, ilkönce Çanakkale'nin Rumeli - Seddülbahir sahil kısmına asker çıkarmışlardı.

Bu yarımadayı karadan elde edip harp gemilerini de Boğaz'dan geçirecek ve böylece Marmara denizini aşarak kolaylıkla İstanbul'u işgal ve aynı zamanda Karadeniz yoliyle de, müttefikleri bulunan Ruslarla irtibat temini gayelerini tahakkuk ettirmiş olacaklardı.

Esas itibariyle planları buydu ve bu maksatla harekete geçmiş bulunuyorlardı. Ancak, Türkün cesaret ve şecaatini hiç de hesaba katmayarak pervasızca hareket eden düşmanlarımız, fedakâr ve yiğit Mehmetçiğin parlayan süngüsiyle karşılaşınca bütün teşebbüsleri eriyerek tam manasiyle hezimete uğramışlardı.

Son çare olarak talihlerini bir daha denemek üzere Anafartalar mevkiine ikinci bir çıkarma hareketinde bulunmuşlarsa da bu cephede de karşılarına Mustafa Kemal çıkmış ve aynı akıbet burada da başlarına gelmişti.

Nihayet, aylarca devam eden karşılıklı ezici ve kırıcı savaşlardan sonra meydanı asıl sahiplerine terk etmekten başka çıkar yol olmadığını anlayan hasımlarımız, böyle bir sonucu iyice düşünmeden ayak basmak gafletinde bulundukları o erler diyarı Çanakkale'den çekilip, geldikleri yere gitmek zorunda kalmışlardı.

Çanakkale savaşları bu suretle ve Türkün zaferiyle son bulduktan sonra, kumandanı bulunduğu Anafartalar Grubunun 27 Kasım 1915 tarihinde lâğvı üzerine Miralay Mustafa Kemal Bey de, o tarihlerde Edirne'de bulunan 16 ncı Kolordu Kumandanı Alman Generali Kannengiesser'in yerine tayin buyurularak kumandayı ele almışlardır.

Bu kolordunun, Çanakkale'den peyderpey gelerek emrine girecek olan kıtaatla Edirne'de toplanması da, Avrupa'daki Galiçya cephesine gönderilmek hususunda Başkumandanlık Vekâletince alınan karar icabından bulunuyordu.

Ancak, o günlere tesadüf eden 17 Şubat 1331 (1916) tarihinde Bitlis anî olarak düşmüş ve Ruslar tarafından işgal olunmuştu.

Beklenmeyen bu durum karşısında Başkumandan Vekili ve Harbiye

imkânı hasıl olmuş ve bu buluşma vesilesiyle yapılan takdim sırasında, kumandan nezdinde vaki teşebbüsü neticesinde verilen bir emirle aynı gün kıtamla ilişiğim kesilerek kolordu karargâhına naklim icra edilmişti.

İşte, muhterem okuyucularım, Kumandan Mustafa Kemal'e böylece istisap eylemiş ve hayatımın en mesut anını teşkil eden o gün, 28 Şubat 1331 (1916) tarihine tesadüf etmiş bulunuyordu.

kara yürüyüşiyle ve oradan da tekrar trenle ve Katma[1] üzerinden Resülayn'a[2] gidilmişti.

Tren hattının o tarihlerde son durağı olan Resülayn'dan itibaren yine kara yoliyle ve Mardin'e uğrayarak yürüyüşe devam eden ikinci kafile ancak 22 Mart 1332 (1916) tarihinde Diyarbakır'a varabilmişti.

Bu yürüyüş esnasında kolordu karargâhının geçirmiş olduğu çok tehlikeli bir olaydan burada bahsetmek isterim:

Resülayn'dan sonra kara yürüyüşiyle yola devam edildiği günün akşam üzeri Cercip denilen ve Deveboğan adiyle de anılan bir su başına gelinmişti.

Akışı hayli hızlı görülen bu suyun geçit verip vermediğini ve ağırlık hayvanatının da kolaylıkla geçip geçemeyeceğini anlamak için kafile kumandanı tarafından suyun öte yanına gönderilen istihkâm subayına bir tecrübe geçişi yaptırılmıştı.

Bu arkadaşımızın bindiği at, oldukça boylu ve kuvvetli olmasına rağmen suyu pek güçlükle geçebilmişti.

Bu durumda, subayların geçmesi bir dereceye kadar mümkün görülmüşse de yüklü ve kısmen de geride bulunan ağırlık hayvanlarının geçirilmesinde çok zorluk çekileceği ve esasen akşam karanlığı da basmak üzere olduğu düşünülerek geceyi suyun beri tarafında geçirmek niyetiyle subaylara ait çadırlar su kenarına kurulmuştu.

Konaklamak için münasip görülen bu yerin hemen yanıbaşı ve geri tarafında, bir boy derinlikte oldukça geniş ve tamamen kuru büyük bir hendek daha vardı ki burası, ama suyun pek fazla taşkın bulunduğu zamanlarda başlı başına mecra[3] haline gelen bir dere olup, o gün için hiç bir yönden dikkati çekmemişti.

Karargâhın ağırlık kısmı da bu derenin gerisinde ve kendileri için konaklamaya daha elverişli yerde kalmıştı.

Bulunduğumuz bölgede o gün hava gayet müsait iken - sonradan anlaşıldığına göre - daha yukarı mıntakaya şiddetli yağmurlar yağmış ve bu yüzden cereyanı artan su, yükselip taşmaya başlayarak çadırların bulunduğu yere doğru genişlemek istidadını göstermişti.

Ancak, gece yarısı ve uyku esnasında meydana gelen bu hal, nöbetçiler tarafından farkedilerek onların feryadı üzerine telâşla çadırlarından dışarıya fırlayan subaylar, korku verici büyük bir endişe ile karşılaşmışlardı.

Akşam üstü açık olan hava, gecenin bu vaktinde değişerek gökyüzünü kaplayan bulutlar ortalığı büsbütün karartmış, taşan sular gerideki kuru dereyi de tamamen doldurduğu için subayların, üzerinde bulunduğu yer, etrafı su ile çevrilmiş bir adacık haline gelmişti.

Sular durmadan yükselerek genişliyor, ada gittikçe küçülüyor ve

1 Halep'ten bir öncekî istasyon.
2 Şimdiki adı Ceylânpınar'dır.
3 Suyun aktığı yatak.

Nazırı Enver Paşa tarafından acele yapılan davet üzerine Erkânıharbiye Reisiyle birlikte İstanbul'a giden kumandan, birkaç gün içinde yeni bir talimatla dönmüşlerdi.

Bu talimata göre, Avrupa cephesinden vazgeçilerek kolorduya doğu cephesine hareket emri verilmişti.

Bu bahsimize başlamadan önceki kısmın sonlarında belirtmiş olduğum gibi, Kumandan Mustafa Kemal'in 28 Şubat 1331 (1916) tarihinde Edirne'den yalnız olarak İstanbul'a hareketini takiben kolordu karargâhı da 2 Mart 1332 (1916) tarihinde yola çıkmıştı.

Karargâhın, İstanbul'a gelişinin ertesi günü, başta kumandanımız olduğu halde bütün karargâh erkânı ve ağırlık kısmı, hazırlanan özel bir trenle ve akşam üzeri Haydarpaşa'dan hareket ederek 5 Mart 1332 (1916) da Pozantı'ya varmıştı.

(Trenin Haydarpaşa'dan ayrılıp biraz yol almasını müteakip kumandan Mustafa Kemal, bütün vagonları birer birer dolaşarak karargâh erkân ve zabitanını, yerlerinde ve rütbe ayırt etmeksizin güler yüzle görüp hatır sormak suretiyle maiyetlerine karşı çok yakın alâka göstermiş ve ayrı ayrı iltifatta bulunmuşlardı. O günkü tazeliğiyle hâlâ muhayyelemde muhafaza ederek hiç bir zaman unutabilmeme imkân tasavvur edemeyeceğim bu emsalsiz ve üstün ahlâk ve insanlık meziyetini, burada böylece belirtmeyi zevkli bir vazife sayarım.)

Evet, karargâhı taşıyan özel tren Pozantı'ya varmıştı.

O tarihlerde Alman firmalarının taahhüdü altında inşaatına devam olunan Toros ve Amanos tünelleri henüz işletmeye açılmamış bulunuyordu.

Bu itibarla, karargâh heyeti Pozantı'da ikiye ayrılarak birinci kafilede kumandan ve refakatlerinde:

1 — Kolordu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam İzzettin [1],

2 — Erkânıharp Yüzbaşı Neşet [2],

3 — Yaver Cevat [3],

beyler olduğu halde otomobille hareket ve 14 Mart 1332 (1916) tarihinde Diyarbakır'a varmışlardı.

Geriye kalan ve ikinci kafileyi teşkil eden karargâh şube müdürlerinden meydana gelen erkân ile diğer subaylar ve ağırlık kısmı da, aynı gün ve Kolordu 1 inci Harekât Şubesi Müdürü Kurmay Yüzbaşı Şemsettin [4] Bey'in başkanlığında hareket eylemişti.

Bu kafile, Toros yaylasından geçerek Yenice istasyonuna kadar kara yoliyle ve oradan eski adı Hassa olan şimdiki Bahçe'ye kadar da trenle seyahat etmişti.

Bu mahalden, Amanos dağ yolunu takiben İslâhiye'ye kadar yine

1 Muğla eski mebusu emekli orgeneral merhum İzzettin Çalışlar.
2 Emekli kurmay albay merhum Neşet Bora.
3 Bolu eski mebusu merhum Cevat Abbas Gürer.
4 Emekli Kurmay Yarbay Şemsettin Şener.

lerden yüzme bilenler, kendilerini bu ışıklara doğru atmak suretiyle canlarını kurtarmaya çalışacaklardı.

Halbuki, suyun çok şiddetli akışiyle zifirî karanlıkta mücadeleyi göze alarak kurtulma imkânı aramak değil, o heyecanlı sırada böyle bir şey düşünülemezdi bile.

Esasen, suların kümeyi yerinden oynatmasiyle üzerindekiler biribiri üstüne yığılarak bir anda ve tamamen çamurlu sulara gömülmeye mahkûm olup, bunlardan hiç kimsenin kurtulması tasavvur olunamazdı.

Bu ümitsizlik içinde saat ve dakikaların geçtiği ve bir taraftan da hava açılarak tanyerinin ağarmaya başladığı sıralarda, her an başa gelecek felâket ve facia ile karşı karşıya iken sık sık kontrol edilen suyun bir aralık olduğu yerde kaldığı görülmüştü.

Bir müddet bu vaziyeti muhafaza eden suların nihayet yavaş yavaş alçalmaya başladığı müşahede olunmuştu ki, bu hal, hepimizi yeniden hayata kavuşmanın sonsuz sevinci ve bayram havası içinde bırakmıştı.

Sabah olup güneş doğduktan nice sonra sular kümenin etrafından çekilmiş ve bu suretle meydana çıkan balçık çamur içine inmek mecburiyetinde kalınmıştı.

Bununla beraber gerideki kuru hendeği doldurup taşıran suların kolay kolay ardı arası kesilmeyeceği anlaşıldığından nispeten daha müsait olan bu dereden geriye geçiş imkânı aranarak bulunduğumuz yerden bir an önce kurtulmanın çaresine başvurulmuştu.

Bunun için de, karargâh ağırlık kısmının bulunduğu yerdeki ekmekçi takımına ait büyük hamur teknelerinin işe yarayacağı düşünülmüş ve karargâh kumandanı tarafından iki tekne yanyana çaktırılıp birleştirilerek kayık haline getirilmek ve iki ucuna da ip bağlanmak suretiyle varagele şeklinde kullanılarak birer birer geri tarafa geçilmişti.

O gün akşama kadar devam eden bu ameliyeden sonra iki gün daha orada kalınmış, ancak, Resülayn'dan getirilen ve içine hayvanları da koyacak kadar büyük bir kayıktan istifade edilerek ana suyu geçmek mümkün olabilmiştir ki; - kumandanla birlikte yola çıkan dört kişilik birinci kafile hariç - hemen hemen tam kadro halindeki ikinci kafile karargâh topluluğunun maruz kaldığı büyük tehlike böylece savuşturulmuştu.

Yukarıda anlatmış olduğum veçhile Pozantı'da karargâhtan miralay olarak ayrılan kumandanımız, Diyarbakır'a giderlerken Mardin'de kaldıkları 13/14 Mart 1916 gecesi mirliva (tuğgeneral) rütbesine terfileri hakkındaki şifreli tebliği almışlar ve ikinci kafilenin Diyarbakır'a varışında, bütün karargâh erkânı büyük bir sevinçle kendilerini Paşa olarak selâmlamakla bahtiyarlık duymuşlardı.

(Edirne'de karargâha iltihakım tarihinden itibaren yolculuğun devamı hasebiyle kolordudaki memuriyetim, Diyarbakır'a vardıktan sonra belli olmuş ve emir zabiti olarak fiilen vazifeye başlamıştım.)

Paşa Diyarbakır'a vardığında, kolordu bölgesindeki Bitlis ve Muş cephelerine karşı büyük ilgi ve hassasiyet göstermişlerdi.

dakikalar geçtikçe de tehlike artıyordu.

Bu durum karşısında anî karar vererek tedbir almak lâzımgeliyordu.

Karargâh erkânı arasında bulunan tecrübeli zevat tarafından ilk yapılacak işin, - Tanrının büyük bir lütfu olarak - ağırlık hayvanatından bir kısmının, o gün akşam üzeri subayların konaklayacağı yere, çadırlarla birlikte indirilmiş olan diğer yüklerinden istifade cihetini düşünmeleri olmuştu.

Erzak çuvallarından ibaret olan bu yüklerle alelacele söktürülen çadırlar, bulunduğumuz yerin ortasına istif edilerek yatak, bavul ve saire gibi şahsî eşyalar da bunların üzerine konmuştu.

Aradan çok geçmeden sular karayı tamamen kapladığı için mevcut subaylarla birkaç nöbetçi asker, küme teşkil eden eşyaların üstüne çıkmak mecburiyetinde kalmışlardı.

Büyük bir heyecan ve endişe içinde akıbetimizin ne olacağı kaygısında iken, bir taraftan da eşyalar arasında ele geçirilen flama direğiyle suyun yükseliş vaziyeti takip ediliyordu.

Nihayet, hava büsbütün bozarak yağmur başlamış ve arasıra çakan şimşeklerin meydana getirdiği ışığın yardımiyle etrafımızdaki çok geniş bir sahanın, dehşet salıcı ve bütün şiddetiyle akan dalgalı sularla çevrilmiş olduğu görülüyor, bu durumdan, adeta deniz ortasında kalınmış korku ve heyecanı hasıl oluyordu.

Öyle bir an gelmişti ki; durmadan yükselen ve ortaya yığılan eşyaları 50 - 60 santim ve belki de daha fazla yüksekliğe kadar kaplayan akıntının tesiriyle neredeyse bu eşya ve insan yığınının, olduğu gibi sulara sürüklenerek birden boğulmaları çok mümkündü.

Hulâsa, işimiz Allaha kalmıştı ve bu vaziyetten kurtulmak ancak, nasıl ve nereden çıkacağı bilinemeyen bir mucizeye bağlıydı.

Bütün ümitlerin kırıldığı tam bu sıra içimizden sesi yükselen bir arkadaşın ezan-ı Muhammedî okuması, ana baba gününü andıran manevî ve tüyler ürpertici bir manzara yaratmış ve bu ruh haleti içinde, rütbe farkı gözetilmeyerek adeta yekdiğerine sarılı bir ruh haleti içinde, teşkil edenler biribirleriyle helâllaşmaya başlamışlardı.

Geri tarafta bulunan karargâh efradı ise, azgın Cercip suları ortasında kalmış olanların her yönden ümitsiz durumu karşısında çırpınıyor ve gerek bu çaresiz vaziyet, gerekse gecenin zulmeti içinde en ufak bir yardımda bulunabilmek imkânsızlığı karşısında şaşırıp kalarak ellerinden hiç bir şey gelmiyordu.

Bunların başında bulunan karargâh kumandanı Yüzbaşı Mustafa[1] Bey'in gece vakti bulabildiği tek çare, yanlarında mevcut birkaç gemici fenerini yaktırıp suyun kendi taraflarındaki kıyısı boyunca aşağıya doğru dizdirmekten ibaret olmuştu.

Askerlerin sıralanıp tuttuğu bu fenerlerle, gûya suya sürüklenecek-

1 Tokat eski mebusu, merhum.

radan emir almış bazı subaylar kıtalarına iltihak etmek üzere kendi başlarına cepheye giderlerken o civarlarda silâhlı dolaşan kişiler tarafından soyulup mevcut para ve eşyalarının zorla alındığından bahisle Kumandana şikâyette bulunmuşlardı.

Bu işi yapan soyguncuların barındıkları anlaşılan ve Ziyaret mevkiine tahminen bir saat mesafede bulunan Koh köyüne bir manga atlı ile Süvari Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet Bey gönderilmiş ve bu subayın, başta köy muhtarı olduğu halde yakalayarak getirdiği kişilerden bazılarının üzerlerinde (o tarihlerde hemen hemen moda haline gelerek birçok subayın elbise altına giydikleri, İstanbul'un meşhur Ştayn ve Beyker mağazalarının satış malı olan) fantazi yelekler görülmüştü.

Bunlar, talan edilen eşya hakkında başlıca maddî delil teşkil ettiğinden Paşa'nın emirleriyle hemen orada ve Topçu Kumandanı Osman Senai Bey'in başkanlığında, Kolordu Şubesi Müdürü Kurmay Şemsettin, İstihbarat Şubesi Müdürü Kurmay Yüzbaşı Neşet ve mülhak Birinci Mülâzim İsmail Hakkı beylerin üye bulundukları bir divanıharp kurulmuştu.

Derhal faaliyete geçen bu harp divanı tarafından yargılananlardan 14 kişinin, cephe gerisinde işledikleri silâhlı şakavet ile umumî asayişi ihlâl ve aynı zamanda vatanî vazifelerini ifa için cepheye giden zabitanın yollarını keserek para ve eşyalarını zorla almak suretiyle yaptıkları soygunculuk fiilleri sabit görülerek idamlarına karar verilmişti.

Bu hükmü ihtiva eden harp divanı kararı, cephe kumandanlığı salâhiyetine istinaden Paşa'nın tasdikiyle kesinleşerek hemen orada kurşuna dizilmek suretiyle infaz olunmuş ve keyfiyet şifreli bir telle Başkumandanlık Vekâletine bildirilmişti.

Muhitte pek büyük tesir yapan bu önemli icraattan sonra cephe gerisinde hiç bir zaman buna benzer herhangi bir hal ve asayişi bozacak en ufak bir hadise çıkmamıştı.

Müteakiben, Ziyaret'ten hareketle 5 inci Fırka karargâhının bulunduğu Bitlis yolu üzerindeki Duhan mevkiine gidilmişti.

Burada, birkaç günlük ikamet esnasında kumandan, fırkanın Gampüs dağları üzerindeki ileri kıtaatını teftiş etmişlerdi.

Bu teftişin ertesi günü şafakla birlikte Rusların, fırka sağ cenahındaki Kavakalan sırtlarına taarruz ettikleri haberi alınması üzerine, Paşa tarafından kendilerine verilen talimat dairesinde bu harekâtın yakinen idaresine erkânıharbiyeden Yüzbaşı Şemsettin ve Neşet Beyler memur edilmişti. Cereyan şekline göre safahatının burada izahını lüzumsuz gördüğüm düşman taarruzu, hulâsa olarak kuvvetlerimizin sert mukabelesiyle tardedilmek suretiyle verimsiz bırakılmıştı.

Rusların yoklama nevinden yaptıkları teşebbüsleri böylece bertaraf edilerek cephede sükûnet hasıl olması üzerine Paşa, umumî vaziyet hak-

Bu alâka neticesi olarak, gerek Bitlis cephesinde bulunan 5 inci Fırka ile Muş cephesindeki kuvvetlerimizin, gerekse her iki cephe karşısındaki düşman vazülceyşi [1] hakkında icabeden incelemelerde bulunmuşlardı.

Yaptıkları inceleme sonunda, Bitlis boğazı içinde sıkışıp kalmış olan 5 inci Fırka karargâhını ve bu fırkanın düzeltilmeye muhtaç muharebe hattını, bulundukları durumdan kurtarmak lüzumu üzerinde ehemmiyetle durmuşlardı.

Aynı zamanda, Muş cephesinin de düzeltilmesi gerektiğinden bu cihetlerin sağlanması, her iki yerin düşmandan alınmasıyla mümkün olabileceği kanaatini hasıl eyleyen Paşa, bu hususta kesin kararını vermişlerdi.

Ancak, bu iş için girişilecek askerî harekâttan evvel sözü geçen cephelerdeki kıtaatı teftiş ile askerlerin durumunu yakinen gözden geçirmeyi pek lüzumlu ve faydalı gördüklerinden bu maksatla ve 27 Mart 1332 (1916) tarihinde Diyarbakır'dan hareketle ilkönce Bitlis cephesine gitmişlerdi.

Bu seyahatte kumandanın refakatlerinde :

1 — Erkânıharbiye Reisi Kaymakam İzzettin (merhum Orgeneral Çalışlar),
2 — Sıhhiye Reisi Kaymakam Hüseyin (Millî Mücadele'de general olmuştur),
3 — Topçu Kumandanı Osman Senai,
4 — Topçu mütehassısı Alman von Berk,
5 — Erkânıharbiye Harekât Şubesi Müdürü Şemsettin (Şener),
6 — Erkânıharbiye İstihbarat Şubesi Müdürü Neşet (merhum Bora),
7 — Yaver Cevat Abbas (merhum Gürer),
8 — Emir Zabiti Şükrü (eser sahibi Tezer),
9 — Emir Zabiti Hayati (Riyaseticumhur eski Hususî Kalem Müdürü, merhum),
10 — Mülhak subay İsmail Hakkı,
11 — Mülhak subay Ziver,
12 — Süvari Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet,
13 — Süvari Takım Zabiti Sadık (merhum),

beyler bulunuyorlardı.

Diyarbakır'dan hareketi müteakip yol üzerindeki Ambar Çayı, o günler taşkın bir halde olduğundan köprüsü bulunmayan bu su, çok zorlukla geçilebilmiş ve diğer kısımları uygun şartlar altında devam eden seyahatin üçüncü günü, Bitlis boğazı methalinde bulunan Ziyaret (Veyselkarani) mevkiine varılmıştı.

Ziyaret'e varıldığı gün, herhangi bir sebeple geri kalmış veya son-

1 Kuvvetlerin cephede yerleştirilmiş durumu.

şimdilik kolordu kumandanı olarak Diyarbakır'a gitmesi tensip edildiği bildirilmiştir. Binaenaleyh, sözü geçen vazifenin ilkönce kabulü, böyle bir şarta bağlı bulunduğu halde genel karargâh, daha doğrusu bizzat Enver Paşa, evvelki tayin işinde vermiş olduğu sözünde durmayarak o tarihlerde Keşan'da bulunmakta olan 2 nci Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa'yı karargâhiyle birlikte Diyarbakır'a göndermiştir.)

Silvan'a varışta, ordu kumandanlığınca istenilmiş olan vesaik ve malûmatın hazırlanıp gönderilmesini temin için mahallinde iki gün kaldıktan sonra Kulp yoliyle Şen cephesine gidilmek üzere hareket edilmişti.

Bu seyahatin ikinci günü yol üzerindeki Komlar mevkiinden geçerken biraz önce bahsettiğim askerî duruma ait malûmat ve raporla ilgili olarak ordudan bir şifreli tel daha alınmıştı.

Bu emre göre, kumandanın, cepheye ait işler hakkında şifahî izahat vermek ve bu suretle ordu ile temasta bulunmak üzere Diyarbakır'a gitmesi zarureti hasıl olmasına binaen, istikamet değiştirilerek tekrar Silvan'a gelinmişti.

Ordu kumandanlığınca, Diyarbakır'ın merkez kabul edileceğinin anlaşılması üzerine bu durum karşısında Diyarbakır'dan Silvan'a nakli gereken kolordu karargâhı için burada bazı hazırlıklarda bulunulmasını müteakip Diyarbakır'a gidilmişti.

Paşa, henüz o günlerde gelmiş olan ordu kumandaniyle temasta bulunmak ve bu arada nakil hazırlığını da tamamlamak için bir hafta kadar kaldıkları Diyarbakır'dan ayrılarak karargâhını Silvan'a naklet-mişlerdi.

Kolordu karargâhının böylece yapılan nakil ve yerleşme işlerini takip eden günlerde Mustafa Kemal, evvelce yarım kalmış olan Muş cephesi seyahatini tamamlamak istemişlerdi.

Bu maksatla, 5 Haziran 1332 (1916) tarihinde Silvan'dan hareket ve 8 Haziran 1332 (1916) tarihinde Erkânıharp Kaymakamı Nuri [1] Bey kumandasında bulunan 8 inci Fırka karargâhına varılmıştı.

Cephe durumunu tetkik için fırka merkezinde bir gün kalan Paşa, ertesi günü Galip [2] Bey'in Kozma dağındaki alayını teftiş etmiş ve öğle yemeğini de alay karargâhında yiyerek akşam üzeri fırka merkezine dönmüşlerdi.

O günün gece yarısından sonra fırka sağ cenahında ve Anduk dağlarının kuzeyinde, 8 inci Alayın ileri karakol mevkiinde bulunan iki bölük kuvvetindeki müfrezesine, Rusların baskın yapmak suretiyle fırka cephesinin bu noktasına taarruzları başladığına dair sabahleyin alınan rapor üzerine kumandan, bu harekâtı idareye o günlerde binbaşılığa terfi etmiş olan Kurmay Şemsettin Bey'i memur eylemişlerdi.

1 Kütahya mebusu merhum Nuri Conker.
2 Merhum Türker.

kında fırka kumandanına gerekli emir ve talimatı verdikten sonra Siirt'e giderek iki gün de orada kalmışlardı [1].

Siirt'e gidiş esnasında kasabaya sekiz on kilometre mesafede bulunan Kezer suyunu geçerken vukubulan hazin bir olayı da bilvesile burada kaydetmek isterim:

Köprüsü olmayan ve akıntısı oldukça fazla olan bu suyu geçiş sırasında, karargâha mensup Süvari Takım Zabiti Mülâzim Sadık adındaki arkadaşımız, - gaflete kapılarak - ayaklarını ıslanmaktan korumak için üzengiden çıkarıp yukarıya kaldırdığı esnada hayvanın taşa rastlayan ayağı kayarak tökezlemesi üzerine muvazenesi bozulup suya düşmüştü.

Bu düşme esnasında dizginleri elden kaçırdığı için boşlukta kalarak bir müddet akıntıya kapılıp sürüklendiği ve birkaç defa da suya dalıp çıktığı sırada, ölümle pençeleştiğini gördükleri bu bedbaht zabitlerinin imdadına yetişmek üzere elbiseleriyle birlikte suya atılan fedakâr iki süvari neferi tarafından yakalanıp güçlükle kenara alınarak sudan çıkarılmış ve hemen Siirt Hastanesine naklolunmuşsa da doktorların gösterdikleri bütün gayrete rağmen hayatını kurtarmaya muvaffak olunamayan bu arkadaşımızı, çok genç yaşta orada toprağa vermekle büyük bir hüzün ve elem içinde kalmıştık.

Yarım asırlık acı bir hatırayı burada anmak fırsatını bulmuş olmak vesilesiyle merhum arkadaşımıza Cenabı Haktan rahmet dilemeyi kutsal bir vazife telâkki ederim.

Siirt'te kalındığı sıra hemen hepimiz, oradan meşhur ve keçi kılından yapılmış battaniye ile eldiven ve uzun konçlu çorap gibi bazı şeyler almıştık. Hatta, Paşa da bir iki battaniye almışlardı. (Refakatte bulunan Alman topçu mütehassısı von Berk'in de almış olduğu bu Siirt mamulâtında, tesadüfen bit bulunması sebebiyle mahallinden ayrıldıktan sonra yolda tifüse yakalanan mütehassıs, yatırıldığı ilk seyyar hastanede vefat ederek cesedi Almanya'ya gönderilmişti.)

Siirt'te geçirilen iki günlük ikametten sonra Muş cephesine gidilmek üzere yola çıkılarak ilk geceyi Ziyaret mevkiinde, ikinci geceyi de Garzan'da geçirip, üçüncü günü Silvan'a hareket esnasında alınan şifreli bir emirde; 2 nci Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa'nın, karargâhiyle birlikte Diyarbakır'a hareket ettiği ve kolordunun da bu ordu emrine verilmiş olduğu bildirilerek cephedeki kuvvetlerin vazülceyşî (yukarıda açıkladığımız gibi, askerin cephede yerleştirilmiş durumu) ile kuvvei umumiye (genel olarak asker ve silâh kuvveti) hakkında rapor isteniliyordu.

(Burada, antrparantez bir noktaya işaret etmeyi faydalı görürüm: Mustafa Kemal, Edirne'den hareketinden evvel Başkumandanlık Vekâletince acele İstanbul'a davet olunduğu sıra, ileride Şark cephesinde teşkili düşünülen ordu kumandanlığının kendisine verileceği vaadiyle

1 Paşa'nın, Siirt'e bu ilk gidişlerinde, Bitlis valisi herhangi bir sebeple merkezde bulunmadıklarından görüşüp tanışmaları mümkün olamamıştır.

zamanda Kurmay Binbaşı Şemsettin Bey'i de artçı kumandanı yaparak emrine verdiği 18 inci Alayla, fırkanın geriye çekilmesini sağlamak gibi oldukça mühim bir işle görevli kılmışlardı.

Gerek ihtiyatta bulunan, gerekse cepheden ricat eden kuvvetler, fırka kumandanı ve karargâhı da beraber olduğu halde geceleyin Kulp deresine çekilmeye başlamışlardı.

Ertesi gün kuşluk vaktine doğru arkası alınabilmiş olan geri harekât, kumandanın devamlı idaresi ve bazı durumlarda da yeni emirler vermek suretiyle müdahalesini icabettiren şartlar dahilinde ve tam bir mükemmeliyette cereyan eylemişti.

Burada, Mustafa Kemal'in, herkesçe malûm bulunan cesaret ve kahramanlıklarından canlı bir misal vermek isterim:

Yukarıda işaret olunduğu üzere kumandanın bizzat idare ettikleri bu harekâtta, birliklerin geride kalan en son perakende efradı da önlerinden geçerek görünürde hiç bir kimse kalmamış olmasına rağmen araziye hâkim bir noktada saatlerce dimdik ayakta duran Paşa, hâlâ yerlerinden ayrılmıyorlardı.

Bu durum karşısında, merhum Cevat Abbas'la ikimiz kabımıza sığamıyor ve neredeyse düşman takip kuvvetlerine esir düşeceğimizden pek haklı olarak - bittabi kendi düşüncelerimize göre - endişe ediyorduk.

Buna sebep de; bulunduğumuz yere nazaran sağ cenahımıza isabet eden ve Kulp deresi batısına düşen oldukça yüksek rakımlı Genç dağları yamacında bir düşman müfrezesinin - her halde özel ve planlı bir maksatla olacak - fırkanın çekilme hareketine paralel olarak yürüyüş halinde bulunduğu dürbünle pek iyi görülmüş olmasıydı.

Buna rağmen ben ağzımı açamıyor, tevekkülle kumandanın verecekleri emri bekliyordum. Fakat Yaver Cevat'ın, o sıra sabrını tüketmiş olacak ki:

— Atları emreder misiniz Paşam?

demesi üzerine, esasen, ne de olsa o andaki askerî duruma pek fazla canı sıkıldığı için ziyadesiyle hassas ve üzgün bulunan kumandan, oldukça sert bir ifade ile:

— Acele etmeye lüzum yok, hareket zamanını ben bilirim!

ihtarında bulunmuşlardı.

Dakikalar ilerledikçe endişemiz büsbütün artıyordu. Nihayet, aradan bir müddet daha geçtikten sonra arkadaşım merhum Cevat, bütün cesaretini toplayarak tekrar:

— Paşam, kimse kalmadı, atları emreder misiniz?

diyecek oldu ama, bunu, dediğine ve diyeceğine bin pişman olmuştu. Çünkü Paşa, merhumu iyice haşlamıştı ve eliyle ilerisini göstererek:

— Karşıdan gelmekte olduğunu gördüğüm asker önümden geçip emniyete girmedikçe, buradan ayrılmayı hiç bir zaman düşünemem!.. buyurmuşlardı.

Birliklerin çekildiği yere doğru biz de bakıyor ve fakat arazi nis-

Paşa'dan aldıkları emir ve talimat gereğince derhal mahalline hareket eden Şemsettin Bey, düşman taarruzunu, emrindeki alayla dur durmaya muvaffak olmakla beraber Rusların, sıklet merkezini Kurtik dağlarında bulunan 35 inci Alay cephesine yönelterek daha ziyade o noktaya önem verdikleri ve 18 inci Alaya karşı ise nümayiş hareketinde bulunduklarına kanaat getirerek keyfiyeti bir raporla kumandana bildirmişlerdi.

Şemsettin Bey, geç vakit karargâha avdetinde durumu, şifahen de Paşa'ya etraflıca anlatmış ve fakat, bu cephenin takviyesini mümkün kılacak zamanın elde edilmesine fırsat elvermeden, düşman aynı gece sabaha karşı, sözü edilen alay cephesinde yeni bir taarruza geçmişti.

Anî olarak yapılan baskınla ve kuvvetlerimiz gafil avlanarak başlamış olan bu muharebede, alay kumandanı dahil olduğu halde bazı subayların da şehit düştükleri haber alınmış ve düşman taarruzunun tazyiki karşısında alayı geriye çekmek mecburiyet hasıl olacağı, daha önceden anlaşılmıştı.

Bu vaziyet karşısında fırkaca, cephe gerisindeki Şen mevkiinde ikinci müdafaa hattı olarak önceden meydana getirilmiş olan siperlerin belli başlı noktalarını, kurmayı ile birlikte atlı olarak dolaşmak suretiyle gözden geçiren kumandan, Kulp geçidini bu mevziden mi, yoksa geçidin içerisine çekilerek dahilden mi savunmak şıkları üzerinde ehemmiyetle durmuşlardı.

Paşa, bu tetkiklerinde, sözü geçen siperler önündeki arazi durumunun düşman harekâtına daha ziyade elverişli olduğunu ve buna mukabil, birçok yerleri patikadan ibaret Kulp geçidinin ise, fırkanın gerekince bütün asker ve ağırlıklariyle birlikte serbestçe çekilmesine elverişsiz bulunduğunu tespit eylemişlerdi.

Binaenaleyh, evvelce hazırlanan mevziin tutulması ve bilfarz, burada meydana gelecek muharebenin kaybedilmesi halinde bütün kuvvetin, esarete mahkûm olmak gibi sakınılması imkânsız bir sonuç hasıl olabileceği keyfiyetini nazarı dikkatten uzak tutmayan kumandan, fırkaca hazırlanmış olan bahis konusu savunma hattının işgalini, bu bakımdan mahzurlu ve tehlikeli görmüşlerdi.

Rusların, bir gün önce ve gece yarısından itibaren fırka cephesinde dörder taburlu altı alayla taarruza geçmeleri üzerine bu, çok üstün düşman kuvvetleri karşısında cereyan eden şiddetli savaş esnasında maalesef, geri çekilme kararının tatbikinden başka çare kalmamıştı.

Bu itibarla Paşa'nın, gece karanlığından bilistifade fırkanın Kulp geçidinden çekilmeye başlaması, harp ve askerî harekât icabatına daha uygun olacağı kanaatiyle bu yolda verdikleri kararın tatbiki için fırka kumandanlığına gerekli tebligat yapılırken bir taraftan da o andaki muharebe durumiyle ricat kararı ve yeni müdafaa mevzii hakkında şifreli telle ordu kumandanlığına bilgi vermişlerdi.

Çetin bir savaşı takiben fırkanın intizamla ricatini temin keyfiyeti hayli güç olduğu cihetle harekâtı bizzat ele alarak idare eden Paşa, aynı

kadar değil, daha ileriye, hem de düşmandan Muş'u geri almak suretiyle daha uzaklara giderek son çekilmenin ıstırabını kat kat telâfi edecek ve bu hususta tereddütsüz belirttikleri kanaatleri de böylece tahakkuk etmiş olacaktır.

Askerlik mesleğinde, daima üstün mevkii işgal eden mümtaz bir özellik vardır ki, bunu « harp talihi » olarak vasıflandırabiliriz.

İşte, Mustafa Kemal, bu müstesna özelliğe tam manasiyle sahip bir kumandan idi.

Herhangi bir cephenin her tarafında daimî sükûn mevcut bulunduğu zamanlarda ve gayet normal şartlar altında yaptığı seyahatlerde daima, ama daima düşmanın herhangi bir noktadan taarruzu vaki olmasına imkân ve ihtimal verilemezdi.

Paşa, böyle bir durumla karşılaşmayı adeta büyük fırsat telâkki eder ve bu halin vukuunu seyahatlerinin hemen her defasında beklerlerdi ki, bu arzu, onun, harp talihini - her zaman olduğu gibi - yine muhafaza edeceğine kuvvetli bir imanla besledikleri itimadın tecellisinden başka bir şey değildi.

Bu gibi durumlarda Mustafa Kemal, vereceği emir ve talimatın, derece sırasına göre önce fırkaya, fırkadan alaya, alaydan tabura ve taburdan da bölüklere ulaştırılması suretiyle meydana gelecek zaman kaybını daima nazara alarak, bahsettiğim meratip, yani derecelere riayet kaidesini tatbike asla lüzum görmezlerdi.

Böyle zamanlarda vaziyetin önem ve nezaketine göre emirlerini bizzat ve doğrudan doğruya alay kumandanlığına ve fevkalâde durumlarda ise doğruca cephedeki tabur kumandanlarına tebliğ ederlerdi.

Bu işleri temin için de, yaveri ve emir subayından başka mühim anlarda maiyetlerindeki kurmaylardan dahi istifade ederek bu yolda görevlendirip ta cepheye kadar gönderdikleri çok defa vaki idi.

Bu vesile ile, harp harekâtını sevk ve idarede, kurmay reislerinin mütalâası alınmak lüzumuna da temasla; Paşa'nın, kurmayı tarafından açıklanan kanaat ve mütalâaları her vakit göz önünde bulundurdukları hususuna bilhassa işaret etmek isterim.

Bununla beraber, savaş esnasında matlup olan gaye, ortadaki durumu ıslah ve zarar verici bir hal almasına fırsat bırakmadan atlatmak olduğuna göre, zaman mefhumu bakımından ve hemen hemen umumiyetle ne kendileri bu lüzuma riayeti düşünür, ne de kurmayı ve hatta, cephe kuvvetlerinin bağlı bulunduğu fırka kumandanı bile böyle bir düşünceyi hatırlarından geçirirlerdi.

Bu cümleden olmak üzere, o zamanlar en yakın mesai arkadaşı olup, sakin haliyle yüksek meziyet ve ahlâka sahip kurmay başkanı merhum İzzettin Çalışlar'ın, Kumandan Mustafa Kemal'e bağlılığını, Paşa'nın en nazik anlardaki idare tarzını ve kararlarındaki üstün isabeti pek iyi bildikleri için O'nun, re'sen verdikleri emirleri tatbik hususunda kendilerine en yakın yardımcı olmaktan daima zevk duyduklarını, burada değerli bir misal olarak zikredebilirim.

peten arızalı olduğu için - her halde biraz da heyecanımızdan olacak - hiç bir şey göremiyorduk. Ancak, Paşa'nın, eliyle işaret ettikleri tarafa baktığımız zaman, hakikaten bir askerin oldukça yavaş yürüyüşle ilerlemekte olduğunu farkedebilmiştik.

Birliğinden ayrılıp geri kalan ve bu derece mecalsiz yürüyen asker acaba yaralı mıydı? Bunu kestiremiyorduk.

Neden sonra bulunduğumuz yerin 40 - 50 adım kadar ilerisindeki yoldan geçtiği sıra, kumandanın emirleriyle yanına yaklaşıp gözden geçirilen askerin, halsiz ve hasta olduğunu görmüş, aynı zamanda silâhı, cephaneyi ve sırtındaki çantasiyle güçlükle yürüyebilmesi yüzünden geriye kaldığı anlaşılarak durumu Paşa'ya arzetmiştik.

Bu vaziyet, belki üzerinde durulmayacak derece basit ve ehemmiyetsiz bir olay olarak düşünülebilirse de, haddizatında ve kanaatimce kolordu kumandanının, ordunun bir ferdine, bir askere karşı gösterdikleri bu derece yakın ve o nispette yüksek alâka dolayısiyle, bilhassa çok önemli bir mana taşıdığı meydandadır.

Paşa, bu suretle, kıtaatın en son neferini de emniyete almış olduktan sonra bile yerinden ayrılmayıp, gözlerini hâlâ düşman tarafında dolaştırarak şurada burada kalmış olması muhtemel Mehmetçik arıyorlardı.

Arkadaşım Cevat'la ikimiz, Paşa'nın yanından biraz geriye çekilerek, hatırımıza gelebilen çeşitli tehlike yüzünden Tanrı göstermesin herhangi bir kötü akıbete maruz kalmak felâketini, ihtimalden uzak görmüyorduk.

Bununla beraber kumandanın, bu ciheti, elbette ki bizden çok daha iyi takdir buyuracaklarına şüphe yoktu. Binaenaleyh, bu hakikat dışındaki sabırsızlığımızın hiç de yerinde olmadığını düşünürken o anda her türlü endişeyi tamamen terk ile önümüzde duran Mustafa Kemal'in, kılı bile kıpırdamadan gösterdikleri eşsiz cesaretin hayranı olarak bulunduğumuz yerde susup kalmıştık.

Derin bir sükûnet ve sessizlik içinde geçirdiğimiz o heyecanlı dakikalarda Kumandan, - artık gerilerde kimsenin kalmadığına kanaat getirmiş olacaktır ki - yerinden bir iki adım ayrılarak bize hitaben mülâyim ve fakat kesin bir ifade tarziyle :

— Çocuklar, şu topraklardan ayrılmaya gönlüm bir türlü razı olmuyor, saatlerce ve üzüntü ile hep bunu düşünüyorum, zihnim daima bununla meşgul. Bugün, çaresiz buradan ayrılacağım, fakat bir şartla ki o da, çok kısa bir gelecekte yine ve hem de yalnız buralara kadar değil, daha ilerilere gitmek için tekrar geleceğim!.

buyurduktan sonra ayrıca verdikleri emirle atlara binilerek geriye çekilen birlikleri takibetmek üzere Kulp deresine doğru hareket edilmişti.

Yüksek irade ve hudutsuz ileri görüş sahibi bulunan Kumandanımızın, ayrılmaya bir türlü gönlü rıza göstermediği noktada, tam bir iman ve kanaatle söylemiş oldukları sözler hiç de boşuna değildi.

Gerçekten Paşa, çok yakın bir gelecekte, yalnız ayrıldığı noktaya

a) Muharebenin başlangıcından itibaren geçirdiği safhalara ve arazi durumuna göre cereyan eden harekâtın, kumandanlık sıfat ve mevkiinin kendisine vermiş bulunduğu hak ve yetkilere dayanılarak idare edilmiş olduğunu,

b) Sözü edilen geçidin ileriden müdafaası için verilecek kararın, her yönden isabetsizliği tahakkuk edeceği hususundaki inancının şüpheden uzak bulunduğunu ve böyle bir kararın tatbiki halinde, fırkayı tamamen düşman kucağına atmak gibi telâfisi hiç bir zaman mümkün olmayacak mağlûbiyetin mukadder olabileceğini,

c) Bahis konusu noktai nazarın tatbik edilmemiş olması sayesindedir ki, kaçınılmaz mağlûbiyetin meydana getirebileceği maddî ve manevî her çeşit kötü sonuçlardan uzak kalınmış olduğunu,

d) Aynı zamanda, böyle ağır ve tehlikeli bir durumun meydana gelmesine fırsat ve imkân vermemek gayesi esas olarak takip ve nihayet, harbin şartlarına tam uygunluğuna inanarak bu kanaatinde tereddüt ve şüphe bulunmayan bir kumandan sıfatiyle hareket edilmiş olduğunu ve bundan doğabilecek her türlü mesuliyetin de tamamen kendilerine ait bulunduğunu, açıklamış ve sözü geçen şifrede:

— Ordu ihtiyatında bulunan 14 üncü Fırkanın, 8 inci Fırkaya takviye suretiyle yardımda bulunmak üzere Hazro istikametinde hareket ettirildiğine dair olan bildiriye karşı da:

— Rusların, ricat eden fırkayı takip etmediklerine göre, böyle bir ihtiyatî tedbire lüzum ve ihtiyaç olmadığını, ilâveten bildirmişlerdi.

Bu safha ile ilgili olarak kritik bir noktaya da değinerek aydınlatmak isterim:

Düşmanın, üstün kuvvetlerle yaptığı taarruz neticesi, yerinden oynatılıp geri çekilmeye mecbur edilmiş olan bir tümenin takipsiz ve adeta kendi haline bırakılarak yeni bir müdafaa hattında kolaylıkla tutunabilmesine fırsat ve imkân verilmiş olması gibi meydana gelen müsait durum, şöylece mütalâa olunabilir:

Ricata başlayan fırkanın, ikinci savunma hattını işgal etmeyip Kulp deresi içine çekilerek gözden tamamen uzaklaşması, bu kuvvetlerin, Kulp deresi içinde değil, daha gerilerdeki arazi üzerinde tutunmak gayesi izlenebileceği bakımından hasım tarafça bu düşünce ile takipten vazgeçilmiş olduğu kabul edilebilir. Ancak, ne de olsa böyle bir nazariyenin harp kaideleri gereğince uygun düşmeyeceği tabiîdir.

Bununla beraber, o günkü askerî vaziyetin bu yolda mütalâasını mazur ve makul gösterecek diğer bir cihet de; düşman için her halde bu bölgede istenen gaye elde edilmiş olmak ve aynı zamanda, üslerinden ayrılıp daha fazla yayılmaktan kaçınarak, kuvvetlerinden kâfi miktarını bu cephede bırakmak ve kalanını, asıl maksatları için başka yerlere sevketmek kararında olduklarını, galip ihtimalle kabul etmek lâzım geldiği keyfiyetidir.

Nitekim, aşağıda izah edileceği üzere Ruslar, o tarihten kısa bir müddet sonra sol cenahta, yani Çapakçur mıntıkasında oldukça geniş

Şunu da ilâve edeyim ki, kumandanla kurmay başkanının birbirlerine karşı besledikleri sevgi ve hürmet dolayısiyle fırka, kolordu ve ordu teşkilâtında beraber bulundukları uzun yıllar zarfında herhangi bir mevzu vesilesiyle olsun aralarında hiç bir zaman en ufak bir anlaşmazlık çıktığı asla müşahede olunmamıştır.

Üzerinde bilhassa durarak değinmek istediğim hareket tarziyle Mustafa Kemal, zaferi kendi lehlerine çevirmesini ve böylece izledikleri gayeyi daima hedefine ulaştırmayı bilirlerdi. Bu hal, O'nun, şaşmaz azim ve irade kuvvetiyle sağladıkları en önemli olaylardandır. Şayet, harp gereği olarak ve çok üstün düşman kuvvetleri karşısında çekilmek zorunluğu hasıl olsa bile bunun idaresini de tam ve mükemmel bir şekilde başarır ve sonunda bu sahada dahi muvaffakıyeti sağlamak imkânını - bulmak değil - yaratırlardı.

İşte, yukarıda izah etmiş olduğum ricat hareketinde, fırka kumandanı ile kurmayını, kuvvetlerin en başında ve bizzat tayin ve tespit eylemiş oldukları yeni savunma hattını tutmak göreviyle geriye göndermiş ve kendileri de en son askerden geriye kalarak yürüyüşü takip etmişlerdi ki, bütün bir fırka efradının, en önde tümen komutanı ve en geride de - yani, düşmanla kendileri arasında - kolordu kumandanının bulunduğunu bildikleri için yürüyüşlerine emniyetle devam etmeleri sayesinde, çok önemli olan düzenin kolaylıkla temini mümkün olabilmişti.

Geri çekilme hareketlerinin bazı hallerde hezimetle neticelenmesi, askerin, geriden emin bulunmaması endişesinden ileri geldiğine asla şüphe edilemez. Yoksa, kumandanının arkadan geldiğini bilen ve gören Mehmetçiğin herhangi bir şekil ve surette yürüyüş düzenini bozmasına hiç bir sebep olamayacağı, yukarıda anlattığım canlı delille sabit bir keyfiyettir.

Böylece geriye çekilen fırkanın işgal etmiş olduğu yeni savunma hattı gerisinde ve Bayrukaltı denilen mevkide karargâhını kurmuş olan Mustafa Kemal, ordu kumandanlığından şifreli bir tel almışlardı.

Yukarıda açıkladığım ricat kararı ve yeni savunma hattı hakkında ordu kumandanlığına verilmiş olduğuna işaret etmiş olduğum bilgiyi havi rapora cevap teşkil eden bu şifreli emirde; fırkanın iyi karşılanmayan geri çekilme harekâtı, bazı bakımlardan, yani:

Tümenin, muharebe sonunda Kulp geçidi gibi önemli bir sevkülceyş (asker güdümü) noktasının ileriden müdafaası imkânı varken bu cihet düşünülmeyerek bütün birlikleri, geçidin içine çekmekteki sebep ve hikmetin bir türlü anlaşılamadığı, tarzında tenkit olunuyordu.

Bu olay, fırkanın geri çekilme harekâtını devamlı surette idare ve takip yüzünden uykusuz ve pek yorgun olan kumandanın, büsbütün üzülerek huzur ve asabının bozulmasına sebebiyet vermişti. Binaenaleyh, oldukça canını sıkan bu tenkit üzerine Mustafa Kemal, ordu kumandanlığına derhal karşılık vererek durumu, hemen hemen şu mealde bir raporla:

anlaşıldıktan sonradır ki, valinin, kolorduya karşı muamelesi bariz bir şekilde düzelmeye yüz tutmuştu.

Şunu da hemen ilâve etmeliyim ki, Memduh Bey namında bir zat olan Bitlis valisinin, yaradılıştan sert ve mücadeleci olmakla beraber, 3 üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın biraz önce işaret ettiğim müdahalesinden sonra değişen durumu üzerinde tesir yapan, oldukça önemli başka bir sebep daha vardı ki, burada bu noktayı da açıklamak isterim :

O tarihlerde, Bitlis vilâyeti Jandarma Kumandanlığında, Mustafa Kemal'i çok eskiden, yani Rumeli'deki faaliyetleri zamanından ve yakından tanıyarak teveccüh ve takdirlerini kazanmış Binbaşı Nazım Nazmi Bey bulunuyordu.

İleride nakledeceğim hatırat sırasında tekrar ismi geçecek olan bu zatın bilhassa, vali üzerindeki devamlı ve tesirli nüfuzu ve Paşa'nın, zan ve tahmin edildiğinden bambaşka şahsiyette müstesna bir kumandan olduğu hakkında telkinlerini, nihayet valiyi itidalle harekete sevketmeye başlıca sebep olarak işaret ve bu itibarla, hakikati burada böylece ortaya koymayı vicdan borcu sayarım.

Daha sonraları Mustafa Kemal'e karşı sonsuz saygı ve bağlılık gösteren vali Memduh Bey'e, gerek Paşa'ya ait hatıraların naklinde ve gerekse çok önemli bir olay münasebetiyle kitabımızın gelecek bahislerinde ayrıca değinilecektir.

Bitlis'in düşmandan geri alınması için takip olunan gayenin elde edilmesine engel teşkil eden kolordu - vilâyet arasındaki anlaşmazlık konusu, böylece ortadan kalkarak kumandanlıktan yapılacak tebliğlerin yerine getirilmesinde tam bir anlaşma temin edilmiş ve fakat bu defa da fırka kumandanının itiraziyle karşılaşılmıştır. Şöyle ki :

Kolordu kumandanlığınca taarruz hakkında fırkaya verilen emirde; lüzumlu hazırlığa başlanması, bu arada, önemli olan iaşe ve sair işlerin de tamamlanması çok açık bir talimatla bildirilmiştir.

Buna karşı fırka kumandanının (kolorduya gelen ve giden şifreli tellerin açılıp kapanması işi tamamen elimden geçtiği için gayet iyi hatırladığım ve hemen hemen şu genel ifade ile özetleyebileceğim) cevabında :

— Fırkanın iaşe ve diğer ihtiyaçlarını uygun şekilde temin imkânsızlığıyla birlikte askerin bu işi başarabilecek durumda bulunmadığı ve bir teşebbüse geçilse bile Bitlis'in geri alınmasına asla muvaffak olunamayacağı ileri sürülerek sonunda ve şimdilik kaydıyla taarruz fikrinden vazgeçilmesi,

teklif olunuyordu.

Sırası gelmişken burada tarihî bir gerçeği ifade etmek isterim :

İşgale uğrayarak harabeye çevrilmiş bir yurt parçasının bu halde de olsa, düşman çizmeleri altından kurtarılması maksadıyla kolorduca yapılmış olan tebliğe karşı fırka kumandanlığından alınan cevap metninin, başka şekilde, yani müspet mahiyette olmasına esasen imkân yoktu ve böyle bir şey de beklenemezdi. Çünkü; Paşa'nın ileride nakle-

bir cephe üzerinde taarruza geçerek çetin savaşlar cereyan etmiştir ki, bu olay, düşmanın daha önce 8 inci Fırka cephesinde giriştiği harekâtın maksadını açıkça göstermeye kâfidir.

Hulâsa, son muharebe durumu icabına göre muayyen bir noktaya kadar çekilen tümen, burada yeniden seçilmiş olan savunma hattını işgal etmek suretiyle yeni bir cephe tesis edilmiş ve düşman tarafından gelecekte tekrarlanması muhtemel görülen taarruz hareketine karşı koyabilecek esaslı bir mukavemet hattı vücuda getirilmiş oluyordu.

Bu bölgede birkaç gün daha kalan Kumandanın, fırkaya cephe hakkında gereken talimatı verdikten sonra yola çıkılarak 20 Haziran 1332 (1916) tarihinde karargâh merkezi olan Silvan'a dönülmüştü.

Bu bahsin baş taraflarında işaret edilmiş olduğu gibi, Paşa, Diyarbakır'a ilk geldiği günlerde Bitlis ve Muş cephelerine önem vererek bu konuda ciddi surette meşgul olmuş ve her iki yerin düşmandan geri alınması gayesini takip eden hareket tarzı üzerinde gereken hassasiyeti göstermişlerdi.

Bu maksat için de, her şeyden önce lüzumlu bütün ihtiyaçların sağlanması gerektiğine kani bulunduklarından, bu işlerin en kısa bir zamanda tamamlanmasını hedef tutarak fırka kumandanlarına gerekli tebligat yapılmak suretiyle daha başlangıçta teşebbüse geçmiş bulunuyorlardı.

Yine Paşa'nın, Diyarbakır'a ilk varışı ve 2 nci Ordunun henüz gelmemiş olduğu tarihlerde, kolordunun icap ve lüzum halinde, Doğu bölgesi sol cenahında, yani Erzurum cephesinde bulunan 3 üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'dan direktif alacağı hususu da Başkumandanlık Vekâletinden şifreli telle emredilmişti.

Bitlis'in, Ruslar tarafından işgal olunması üzerine vali ile vilâyet erkân ve memurları, o zamanın mülkî teşkilâtına göre mutasarrıflık merkezi olan Siirt'e naklederek vilâyet işlerine orada bakılıyordu.

Bitlis ve Muş'un Düşmandan Geri Alınması Hazırlıkları:

Kumandan Mustafa Kemal, Bitlis ve Muş'u düşmandan geri almak maksadiyle yapılacak taarruza hazırlık işlerinden bilhassa önem verdikleri iaşe meselesi konusunda fırka kumandanlariyle birlikte vilâyetlere de gerekli tebligatta bulunmuşlardı.

Bu teşebbüse karşı ilk menfi hareket, maalesef Bitlis valiliğinden gelmiş ve kolordu ile vilâyet arasında bu konuya dair cereyan eden yazışmalar, sonunda münakaşa denecek bir hal almıştı.

Bu durum üzerine Paşa, olaydan, 3 üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'yı şifreli telle haberdar etmiş ve vaziyet hakkında gereken izahatı vererek, vali nezdinde icabeden teşebbüsün yapılması ricasında bulunmuşlardı.

Merhum Vehip Paşa'nın, meseleyi önemle nazara alarak vilâyete gerektiği şekilde tebligatta bulunduğu, kendilerinden alınan cevaptan

ele aldığı bu mevzu üzerinde önemle durarak düşündükleri gayenin tahakkuku uğrunda gereken tetkikatta bulunmak üzere ve ilk iş olarak cephe gezilerine çıkmışlardı.

Bitlis ve Muş'un İstirdadı:

Yukarıda tafsilâtiyle anlatmış olduğum cephe teftiş seyahatlerinden sonra Paşa, bu hususta tasarladıkları kararlarını tatbik için fiilî harekete geçmiş bulunuyorlardı.

Nihayet, birkaç aydan beri kumandan tarafından hassasiyetle takip edilmekte olan bu maksada ait hazırlık işleri mümkün olabildiği derecede tamamlanmış bulunuyordu. Binaenaleyh, işin daha ziyade uzatılması doğru olamayacağı cihetle kolordu emrindeki 5 inci ve 8 inci Fırka kumandanlıklarına tebliğ olunan son emir gereğince her iki fırka cephesinde aynı zamanda ve 1332 (1916) yılı Ağustosunun ikinci günü taarruza geçilmişti.

Karargâhı Bitlis deresi içinde bulunan 5 inci Fırkaya bağlı kuvvetlerin işgal eylediği bütün cephe boyunca başlayan taarruz hareketi, düşmanı, tutunabildiği yerlerden söküp atmak suretiyle fırka lehine inkişaf ederek çok kısa bir müddet zarfında yani, taarruzun başladığı tarihin üçüncü günü Bitlis'in geri alınmasına muvaffakıyet hasıl olmuştu.

Rusların, Bitlis'i elden bırakmamak uğrunda gösterdikleri amûdane mukavemetin, Türk süngüsiyle kırılması karşısında ileri harekâta devam olunarak Bitlis'in geri alınması tarihinden iki gün sonra da Van gölü kıyısında bulunan Tatvan kasabası birliklerimiz tarafından işgal olunmuş ve düşman, bu mevkiden 30 - 40 kilometre kadar daha gerilere çekilmeye mecbur bırakılmıştı.

Bu suretle hasıl olan netice, fırka kumandanının önceki tahmininin aksine olumlu olarak elde edilmiş olduğu gibi kumandası altında bulunan askerde ümit etmediği maneviyat ve bilhassa taarruz kabiliyetinin de fazlasiyle ve kuvvetli bir imanla mevcudiyetini göstermişti.

Bununla beraber, kolordu kumandanlığınca alınmış olan kararlardaki isabet ve aynı zamanda taarruz harekâtının verilen talimata göre takip ve idaresi, beklenen başarıyı sağlamış ve bu sayede Bitlis'in hayli ötesinde yeni bir cephe meydana getirilmesi mümkün olmuştu.

5 inci Fırkanın biraz önce bahsettiğim Bitlis cephesindeki harekâtına uygun olarak 8 inci Fırka kuvvetleri de, bulunduğu Bayrukaltı mevkiinden aynı tarihte taarruza geçerek her iki cephe üzerinde cereyan eden savaşlar sonunda, Bitlis ile Muş'un geri alınmasına ve böylece düşmanı bu cephede de hayli geri atarak Muş ilerisinde yeni bir savunma hattı kurulmasına muvaffak olunmuştu.

Bu başarı, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in, o tarihten kısa bir süre önce 8 inci Fırkayı, ezici ve telâfisi kabil olmayacak yenilgiye uğramasına meydan vermemek azim ve gayesiyle Şen mevkiinde bırakmamış olması sayesinde temin olunduğuna şüphe yoktur. Yani, Kulp

deceğim hatıratında; (yeni fırka kumandanı merhum Ali Fuat Cebesoy'la birlikte) Bitlis'e ikinci defa seyahati meydana geldiği sıra, teftiş münasebetiyle 14 üncü Alay merkezine giderlerken Bitlis'ten buraya kadar olan mesafeyi, eski fırka kumandanı dört saat olarak ifade eylemiş olduğu halde, bu mesafe normal yürüyüşle iki saatte katedilmiş ve bu hadiseyi Paşa, 30 Ekim 1332 (12 Kasım 1916) tarihli hatıratında aynen : « Refet Paşa, buraya kadar olan mesafeyi dört saat söylemişti. Hiç gelmemiş, bilmiyor. » şeklinde kaydeylemiştir.

Şimdi, fırka kumandanının yukarıya kaydettiğimiz cevabına gelelim :

Filhakika, o tarihlerde yalnız 5 inci Fırkanın değil, genel olarak bütün birliklerin, mühim olan iaşe meselesinden gayrı, askerî ihtiyaçtan teçhizat ve mühimmat gibi birçok harp malzemesi de noksandı. Fakat bunlara mukabil, Mehmetçiğin — her çeşit mahrumiyete rağmen — taarruz kabiliyetiyle birlikte bütün imkânsızlıkları — her zaman olduğu gibi — mümkün kılacak kudrette bulunduğu hususunda hiç bir endişeye kapılmamak lâzımgelirdi.

Bununla beraber Bitlis şehri, düşman işgali altında bulunduğu o sıralarda gerçi baştan aşağı harabeye dönmüş bir haldeydi.

Ancak, bilhassa bir vilâyet merkezi bulunması itibariyle geri alınmasının siyasî bakımdan meydana getireceği tesir her halde pek büyük olacaktı.

İşte, bu kanaat ve sarsılmaz azim ve irade sahibi bulunan Kumandanın, bu hususa ait düşünce ve kararları da kesin ve asla değişmez mahiyette bulunuyordu.

Binaenaleyh, fırka kumandanı, biraz önce izah etmiş olduğum maddî sebepler dolayısiyle belki — o da kendi kanaatince — bir dereceye kadar mazur görülebilirdi. Ancak, durumun önemini takdir etmemiş veya edememiş olduğu da bir gerçektir. Bu sebeple, fırkanın mukabil tekiifine iltifat olunmayarak evvelce tebliğ edilmiş bulunan talimat dairesinde lâzımgelen hazırlığın süratle tamamlanması ve taarruz için ayrıca verilecek emrin beklenmesi, kolordudan fırkaya tekrar ve ehemmiyetle bildirilmişti.

Yukarıda işaret olunduğu üzere Paşa, Şark cephesine geldiği günden beri Bitlis ve Muş'un düşman işgalinden kurtarılması konusuna özel ilgi göstermiş ve mesele, kolorduca yapılması planlaştırılmış olan ehemmiyetli işler meyanında en başa alınmış bulunuyordu.

Vaziyet bu merkezde iken, genel karargâhın da son günlerde dikkatini bu cepheye yönelterek, Rus kuvvetlerinin kolordu bölgesinden ismî surette çekilmekte oldukları haber alınmış olduğundan bahisle başkumandanlık Vekâletinden tebliğ olunan şifreli bir emirde; bu durumdan faydalanarak Bitlis ve Muş'a yapılacak taarruzla her iki yerin mutlak surette düşmandan geri alınmasının temini isteniliyordu.

Başkumandanlık Vekâletinin bu emirlerinden sarfınazar, yukarıda çıkladığımız gibi Mustafa Kemal Paşa, zaten Diyarbakır'a gelir gelmez

Bilhassa, dörder taburlu altı alayla giriştikleri bu ikinci harekâtta, fırkanın geri çekilmeye mecbur kalmış olmasına rağmen çok üstün kuvvette bulunan düşmanın fırkayı takip etmemesi keyfiyetinin, yukarıda işaret edildiği gibi, bu cephe üzerinde oyalayıcı olmaktan başka esaslı bir teşebbüse girişmek niyetinde bulunmadıklarını gösterir hareketlerden ibaret olduğuna şüphe yoktu.

Bütün bu olayların tetkik ve mütalâası sonunda, Rusların gizli maksat güttükleri fiilen meydana çıkmış oluyordu. Nitekim bu hal, gerek 5 inci ve gerekse 8 inci fırkalar cephelerinden ehemmiyetli denecek miktarda ayırdıkları kuvvetlerini, 2 nci Ordu mıntakasının merkez ve sol cenahında topladıkları, bir müddet sonra bu bölgede başlayan ve şimdi anlatacağım büyük çaptaki harekâtla belli olmuştu.

Çapakçur Muharebeleri:

Rusların, Ağustos 1332 (1916) ayı içinde 2 nci Ordu cephesinde ve Çapakçur mıntıkasını teşkil eden hayli geniş bir saha üzerinde başladıkları taarruz hareketinin oldukça ciddî bir mahiyet taşıdığı, daha başlangıçta anlaşılmış bulunuyordu.

Bahis konusu düşman taarruzu, 16 ncı Kolordu cephesine yakın bulunduğu için bu kolordunun 8 inci Fırkasiyle yanyana bulunan ve fakat biribirini Murat nehrinin ayırdığı 3 üncü Kolorduya bağlı 7 nci Fırka da, bu taarruzun idaresi bakımından 16 ncı Kolordu emrine verilmişti.

Aynı zamanda, sözü geçen düşman taarruzunun sıklet merkezini teşkil eden 7 nci Fırka cephesindeki harekâtı yakinen takip ve bizzat idare etmek üzere Mustafa Kemal Paşa'nın da acele Çapakçur'a hareketi ordu kumandanlığından alınan şifreli tel emirde bildirilmişti.

Bu emrin gelişini müteakip hemen hazırlanan Paşa, refakatlerinde erkânıharbiyesinden Binbaşı Şemsettin (Şener) ve Yüzbaşı Neşet (Bora) Beyler bulunduğu halde ve bir süvari takımı da birlikte olarak aynı gün akşam üzeri Silvan'dan hareket eylemişlerdi.

Ufak tefek molalar hariç hiç bir yerde istirahat edilmeksizin iki gece bir gün devam eden cebrî yürüyüşten sonra ikinci gece sabaha karşı, henüz şafak sökmeden Muş ovasından geçen Murat nehrinin Ziyaret mevkiine yakın geçit mahalline varılmıştı.

O mehtaplı gecenin aydınlattığı Murat suyu, sessiz ve oldukça yayılmış bir halde süzülerek akarken gönüllere korku vermemesine imkân yoktu.

Akışının hızlı olması sebebiyle geçit noktalarını sık sık değiştirdiği için şakası olmayan suyun kenarına gelindiği zaman, kılavuz olarak önde ilerleyen ve geçit yerini göstermek üzere birdenbire nehire giren iki kişi suyun fazla akışı karşısında kendilerini güçlükle kurtarabilmişlerdi.

Tam bu sıra Kumandan da kılavuzları takiben suya yaklaşmış bu-

geçidini, 2 nci Ordu kumandanlığının fikir ve kanaatleri gereğince ileriden savunma şıkkını nazara almayıp, geçidin dahiline çekilmeyi tercih kararına ve bir de, her vakit olduğu gibi bu defa da güven ve kesin olarak bağlı bulundukları — muvaffak olma bahsindeki — inançlarına atfetmek çok yerinde olur.

İşte Paşa, Doğu cephesine geldiği tarihten dört ay sonra kazandığı bu zaferle Bitlis ve Muş'un düşmandan alınmasını sağlamış bulunuyorlardı.

Bu suretle ve yukarıda bahsi geçtiği üzere, 8 inci Fırkanın, savaş durumu gereği Kulp geçidine çekilişi esnasında, cephe kuvvetlerinin en gerisinde kalan ve sonuncuyu teşkil eden askerin geçişinden sonra, gönlünün razı olmadığını büyük bir üzüntü ile bize anlatarak o an için bir türlü ayrılmak istemedikleri noktayı, o gün çaresiz terk ederlerken, kısa bir süre sonra, hem de daha ileriye gitmek üzere tekrar gelecekleri hususunda Paşa'nın, zerrece tereddüt göstermeksizin belirttikleri kanaatleri de böylece tahakkuk sahasında yerini almış bulunuyordu.

Aynı zamanda bu başarı ile, Başkumandanlık Vekâletinin emirleri yerine getirilmiş olmak bakımından hükümet nezdinde olduğu kadar, bilhassa kader birliği yaptığımız müttefik devletlere karşı arzu edilen olumlu sonuç da sağlanmış oluyordu.

Bu başarının mahallen yarattığı diğer önemli bir olay da; evvelce ve düşman işgali karşısında iç kasaba ve köylere sığınmak mecburiyetinde kalmış olan halkın tekrar yerlerine dönebilmek sevincine kavuşmuş olmaları keyfiyetidir.

Gerçi, ileride nakledeceğim hatıratında Paşa, cepheye ikinci defa yaptığı seyahati sırasında, yollarda Bitlis'e avdet eden birçok muhacirin gördüğünü ve bunların cümlesinin aç, sefil ve ölüme mahkûm bir halde bulunduklarını müşahede eylediğini kaydetmiş olmakla beraber bu hallerine rağmen muhacir halkın, yurtlarına kavuşmak sevincinden doğan şükran duyguları içinde bulundukları da, bu imkânı kendilerine bahşeylemiş olan Mustafa Kemal'e karşı gösterdikleri minnet hislerinden kolaylıkla belli oluyordu.

Rusların Son Gayret ve Faaliyetleri:

Ruslar, 1916 yılı yaz ayları zarfında Kafkas cephesinde katî bir netice elde edebilmek hususundaki gayelerini temin için cephenin muhtelif noktalarında fasılalı surette ve kısmen nümayiş mahiyetinde hareketlerde bulunmaktan geri durmuyorlardı. Böylelikle, kolordu ve ordunun dikkat nazarlarını bu yerlere çekmeye çalışarak, daha önemli olan mıntakalara ait esas maksatlarını maskelemek gayretine devam ettikleri müşahede olunuyordu.

Bu cümleden olarak, yukarıda izah edilmiş olduğu veçhile evvelâ 5 inci Fırka sağ cenahına ve bir müddet sonra da 8 inci Fırka cephesine taarruzda bulunmuşlardı.

kısmen hafif meyilli ve karşılıklı iki yamacı biribirinden ayıran kuru ve genişçe bir dere bulunduğu da görülüyordu.

Düşman işgalindeki siperlerin gerilerinde bulunan Şerafettin, Kârir ve Şeytan dağları, bütün heybetiyle nazarları üzerine çekerek sol cenaha doğru Kığı istikametinde uzanıp gidiyor ve Ruslar, Kafkas cephesinden toplayabildikleri kuvvetlerle bu bölgede kesin netice almak için taarruza geçmiş bulunuyorlardı.

Gözetleme yerinde tespit olunan muharebe vaziyetine ve aynı zamanda gerek fırka, gerekse cephe alay kumandanlarının şifahen verdikleri malûmat ve izahata göre, düşman harekâtı hakkında o an için endişe edilecek hiç bir hal mevcut olmadığı anlaşılmıştı.

Yalnız o günkü savaşlar esnasında cephenin yakınına kadar sokulmuş olan 2 nci Kolordu Kumandanı Faik Paşa şehit olmuştu. 4 üncü Kolordu emrindeki 12 nci Fırkaya kumanda eden ve hatırımda kaldığına göre adı Süleyman İlhami Bey olan zatın da şehit düştüğünü zannediyorum.

Geç vakte kadar cephe gözetme yerinde kalarak bütün şiddetiyle devam eden harekâtı buradan idare etmiş olan Mustafa Kemal, başta zabitan olduğu halde bütün kuvvetlerin devamlı şekilde uyanık bulunarak düşmanın gece hareketiyle baskın yapması ihtimalini daima dikkate alıp ona göre davranılarak tedbir almak lüzumu üzerinde fırka ve alay kumandanlarına talimat verdikleri zaman, akşamın alaca karanlığı basmış bulunuyordu.

Bu sıra Kumandan da, fırka karargâhına çekilmeye hazırlanırken cephenin bu noktaya yakın olan sağ tarafında anî bir yaylım ateşi açılmış ve henüz ne olduğunu anlamaya vakit bulamadan Rusların, buradaki yassı bir tepeyi işgal ettikleri görülmüştü.

Cepheye ne olmuştu? Daha birkaç saat önce fırka ve alay kumandanları tarafından durum hakkında kesin ifade ile verilmiş olan bilgiye göre düşmanın bu çeşit anî bir hareketi asla beklenemezdi.

Bununla beraber, gözetleme yerinden dürbünle sık sık bakılan arazi üzerinde, düşmanın böyle bir teşebbüs icrasını mümkün kılacak hiç bir hareketi de sezilmemiş olduğuna göre sağ cenahımızda ve Kumandanın pek yakınında ansızın çıkan Rus kuvvetleri, buraya nereden ve ne suretle gelebilmişlerdi?

Bütün bu kıvrımlar, başlı başına birer muamma teşkil ediyordu. Vaziyet, cidden çok kritik ve tehlikeliydi.

Neye uğradıklarını şaşırmış ve ne yapacaklarını bilmez hale gelmiş olan fırka ve alay kumandanları, durumun sebeplerini araştırmaya fırsat bulamadan Paşa, meselenin iç yüzünü anlamakta gecikmemişlerdi.

Düşmanın, Kumandanımızın henüz muharebe yerine gelmeden, yolda bulunduğu sıralarda yani, Murat suyunu geçtikleri gecenin karanlığından bilistifade bir kısım kuvvetlerini cephe yakınına kadar yaklaştırmaya muvaffak olarak gündüzü « zaviyei meyyite » dahilinde geçirdiği ve akşam karanlığı basmak üzere iken birdenbire taarruza geçe-

lunuyorlardı. Fakat bu gibi ahvalde ve her zaman olduğu gibi arkadaşım merhum Cevat'la ikimiz, atları mahmuzlayarak hemen öne geçmiş ve Paşa'nın :

— Çocuklar, acele etmeyin!

demesiyle birlikte suya atılarak Kumandana yol açmamız bir olmuştu.

Böyle vaziyetlerde, ne hikmetse aklımıza ne bir korku gelir, ne de herhangi bir kazaya uğramak endişesi hasıl olurdu.

Esasen O'nun, evet o mümtaz şahsiyetin hayatını koruma uğrunda ölmenin — bizim için — şereften başka ne ehemmiyeti olabilirdi?

Suyun epeyce derin, akıntının oldukça fazla ve geçit yerinin de hayli genişliği yüzünden göz kararması ve baş dönmesi gibi hallerin tesiriyle geçiş ameliyesi biraz müşkülât ve heyecanla yapılabilmişti.

Karşı tarafa geçince, Silvan'dan beri çok yorgun ve takatsız düşen hayvanların dinlenerek biraz yem kesmeleri için verilen molayı ve güneşin doğmasını müteakıp yürüyüşe devam edilmiş ve öğle vaktinden önce, Buğlan gediğinde bulunan 7 nci Fırka karargâhına varılmıştı.

Fırka merkezine gelmeden evvel yanî, Buğlan gediğine doğru yürüyüş halinde iken işitilen top seslerinden muharebenin devam etmekte olduğu anlaşılıyordu. Bu itibarla, karargâh merkezine gelir gelmez, fırka kumandaniyle temas eden Paşa, cepheyi bir an evvel gözden geçirmek için acele ediyorlardı.

Halbuki, Silvan'dan yola çıkıldığı andan itibaren Buğlan gediğine kadar fasılasız otuz altı saat devam eden yürüyüş ve buna eklenen uykusuzluk dolayısiyle Paşa, pek yorgun bir haldeydi. Bu durumu nazara alınarak yapılan istirham ve binbir rica üzerine kendileri için hazırlanan çadırda biraz olsun istirahate çekilmeleri temin olunabilmişti.

Aradan henüz onbeş yirmi dakika bile geçmemişti ki, cepheden işitilen top seslerinin sıklaşmasından kuşkulanan Kumandan, değil uyumak, gözlerini bile kapamaya vakit bulamadan çadırdan dışarıya fırlayarak :

— Çocuklar, atlar hazırlansın, hemen cepheye hareket edeceğiz! emrini vermiş ve beş on dakika içinde hazırlanan atlarla yola çıkılarak fırka gözetleme yerinin bulunduğu tepeye gidilmişti.

Buradaki vaziyet bilinmediği için henüz korunmak lüzumu hissedilmeden üzerinde serbestçe dolaşılan tepenin, Ruslar tarafından daimî tarassut (gözetme) altında bulundurulduğu ve nihayet dikkat nazarı bu noktaya çekilen hasmımızın her halde bir kumanda heyetinin mevcudiyetini tespit etmiş olduğu muhakkaktı. Çünkü; kolayca hedef teşkil eden topluluğun bulunduğu yere birdenbire açılan düşman topçu ateşi, bunu teyit etmekle beraber, çok mahdut saha dahilinde sağ ve solumuza düşen birkaç şarapnelin sebep olacağı büyük tehlikenin, zarar ve zayiatsız savuşturulmuş olmasını, ancak bir mucize ve Cenabı Hakkın mahsus lütfu olarak ifade edebilirim.

Fırkanın tarassut yeri, cepheye ve bütün muharebe sahasına nazır olup, bu mahal ile düşman mevzileri arasında, kısmen uçurumlu ve

Paşa'nın, düşman taarruzu karşısında ricat emri vermek suretiyle takip eylediği hareket hattı, oldukça ağır bir ifade ile tenkit olunuyordu.

Bu hususta alınan şifreli emir hemen hemen aynen şu mealde başlayarak: Bir kolordu kumandanı, savaş esnasında ve vaziyet icabatı olarak emrindeki kuvvetleri bir dereceye kadar ve mahdut bir halde geriye çekmek salâhiyetini haiz olabilirse de bu harekâtta, muharebe sahasını tamamiyle boş bırakarak cepheyi re'sen (kendi başına) kilometrelerce geriye alması, isabetsiz ve aynı zamanda salâhiyetin tecavüz edilmiş olması bakımından muahezeyi mucip görüldüğü, acı bir lisanla bildiriliyordu.

Şifreyi açtığım zaman, vakit gece yarısını geçmişti. Ancak; mündereatı itibariyle ehemmiyeti haiz olduğu için hemen Paşa'ya gösterilmesi lüzumuna binaen, Kumandanın çadırına yaklaşarak hafif bir sesle:

— Paşam!

der demez, zaten uyku ile uyanıklık arasında bulunan Kumandan:

— Bir şey mi var?

buyurmaları üzerine:

— Evet Paşam, ordudan bir şifre!

diyerek çadıra girmiş ve emri kendilerine okumuştum.

Esasen; Silvan'dan Buğlan gediğine gelirlerken 36 saat devamlı yürüyüş yorgunluğundan ve fırka tarassut mevkiinde saatlerce ayakta kalmış olmasından başka son geceyi menfi savaş durumunun üzücü tesirleri altında ve at üzerinde geçirmiş olan Kumandanın dinlenmeye pek fazla ihtiyaçları vardı.

Buna rağmen, geceli gündüzlü devam eden zahmet ve mihnetlerden sonra ilk istirahat gecesinde ordunun tenkit ve muahezekâr cevabına maruz kalmaları, asabını büsbütün bozmuş ve uykusunu da birden dağıtmıştı.

Bu halden çok müteessir ve rencide olan Paşa, ordu kumandanlığının pek haksız gördüğü bu yazısına hemen o dakikada cevap vermek lüzumunu hissederek Kurmay Neşet Bey'in (merhum Bora) uyandırılmasını emreylemişlerdi.

Beş on dakika içinde hazırlanıp kumandanın nezdine gelen Neşet Bey, beraberinde getirdiği genelkurmayın 1/200.000 mikyasındaki haritasını, portatif masa üzerine açtıktan sonra yan tarafa çekilmişti.

Elimde kâğıt kalem emre intizar ederken, gemici fenerinin fersiz ışığı altında gözlerini haritaya diken Paşa'nın; ayakta ve elinde sigarasiyle dikte ettikleri ve bugünkü gibi hâlâ hatırımda yaşayan raporun mahiyetini ve belli başlı noktalarını şöylece hulâsa edebilirim:

a) Muharebe safahatını teferruatiyle izah eden Kumandan, arazi durumuna da temas ederek orduca, yanlış bir anlayış neticesi isabetsizliğine hükmolunan ricat kararının, tam yerinde verilmiş olduğuna kani bulunduğunu kesin bir ifade ile teyit eylemişlerdi. Aynı zamanda;

b) O günkü askerî vaziyet icaplarına göre bunun dışında başkaca

rek harekete elverişli bulduğu fırka sağ cenahına hücum ettiği anlaşılmıştı.

Şu hale göre, zaviyei meyyite denilen, yani cephe önündeki yamacın görünmeyen alt kısmına geceden yerleşip gizlenen düşmanın, bu suretle ve — âmiyane tabiriyle — burunlarının dibine kadar sokulmuş olmasından gafil bulunan fırka ve alay kumandanları, cephe hakkında kolordu kumandanına izahat verirlerken, hakikî duruma karşı büsbütün bigâne bulunduklarının farkında bile değillerdi.

Aynı zamanda bu hareketleriyle Paşa'yı, bir cephe kumandanı sıfatiyle genel durum hakkında alacakları kararlarda ne derece yanlış istikamete sevketmiş oldukları, pek acı ve esef verici bir hakikat olarak meydanda idi.

Maahaza, bu kayıtsızlıklardan dolayı fırka kumandanı Miralay Halil Bey'le 21 inci Alay Kumandanı Ali Bey, derhal cepheden geri çekilerek Şam Divanıharbine gönderilmiş ve binnetice her ikisinin de o zaman tekaüde sevkedilmiş olduklarını zannediyorum.

Bu muharebede, Paşa, ilkönce, düşmanın işgal eylediği tepeye karşı derhal mukabil hücuma geçilmesini ve bir taraftan da gerideki ihtiyat kuvvetlerinin süratle cepheye yaklaştırılmasını fırka kumandanlığına emretmişlerdi.

Ancak, önceleri mevzîî mahiyette görülen düşman taarruzu, aradan çok geçmeden bütün cepheye sirayet eylemiş ve taraflar arasında çok şiddetli ateş teatisine başlanmıştı.

Bütün bu olaylar cereyan ederken vakit epeyce gecikerek ortalığı tamamen kaplamış bulunan gecenin karanlığı ve bilhassa üstün düşman kuvvetleri karşısında, herhangi bir bozgunluğa meydan vermemek gayesiyle hareket eden Kumandan, o andaki vaziyet icabı en çabuk bir kararla ve lüzumlu tedbirlerin alınması suretiyle ricat emrini vermişlerdi.

Böylece ve elverişli bir savunma yeri temini maksadiyle cephe kuvvetlerini hayli geriye çekmekte bir an bile tereddüt göstermeyen Paşa'nın, araziye göre en müsait olarak seçtikleri yeni müdafaa hattı, birliklerimiz tarafından işgal olunurken kendileri de bu hattın gerisinde merkezî vaziyette bulunan ve « Eşek Meydanı » namiyle anılan yerde karargâhını kurmuşlardı.

Mustafa Kemal, buraya gelir gelmez :

a) Buğlan gediğine vardığı anda cepheyi ne halde bulduğunu,
b) Gerek fırka, gerekse alay kumandanlarından aldıkları malûmat ve izahatın mahiyetini,
c) O gün cereyan eden savaş safahatını,

açıklayarak, nihayet, düşmanın son teşebbüsü neticesinde hasıl olan menfi durum üzerine kuvvetlerimizi geriye çekmek mecburiyetinde kalmış olduğundan ve yeni müdafaa mevziinden bahisle keyfiyeti rapor halinde ve şifreli telle ordu kumandanlığına bildirmişlerdi.

O günü takibeden gece yarısı, ordudan cevaben alınan şifrede;

dağları, uzun yıllardan sonra hatıramda izleri bulunan eski muharebe sahnelerinin canlanmasına vesile teşkil eylediği gibi, yoluma devam ettikten bir müddet sonra da asıl aradığım noktaya gelmiş ve bir an için durarak otomobilden inmiştim.

Evet, aradığım yer mutlaka burası olacaktı. Fakat hatırımda, daha geniş bir meydanlık olacağını tahayyül ve tasavvur ettiğim bu yerin, bana adeta bir meydancık gibi geldiğini ve aynı zamanda pek çıplak bir hale gelmiş olduğunu görerek hayretten kendimi alamamıştım.

Hareket istikametine göre meydanın sol tarafına isabet eden yer, vatan için ve onun aziz varlığını korumak uğrunda binbir müşkülât ve mahrumiyetler içinde ve sonsuz zahmetlere katlanarak oralara kadar giden, Türkün kurtarıcısı Mustafa Kemal'i, beş on gün içinde de olsa sinesinde barındırmış olan yurdumuzun bir köşesiydi.

O mesut günleri yaşamış olan meydanın çok hafif meyilli sol tarafı, vaktiyle yabani ağaçlarla örtülü ufak bir ormanlık halindeydi ve Mustafa Kemal'in karargâhını teşkil eden mahrutî (konik) çadırlar da, bu ağaçların aralarına kurulmuş bulunuyordu. Halbuki, oradan son geçişimde maalesef bir fundaya bile tesadüf edememiştim. Ne kadar da tahrip edilmiş!

Bu sebeple, pek ıssız gördüğüm meydanın hüzün verici manzarası karşısında — o güne göre — yirmi beş yıl evvelki tarihî hatıraları kendi kendime düşünüp canlandırmaya çalışırken otomobilimizin yanına iki jandarma yaklaştı. Selâmlaştıktan sonra:

— Hemşerim, burası neresidir?

dedim.

Orada bulunan karakolun kumandanı olduğunu sonradan öğrendiğim jandarmalardan biri:

— Şeref meydanıdır!

demesi üzerine, derhal intikal etmiş ve:

— Buranın eski adı « Eşek Meydanı » mıydı?!.

dediğim zaman da:

— Evet, öyleydi!

cevabını almıştım.

Karakol kumandanı, oldukça şaşırmış, bana bakıyordu.

Jandarmalara, bu meydanın tarihî kıymet ve öneminden ve bilhassa aziz Ata'mız için vaktiyle kurulmuş olan çadır yerlerini gösterip buraya ait hayatından bir parçasını bahsettiğim zaman bunu, heyecanla dinleyerek çok memnun kalmışlar ve:

— Bizim bunlardan hiç haberimiz yoktu ve nereden olacaktı! Ne iyi ettin de anlattın. Size çok teşekkür ederiz. Bundan sonra burasını hürmetle anacak ve dediklerinizi fırsat buldukça, gelip geçenlere de anlatacağız!

diyerek bizi uğurlamışlardı.

Şimdi, biraz önce bahsettiğim noktaya tekrar temas edelim:

Çapakçur savaşlarının başladığı günlerde şehadet haberi alındığı-

verilebilecek hiçbir karar tasavvur edemedikleri hususunda da ısrarla durmuşlardı.

c) Keza, cephenin kilometrelerce geriye alınmasının, düşman karşısında ve bir an içinde hasıl olan kesin lüzum ve araziye uymak mecburiyetinden ileri gelmiş olduğuna işaret ederek bu halin takdir ve her türlü mesuliyetinin de münhasıran, savaşın idaresi emrine verilmiş ve duruma tamamiyle hâkim ve vukuf hasıl eylemiş kumandana ait olabileceği,

mütalâasını ihtiva eden ve bir taraftan da beyaza çekilerek hazırlanan oldukça uzun raporu kendilerine imza ettirdiğim zaman, hemen hemen tanyeri ağarmış bulunuyordu.

Şiddet itibariyle ordu kumandanlığının tenkitkâr yazılarından pek de aşağı kalmayacak ifade tarzını taşıyan bu raporu, bizzat götürmek işiyle görevlendirilmiş olan Yüzbaşı Neşet Bey, aynı zamanda muharebe vaziyeti hakkındaki müşahedelerini de, bir kurmay sıfatiyle ordu kumandanına şifahen anlatması talimatiyle ordu karargâhına gönderilmişti.

İki gün sonra avdet eden merhum Neşet Bey'in beraberinde getirmiş olduğu ordu kumandanlığı yazısında; bir taraftan önceki iş'arları tarzından adeta özür dilenirken, diğer cihetten de genel durum hakkında verilen tafsilât ve Kurmay Neşet Bey'in şifahî izahatından hasıl olan kanaate göre; savaşın umumî idaresi bakımından kolordu kumandanlığınca ittihaz ve tatbik mecburiyetinde kalınan ricat kararı ve buna müteallik harekâtın tanzimindeki, takdire lâyık olarak vasıflandırılan muvaffakıyetten, pek müsait bir lisanla bahsedilmiş ve Paşa'nın da, bu cevap karşısında teessürünün yokolmuş ve ziyadesiyle ferahlamış olduğunu pek iyi bilir ve hatırlarım.

Birliklerimizin yeni savunma hattında tutundukları tarihten bir müddet sonra, bu cephede kuvvetlerimiz tarafından yapılan ve 3 - 4 gün devam eden taarruz neticesinde, düşman eski mevzilerine değil, buna yakın bir yere kadar geriye atılmıştı.

Bu başarı karşısında Ruslar, hemen o günlerde harekete geçerek son kaybettikleri arazi parçasını tekrar ellerine geçirmek için mukabil taarruzda bulunmuşlarsa da oldukça şiddetli devam eden bu teşebbüsleri, birliklerimizin cesurane mukavemet ve ara hücumlariyle tamamen akîm (sonu gelmez) ve neticesiz bırakılmıştır.

Şimdi, bu vesile ile ve sayın okuyucularımın müsaadeleriyle buraya ait bir hatıramı nakletmeden geçemeyeceğim :

Yukarıda izah ettiğim hadisatın cereyan eylediği Ağustos 1916 tarihinden tam yirmi beş yıl sonra Bitlis Tekel Başmüdürü bulunduğum sıra, mıntıka dahilindeki idare teşkilâtımızı teftiş için yapmış olduğum gezi münasebetiyle 29 Ağustos 1941 tarihinde Muş'tan hareket ederek Bingöl'e (Çapakçur) gitmekteydim.

Bu seyahatim esnasında yol uğrağı olan Buğlan gediğinden geçerken gözlerime hiç de yabancı gelmeyen Şerafettin, Kârir ve Şeytan

Yol üstünde bulunan Murat suyunu geçerek Diyarbakır'ın Lice kazasına uğradıktan ve Silvan'ın Hazro bucağında bir gece kaldıktan sonra 25 Eylül 1332 (1916) tarihinde karargâh merkezi olan Silvan'a dönülmüştü.

Bu yolculuk esnasında kumandanın, Hazro bucağında eşraftan Hatip Bey namında maruf bir zatın evinde kaldıkları gece ordu kumandanlığından şifreli bir emir almışlardı.

Bu tel emirde; düşman işgalinde bulunan Van'ın geri alınması, genel durum üzerinde mühim tesir husule getireceğinden bahisle buraya bir hareket yapılması lüzumu ve bu hususta tamamlayıcı malûmatın ayrıca bildirileceği anlatılıyordu.

Paşa, hemen o dakikada kararını vererek refakatlerinde bulunan Kurmay Binbaşı Şemsettin Bey'e hitaben, Van seferi için teşkil ve hareket ettirilecek müfrezenin kumandanı olacağını tebliğ ile ona göre hazırlıkta bulunmasını emreylemişlerdi.

Sırası gelmişken bahis konusu harekâtın ilk hazırlık safhası hakkında kısaca bilgi vermeyi faydalı görmekteyim:

Bitlis valisi merhum Memduh Bey, şahsen ve önceden bu işe teşebbüs ederek kişilerden hazırlamış olduğu milis kuvvetiyle Van'a karşı bir hareket yapmak hususundaki tasavvur ve kararını, mensup bulunduğu Dahiliye Nezaretine bildirmiş ve mesele oradan da genel karargâha aksettirilmişti.

Bu teklif, genel karargâh, yani Başkumandanlık Vekâletince esas itibariyle uygun görülerek kabul edilmiştir. Yalnız, bu hareketin, milis kuvvetlerle ve sivil idare tarafından değil, ancak ordu teşkilâtı marifetiyle yapılması gereken ve ordunun emir ve kumandası altında başarılacak bir iş olduğu noktası ve aynı zamanda keyfiyetin ona göre organize edilmesi lüzumu üzerinde durularak mesele, yukarıda izah edildiği şekilde ordu kumandanlığı vasıtasiyle kolorduya tebliğ olunmuştur.

İşte, ilkönce böyle bir teşebbüsle ele alınmış olan Van seferinin icrasına, yukarıda bahsolunduğu veçhile kumandanlıkça Binbaşı Şemsettin Bey memur edilmiş ve refakatinde bulunmak üzere karargâha dahil subaylardan Ziver[1] ve Zeki adlarında iki arkadaşla birlikte emrine bir de süvari takımı verilerek yola çıkarılmışlardı.

Bu seferin cereyan tarzı, aşağıda ve Paşa'ya ait hatıraların nakli sırasında ayrıca anlatılacağı gibi bu teşebbüsün, kendi fikir ve teklifleri olduğu, Kumandan tarafından Bitlis valisine bildirildiği hususuna da Paşa'nın sözü geçen hatıraları arasında tesadüf edilecektir.

Şahsî not ve hatıra ve bazı vesikalara dayanarak yukarıda izahına çalıştığım 16 ncı Kolordu Kumandanlığına ait olay burada kısmen sona ermektedir.

1 Karargâhta iken yakından tanıştığımız bu arkadaş, 1941 yılında Bitlis Tekel Başmüdürü bulunduğum sıra oradaki alay kumandanlığına tayini münasebetiyle Bitlis'e gelmiş ve o zaman kendisiyle görüşmüştüm.

nı yukarıda işaret ettiğim 2 nci Kolordu Kumandanı Faik Paşa'nın yerine, evvelâ merhum Cafer Tayyar (Eğilmez) ve sonra da rahmetli Kâzım Karabekir paşalar tayin olunmuşlardı.

Mustafa Kemal Paşa'nın idaresine verilmiş olan bu bölgedeki savaşlarda, görünüşte esaslı bir üstünlük temin olunamadıktan başka, üstelik cephenin kilometrelerce geriye alınması mecburiyeti de hasıl olmuştu.

Ancak, böyle mühim ve nazik zamanlarda, orduyu düşman karşısından geriye çekmek ve istenilen yerde tekrar yeni bir cephe hazırlayıp birliklerin buraya yerleştirilmesini temin keyfiyeti, bir muharebeyi iyi idare ederek kazanmak derecesindeki başarı ile eşit bulunduğuna şüphe yoktur.

İşte Mustafa Kemal de, şiddetli ve kanlı çarpışmalara sahne olan Çapakçur muharebesinde ve çok üstün düşman kuvvetleri karşısında büyük bir maharet göstererek cepheyi tam bir intizam içinde geriye almışlardı.

Bu suretle, yeniden meydana getirilen savunma yerinin işgalinden sonra hazırlanıp — yukarıda anlattığım gibi — taarruza geçen kuvvetlerimiz, düşmanı hayli geriye atmaya muvaffak oldukları gibi, bu harekete karşı Ruslar tarafından yapılan taarruz teşebbüsü de, askerlerimizin kuvvetli karşı koymasiyle neticesiz bırakılmış ve harbin devamı müddetince o bölgede artık hasmımıza bir adım bile ilerleme fırsatı verilmemişti.

Binaenaleyh, Rusların geniş planlar hazırlayarak asıl hedeflerine ulaşabilmek gayesiyle çok önem vermiş oldukları bu savaşların muvaffakıyet ve galibiyetinin taraflardan hangisine ait olabileceğini kestirmek herhalde güç olmasa gerektir.

İzahına çalıştığımız durumun diğer canlı benzerine, Birinci Dünya Harbinin son safhasında ve başka bir cephede de şahit olmuştuk. Şöyle ki :

1918 yılı Eylül ayı içinde İngilizlerin, Suriye cephesinde başlayıp sonunda, müttefik devletlerince Mütarekenin kabulü mecburiyetinde kalınan büyük taarruzları karşısında, tatbik edilmiş olan planın henüz unutulmamış olacağını tahmin ederim. Yani; sözü geçen cephede mevcut ordularımızdan intizamla geriye çekilerek, hezimete uğramak ve düşmana esir düşmekten kendisini kurtarabilmiş olan yegâne kuvvetin, yalnız Mustafa Kemal'in emir ve kumandası altında bulunan Yedinci Yıldırım Ordusunu teşkil eden birlikler olduğu, tarihî bir olay olarak meydanda ve aynı zamanda, o devri yaşayanlarca bilinen bir gerçek olduğuna şüphe yoktur.

Hulâsa, Çapakçur muharebe cephesinin yukarıda anlattığımız şekilde istikrarlı bir durum hasıl ettiği iyice belli olduktan sonra, artık bu mıntakada daha fazla bulunmalarına ihtiyaç kalmayan Paşa'nın kendi karargâhına dönebileceği ordu kumandanlığından bildirilmesi üzerine geçici karargâh yeri olan Eşek Meydanından ayrılarak yola çıkılmıştı.

Defterin iç ön sahifesinde:

1334

1331 — 1332 / 1915 — 1916

Tâbi' ve Naşiri

Bâbıâlî caddesinde: Âfitab ve Hurşid

Kırtasiye mağazaları

1331 Şems Matbaası

başlığı vardır.

Defterin kâğıtları, çiçek motifli ve yaprak kenarları da, parlaklığını kısmen kaybetmiş sarı yaldızlıdır.

Yaprakların her sahifesinde; Hicrî, Rumî ve Efrencî itibariyle üç ayrı tarih yazılıdır.

1331 - 1332 / 1915 - 1916 senelerine göre tabedilmiş olan bu muhtıra defteri, Mustafa Kemal tarafından 1332 (1916) yılında kullanılmaya başlanmış olduğundan günlük hatırat, defterde yazılı tarihlere intıbak ettirilebilmek için yalnız ilk iki günlüğe ait notlar defterin son kısmındaki gün ve tarihler tashih olunarak buraya kaydedilmiş ve müteakıp günlerin notları da defterin ilk sahifesinden itibaren ve yalnız günler düzeltilmek suretiyle devam ettirilmiştir.

Şimdi, epeyce uzun yıllardan beri büyük bir dikkat ve titizlikle muhafaza edildiğine işaret etmiş olduğum ve bugüne kadar hiç bir yerde ve hiç bir suretle intişar etmemiş olmak itibariyle fevkalâde önem ve istisnaiyet taşıyan ve aynı zamanda büyük bir tarihî kıymeti haiz hatıralarını, Mustafa Kemal'in kendi lisanından beraberce takip edelim.

Hatıralara başlamadan önce, lüzumlu ve faydalı olacağına kani bulunduğum iki noktayı daha açıklamak isterim:

1) Mustafa Kemal'e ait aşağıda yazılı hatıraların temas eylediği vaka ve hadisatın mahiyetleri daha iyi ve tam manasiyle anlaşılabilmek için bunlar arasında izahına lüzum görülecek kısımlar, her hatıranın altında ayrı ayrı ve (Not) halinde tarafımdan açıklanacaktır.
2) Memleketimizde evvelce ve halk dilinde alaturka denilen (Ezânî) ve *alafranga* denilen (Zevalî) olmak üzere iki çeşit saat kullanılırdı.

Mustafa Kemal'in Not Defteri:

Bundan sonra, tarih sırasiyle yine aynı kumandanlığın devamı olarak ve aynı zamanda bu kumandanlığa dair olaylarla ilgili ve şu naçiz sahifelere aydınlık ve özel mana verecek olan ikinci kısmını da, eşsiz kahraman Mustafa Kemal'in kendi el yazılariyle ve yarım asırlık bir müddet önce yazılmış olup, aynen aşağıya nakledilecek cihandeğer hatıraları teşkil edecektir.

Mustafa Kemal, yukarıda izah ettiğim Çapakçur savaşından sonra dönmüş bulundukları karargâh merkezi Silvan'da bir ay kadar kalmışlardır. Bu tarihle, Bitlis'in düşmandan geri alınması günü arasında üç ay kadar bir müddet geçmiş olduğunu göz önüne alan Paşa, tekrar Bitlis'e giderek yeni savunma hattını görmek ve bu cephe üzerinde bazı incelemelerde bulunmak kararını vermişlerdi.

İşte, zaman zaman bahsetmiş olduğum hatıraları da Paşanın, sözü geçen cepheye yaptıkları bu seyahatin başladığı 25 Teşrinievvel 1332 (7 Kasım 1916) tarihinden itibaren günü gününe not etmeye başlamış olduklarını, burada bilhassa kayda değer görürüm.

Paşa'nın, Bitlis'e ikinci defa yapmış oldukları üst satırlarda açıkladığım seyahat, o tarihlerde 5 inci Fırka kumandanlığına yeni tayin edilmiş olan Miralay Ali Fuat[1] Bey'le Refet[2] Paşa arasında yapılacak fırka kumandanlığı değişiminde hazır bulunmak, aynı zamanda, daha önceleri izahına çalıştığım Van Hareket Müfrezesinin de yola çıkarılmasını temin gayesine ait bulunuyordu. Bahis konusu seyahat programında, bu maksadın da yer almış olduğu, biraz sonra takip edeceğimiz hatıralar arasında görülecektir.

Yukarı kısımlarda bahsettiğim Mustafa Kemal'e ait hatıraların nakline başlamadan önce, bu hatıraları ihtiva eden defterin, ne şekil ve vasıfta bulunduğunu açıklamak isterim:

10 X 15 cm. ebadında olan bahis konusu defterin kabı üzerinde eski arap harfleriyle:

YENİ

MUHTIRA DEFTERİ

1332 — 1334

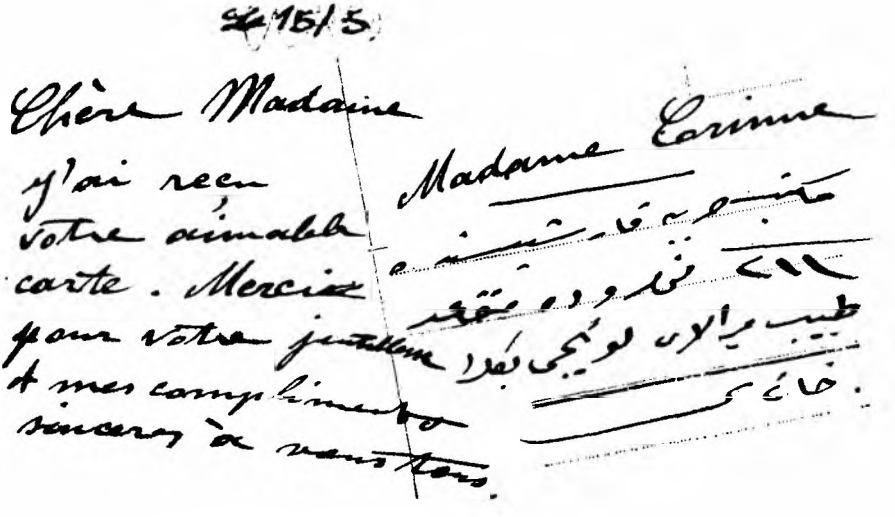
ibaresini havi ve canlılığını hâlâ muhafaza eden sarı yaldızlı bir baskı mevcuttur ve kabın üst kenarında da, sarı renkte madenî bir köşebent vardır.

1 Merhum Cebesoy.

2 Küçük Refet (Boyunun kısalığı dolayısiyle bu lâkapla anılırdı).

Atatürk Bitlis'teki hastaneleri teftiş ederken
1. Atatürk, 2. İzzettin Çalışlar, 3. Cevat Abbas Gürer,
4. Şükrü Tezer, 5. Emir Subayı Hayati

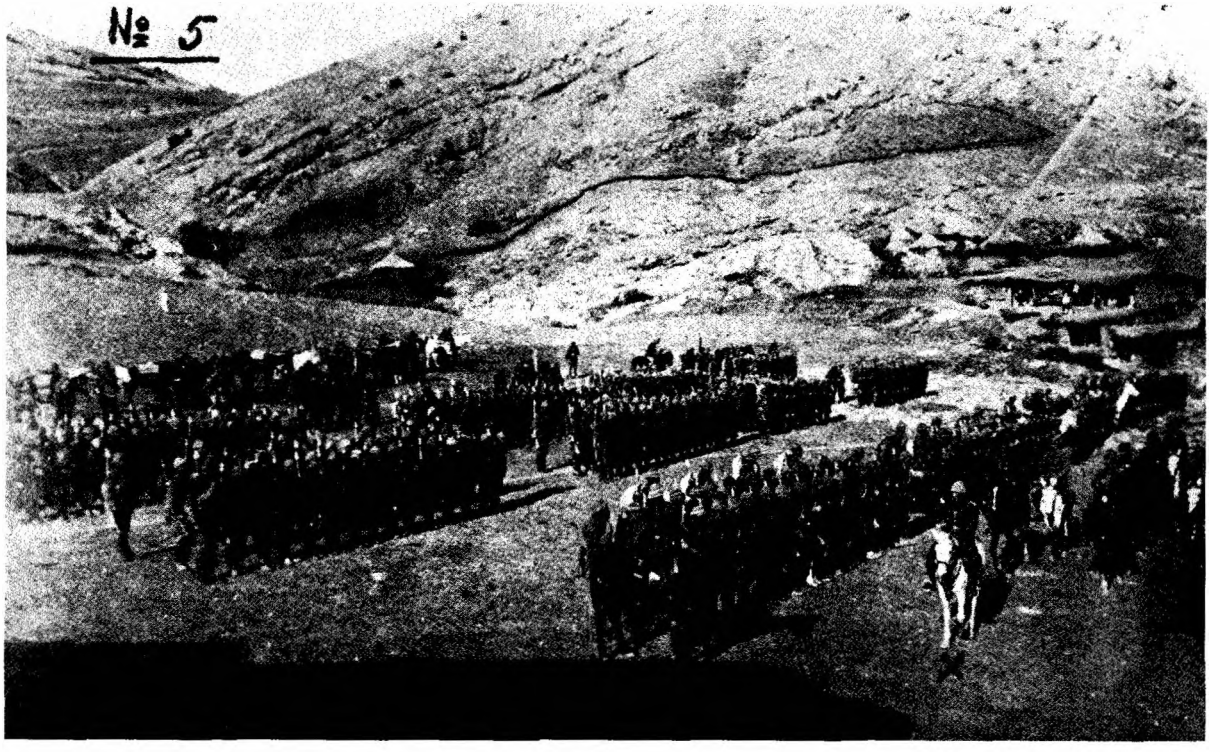

Atatürk'ün yukarıdaki fotoğrafın altına yazdığı adres ve yazı

Bunlardan, halk arasında ezânî saat (yani, ezan ile ilgili ve güneşin battığı zaman 12 olan saat hesabı) kullanılır ve askerî alanda ise zevalî (yani, öğle vaktini esas alan saat) usulü tatbik edilirdi.

Binaenaleyh, ikinci usulün tatbiki neticesi olarak gece yarısı saat 12 den itibaren ertesi günü zevale yani, saat 12 ye kadar (evvel) ve bu saatten itibaren gece yarısına kadar da (sonra) tabiri kullanılırdı.

Bu itibarla, aşağıdaki hatıralarda bahsi geçecek olan meselâ, saat 8 (evvel) veya 3 (sonra) gibi tabirleri ona göre mütalâa ve takibetmek icabeder.

M. Kemal Atatürk Bitlis dışında bir kıtayı teftiş ederken (x işaretli Atatürk)

Kezer suyunda Bitlis valisi Memduh Bey'le vilâyet erkânı M. Kemal Atatürk'ü karşılarken
(Sol başta yaver CevatAbbas Gürer, valinin solunda Şükrü Tezer,
onun solunda 23. Alay Komutanı Fuat Bulca)

V

MUSTAFA KEMAL'İN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA AİT ANILARI

25 Teşrinievvel 1332 Salı
[7 Kasım 1916]

— Silvan'dan Bitlis'e gitmek üzere hareket ettim. 5 inci Fırka Kumandanlığına yeni tayin edilmiş olan Miralay Fuat[1] Bey de birlikte. Erkânıharbiyeden Reis İzzettin[2] ve Neşet[3] ve Topçu Kumandanı[4] ilh.

Saat 6 evvelde hareket olundu. Saat 10 evvelden saat 12'ye kadar Batman köprüsünde (Malabadi) de istirahat ettik.

Saat 12 den saat 3 sonraya kadar yürüdükten sonra yol üzerinde (bir defa 10 dakika ve bir defa 20 dakika mola verdik) geceyi geçirmek üze·e tevakkuf ettik. Buraya en yakın (bir haneden ibaret) köy. Bu noktanın (Silvan - Ziyaret) arasındaki mesafenin nısfı olduğunu jandarma söylüyor. Filhakika haritaya nazaran da öyle. Bu yolda ilk seyahatimizdir.

— Batman köprüsünü geçer geçmez yol üzerinde ölü gibi yatmış, kalmış bir adam, açlıktan. Köprü ile konak mahallimiz arasında aynı halde iki adam. Muhacir imişler.

— Batman köprüsü ile Silvan arasında ve köprüden sonra yeni ölmüş iki beygir. (İnsanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyorlar).

— Saat 8 evvelde yattım. Saat 2 sonrada (8/26) uyandım. Öksürükten mustarip oldum. Bir çay yaptırdım. Tekrar saat 3.30 da daldım. Saat 5 sonrada uyandırdılar.

NOT:

Yukarıdaki hatırasında, memleketin o günkü hazin ve elîm manzarasını Paşa, ne açık bir ifade ile tasvir buyuruyorlar.

1 Büyük Millet Meclisi eski başkanlarından merhum Orgeneral Ali Fuat Cebesoy.
2 Muğla mebusu merhum Orgeneral İzzettin Çalışlar.
3 O vakit erkânıharp yüzbaşısı idi. Çopur Neşet namıyla maruftur. Ordudan albay olarak emekliye ayrıldığını hatırlarım. Tekel Genel Müdürlüğü müfettişi bulunduğum zaman Erzurum bölgesinde yaptığım teftiş sırasında ve 10.8.1935 tarihinde Kağızman'a uğradığımda merhumun orada tugay kumandanı olduğunu haber alarak kendisini ziyaret ve eski hatıraları anmak suretiyle pek samimî hasbihalde bulunmuş ve o gün beni evine davet ederek akşam yemeğini aile sofralarında birlikte yemiştik. Merhumu bu vesile ile hürmetle anarım.
4 Osman Senai Bey.

üzere Destumi civarında verilen iki saatlik büyük mola esnasında almış ve âcizlerine oradaki Sıhhiye İstasyonunun teftişi vazifesini vermişlerdi. Emri alır almaz istasyon mahalline giderek baştabibi görmüş ve Paşa'nın emirlerini kendisine bildirmekliğim üzerine başhekim beyle birlikte hastaların bulunduğu binaları gezerek gözlemlerimi kumandana arzetmiş ve durum - yukarıda yazılı olduğu gibi - Paşa tarafından hatıra defterine kaydedilmiştir.

28 Teşrinievvel 1332 Cuma
[10 Kasım 1916]

Öksürükten ve çadırın fena kurulmuş olmasından ve rüzgârdan dolayı pek fena uyudum. Saat 1 sonrada uyandım. Öksürüğü teskin için çay içtim. Tekrar yattım. Saat 5 sonra uyandım. Ordudan zata mahsus mahrem bir şifre ile düşmanın Bitlis cephesine taarruzu halinde daha 30 tabur verilebileceği ve bu noktai nazardan tetkikat yapılmasına dair. Saat 7 evvelde Duhan şimalindeki ordugâhtan hareket. Saat 12.30 da Bitlis'e muvasalat. Refet Paşa ve maiyeti bir saat mesafeden istikbal ettiler. Yolda iki neferden biri üzüm, biri elma satın almak istiyorlardı. Banknot para verdikleri için tacirler ağlayarak şikâyet ettiler. Neferlere hak verdik. Yol boyunca iki yerde insan lâşesi ve kemikleri görüldü. Açlıktan ölüp kalan hayvanat gibi.

14/15 akşam saat 7 sonraya kadar Refet Paşa'nın evinde kaldım. Sonra geceyi yine öksürükten mustarip geçirdim.

NOT:

28 Ekim 1332 (10 Kasım 1916) tarihine ait olan yukarıdaki hatıra, aynı zamanda Hicrî senenin 14 Muharrem gününe rastlamaktadır. Bu itibarla; hatıranın son fıkrası, cari tarihe göre (28/29 akşam saat 7 sonraya kadar...) şeklinde başlaması gerekirken, defterdeki Rumî tarihin yanıbaşında mevcut Hicrî tarih nazara alınarak (14/15 akşam saat 7 sonraya kadar...) tarzında yazılmış olduğu, tereddüde yer kalmaması için açıklanır.

29 Teşrinievvel 1332 Cumartesi
[11 Kasım 1916]

Saat 8 evvelde merkezde Alay 15 cephesini tetkik etmek üzere gittik; 1 saatte tarassut noktasına vasıl olundu. Mevziin muhtelif noktalarını ve bazı kıtaatı gördüm. Tertibatta hatalı ve noksan noktalar vardı, bunları izah ettim ve şifahen icabeden hususata nazarı dikkati celbettim.

Saat 1 de alay karargâhına avdet ve yemek yedik. Badehu Bitlis'e döndük. Gerek askerin ve gerek hayvanatın barakaları pek güzel yapılmıştır.

26 Teşrinievvel 1332 Çarşamba
[8 Kasım 1916]

— Saat 6 sonra Hazo cenubundan Ziyaret'e hareket olundu. 2 saat büyük mola, 5 ve 10 dakikalık birkaç küçük moladan sonra saat 3 sonra muvasalat.

Bir taburu hayvandan inmeden ordugâhlarında gördüm. Alay 23 ün diğer iki taburu köylerde idi. Nokta kumandanını vazifesinde dikkatli bulmadığım için tekdir ettim. Erkânıharbiyemden birkaçını ambarlar ve hastaneleri teftişe memur ettim.

Şimdi (saat 6,20 sonra) Alay Kumandanı Fuat[1] Bey bize (Fırka 5 Kumandanı Fuat[2] ve Erkânıharbiye Reisi İzzettin[3] Beyler) benim çadırımda ut çalıyor.

NOT:

Yukarıdaki hatıranın son fıkrasında mevcut özelliği, aşağıda ve 16 Teşrinisani 1332 (29 Kasım 1916) tarihli hatıranın (Not) kısmında açıklamak fırsatını bulmaya çalışacağım.

27 Teşrinievvel 1332 Perşembe
[9 Kasım 1916]

Saat 8 evvelde Ziyaret Veyselkaranî'den hareket olundu. Eşyalarımız saat 7 evvelde. Ziyaret önünde Şeyh Hazret gönüllülerinden 150 kişiye tesadüf ettik. Bunları gözden geçirdim. İaşelerinin temini istirhamında bulundular. Erzak taşıyan bir Kürt'ün istidası (3 hayvanını Kürt'ler almışlar). Yollarda birçok muhacirin gördük, Bitlis'e avdet ediyorlar. Cümlesi aç, sefil, ölüme mahkûm bir halde 4 - 5 yaşlarında bir çocuğu ebeveyni yol üzerinde terketmişler, bu da bir karı kocanın peşine takılmış. Onları ağlayarak 100 metreden takip ediyor. Kendilerini niçin çocuğu almadıkları için tekdir ettim. « Bizim evlâdımız değildir » dediler. Destumi civarında büyük mola 2 saat. Buradaki Sıhhiye İstasyonunu Şükrü[4] Efendi'ye teftiş ettirdim. Binalar muhtacı tahkim, bakılmamış. Yolda Refet[5] Paşa'nın eşya ve tayı geriye gidiyor. Duhan'dan erzak almak için gelen perakende efrat ve mekkârî. Saat 6 sonrada eskiden 13 üncü Alay'ın ordugâhında geceyi geçirmek üzere tevakkuf.

NOT:

Bu seyahatte Paşa'nın ilk emirlerini, üstteki hatırada bahsolunduğu

1 Fuat Bulca (Eski Rize mebusu ve Tayyare Cemiyeti Reisi).
2 Ali Fuat Cebesoy.
3 Merhum İzzettin Çalışlar.
4 Eser sahibi Şükrü Tezer.
5 5 inci Fırka kumandanı.

geleceğe ait görüş ve sezişlerini açıklayarak münakaşasını yapmak için tertip olunurdu.

Maamafih, böyle vaziyetlerde ve büfenin erken saatlerinde bile olsa, herhangi bir fevkalâdelik çıkması veya, meselâ cepheye ait mühim bir olayın anlaşılması anında, ortada ne varsa hepsi kaldırılarak masada hiç bir şey bırakılmaz, bunların yerini derhal Genelkurmayın 1/200.000 mikyasındaki haritaları işgal eder ve bunlar üzerinde vakur edası ile, daima düşünce gücüne ve iradesine hâkim olarak önemli kararlar almak hususunda asla ve zerrece tereddüt göstermezlerdi.

Mustafa Kemal'in, bu konuda gözden kaçmaması lâzımgelen 7 Teşrinsani 1332 (20 Kasım 1916) pazartesi gününe ait hatırasının son kısmında yazılı şu : « Sıhhatin muhafazası için bilhassa dimağın revnakı için alkol almamalı! » tarzındaki çok kıymetli düşünce ve inançlarını burada aynen tekrarlamak her halde isabetli ve yerinde olur kanaatındayım.

İşte, Birinci Dünya Harbinde yakından tanımak şerefine nail olduğum Mustafa Kemal'in bu cephesine ait bütün şüpheleri kökünden silip atacak olan ve buna mukabil, hakikati olduğu gibi meydana koyan bu bahsin canlı örneğini teşkil eden ve bizzat kendi kalemlerinden çıkmış olmak itibariyle çok kıymetli olduğu kadar emsal kabul etmez fikirlerini aksettiren yukarıdaki hatıralarının ibrete lâyık bulunduğu hususunda elbette ki şüphe caiz olamaz.

31 Teşrinievvel 1332 Pazartesi
[13 Kasım 1916]

Saat 8 evvelde Alay 14 karargâhından sol cenah mevkiine hareket. (Keltepeye) 1 saatta vasıl olduk. Bu tepe ve civarında kar vardır. Buradaki bölük kumandanı ve postayı gördüm. Fırka, alay ve tabur kumandanlariyle mevzi ve tertibat hakkında görüştüm.

Tabur ve bölük kumandanlarına, düşmanın taarruzu ve muhtelif surette hareketleri ihtimaline karşı, suret-i hareketleri hakkında bir iki basit mesele verdim. Badehu alay karargâhına avdet ettik. Saat 11 evvelde. Yemek yedik ve saat 00,15 sonra Bitlis'e hareket olundu. Ali Bey yarı yola kadar teşyi etti. Yolda 300 kadar milis efradına tesadüf ettim. Bunları alel-amya sol cenaha tahrik etmişler . Aç olduklarını söylediler. Bitlis'e iade ettim ve fırka kumandanına, bunların karınlarını doyurup kendilerinden istifade esbabını temin eylemesini söyledim. İkametgâhıma avdet. Başımı yıkadım. Şimdi istirahat ediyorum. Saat 4,20 sonra.

Bitlis'e gelmekteki maksadım, fırka kumandanlığı tebeddülünde hazır bulunmak. Fırkanın tertibat-ı umumiyesinde muhtac-ı tâdil olan cihetleri bizzat arazi üzerinde görmek. İdare cihetini tetkik etmek. Van Hareket Müfrezesinin hareketini temin eylemek. Filhakika mezkûr nokta-i nazarlardan pek çok istifadeli oldu.

30 Teşrinievvel 1332 Pazar
[12 Kasım 1916]

Refet Paşa rahatsız olduğundan avdet için müsaade aldı. Saat 12 zevalde Alay 14 karargâhına hareket. Yolun ortasında Alay Kumandanı Kaymakam[1] Ali[2] Bey istikbal etti. 2 saat sonra muvasalat. Akşama kadar karargâh civarındaki birinci ve üçüncü tabur barakalarını ve barakalarda efradı teftiş ettim. İyi buldum. Refet Paşa buraya olan mesafeyi dört saat söylemişti. Hiç gelmemiş, bilmiyor.

Akşam rakı büfesi hazırlmışlar. Diğer zabitan için de böyle. Askere bu kadar yakın bulunan zabitan için bu hali muvafık görmedim. Yeni Fırka Kumandanı Ali Fuat[3] Bey'le bu husus görüşüldü. Gece alay kumandanının barakasında yattım. Öksürükten pek fena uyudum.

NOT:

Çok önemli mana taşıyan bu hatıra üzerinde muhterem okuyucularımın hassasiyetle durmalarını bilhassa tavsiyeye şayen görürüm. Paşa'nın, yukarıdaki hatırasında bahsi geçen içki büfesi hakkında gösterdikleri ve bir kelime ile ifade edebileceğim titizlik, sayın okuyucularımın elbett nazarlarından kaçmayacak ve bunu çevreleyen manayı anlamakta her halde güçlük çekmeyeceklerdir.

Münasebet almışken bu konuda yakından şahidi bulunduğum bazı hususları açıklamak isterim:

İtiraf etmek lâzım gelir ki, bu mevzuda ve özel maksatlarla aziz Ata'mız hakkında bir takım menfi cereyanlar yaratmak için ortaya bazı bet-bahtlar çıktığı görülmüştür.

Evet, Mustafa Kemal içki kullanırdı. Fakat bunu, hiç bir zaman aşırılığa vardırmadıkları gibi, yerinde, zamanında ve bilhassa âdap ve erkânına tam manasiyle uyarak yaparlardı.

Şunu da teslim etmek gerekir ki, her insan gibi O'nun da bir zevk, hem de zevki selim sahibi olduklarına asla şüphe edilemez.

O'nun, uzun günler, hatta aylarca devam eden normal zamanlardan başka bilhassa cephe teftiş seyahatlerinde içki kullandıkları asla vaki değildir ve böyle zamanlarda en ufak bir arzu bile göstermezlerdi.

Bu hal, bütün harp yılları boyunca yalnız bir defa ve emri vaki şeklinde olmuştur ki o da, yukarıdaki hatıradaki yazılı olanıdır ve onun da kendileri tarafından nasıl karşılanmış ve hiç de hoşuna gitmemiş olduğu aşikârdır.

Bununla beraber, Mustafa Kemal'in içki sofrası, her zaman bir toplantıya vesile olmak ve bu münasebetle de günün hadiselerine temas ve

1 Yarbay
2 Eski Münakalât Vekili Afyon mebusu merhum Ali Çetinkaya.
3 Merhum Cebesoy.

Hacı Musa[1] Bey'in biraderi Nuh Bey geldi. Musa Bey'den mektup getirdi. Ailelerinin Garzan civarında iyi yerleştirilmemiş ve hüsn-i iaşe edilmemekte bulunmuş olduklarından ve zabitan gibi maaş verilmesinden bahsediyordu. Musa Bey'in kendisinin gelmesine talikan bu hususatta Nuh Bey'le uzun görüşmeğe lüzum görmedim.

3 Teşrinisani 1332 Perşembe
[16 Kasım 1916]

Geceyi fena geçirmedim. Öksürük seyrek ve hafif idi. Tamamen uykuya mani olmadı. Gündüz öğleden evvel fırka kumandanını makamında ziyaret. Fırkanın tertibatında icrayı tadilât lüzumundan bahis.

Badehu Bitlis'teki hastaneleri teftiş ettim. Temiz buldum. Şeyh Hazret, ki bir kolunu kesmişler, onunla görüştüm. Fırka Sertabibinin ifadesine nazaran, hastane ittihaz olunan haneler temizlenirken 10 - 15 kadar İslâm kadını başları bulunmuştur. Buradan avdet. Şerefiye denilen camii gezdim, hayvanat lâşeleriyle ve müzahrafat ile maliydi. Harab olmuş. Yolda 12 yaşında Ömer namında öksüz bir çocuk gördüm. Bunu yanıma aldım. Bu, görülünce daha üç tane böyle anası, babası ölmüş yetimler getirdiler, onlara da para vermekle iktifa ettim.

NOT:

Paşa'nın bu hatırasında bahseyledikleri 10 - 15 kadar İslâm kadın başları, Bitlis'in düşman eline geçmesi üzerine Ermeniler tarafından hunharca yapılmış olan katliamın canlı izlerinden başka bir şey değildir.

4 Teşrinisani 1332 Cuma
[17 Kasım 1916]

Bitlis'te karargâhımda geçirdim. Şayanı kayıt bir şey yok. Fırka 5'i teftişimdeki müşahedatıma dair umumî bir emir yazdırdım.

5 Teşrinisani 1332 Cumartesi
[18 Kasım 1916]

Öğleden evvel saat 10 da « El şeyhuttamî El Halidî Mehemmed El

1 O tarihlerde yakından tanıdığım Mutki Mills Kumandanı ve aynı zamanda aşiret reisi olan ve şahsî menfaatinden başka hiç bir şey düşünmeyen bu şahıs hakkında Mustafa Kemal, büyük ve tarihî Nutuklarında (Sahife - 49) şöyle der:

« Millî harekâtın başlangıcında Erzurum Kongresince teşkil olunan dokuz kişilik heyeti temsiliye meyanında aza olarak seçilmişse de diğer üç arkadaşiyle birlikte (eski Trabzon mebusu İzzet ve Servet Beylerle eski Bitlis mebusu Sadullah Efendi) mesaiye iştirak için gelip çalışmamış olduğu. »

Keza, Nutkun diğer bir yerinde de (Sahife - 59) Mustafa Kemal bu şahıs için: « Mutki dağlarından çıkmaktan mütevahhiş olduğunu bizzat bilirim. » buyurmuşlardır.

NOT:

Mustafa Kemal'in yukarıdaki hatırasiyle ilgili bulunan bir eserin tetkiki sırasında hasıl olan gözlemlerimi bu vesile ile buraya nakletmek isterim:

« Atatürk'ün Hususiyetleri » adlı eserinde muhterem Kılıç Ali, Afyon Mebusu Ali Çetinkaya'dan işittiği bir hatırayı, Sel Yayınları 2 nci kitabın 35 inci sahifesinde neşretmektedir.

Paşa İtalya muharebesinde (1912) Derne'de iken Ali Çetinkaya da orada bir müfreze kumandanı imiş. Sayın Kılıç Ali, merhum Çetinkaya'dan duyduklarını aynen şöyle anlatıyor :

« Ben o zaman Mustafa Kemal Bey'i yakinen tanımazdım. Enver Paşa'yı ise yakinen tanıdığım için tabiatiyle onun muvaffak olmasını isterdim. Paşa, Enver'i sevmediği için ben de O'nun aleyhtarı olmuştum. Vaktaki Birinci Dünya Harbinde Bitlis cephesinde müfreze kumandanı iken günün birinde Paşa ordu kumandanı olarak Bitlis'e gelince bende şafak attı. Derne'de yaptıklarımın aksülâmelini bekliyordum.

Hatta bir gün Paşa, müfrezemi teftiş için bulunduğum yere geldi ve bana bir manevra yaptırdı. Heyecanlı olduğum için verdiği meseleyi o kadar da muvaffakıyetli yapamamıştım. İşte şimdi beni hırpalayacak dedim. Paşa zabitanı toplayıp kritiğe başladığı zaman muhakkak kıyametin kopacağını zannettim. Meğer ne kadar yanlış düşünmüşüm.

O, bilakis zabitan muvacehesinde, yaptığım herekâtı takdir ve beni tebrik etti. O kadar mahcup olmuştum ki sonradan bir mektup yazarak affımı rica ve merdâne hareketine teşekkür etmiştim. »

Merhum Ali Çetinkaya'nın anlatmış olduğu bu olay, Paşa'nın, yukarıdaki hatırasının ikinci fıkrasında, 14 üncü Alay birliklerine verdiklerini kaydeyledikleri harp tatbikatı meselesine aittir.

1 Teşrinisani 1332 Salı
[14 Kasım 1916]

Geceyi öksürükten pek fena geçirdim. Bütün gün Bitlis'teki karargâhımda kaldım. Doktor'un taht-ı tedavisinde.

2 Teşrinisani 1332 Çarşamba
[15 Kasım 1916]

Geceyi nispeten iyi geçirdim. Bugün fırkanın sağ cenahını Alay 13 ü teftiş edecektim. Doktor mümanaat etti. Fırka Kumandanı ile Kolordu Erkânıharbiye Reisini gönderdim.

Akşama kadar istirahat ettim. Yalnız, Fırka Sertababeti ve İdare Riyaseti dairelerini gezdim.

lenmeğe karar veriyor ve ayrılıyor. Sapho nezdindeki mektuplarını almak için geliyor evlâtlık olarak aldığı çocuğun, Sapho'nun eski amant'ı [1] Flamant'tan çocuğu olduğu ve bu adamın o gece beraber olduğunu anlıyor, kadın da itiraf ediyor, kadını dövmeye kalkışıyor. Sapho, bundan kendisinin hâlâ sevilmekte olduğunu anlıyor. Filhakika Jean Pérou'da Arica'da [2] bir konsüllük alıyor ve Sapho ile beraber gitmeye karar veriyor. Marsilya'da 3 gün sonra randevu veriyorlar. Sapho gelmiyor, bir mektup gönderiyor: « Gelmiyeceğim. Şimdiye kadar lüzumundan fazla sevdim, artık sevilmek isterim. Flamant beni alacak ve sevecek ve çocuğum... ilh » diyor.

7 Teşrinisani 1332 Pazartesi
[20 Kasım 1916]

Van Hareket Müfrezesi Hizan ve Kotum'dan Vastan istikametinde hareket ettiler. Beşinci Fırka cephe ve dahilinde icabeden şeyler görülmüş ve iktiza eden tedabir için her şey yapılmıştır. Binaenaleyh, yarın Bitlis'ten infikâk edebilirim. Orduya netice-i teftişatım hakkında ve 30 taburun istimaline dair birer rapor yazdım.

Fırka Kumandanına nev'ama vedaname ve fakat işlerin netayicini bildirmesine dair bir tahrirat yazdım. Bitlis valisine de Hareket Müfrezesinin kendi mahsulü olduğunu ve muavenette devamını yazdım. Nuri [3], İsmail [4], Halil [5], Salih [6] beylere ve Zübeyde Hanım'a [7] birer kartpostal gönderdim. Madam Korin'e de [8].

Hacı Musa Bey'in biraderi Nuh Bey kendi tayını getirdi. Hediye etmek istedi, kabul etmedim [9].

Süvari Yüzbaşısı Selim Sabit Bey Siirt'ten geldi. Refet Paşa kendisini İstanbul'a götürecek diye sürüklemiş. Akşam yemekte Fırka Kumandanı Fuat Bey de bulundu.

1 Âşığı.
2 Güney Amerika'da bir şehir.
3 Muş cephesinde 8 inci Fırka kumandanı, eski mebuslardan merhum Nuri Conker.
4, 5 Bu şahısları halen kesin olarak hatırlayamıyorum.
6 O tarihlerde İstanbul'da bulunup sonradan ve Paşa'nın 16 ncı Kolordu kumandanlığından Hicaz Seferî Kuvvetler kumandanlığına tayin edilerek Şam'a gidip tekrar Diyarbakır'a dönüşünden bir müddet sonra ve 2 nci Ordu kumandanı bulunduğu sırada yaverliğe tayin edilen merhum Salih Bozok.
7 Paşa, hatıratının bu kısmında validelerini ismen anmışlardır.
8 Devrin sayılı şahsiyetlerinin yakından tanıdığı bu sosyete kadını, o tarihlerde « İstanbul, Harbiye Mektebi karşısında 211 numarada emekli doktor Miralay Lüiçi Bey'in evi » adresinde bulunuyordu.
9 Hacı Musa Bey'in biraderi Nuh Bey tarafından hediye olarak verilmek istenilen tayı kabul etmemesi, bu hatıranın paha biçilmez kıymetini ve aynı zamanda Mustafa Kemal'in, şahsına has özelliklerinden birini teşkil eylemesi bakımından bilhassa kayda değer görülmüştür.

Nakşibendî-i Küfrevî » nin Kızılmesçit mahallindeki türbesini ziyaret ettim. Küçük bir türbe. Şeyh'in merkadi ve yanında biraderzadesi olduğunu türbedarın ifade ettiği bir zatın merkadi vardır. Şeyhin merkadinin örtüsü sırma işlemeli, elmas, yakut gibi taşlarla müzeyyen. (Bu taşların elmas, yakut, zebercet olduğunu türbedar söylemişse de hakikî olmayacak). Diğer merkat dahi sırmalı işlemeli örtülü. Bu türbeye Ruslar ilişmemiş. Türbenin kapıları gümüş ve altın kakma. Kıymetli halılar var, fakat ekserisi çürümüş. Bu türbeyi Sultan Hamit yaptırmış. Badehu Bitlis'in daha bir iki harap türbe gibi yerlerini gördükten sonra ikametgâhıma avdet. Öğleden sonra Mutki Milis Kumandanı Hacı Musa Bey geldi. Sultan Hamit devrinde Şam'da jandarma binbaşısı imiş. Bu harpte hizmeti sebkat etmiştir. Aşireti ailelerinin Garzan'da yerleştirilmesini rica etti. Mutki Kaymakamı damadı, Nuh Bey biraderi (beraber idiler). Bu iki zatı tavsiye ile Garzan'a gönderdim.

Akşam üzeri Fırka Kumandanı Fuat[1] geldi. Maziden çok muhabase. Yemeği beraber yedik. Validemden, Cemal[2] Bey'den, Halil[3] Bey'den mektup aldım.

NOT:

Yukarıdaki hatıranın yalnız birinci fıkrası, kitabın « Önsöz » ikinci kısmında tafsilâtiyle izah edilmiş olduğu veçhile İzmir'de çıkan « Sadayi Hak » gazetesinin 1 Kânunusani 1339 (1 Ocak 1923) tarih ve 919 numaralı nüshasında ve Mustafa Kemal'in sağlığında, eser sahibi tarafından hazırlanıp neşredilmiş olan « En Büyük Dâhi » başlıklı makale sonunda aynen yayınlanmıştır.

6 Teşrinisani 1332 Pazar
[19 Kasım 1916]

Bu gün ahval-i sıhhiyem pek iyidir. Hacı Musa Bey veda için geldi. 50 lira verdim. Teşrinievvelden itibaren maaş verilmesini de emrettim. Düşman cephesine karşı icra edilecek umumî keşfin netayicini görmeğe Neşet Bey'i memur ettim.

Alphonse Daudet'nin « Sapho - Moeurs Parisiennes »[4] namında canım sıkıldıkça okuduğum romanı hitam buldu.

Jean étudiant[5] hayatında Sapho'yu seviyor. Birçok seneler beraber yaşıyorlar. Jean bir iki defa bu hayattan kaçmak istiyor. En nihayet ev-

1 Merhum Cebesoy.
2 Bu zatın, Paşa'ya ait hatıra defterinin son sahifelerinden birinde yazılı adrese göre o tarihlerde Hariciyede Umur-ı İdarî kaleminde Selânik Başşehbenderhanesi kâtibi Cemal Bey olacağını zannediyorum.
3 Bu zatın kim olduğunu halen hatırlayamıyorum.
4 (Safo - Paris Âdetleri)
5 Talebe

8 Teşrinisani 1332 Salı
[21 Kasım 1916]

Saat 5 evvelde kalktım. Hareket münasebetiyle hemen tuvaletimi yaptım. Eşyalar toplandı. Yaverin odasında, Bitlis'in bana Pompei harabelerini hatırlattığını ve Ninova harabeleri münasebetiyle tarihten bahsolundu. Hulefâ-i Abbasiyenin başını yiyen kumandanlar, Ehl-i Salip muharebatı münasebetiyle Avrupalıların Şark medeniyetinden istifadesi. Selçukî Türklerin, Osmanlı Türklerinden evvel Bulgaristan'a Varna civarlarına geçmiş olmaları....

Saat 7 evvelde Bitlis'ten hareket. Fırka Kumandanı ve karargâhı erkânı yarım saatlik mesafeye kadar teşyi ettiler. Orada ufak bir mola. Ufak bir musahabe, badehu veda.

— Yolda gelirken zihnimden geçen şeyler: Yalnız baş ile selâm vermek. Kumandanlar kıtaatın ahval-i dahiliye ve ruhiyesine bizzat ve bilfiil içlerine girmek suretiyle vâkıf olmalı, daha emniyetle emir verir. Mafevkler madunlariyle musahabet etmeli, onları serbest idare-i kelâma alıştırmalı. Madunun tarz-ı muhakeme ve suret-i beyanını bilmek faydalı ve lâzım.

Bazı nokat-ı askeriye (Terbiye-i Ruhiye ve Usul-i Muaşeret-i Askeriye) hakkında bir eser yazayım. Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. Onu da evvelâ okuyayım ve bu zemine ait esaslı sualleri umum zabitana vazife olarak vereyim. Mühim noktalar hakkında bazı büyük kumandanların mütalâasını talep edeyim.

NOT:

Mustafa Kemal'in, dikkatle incelenmeye değer mahiyette olan bu hatırasında; harekete hazırlık sırasında yaver odasında ayaküstü yapmış olduklarını kaydeyledikleri sohbet, Paşa'nın tarih mevzuundaki merak ve üstün vukuf ve alâkalarını bariz bir surette göstermektedir.

« Terbiye-i Ruhiye ve Usul-i Muaşeret-i Askeriye » konusuna dair o zaman meydana getirmeyi tasarladığını yine bu hatıralarında zikrettikleri eser için hazırlayacakları sualleri subaylara vazife olarak vermek ve büyük kumandanların fikrine müracaat gibi yani, çeşitli danışmalar suretiyle hareket tarzını benimsemiş olmaları da yüksek meziyetlerinin bir nişanesi cümlesinden bulunduğuna şüphe yoktur.

9 Teşrinisani 1332 Çarşamba
[22 Kasım 1916]

8/9 Saat 9 sonraya kadar Erkânıharp Reisiyle tesettür'ün[1] lâğvı ve hayat-ı içtimaiyemizin ıslahı hakkında sohbet; 1) Muktedir ve ha-

1 Örtünme, gizlenme. (Tesettür-i nisvan, kadınların erkeklerden örtünmeleri.)

Sıhhatin muhafazası için, bilhassa dimağın revnakı için alkol almamalı.

Emirlerde maksadın suret-i tebliği anlaşılmamıştır. Gaye ile maksat karıştırılıyor. Bir de icra kumandanı, akıl kumandanı!

NOT:

Paşa'nın yukarıdaki hatırasında, Hizan ve Kotum'dan Vastan (şimdiki adı Gevaş) istikametinde hareket ettirildiği kaydolunan Van Hareket Müfrezesi'nin faaliyeti ve elde edilen neticenin, genel bakımdan bir özetini vermeyi faydalı görürüm:

Van'a yapılacak askerî harekâtı idareye memur edilip refakatine verilmiş olan iki subay ve bir takım süvari ile birlikte ve hemen bu tarihten bir ay önce yani, Kumandan'ın Çapukçur'dan Silvan'a dönüşünü takip eden günlerde harekete geçirildiğini daha önceler işaret etmiş olduğum Kurmay Binbaşı Şemsettin Bey, maiyetine verilmiş olanlarla birlikte yola çıkarak Siirt'in «Bervari» ilçe merkezinde bunlara bir müddet atış talimleri göstermek suretiyle yaptığı hazırlıktan sonra, harekâta başlamak hususundaki teklifi, kolorduca tasvip olunması üzerine emrinde bulunan 11'kişilerden müteşekkil birlikten başka bu sefer için Van cenup müfrezesi mevcudundan ayrılan bir nizamiye taburuyla bir makineli tüfek bölüğü ve bir adi cebel bataryasından ibaret kuvvetle birlikte Van istikametinde harekete geçmesi sonunda, o havalide bulunan Ermeni çeteleriyle keza Ermeni halkı, geriye çekilmeye mecbur edilerek Vastan işgal olunmuş ve ertesi günü devam olunan harekât karşısında, Ruslar Van'ı tahliye ederken o sıra taarruza geçenler de Van'a yakın kışlalara kadar ilerlemişlerdir.

Ancak, ilkönce pek pasif davranan ve birliklerimizin Van'a yaklaştıkları bir zamanda ise Rus bataryasının şiddetli ateşi ve müfrezemiz emrindeki adi cebel bataryasının da - menzil kısalığı yüzünden - düşman topçusuna mukabelede bulunamaması üzerine harekâtı durdurmaya mecburiyet hasıl olmakla beraber, bir taraftan da kayıplara uğrayan diğer birlikleri geriye çekmek zorunda kalınmıştır.

Bu durum karşısında, müfrezenin geriden takviyesi imkânsızlığı ve harekâtın tekrarından da bir fayda umulmadığı cihetle Vastan önlerinde önceden meydana getirilmiş olan mevzilere kadar çekilerek savunma hattının burada tesisine karar vermekten başka çare görülememiştir.

Bahis konusu harekâtın böylece son şeklini alması üzerine kolorduya iltihakı emredilmiş olan Binbaşı Şemsettin Bey de o tarihlerde Van Cenup Müfrezesi kumandanlığına getirilip merkezi Kotum'da bulunan Ali Bey'e (merhum Çetinkaya) devrederek karargâha dönmüştür.

Yukarı kısımlarda ve Çapakçur muharebesinden sonra Silvan'a dönüş sırasında, Ordu Kumandanlığından gelen şifreli emirden bahisle mahiyetini izah ederken dikkati çekmiş olduğum Van'a ait bu hareketin, Bitlis valisi merhum Memduh Bey'in kendi eseri olduğu keyfiyeti, Paşa tarafından da yukarıdaki hatırada belirtilmiş bulunmaktadır.

bin üzerinden bir fırka, bunun önünde bir müfreze çekiliyor. Koh köyüne bir alay geliyor. Fırka kısm-ı küllîsi Zok'da. Saat 3 te tatbikat hitam. Tenkit. Suret-i umumiyede memnun oldum. Koh köyüne avdet. Memduh Beyin hediye ettiği ata bindim. Gelen raporları gördüm. Hazırlanan işleri gördüm.

Odada Nazım Nazmi [1] ve Fuat'la [2] tensikat-ı memlekete dair biraz konuştuk. Naci'nin [3] zıyaına teessüf. Şimdi Fuat ut çalıyor.

11 Teşrinisani 1332 Cuma
[24 Kasım 1916]

Alay 23, Tabur 2'yi teftiş ettim. Memnun oldum.
Derviş ve Cemil Çeto davetime icabet etmedi [4].

12 Teşrinisani 1332 Cuma
[25 Kasım 1916]

Alay 23, Tabur 3 ü (Says köyünde) teftiş ettim. Evvelâ ikametgâhlarını. Tabur Kumandanı Binbaşı İsmail Şumnu Efendinin nezdinde yemek yedikten sonra saat 1 sonradan saat 3'e kadar taburu arazi üzerinde bazı harekât ve meselelerle teftiş. Memnun oldum.

Tabur kumandanından Anburunda İngilizlerden alınmış bir masa ve örtüsü ve bir mitralyoz sınıfına mensup bir küçük kılınç (kasatura) aldım. Buna mukabil İtalya muharebesinden beri muhafaza ettiğim bir İtalyan dürbününü ve bir masa verdim.

Cemil Çeto ile Derviş ikinci davete de icabet etmedi.

13 Teşrinisani 1332 Pazar
[26 Kasım 1916]

Alay karargâhında istirahat. Nazım Nazmi ve Ömer Efendi (jan-

1 Bitlis Jandarma Kumandanı.
2 Alay kumandanı (Bulca).
Mustafa Kemal'in bu zevatla yaptığını kaydeyledikleri konuşmada; memlekette icrası lüzumuna emin bulundukları ayıklama işlerini daha o zamanlar düşünmekte olduklarına bu hatırası, ne güzel ve ne canlı bir misal teşkil eder.
3 Paşa'nın, bu hatırasında kaybına esef eylediği zat, merhum Ömer Naci'dir.
Düzgün söz söyleme kabiliyetiyle meşhur olup İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup ve bu cemiyet tarafından bir takım gayelerle ve «Teşkilâtı Mahsusa» namiyle meydana getirilerek gizli tutulan bu kuruluşta kendisine verilen mühim vazifeleri Şark islâm memleketlerinde yerine getirmek uğrunda ve o tarihlerde rahmete kavuşmuştur.
4 Derviş ve Cemil Çeto denilen bu adamlar, o havalide ve cephe gerisinde 100 - 150 kadar silâhlı Kürtten müteşekkil avanesiyle birlikte atlı olarak kendi başlarına dolaşan asi iki sergerde olup, mahallî asayişi bozan bu hareketlerinden vazgeçerek teslim olmaları için Kumandan tarafından yapılan daveti kabul etmemişlerdir.

yata vâkıf valide yetiştirmek. 2) Kadınlara serbestisini vermek. 3) Kadınlarla müşareket-i umumiye, erkeklerin ahlâkıyatı, efkârı, hissiyatı üzerinde müessirdir. Celb-i muhabbet-i mütekabile temeyül-i fıtrîsi [1].

Saat 7 sonra [evvel olacak] sabah Duhan'dan Ziyaret'e hareket. Saat 12.30 sonrada muvasalat. Yolda iki, üç ufak mola. Ziyaret yakınında Siirt demirbaşları Bitlis'e gönderildiklerinden iştikâ [2]. Tikves'li bir kanun neferi Yahya Kaptan'la [3] bulunmuş. Yakup Cemil [4] buralara getirmiş. Yaralanmış, şimdi hastanede müstahdem. Tikveş'te karısı, çocuğu esir imiş. Alay 23 Kumandan ve heyet-i zabitanı, Nokta Kumandanı istikbal ettiler, hayvandan inince evvelâ Veyselkaranî'yi ziyaret. Cami'de bir saat kadar istirahat. Badehu Alay merkezi olan Koh köyüne gidildi. Siirt'ten Vali Memduh [5] Bey, yaveri ve Jandarma Kumandanını [6] bir mektupla gönderdi ve bir at hediye gönderdi. Gece saat 12'ye kadar sohbet. Resm-i selâm'ın merhaba tarzında elin göğüse konulması şeklinde. Talimnameden marş'ı kaldırıp Yürü!

10 Teşrinisani 1332 Perşembe
[23 Kasım 1916]

Saat 9 evvelde Kelhük köyünde bulunan Alay 23, Tabur 1'i teftiş için hareket. 1 saatte muvasalat. Tekmil alay zâbitanı istikbal etti. Evvelâ koğuşları teftiş. Badehu tabur içtima nizamında teftiş. Badehu tabur kumandanından bir mesele yaptırmasını istedim, uzun bir mesele. Kendim mesele verdim. Neticesi, bir bölüğün ileri karakol tertibatına müncer oldu. Kıtayı iadeden sonra bir harp oyunu yaptım. Ziyaret şarkında mavi, kırmızı kuvvetler muharebe ediyor. Kezer deresiyle Er-

1 Mustafa Kemal'in bu hatırasının da; o tarihlerden yıllarca sonra, aynı zamanda birçok çetin olayların çıkışı ve binbir çeşit zorluğun giderilmesinden ve yepyeni olduğu nispette muazzam ve müstakil bir devrin kuruluşundan sonra meydana getirmek kudret ve imkânını buldukları tarihî inkılâplarına ait olan düşünce ve tasavvurlarının, çok evvele ait bulunduğunu göstermekte olması bakımından pek fazla önem taşıdığı meydandadır.

2 Şikâyet etme, yanıp yakınma.

3 Mustafa Kemal, Yahya Kaptan'ın kim olduğu ve Millî Mücadele zamanındaki faaliyeti hakkında tarihî büyük Nutuk'larında geniş bilgi vermektedirler. (Nutuk I. Cilt - Sahife : 310 - 329).

4 Eski devri yaşayanların ve bilhassa İstanbul parti muhitinin yakınen tanıdığı Yakup Cemil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başta gelen komiteci elemanlarından biriydi.
Bâbıâlî baskını namiyle şöhret bulan kanlı hadisede, zamanın Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı Sadaret odasında kılı bile kıpırdamadan tabancasiyle vurup yere seren bu şahıstır.
Birinci Dünya Harbi'nde Şark cephesinin muhtelif bölgelerinde bulunmuşsa da kayda değer bir hizmeti yoktur ve hayatı, sayısız maceralarla doludur.
Ve nihayet, aşırı cesaret ve bilhassa hükümet işlerine müdahale suretiyle ortaya çıkan cüretkârane hareketi yüzünden mensup bulunduğu cemiyet tarafından İstanbul'da Kâğıthane sırtlarında kurşuna dizilmek suretiyle idam olunmuştur. (10/11 Eylül 1916).

5 Vali Memduh Bey yukarıdaki hatırada bahsi geçen mektubunda; Kumandanı Siirt'e davet etmiş ve Paşa da bu daveti kabul ederek dört gün sonraki (14 Teşrinisani 1332) hatırasında yazılı olduğu üzere Siirt'e gitmişlerdir.

6 Binbaşı Nazım Nazmi Bey.

NOT:

Vali tarafından yapılan davet üzerine Siirt'e gitmiş olan Paşa'nın, gerek bir gün önceki ve gerekse yukarıda sitayiş ve önemle kaydeylemiş oldukları hatıralarından da anlaşılacağı üzere Kumandanla vali arasında ilk zamanlar başlayan anlaşmazlık hali, tamamen ortadan kalkarak bunun yerine karşılıklı sevgi ve saygı hisleriyle bağlı çok samimî bir yakınlık kaim olmuştur. (Bu samimiyetin teessüsünde, vilâyet jandarma kumandanı Binbaşı Nazım Nazmi Bey'in büyük gayret ve payı vardır.)

Vali Memduh Bey, İstiklâl Savaşından sonra ve hatırımda kaldığına göre İzmir - Urla yolu üzerinde bir trafik kazasına uğrayarak vefat etmiştir.

16 Teşrinisani 1332 Çarşamba
[29 Kasım 1916]

Sabah saat 8 evvelde Garzan'a hareket.

Mektepler ve ahali ve erkân-ı vilâyet tarafından teşyi merasimi yapıldı. Vali Bey bir saat kadar beraber geldi.

Kezer suyunda Alay 23 Kumandanından[1] ayrıldım.

Yolun yarısında Cemil Çeto ve Derviş, tevabiiyle çıkıp dehalet ettiler. Affettim, bazı ihtaratta bulundum.

Garzan'a bir saat mesafede Kaymakam, Jandarma Kumandanı ve orada bulunan Muhasebeci istikbal eylediler.

Garzan'a muvasalatta, erkân-ı kaza ve ahali tarafından istikbal. Hükümet dairesinde misafir oldum. Muhasebe[ci] ve kaymakam ile birlikte yemek. Nuh Bey ve saire işleri için müracaat.

NOT:

Yukarıda son günlere ait hatıralara nazaran, Mustafa Kemal'in Bitlis cephesinden dönüşü sırasında;

9 Kasım 1332 (22 Kasım 1916) da 23 üncü Alay merkezi Koh köyüne geldikleri ve 10 - 12 Kasım (23 - 25 Kasım) tarihlerinde bu alaya bağlı birliklerin teftişiyle meşgul olduğu, 13 Kasım (26 Kasım) da alay karargâhında istirahat eyledikleri ve 14 Kasım (27 Kasım) tarihinde Siirt'e hareket ederek orada iki gece bir gün kaldıkları ve yukarıdaki hatırasında da Siirt'ten Garzan'a giderlerken Kezer suyunda sözü geçen alay kumandanından ayrıldıkları,
not edilmiş bulunmaktadır.

Bu bahisten önce, şu noktaya işaret etmek isterim:

Paşa, 14 Kasım 1332 (27 Kasım 1916) da 23 üncü Alay karargâhın-

1 Merhum Fuat Bulca.

dorma kumandanları) Garzan'a avdet ettiler. Ben de yarın Siirt'e harekete karar verdim.

Ahmet[1] Efendi'den, mühim bir kumandanlığa tayin olunmak üzere İstanbul'a gideceğime dair bir şayia üzerine validemin Bursa'dan Dersaadet'e geldiği şifreli telgrafname ile bildiriliyordu.

14 Teşrinisani 1332 Pazar
[27 Kasım 1916]

Siirt'e hareket. Kezer suyunda Vali Memduh Bey ve erkân-ı vilâyet ve şehrin methalinde mektepler ve ahali merasim-i istikbaliye yaptılar.

Vali Beyin hanesine misafir olduk. Müşarünileyh pek büyük âsâr-ı samimiyet gösterdi.

Mektep çocukları evin avlusunda muallimleri marifetiyle millî şarkılar okudular.

Gece son derece samimî ve tamamen uhuvvetkârane bir vaziyette gece geçirdik.

NOT:

Paşa'nın bu hatırasında, vali tarafından kendilerine pek büyük samimiyet eseri gösterildiğine dair olan durumla ilgili olarak ileride ve Mustafa Kemal'in İkinci Ordu Kumandanlığı sırasında tertipledikleri valiler toplantısı münasebetiyle cereyan eden oldukça meraklı ve enteresan bir olay hakkında tarafımdan gerekli açıklamada bulunulacaktır.

Türk yavrularına karşı pek büyük şefkat ve sevgi besleyen Mustafa Kemal'in, yukarıdaki hatırasında kaydettikleri üzere, şehrin methalinde yapılan törenden sonra misafir edildikleri vali beyin evine davet eyledikleri okul çocuklarını kabul ederek bunlara, evin avlusunda öğretmenleri marifetiyle millî şarkılar okutmuş, hepsine ayrı ayrı iltifatta bulunmuşlardır.

15 Teşrinisani 1332 Salı
[28 Kasım 1916]

Vali Beyin evinde. Yalnız hamama gittim.
Öğle yemeğini pek şetaretle yedik.
Gece kezalik pek samimî bir âlemle geçirildi.

1 Vazifesi itibariyle İstanbul'da oturan kolordu sevk memuru (yüzbaşı).

bahsetmiş ve beraberimde götürdüğüm yazımın kendilerini de alâkadar eden bazı kısımlarını göstererek bunların herhangi bir yerinde noksan veya hatalı cihetler varsa düzeltilmek üzere işaret edilmesini rica etmiştim.

Birkaç gün sonra tekrar ziyaretimde; kendisine bıraktığım yazıyı imkân dahilinde gözden geçirerek başarı temennisinde bulunmuş, yalnız yazıda fazlaca göze çarpan arapça ve farsça kelimelerin mümkün olduğu nispette türkçeleştirilmesini tavsiye etmişlerdi.

Bu arada, kendileri de uzun müddet meşgul olarak Atatürk'e ait bildiği hatıraları kaleme almak suretiyle (300) sahifelik bir eser meydana getirmiş olduklarını, fakat bu yazılarının basılmasına imkân elvermeden hatıralarla ilgili birçok fotoğraflarla birlikte kaybolmuş, daha doğrusu çalınmış olduğunu ve aynı eseri tekrar hazırlamak için yaptığı çalışmalarına rağmen buna muvaffak olamadığını büyük bir üzüntü içinde anlatmışlardı.

Hattâ, ortadan kaybolan yazılarla birlikte bulunan fotoğraflar arasında, aziz Ata ile üçümüzün Şam'da iken bir arada çekilmiş bir fotoğrafın da mevcut olduğunu söylemişlerdi ki, uzun yıllar önceye ait olan bu fotoğrafı zamanla unutarak ancak amcamın bundan bahsetmesi üzerine hatırlayabilmiş ve nasılsa bende bulunmayan ve benim için şüphesiz çok büyük kıymeti olan bu fotoğrafın kaybına - kendi hesabıma - çok acımıştım ve hatırıma geldikçe de hâlâ üzülürüm.

Bahsi geçen ziyaretimden sonra kendisiyle bir daha görüşmek nasip olmayan amcamın, 1962 sonbaharında vefatı haberini İstanbul gazetelerinden birinde (Hürriyet) büyük bir teessürle okumuştum.

Merhumun hazırlanmış ve maalesef kayba uğradığını anlatmış oldukları yazılarında, Atatürk'e ait kimbilir ne meraklı ve kıymetli hatıralar bulunuyordu. Doğrusu bunu, memleket ve milletimiz için büyük ve telâfisi imkânsız bir zayiat olarak telâkki ederim.

Nihayet, merhumun bana yapmış oldukları tavsiyeye uyarak, bu eser üzerinde yeni baştan meşgul olmak suretiyle mümkün mertebe sadeleştirilmesine çalıştım. Ancak tamamını göremedikleri bu yazımın, yayınından sonra okumasını çok, hem de pek çok arzu ederdim. Ne yazık ki, buna ömrü vefa etmedi.

Yukarıdaki hatırada adları geçen ve 11 Kasım 1916 tarihli hatıranın altında durumlarını izah etmiş olduğum Cemil Çeto ve Derviş'in, hatıradan bahsolunan dehaletleri, - şahsî müşahedeme göre - şöyle olmuştur :

Kumandanın Siirt'e gidişini ve orada kaldığı günleri ve bilhassa ayrılışını adım adım takip ettiren bu iki şerir, nihayet Paşa'nın Siirt'ten hareketi gününü de her halde bu işe koyduğu adamları vasıtasiyle tespit ederek, Kumandan tarafından takip olunması zarurî tek yolun hemen yarı yerinde ve kendilerine çok müsait noktasında bütün avenesiyle birlikte ve adeta pusu kurmuş vaziyette beklemeye başlamışlardı.

dan Siirt'e hareket ederlerken alay kumandanı Fuat Bey'i de refakatlerinde götürmüşlerdir.

Ayrıca, Mustafa Kemal, 30 Ekim 1332 (12 Kasım 1916) günlü hatırasında kaydettikleri gibi bu cephe seyahatinde, 14 üncü Alay karargâhında yalnız bir gece kaldıkları halde 23 üncü Alay karargâhında gidiş ve ayrılış tarihleri hariç olmak ve üç gün teftiş, bir günü de istirahatle geçirmiş olarak dört gün kalmışlardır ki bu ikametin, normal teftişten başka askerî tatbikat ve harp oyunu gibi esaslı ve amelî harekâtla meşgul olmak suretiyle geçirilmiş olması sebebini ve bilhassa daha önceleri işaret etmiş olduğum özel hallerini biraz açıklamayı hem lüzumlu, hem de faydalı görürüm:

Eski İskân umum müdürlerinden Hacı Mehmet (Somer) Bey, Mustafa Kemal'in ailesiyle hısım ve akrabalarını, Selânik'te aynı mahallede oturmuş oldukları için çok yakından tanımaktadır.

Bu zat tarafından, Sel Yayınları (Atatürk Kütüphanesi) 8 numaralı *kitabın 98 ve 99. sahifelerinde Mustafa Kemal'in* aile durumu hakkında oldukça geniş bilgi verilmektedir.

Merhum Hacı Mehmet Bey'in anlattıkları arasında;

Mustafa Kemal'in muhterem anası merhum Zübeyde Hanım'ın ilk zevci rüsûmat memuru Ali Rıza Bey'in vefatından sonra Yenişehir'den (Lârissa) Selânik'e muhacir olarak gelen ve Reji İdaresinde memur bulunan Ragıp Bey namında bir zat ile nikâhlanarak evlendikleri ve talî, yüksek tahsili devresinde, Ragıp Bey'in, Mustafa Kemal'e çok samimî davrandığı, belirtilmektedir.

Binaenaleyh, yukarıdaki izahattan sonra, Mustafa Kemal'in üvey babası olan merhum Ragıp Bey'in doğrudan doğruya Fuat Bulca'nın amcası olduğunu açıklayabilirim.

Bu itibarla ve aralarındaki bahis konusu yakınlık dolayısiyle tahsil hayatı birlikte geçen Mustafa Kemal ile Fuat Bulca, önceleri Rumeli'de, daha sonra Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki Trablusgarb ve sırasiyle Balkan, Birinci Dünya Harbi, Millî Mücadele Savaşı ve Cumhuriyet idaresi devirlerinde daima beraber bulunmuşlardır.

İşte, yukarıda açıklamak fırsatını arayacağıma işaret ettiğim 26 Ekim (8 Kasım) ve 10 Kasım 1332 (23 Kasım 1916) tarihlerine ait hatıralarının son fıkralarında yazılı hususiyetin mahiyeti ve her ikisi aralarında hayatları boyunca devam ettirdikleri yakınlık ve samimiyet, arzettiğim ailevî münasebetten ileri gelmiş bulunmaktadır.

Daha önceki yıllarda hazırlanmasına başlamış olduğum bu naçiz eserin, şu satırları arasına sıkıştırmak suretiyle benim için açıklanması zorunlu görülen bir hususu ilgisi dolayısiyle sayın okuyucularımın bilgilerine sunmayı faydalı görmekteyim:

14 Kasım 1332 (27 Kasım 1916) tarihli hatıranın not kısmında bir nebze temas ettiğim gibi Ekim 1961 ayında oğlumun ameliyat işi için İstanbul'a gitmiştim. Bu vesile ile Bostancı, Çatalçeşme, Yazmacı Tahir Sok. No. 22 de oturan amcam Fuat Bey'i de ziyaretle bu teşebbüsten

19 Teşrinisani 1332 Cumartesi
[2 Aralık 1916]

Evden çıkmadım. Ordu Kumandanına Van Hareket Müfrezesinin hareket-i âtiyesi hakkında bir rapor yazdım, Van aleyhinde teşebbüsün milis kuvvetiyle olamayacağını ve kuvay-i nizamiye ile takviye lâzım, bu ise iaşece müşkül. Bence yapılacak şey kalmamıştır.

Silvan Jandarma Kumandanı ziyarete geldi.

« Allahı İnkâr Mümkün müdür? » eserini okumaya devam.

İhsan ve Ömer'e [1] « Yaşamak Kavgası » namındaki türkçe şiirin [2] bir kısmını ezberlettim.

Nuri [3] Bey'den bir mektup aldım. Muş'a taarruzun aleyhinde. Kuvvetleri geriye çekmeyi teklif ediyor.

20 Teşrinisani 1332 Pazar
[3 Aralık 1916]

« Allahı İnkâr Mümkün mü » eserini bitirdim. Bütün feylesofların, edyan-ı muhtelifeye mensup tabiiyyun, zihniyyun, maddiyyun, hukema, mütefekkirîn, mutasavvıfînin kâffesi ruh'un mevcut ve adem-i mevcudiyetini, ruh'un ve cism'in bir veya ayrı olup olmadığını, ruh'un beka ve adem-i bekasını tetkik ediyor.

Bu tetkikatta, ilim ve fenne istinat edenler makbul. İmam Gazalî, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi eimme-i müslimînin beyanatı dahi telâkkiyat-ı âmiyaneden büsbütün başkadır; yalnız ifadelerinde çok rumuz var. Dindar mütefekkirîn, kavaid ve ulûm ve fünun ve felsefeyi, beyanat-ı şeriati tefsir için evirip çevirmeğe gayret etmişler.

Arıburnu raporlarını yazmağa başladım.

NOT:

Mustafa Kemal'in yukarıda yazılı hatırası da, daha evvelce ve 5 Teşrinisani 1332 (18 Kasım 1916) tarihine ait hatıraları altındaki notta izah edilmiş olduğu gibi, eskiden İzmir'de çıkan « Sadayi Hak » gazetesinin aynı tarih ve numaralı nüshasında ve aynı makale sonunda yayınlamıştım.

21 Teşrinisani 1332 Pazartesi
[4 Aralık 1916]

Kitap okumakla vakit geçirdim. Öğleden evvel tayları gördüm.

1 Paşa'nın yetiştirmek için yanına almış olduğu iki yetim çocuk.
2 Mehmet Emin Yurdakul'un şiiri.
3 Merhum Nuri Conker (8 inci Fırka kumandanı).

Diğer cihetten refakatlerinde yalnız dört subay (Kurmay Yüzbaşı Neşet, yaver Cevat, ben ve bir de Süvari Takım Subayı Ramiz) ile sekiz - on kadar süvari olduğu halde Kezer suyundan Garzan istikametinde ve kısmen arızalı arazi üzerinde hatır ve hayale hiç bir şey gelmeden kemali emniyetle yürüyüşe devam eden Kumandan;

Yolun az çok meyilli yokuşa tesadüf eden ve karşıdan üst tarafının görünmesi mümkün olmayan bir yerini çıkar çıkmaz hemen orada ve yolun sağ ve sol taraflarına sıralanmış olan atları yedekte silâhlı ve haydut suratlı yüz kadar insanla bir anda karşılaşmışlardı.

Bu topluluğun başında bulunan ve o sıra her şeyi yapmaya durumu müsait ve fakat sonunun ne olacağını da pekâlâ anlayarak korkudan titreyen, göğüsleri çapraz fişeklikli ve elleri silâhlı Cemil Çeto ve arkadaşı Derviş, hemen, kılı bile kıpırdamadan bütün heybet ve soğuk kanlılığiyle at üstünde duran Paşa'ya yaklaşarak getrine sarılıp öpmek suretiyle bağlılıklarını göstermişlerse de! Kumandan'ın kendilerini affetmiş ve bazı ihtarda da bulunmuş olmasına rağmen bütün kuvvetleriyle ve silâhlı bir halde olan bu sığınmaları, dağ başına münhasır kalarak hiç bir zaman düzlüğe inip teslim olmamışlardır.

17 Teşrinisani 1332 Perşembe
[30 Kasım 1916]

Sabah saat 7 evvelde Garzan'dan hareket.

Muhasebe[ci] ve saire bir saat kadar teşyi eylediler.

Esasen Malabadi'de kalmak fikrinde iken Silvan'a kadar temdid-i harekete yolda karar verdim. Biraz yağmurdan ıslandık. Batman çayından sonra süratle ve dörtnal ve adeta yürüyüşlerle 2.30 saatte Silvan'a muvasalat edildi. Saat 4,30 da. Kimse intizar etmiyordu. Geceyi iyi geçirdim.

Kolordu rüesası geldiler.

18 Teşrinisani 1332 Cuma
[1 Ağustos 1916]

Sabah tuvaletle meşguliyetten sonra tayları gördüm. Hepsi farketmiş. Eşraftan Sadık[1] Bey, Ali Ağa ve saire ziyarete geldiler.

« Allahı İnkâr Mümkün müdür? » nam eseri okuyorum[2].

1 Silvan Kürt beylerindendir ve kolordu karargâhı yapılan bina da bu şahsa ait idi.
2 Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin 1327'de basılmış kitabı.

olduğunu, eşyasını manda arabasiyle naklettiğini ifade etti. Bu gece yemekte misafir oldu. İstanbul'dan çıkalı iki buçuk ay vardı. Bazı malûmum olan havadisleri tekrar etti [1].

25 Teşrinisani 1332 Cuma
[8 Aralık 1916]

Sadık Bey ve hemen bütün erkânıharbiyem birlikte tavşan avına gittik. Hava fevkalâde sisli idi. Bir saat kadar yürüdükten sonra (garba) cenuba saptık. Ortalık biraz açıldı.

Saat 12 ye kadar 4 tavşan, 1 tilki tutuldu. Badehu karda yemek yedik. Biraz istirahatten sonra Silvan'a muavedet.

26 Teşrinisani 1332 Cumartesi
[9 Aralık 1916]

Sabahleyin erkenden Rauf [2] geldi. Sadık [3] Bey'in görmek istediğini söyledi, kabul ettim. Bir tay hediye etmek istiyordu, kabul etmedim. O esnada Kaymakam Vekili Kemal Bey, onu müteakaben asıl Kaymakam Âdil [4] Bey geldi. İaşeden konuştuk.

Onlardan sonra kitap okumakla vakit geçirdim. Aynı zamanda muamelât-ı resmiye de cereyan ediyor.

27 Teşrinisani 1332 Pazar
[10 Aralık 1916]

Sabah pek ziyade bir nezleye yakalanmış kalktım. Kemal Bey'in [5] Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye'sini okudum. İki[nci] kitabın sonunda idim, hitam buldu.

Anburnu raporunu okuttum. Sonra Neşet [6] Bey Çapakçur cephesine

1 Yukarıdaki hatırada adı geçen İstihkâm Yüzbaşısı Fuat Efendi, Paşa'nın eskiden tanıdığı bir subay olduğu için kendisini yemeğe alıkoyarak onunla yakından ilgilenmiş ve karargâhında görevlendirmiştir.

2 Kolordu Zat İşleri Şube Müdürü (Yüzbaşı).

3 Mustafa Kemal, 7 Teşrinisani 1332 (20 Kasım 1916) tarihli hatırasında kaydetmiş oldukları gibi aşiret reisi Hacı Musa Bey'in biraderi Nuh Bey tarafından hediye edilmek istenilen tayı kabul etmedikleri gibi yukarıdaki hatırasında yazılı olduğu üzere, kendilerini ziyarete gelen kolordu karargâh binası sahibi Sadık Bey'in keza hediye etmek istediği tayı da kabul etmemiş oldukları her halde sayın okuyucuların dikkat nazarlarından kaçmamıştır.

4 Diyarbakır'ın tanınmış simalarından Âdil Tığrel. (1942 - 1943 yıllarında mahallî Tekel Başmüdürlüğünde bulunduğum sırada, eskiden tanıdığım bu zatla görüşmüştüm. Hatırladığıma göre o tarihlerde Vilâyet Dalmî Encümen üyesi bulunuyordu.)

5 Namık Kemal. (Yayınlayan.)

6 Merhum Bora.

Öğleden sonra Şevki[1] Bey'in evine gittim. Beş liraya bir halı ve bir liraya bir hamam takımı aldım.

Akşam Mustafa Efendi (Karargâh Kumandanı) ile yaverimi yemekte alıkoydum.

Bugün de raporu not ettirmeye devam.

22 Teşrinisani 1332 Salı
[5 Aralık 1916]

Hamama gittim. Yemekten evvel Anburnu raporunu not ettirmeye devam. Yemekten sonra muameleli evrak ile biraz uğraştım.

Otomobil ile « Telmih » nam köye gittim. Batman vadisine nazır bir tepecikte kâin olup öteden beri nazar-ı dikkatimi celbeden evin içine girdim, damına çıktım.

Ordu Kumandanı, Van Hareket Müfrezesi ve Sekizinci Fırka hakkındaki tekliflerimi kabul ettiğini bildirdi.

Nuri Bey'le telefonla görüştüm[2].

23 Teşrinisani 1332 Çarşamba
[6 Aralık 1916]

Anburnu raporunu notettirmeğe devam.

Mebadi-i Felsefe[3] namında bir eseri okumaya başladım.

NOT:

Mustafa Kemal'in, yukarıdaki son günlere ait hatıralarında devam ettiklerini bahseyledikleri notlar, Çanakkale - Anburnu muharebelerine ait ve harp tarihine esas olacak rapora dairdir.

24 Teşrinisani 1332 Perşembe
[7 Aralık 1916]

Evde. Öğleye kadar kitap okumak. Akşam üzeri hayvanları gördükten sonra Sadık[4] Bey'in evine doğru tenezzüh ve bunun evi önündeki köşkte birer kahve içtik ve ertesi gün ava gitmeyi kararlaştırdık. O esnada İstihkâm Yüzbaşısı Fuat Efendi geldi. Diyarbekir'den yaya gelmiş

1 Nokta kumandanı (yüzbaşı).
2 8 inci Fırka kumandanı merhum Nuri Conker.
3 George L. Fonsgrive: Elemets de philosophie. Ahmet Naim'in çevirisi: Mebadi-i Felsefe'den birinci kitap: İlmünnefs. İstanbul 1331 Maarifi Umumiye Nezareti.
4 Eşraftan (Kolordu karargâh binası sahibi).

30 Teşrinisani 1332 Çarşamba
[13 Aralık 1916]

Sabahleyin Nuri[1] Bey'den gelen şifrede İzzet Paşa'nın 1 - 2 hafta mezunen İstanbul'a gideceği[ni] ve Ali[2] Paşa'nın vekâlet edeceğini, Paşa'nın telefonla söylediği bildiriliyordu.

İzzet Paşa Hazretleri de birkaç gün mezunen İstanbul'a gideceğinden vekâlet etmek üzere Ordu karargâhına hareketim emrolunuyordu.

Yarın hareket edeceğimi ve bir yük otomobili gönderilmesini rica ettim.

1 Kânunuevvel 1332 Perşembe
[14 Aralık 1916]

Silvan'dan oto ile 3,5 saatte Diyarbakır'a geldim. Yanımda Cevat[3], Neşet[4], Şükrü[5]. Güzel istikbal. Gece vali beyin evinde..

Arif[6], Falkenhausen[7] Bey'lerle iaşe ve menzile dair görüştüm.

Gece Osman[8] Bey ve sair de vardı. Hayat-i maziye hakkında birçok hikâyât.

NOT:

Mustafa Kemal, Ordu Kumandan Vekâletine tayin emrini aldığı tarihin hemen ertesi günü Silvan'dan hareket etmiş olduklarından kendilerine vekâlet etmek üzere, bir evvelki hatırada ismi geçen Ali Rıza Paşa memur edilmiştir. (Bu zat, eski kolordu kumandanlarından Galip Türker'in de kayın pederidir.)

1 Merhum Nuri Conker.

2 O sıra 3 üncü Kolordu kumandanı olup sonradan 4 üncü Kolorduya ve daha sonra 15 inci Kolordu kumandanlığına tayin edilmiş olan Ali Rıza Paşa'dır. Bu zatın, Mütarekeden sonra Arnavutluğa giderek orada harbiye nazırlığı ve arkasından Yugoslavya sefirliğinde bulunduktan sonra tekrar Türkiye'ye avdet etmiş ve pek seviştikleri aziz Atatürk'ü ziyaret maksadiyle Ankara'ya gidip on onbeş gün kadar Ata'nın misafiri olarak Çankaya'da kalmış olduğunu bilmünasebe öğrenmiş bulunuyorum.

3 Yaver merhum Cevat Abbas Gürer.

4 Kurmay Yüzbaşı merhum Neşet Bora.

5 Emir zabiti Şükrü Tezer (Eser sahibi).

6 Bu zat o zaman Midyat'taki birliklerin kumandanı idi.
(Milli Mücadelede Bolu isyanını bastırmış olan ve fakat bu isyanda şehit düşen Arif Beyatlı'dır).

7 Mardin'de bulunan Alman karargâhı erkânından.

8 Kurmay olmayan bu zat, generalliğe terfi etmiş ve emekliye ayrıldıktan sonra uzun müddet mebusluk yapmıştır. Soyadı Tufan'dır. « Koptagel » lâkabiyle meşhurdur.

ait muharebe takririni okudu. Badehu yeni gelmiş olan İstihkâm Yüzbaşısı Fuat Efendi'ye hayvanlarımı gösterdim. Sonra tekrar ikametgâhıma geldim. Kemal Bey'in Tarih-i Osmanî'sini takibe başladım.

Yemekten evvel Emin [1] Bey'in Türkçe Şiirler'iyle Fikret'in Rübab-ı Şikeste'sinden ayni zeminde bazı parçalarını okuyarak bir mukayese yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak türkçe olanda da, diğerinde de aynı derecede arapça, farsça kelimat var. Fark, biri parmak hesabı, diğeri değil!

28 Teşrinisani 1332 Pazartesi
[11 Aralık 1916]

Anburnu raporunu okuttum, saat 1 sonraya kadar. Badehu yemek. Sonra da Çapakçur cephesine ait raporları Neşet Bey okuyor.

Akşam üzeri tayları gördükten sonra Karargâh Kumandanı Mustafa Efendi'nin [2] evine gittim. Yemeğe kadar orada kaldım.

29 Teşrinisani 1332 Salı
[12 Aralık 1916]

Sabahleyin Rauf [3] geldi. İhsan [4] İdare Reisinden aldığı dersi okudu. Evrakı gördüm.

Yaver Anburnu muharebatına ait raporu okudu. Pek güzeldir; kuvvetli vesaik vardır.

Alay 23'e gelmeğe hazırlık emri verilecek.

Bugün akşam Tahsin [5] Bey'den « bir sene kadem zammolunduğu ve İzzet Paşa'nın gaybubeti müddetince İkinci Ordu'ya vekâleten tayin buyurulduğum » telgrafı geldi.

Yine bu gece İzzet Paşa'dan Elâziz vilâyeti hediyesi olan 4 - 5 yaşında 1,48 irtifaında al ton'da bir kısrağın kur'a ile bana isabet ettiği bildirildi.

NOT:

Fotokopide görüleceği üzere yukarıdaki hatıranın sonuna yazılmış olan ve kendilerinin, İzzet Paşa'nın mezunen İstanbul'a gideceğinden vekâlet etmek üzere ordu karargâhına hareketi emrolunduğuna dair bulunan fıkra, yine Paşa tarafından çizilerek ertesi günkü hatıraya yazılmıştır.

1 Millî şair Mehmet Emin Yurdakul (merhum).
2 Eski Tokat mebusu (merhum).
3 Kolordu Zat İşleri Müdürü.
4 Yetim çocuk.
5 Harbiye Nezareti Zat İşleri Şubesinde görevli bir zat.

3 Kânunuevvel 1332 Cumartesi
[16 Aralık 1916]

Saat 5,0 evvelde Ergani Madeni'nden hareket.

Saat 9,45 de Sekerat[1] garbına kadar yürüyüşe devam ve orada İzzet Paşa hazretleriyle mülâkat. Ayak üstü birkaç dakika görüştük. Badehu müşarünileyh hareketlerine devam etti. Biz, İsmet[2] Bey ve saire Sekerat'a geldik. Pertev Paşa da[3] Avrupa'ya gitmek üzere burada.

Prens Mehmet Ali Paşa Celâl de[4] karargâhta. Yemekten sonra İzzet Paşa hazretlerinin bıraktıkları notları okudum. İsmet Bey'le tebdil-i vaziyet hakkında görüştüm.

Gece pek fena uyudum.

4 Kânunuevvel 1332 Pazar
[17 Aralık 1916]

Sabahleyin gelmiş telgrafları gördüm.

Kemal Bey (Dördüncü Kolordu Erkanıharbiye Reisi) geldi, görüştük. Palu Kaymakamı geldi. İbrahim Bey namında eşraftan biri geldi. Rüesayı ziyaret ettim.

Ordunun, Genç - Darahini- Hun - Gökdere dağları - Çille dağı hattına çekilmesi hakkında emir verdim.

Bitlis, Diyarbakır valilerini davet ettim. Elâziz'in davet edeceğim. Maksadım iaşe hususunu şifahen halletmektir. Levazım riyasetini karargâh'a celbediyorum. Fırka 5 Kumandanı Fuat[5] Bey'e Menzil Müfettişliğini teklif ettim.

5 Kânunuevvel 1332 Pazartesi
[18 Aralık 1916]

Sabahleyin Erkânıharbiye Kaymakamı Kemal Bey'le görüştüm.

Enver Paşa'dan[6] Ordu 6 ya[7] bir fırka sevki hakkında emir geldi, 4 tarihli.

Fırka 14 ün bir alayı, Fırka 47 nin bir alayiyle tebdil olunarak göndermeye karar. O yolda cevap. Başka ordudan ikmal efradı talep edildi.

Enver Paşa'dan, İzzet Paşa'nın gaybubeti esnasında 2 nci Ordu'-

1 Palu kazasına bağlı bir nahiye merkezi olup 2 nci Ordu karargâhının bulunduğu yerdi.
2 2 nci Ordu kurmay başkanı (Sayın İnönü).
3 2 nci Orduya bağlı 4 üncü Kolordu kumandanı.
4 Ordu Topçu Müfettişi (İstihkâm Kumandanı).
5 Merhum Cebesoy.
6 Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı.
7 Bahsedilen 6 ncı Ordu, Bağdat cephesinde bulunuyordu.

2 Kânunuevvel 1332 Cuma
[15 Aralık 1916]

Diyarbakır'dan Ergani Madeni'ne hareket. Yolda beş defa pan[1]. Saat 3.30 sonra muvasalat. Gece Maden dairesinde. Mutasarrıf, İzzettin[2] Bey'in akrabası. İzzet Paşa Hazretleriyle mülâkat hususunda yaverler vasıtasiyle muhabere. Yarımca'da kararlaştırıldı.

NOT:

Burada, bugüne ait bir hatırayı nakletmeden geçemeyeceğim:

Birinci Dünya Harbinde (16 ncı Kolordu emrine naklimden evvel) 36 ncı Alayın 3 üncü Taburunda iken Çanakkale muharebelerine iştirakim sırasında ve kitabın baş tarafındaki III. bölümde anlatmış olduğum şekilde düşmanın, Anafartalar'da karşılaştığımız ve teçhizatının mükemmeliyetiyle maruf, Lord Kitschener ordusu subaylarından ele geçirilen bir tabaka ile yön tayinine yarayan bir pusulayı Çanakkale hatırası olarak muhafaza etmekteydim.

Bunlardan, ibre kısmından başka kapak içinde de ayrı ve müteharrik taksimatı haiz ve bir cep saati büyüklüğünde olan siyah madenî ve fosforlu puslayı hâlâ saklarım.

İçi altın yaldızlı ve dış tarafı fevkalâde sanatkârane işlenmiş gümüş savatlı ve dörtgen şekildeki hazır sigara tabakasını ise Ordu karargâhına giderken bavulumdan çıkarıp ilk defa kullanmaya başlamıştım.

Diyarbakır'dan Ergani Madeni'ne hareketimiz günü hava soğuk olduğu için Paşa, kürklü kaputunu giymiş ve elleri eldivenli olduğu halde otomobille şehirden ayrılarak yola devam edildiği esnada;

— Çocuklar, kolayınızda sigara var mı?

demek suretiyle gösterdikleri arzuya karşı, hemen arkadaşlardan önce davranarak bahsettiğim tabakayı cebimden çıkarıp:

— Buyurun Paşam.

dediğim zaman Kumandan evvelâ açılmış bir vaziyette uzatılan ve aynı zamanda dikkati çeken tabakayı eline alarak baktıktan sonra:

— Şükrü, bu nereden?

hitabında bulunmaları üzerine:

— Paşam, Anafartalar'a ilk ihraç hareketinde bulunup hezimete uğrayan düşmanın Lord Kitschener ordusuna mensup subaylardan ele geçirilmiş bir hatıradır. Lûtfen kabul buyurmalarını istirham ederim, yolundaki dileğime karşı:

— Hele şimdilik dursun!

diyerek bir sigara almakla iktifa buyurmuşlardı.

Bu hatıranın asıl enteresan tarafını teşkil eden sonu, ileride sırası gelince tamamlanacaktır.

1 Oto lâstiği patlaması.
2 Merhum Çalışlar.

İdare nizamnamesi mucibince şimdiye kadar icra eylediğim seyahatların harcırahlarını almak lâzım.

Halil Paşa[1] Fırka 14'ün azamî süratle tahrikini yazıyor.

Eşyalarım geldi. Akşam üzeri biraz yaya dolaştım.

Kolorduları, tesri-i nakil için biraz sıkıştırdım.

Posta (Diyarbekir) Başmüdürüne ihtarname yazdım.

NOT:

Paşa, 4 Kânunuevvel 1332 (17 Aralık 1916) tarihli hatırasında işaret eylediği üzere geri hatta çekilmesini emretmiş olduğu ordunun, nakil işi için kolorduları sıkıştırdığını bu hatırasında kaydetmektedir ki bu hareket tarzının başlıca sebep ve saiki de, çok şiddetli geçen kış mevsimi dolayısiyle ordunun iaşe bakımından güçlük ve sıkıntıya uğramamasını temin gayesiyle alınan tedbirden ileri gelmiş bulunuyordu.

9 Kânunuevvel 1332 Cuma
[22 Aralık 1916]

Şayan-ı kayt bir şey yok.

10 Kânunuevvel 1332 Cumartesi
[23 Aralık 1916]

(Gökdere dağı - Çille) dağı hatt-ı müdafaasını tetkik için Sekerat'tan Erkânıharbiye ve Topçu Müfettişi İstihkâm Kumandanı (Prens Mehmet Ali Paşa Celâl) ile birlikte hareket.

Bahçeköy civarında otomobil çamura battı. Hayvanlarla (İsa Ağa mezreasına) kadar hattı tetkik ederek gittik. Geceyi orada geçirdik.

İsa Ağa mezreası küçük, fakat güzel bir köy. Evleri temiz. Çok rahat ettik.

11 Kânunuevvel 1332 Pazar
[24 Aralık 1916]

Gökdere dağının tepesine çıktık. Tekrar İsa Ağa mezreası'na indik. Bu mıntıkaya tekarrüp eden Alay 33'e ikamet köylerini doğrudan doğru[ya] emrettim. Badehu Okuçuyan üzerinden mevzi-i müdafaanın dahilinden Bahçeköy'e geldik. Orada yemek yedik. Badehu otomobil ile Tepeköy'üne geldik. Harap, yalnız bir ev var.

1 Bağdat cephesinde bulunan 6 ncı Ordu kumandanı.

nun Vehip Paşa'dan [1] direktif alacağı hakkında emir geldi. 10 Mart'ta cari bir muameleye nazaran [2].

6 Kânunuevvel 1332 Salı
[19 Aralık 1916]

Telgrafları gördüm. Fırka 8 kardan mustarip.

İsmet Bey'le müzakeratta bulundum. Başkumandanlığa ve Vehip Paşa'ya tertibat-ı cedide hakkında malûmat verdim. İzzet Paşa'yı da haberdar ettim.

6 ncı Ordu fırkayı sordu, cevap verdim.

Mehmet Ali Efendi namında bir yüzbaşıya nasihat.

Yemekten sonra Palu'ya gittim. Kaymakam'la görüştüm. Köprünün çabuk yapılmasını tavsiye.

İzzet Paşa, Menzil Kumandanlığı için Nuri [3] ve İzzettin [4] Bey'lere de muvafakat etti. Memduh Bey [5] Perşembe günü hareket edecek.

6-7 gecesi saat 2 sonraya kadar İsmet Bey'le görüştük. Menzil Müfettişliğinden başlayarak İzzet Paşa İsmet Bey'i tercih ediyordu. Ben, Fuat Bey'i [6].

7 Kânunuevvel 1332 Çarşamba
[20 Aralık 1916]

Öğleden sonra saat 3'e kadar ordu işleriyle iştigal. Badehu hayvanla bir saat mesafede bulunan Ordu Karargâhı Süvari Bölüğü nezdine gittik. Karanlıkta avdet ettik. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Fevzi Efendi.

Avdette, yemeğe kadar Prens Mehmet Ali Paşa Celâl ile görüştüm. Yemekten sonra yalnızım, mühim evrakın hitam-ı muamelesine intizar ediyorum. Dün geceki uykusuzluktan dolayı hemen şimdi uykum var.

İbrahim Tali' [7] Bey geldi, onunla epeyce görüştük. Bu esnada bazı evraklar geldi.

8 Kânunuevvel 1332 Perşembe
[21 Aralık 1916]

Sabahleyin yatak odasında iken raporlar geldi.

1 2 nci Ordunun sol cenahında ve Erzurum cephesinde bulunan 3 üncü Ordu kumandanı.
2 Hatıranın son fıkrasının, her halde sonradan tamamlanmak üzere noksan bırakıldığı anlaşılmaktadır.
3 Merhum Conker.
4 Merhum Çalışlar.
5 Bitlis valisi.
6 Merhum Ali Fuat Cebesoy.
7 2 nci Ordu Sıhhiye Reisi (Eski mebus ve umumî müfettiş merhum Doktor İbrahim Tali Öngören).

diyerek ve bunu, naçiz şahsım için de bir iftihar vesilesi telâkki ederek tabakayı çıkarıp masanın üzerine bırakmıştım.

Ertesi gün sabahleyin erkenden kalkmış ve misafirlerin kahvaltıları hazırlattırılıp ikram edildikten sonra uğurlanmışlardı.

Bu uğurlama merasimini müteakip yine vazife münasebetiyle Kumandanın nezdine gittiğim zaman, tabakayı masanın üzerinde görünce hayret etmekten kendimi alamamış ve gayr-i ihtiyarî :

— Paşam, galiba tabakayı vermeyi unuttunuz, burada kalmış, deyince :

— Hayır Şükrü, unutmadım. Bir defa tabakanın savat işi pek nefis. İkincisi, bilhassa Anafartalar'da karşımda mağlûp olmuş düşmanın maruf bir ordusuna mensup subayından elde edilmiş olması itibariyle tarihî değeri olan bu tabakayı kendim kullanmak istediğim için hediye mukabili olsa bile vermeğe kıyamıyarak alıkoydum. Tayın karşılığını ileride münasip bir şekilde telâfi ederiz.

buyurmaları üzerine, güle güle ve zevkle kullanmaları temennisinde bulunmuştum.

Şimdi, bu vesileyle ve konu ile ilgisi dolayisiyle bir noktaya daha temas etmekten geçemiyeceğim :

Atatürk hakkında yakınları tarafından yazılan eserlerden birinde bazı hatıraları nakledilirken hasisliğinden bahsolunduğunu hayretle gördüm.

Halbuki aziz Ata'mız hasislikten tamamen uzak olup bilakis çok cömertti ve maddî olan herhangi bir şeye zerre kadar ehemmiyet vermezdi. O, yalnız güzel sanatlara ve güzel olan her şeye âşık ve müstesna bir zevk sahibiydi.

Bu itibarla, yukarıda bahsettiğim ve hakikaten nadide bir sanat eseri olan tabakayı kendilerine alıkoyması da, hasisliğinden değil, ancak yüksek şahsiyetlerine has zevk-i seliminden ve aynı zamanda, tabakanın, karşısında mağlûp olan düşmana ait ganimet hatırası olmasından ileri geldiğine şüphe yoktur.

Çeşitli ve pek çok misalleriyle izahı mümkün ve kolay olan cömertliğini ise - esasen malûm bir keyfiyet olduğu için - burada sıralamayı lüzumsuz sayarım.

Yukarıda bahsettiğim son olayların vukuu günlerinde, İzzet Paşa Hazretlerinin mezuniyetten dönüşleri üzerine vekâlet vazifesi sona eren Mustafa Kemal Paşa da, Sekerat'tan ayrılarak 20 Aralık 1916 tarihinde karargâh merkezi Silvan'a dönmüşlerdi.

12 Kânunuevvel 1332 Pazartesi
[25 Aralık 1916]

Bugün mevziin sol cenahını

NOT:

Yukarıda yazılı tarihe tesadüf eden gün için başlanarak birkaç kelimeden sonra yarım bırakılmış olan nottan da anlaşılacağı üzere Paşa'nın çok kıymetli el yazılarını kapsayan ve ne yazık ki bu tarihten sonra devam ettirmek lüzumundan vazgeçtikleri hatıraları, burada sona ermiş bulunuyor. Maahaza bu kadar da olsa yine de başlı başına bir tarih değerini taşıdığına asla şüphe edilemiyeceği meydandadır.

Muhterem okuyucularım, Mustafa Kemal'e ait yazılı hatıraların sona ermiş olmasına rağmen bundan sonra yaşadıkları hayat ve çok önemli olayları da, tarih ve oluş sırasiyle evvelkiler gibi şahsî notlarıma dayanarak ve bilhassa hakikî cepheleriyle izah ederek durumu mümkün olduğu kadar tespite çalışacağım.

Şimdi, biraz yukarıda ve 2 Kânunuevvel 1332 (15 Aralık 1916) tarihli hatıranın izahı sırasında noksan bırakmış olduğum bir konuyu burada tamamlamak isterim :

Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanlığı vekâletinde bulunduğu sıra ve 4 Aralık 1332 (17 Aralık 1916) tarihli hatırasında yazılı olduğu gibi ordunun iaşe meselesini fiilî temas ve müzakerelerle halletmek maksadiyle Ordu karargâh merkezi Sekerat'a davet eyledikleri Bitlis, Diyarbakır ve Elâzığ valilerinden Bitlis valisinin 8 Aralık 1332 (21 Aralık 1916) tarihine rastlayan Perşembe günü hareket edeceği kendilerinden alınan telde bildirilmesi üzerine durum Kumandan tarafından 6 Aralık 1332 (19 Aralık 1916) tarihli hatırası meyanına kaydedilmiş bulunmaktadır.

Mevsimin kış olması ve hayvanla yolculuk yapılması hasebiyle ancak 12 Aralık 1332 (25 Aralık 1916) tarihinde Sekerat'a gelebilmiş olan vali Memduh Bey, Paşa'ya hediye olarak «Saklâvî» cinsi bir tay getirmişlerdi.

Diğer valilerin de gelip birkaç gün Paşa'nın misafiri olarak ikamet ve bu müddet zarfında müzakeresine iştirak etmiş oldukları iaşe meselesinin hallinden sonra yerlerine dönüşlerini kararlaştırdıkları günün akşamı, vazifeten Kumandanın yanında bulunduğum sırada :

— Şükrü, biliyorsun, vali Memduh Bey hediye bir tay getirdi. Buna mukabelede bulunmak lâzım. Halbuki burada bir şey temin etmenin imkânı mevcut değil. Hatırıma, şu Çanakkale hatıranız sigara tabakası geliyor. Bunu vali beye verecek olursak çok memnun kalacağını ümit ediyorum.

buyurmaları üzerine derhal :

— Emredersiniz Paşam, çok yerinde ve isabetli bir şey olur.

VI

HİCAZ SEFERÎ KUVVETLER KUMANDANLIĞI

2 nci Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa'nın izinli bulunduğu İstanbul'dan avdeti üzerine kumandanlık vekâleti görevi sona ermiş olan Mustafa Kemal, Sekerat'tan ayrılarak kolordu karargâh merkezi bulunan Silvan'a avdeti tarihinden bir müddet sonra yani, 1332 (1917) Şubat ayı içinde Hicaz Kuvvei Seferiyesi Kumandanlığına tayin olunmuş ve hemen hareketi Başkumandanlık Vekâletinden alınan şifreli bir tel emirde bildirilmişti.

Arabistan'da ve Medine cephesinde bulunan Hicaz Kuvvei Seferiyesi kumandanı Fahri Paşa'nın esareti üzerine tayini yapılmış olan bu yeni görevine hareket için derhal hazırlığa başlayan Mustafa Kemal, birkaç gün içinde yola çıkmışlardı.

Yaver Cevat Abbas ve emir zabiti olarak benden başka kolordu sıhhiye reisi olup Paşa'nın 19 uncu Fırka (tümen) Kumandanlığından beri yanlarından ayırmamış oldukları Doktor Kaymakam (yarbay) Hüseyin (Millî Mücadele yıllarında general olmuştur), alay kumandanı Binbaşı Fuat (merhum Bulca), erkânıharbiyesinden Yüzbaşı Neşet (merhum Bora) ve kolordu zatişleri şube müdürü Yüzbaşı Rauf Beyleri de refakatlerinde götürmüşlerdi.

Bu seyahat, Silvan - Diyarbakır - Mardin kara yolu ile ve Derbesiye istasyonundan itibaren de trenle vaki olmuştur.

Diyarbakır ve Mardin'de birer gece kaldıktan sonra, ertesi günü Mardin'in Derbesiye istasyonundan hareketle trenin Cerablus'a ulaştığı sırada, öğle yemek zamanı olduğu için Kumandan'ın emirleriyle oradaki nokta kumandanını görerek yiyeceğe dair bir şeyler tedariki mümkün olup olmadığını sormuştum. Bu hususta gereken hazırlığın yapılmış olduğu cevabını almaklığım üzerine keyfiyeti Paşa'ya arz ve maiyetinde bulunanlarla birlikte yemek için hazırlanan yere gidilmişti.

Yemekten sonra, (Paşa'nın şahsına ait masrafların hesabı tarafımdan görülmekte olduğu cihetle) yemek bedelini ödemek için nokta kumandanına müracaatımda; Mustafa Kemal Paşa'nın, özel misafiri bulunduklarına dair 4 üncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan emir almış olduklarını, bu itibarla yemek masrafının Cemal Paşa'ya ait olduğunu söylemişti.

Keyfiyeti, böylece kendilerine bildirmekliğim üzerine Paşa, hiç ümit

yunca Mustafa Kemal'e karşı gösterilen üstün değeri haiz misafirperverlikle yine kendi direktifleriyle tertip edildiğine şüphe olmayan Şam istasyonundaki istikbal töreni hazırlığına rağmen, karşılayanların en başında yer alması beklenen Cemal Paşa'nın, bir taraftan bahis konusu hususlarda azamî hassasiyet ve yüksek alâkalarını mebzulen göstermek lütfunu esirgemezlerken, diğer cihetten karşılama töreninde bulunmamaları dikkati çekmekten geri kalmadığı gibi bu hal, bir tesadüf eseri de sayılamazdı.

Binaenaleyh durum, tereddüt ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde aşikârdı. Yani, Cemal Paşa hazretleri, Mustafa Kemal Paşa'nın tren seyahatini adım adım denecek suretle takip ettirerek Şam'a varacağı gün ve hatta saatini bile tespit etmiş ve ona göre daha önceden otomobille Beyrut'a gitmişlerdi.

Şurası kayda lâyıktır ki; 4 üncü Ordu Kumandanının, oldukça geniş ve özel durumu itibariyle de önemi aşikâr olan Suriye ve Arabistan ülkesi emir ve kumandasını uhdelerinde bulundurmak bakımından ve o nispette yetkileri haiz mevkiinin verdiği gurur ve aynı zamanda her türlü imkânlara sahip bulunmaları sayesinde sağladıkları ihtişamın büyüklüğü izahtan varestedir.

İşte, bu, şan ve şevket içinde Şam'da bir prens, daha doğrusu bir sultan hayatı yaşayan ve « Büyük » unvaniyle de maruf Cemal Paşa'nın, bir gün önce Şam'dan ayrılarak Beyrut'a hareketi, sadece Mustafa Kemal Paşa'yı karşılama töreninde bulunmak için nezaket icabı istasyona gitmek mecburiyetinden kurtulmak gayesiyle katlanılmış mürettep bir yolculuk olduğu meydandaydı.

Şu husus da ilâveye şayandır ki;

Büyük Cemal Paşa, Şam'daki azametli mevkii icabı ancak, Başkumandan Vekili veya kendi mertebesinde bir zatın istikbalinde bulunabilirlerdi. Yoksa, bunun dışında herhangi bir karşılama törenine katılmak, kendileri için bir külfet ve daha doğrusu yaşadıkları muhit nazarında şahıslarını küçük düşürücü ahvalden bulunduğu kanaatini beslediklerine şüphe edilemezdi.

Şu noktayı bilhassa belirtmek isterim ki; Osmanlı idaresinde uzun süre bahriye nazırlığı ve bütün harp yılları boyunca da çok geniş selâhiyetle ordu kumandanlığı görevlerinde bulunarak adı tarihe karışmış bu rahmetli devlet adamı hakkında - herhangi cepheden olursa olsun - şahsen en ufak bir mütalâada bulunmak için kendimde hiçbir sıfat ve yetki görememekten başka böyle bir hareketi de bütün manasiyle haddini bilmezlik telâkki ederim.

Bu itibarla yukarıdaki açıklamalarımın, o zamana ait hadisat ve Mustafa Kemal Paşa'nın, sırası düştükçe bahis konusu hususlara temas eden beyan ve şahsî kanaatlerini imkân dahilinde aksettirebilmek gayretinden ibaret bulunduğunu, bu vesile ile burada teyit ve tekrara bilhassa lüzum görürüm.

Şimdi esas konumuza gelelim :

etmedikleri bu durumu, ilkönce biraz hayretle karşılamış ve daha sonra da:

— Pekâlâ!

diyerek yola devam olunmuştu.

Halep'e varıldığı zaman, şehirde mevcut en iyi ve oldukça konforu haiz Baron Oteline inilmiş ve Paşa'ya özel bir daire tahsis ve refakatinde bulunanlar için de birer oda ayrılarak birkaç gün burada kalınmıştı.

Halep'ten hareket edileceği gün, yapılan masrafların hesabını kendisinden sorduğum otel müdürü; Paşa ve maiyetlerinin otelde kaldıkları günlere ait bütün masrafların Cemal Paşa'ya ait bulunduğu ve bu husus için kendilerinden emir almış olduklarına dair verdiği cevabı, yine Kumandanımıza arzetmiştim.

Halep'teki Baron Oteli, özel kişiye ait bir müessese bulunmasına rağmen Cemal Paşa'nın, emrindeki nokta kumandanlarından ayrı olarak buraya da aynı şekilde tebligatta bulunmak suretiyle göstermiş oldukları yüksek alâka ve misafirperverliği, Mustafa Kemal Paşa sadece, şahsına karşı beslenen sevgi ve saygının bir tezahürü olarak telâkki buyurmuşlardı.

Halep'ten sonra aynı suretle yapılan yemek masraflarının da diğerleri gibi Cemal Paşa'ya ait olduğu öğrenilmiş ve nihayet Şam'a varılmıştı.

Tren seyahatini böyle teferruatiyle anlatmaklığımın sebebini biraz aşağıda izah edeceğim.

Şam'a muvasalat ve trenin gara girişinde, Paşa için özel karşılama töreni hazırlığı yapıldığı ve bu meyanda ordu karargâhı bandosunun iştirakiyle bir ihtiram kıtası da bulundurulduğu görülmüştü.

Paşa'yı karşılayanlar arasında, önde vali Tahsin Bey (eski umumî müfettiş ve mebus merhum Tahsin Uzer) olduğu halde 4 üncü Ordu karargâhına mensup yüksek rütbeli subaylar ile o devrin ilim adamları ve şehrin birçok ileri gelenlerinden başka kalabalık bir halk zümresi de göze çarpıyordu.

İstasyonda yapılan merasim ve ihtiram kıtasının Paşa tarafından teftişini müteakip doğruca vilâyete gidilmişti.

Mustafa Kemal'in garda ilkönce karşılaşacağını kuvvetle ümit ettikleri Cemal Paşa'yı ortada göremeyince, beklenmeyen bu durum karşısında fevkalâde canı sıkılmış ve neşesi birden kaçıvermişti.

Bu sebeple, vilâyet konağındaki kabul resminden biraz sonra Paşa'nın ayrılmak hususunda gösterdikleri arzu üzerine, Viktorya Otelinde gerekli hazırlığın yapılmış olduğu vali tarafından kendilerine bildirilmiş ve fakat, durumun mahiyetini anlamakta gecikmeyen Mustafa Kemal, Viktorya Oteli için valinin yaptığı teklife nazikâne itirazda bulunarak:

— Ben Damasküs Palas'ta kalacağım.

cevabını vermek suretiyle doğrudan doğruya Cemal Paşa'nın biraz sonra izahına çalışacağım hareketine mukabelede bulunmuş oluyordu.

Yukarıda açıklandığı üzere, tren yoliyle devam eden seyahati bo-

rine söylediği; buna mukabil, Cemal Paşa'nın, meseleyi başka cepheden yorumlamağa çalışmakla beraber, bir taraftan da işi ciddiye alacak kadar ortada bir sebep bulunmadığı, tarzında ve biraz da güleryüzle inandırıcı sözler sarfına gayret ederek durumu idareye çalıştığı; netice itibariyle; Mustafa Kemal Paşa'nın da artık bu hadise üzerinde daha fazla durmağa mahal görmeyip bahsi değiştirdikleri, böylece devam eden karşılıklı görüşme sonunda; Cemal Paşa'nın, gûya bilmiyormuş gibi:

— Paşam, nerede ikamet buyuruyorsunuz? Ziyaretinizi iade edeceğim.

demesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın:

— Ben Damasküs Palas'tayım. Refakatimde bazı arkadaşlarım da vardır. Gerçi, bunlar arasında mülâzim (teğmen) rütbesinde olanlar bile mevcut. Fakat hepsi benim için aynı derecede kıymetlidir. Bu itibarla beni değil, bilhassa bu arkadaşlarımı ziyarete gelmenizi isterim!

cevabında bulunduğu ve buna karşı, Cemal Paşa'nın tebessümle:

— Peki, arzu ettiğiniz gibi olsun!

demekle beraber sözlerine hemen şunları ilâve ederek:

— Paşam, Şam'da kalacağınız müddetçe, her gün özel misafirimsiniz. Yalnız, öğle ve akşam yemeklerine gelişinizin her defasında maiyetinizdeki arkadaşlarınızdan bir tanesini refakatinize alarak teşrifinizi rica ederim.

yolunda aralarında cereyan etmiş olan konuşmayı, salona topladığı hepimize neşe içinde anlatmışlardı.

Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal'e karşı gösterdiği bu pek üstün samimiyet ve ilginin, biraz da, yukarıda bahis konusu ettiğimiz istikbal merasimine iştirak etmemesinden doğan nahoş durumu, ziyadesiyle telâfi maksadına matuf olduğu kabul edilebilir.

Mustafa Kemal'in ziyaretini iade etmek için o gün otele gelmesi beklenen Cemal Paşa'yı karşılamak üzere Kumandanımızdan gerekli direktifi almış bulunuyorduk.

Filhakika aynı gün öğleden sonra pek mükellef ve aynı zamanda saray arabalarından farksız; yarı açık bir faytonun ana caddeden Damasküs Palas sokağına saparak ilerlemekte olduğu otel balkonundan görülmüştü.

Bu vasıtanın ön ve yan taraflarındaki süvarilerden başka arka kısmında da atlı bir subayla bir manga kadar mızraklı süvari muhafız bulunuyordu.

Kuzgunî siyah atlara koşulu, sürücüsü sırmalı elbiseli olduğu halde Cemal Paşa Hazretlerini taşıyan bu gerdûne-i iclâl (saltanat arabası) otele doğru yol alırken durumdan haberdar ettiğimiz Mustafa Kemal'in:

— Kapıdan karşılayınız!

emri üzerine Cevat Bey'le birlikte hemen aşağıya inilerek otel kapısına yaklaşmış bulunan Cemal Paşa arabadan inerlerken selâmlanmış ve yol gösterip yukarıya çıkarılmıştı.

Salon kapısının açılması sırasında, Mustafa Kemal Paşa kapıya

Mustafa Kemal'in, Şam'a muvasalat ve Damasküs Palas Oteline yerleştiklerinin ertesi günü, Beyrut'tan avdet etmiş olduğunu haber aldıkları Cemal Paşa'yı ziyaret için telefonla randevu almamızı emretmeleri üzerine yaver Cevat Bey'in ordu karargâhiyle yaptığı görüşme sonunda; Cemal Paşa istirahatte bulundukları için istenilen randevunun kendilerinden ne zaman alınması mümkün olacağı bilinmediği, yolunda cevap verildiği bir sırada tesadüfen, bulunduğumuz yere doğru gelmekte olan Kumandanımızın :

— Çocuklar ne haber?

demeleri ve Cevat Bey'in de telefon görüşmesini aynen arzetmesi üzerine, hiddetle reseptörü yaverin elinden alan Paşa'nın :

— Alo!. Ben Mustafa Kemal!.

demesiyle birlikte oldukça sert bir ifade ile sözlerine devamla :

— Paşa hazretlerini ne zaman ve hangi saatte ziyaret edebileceğimi öğrenerek bana derhal bildiriniz!.

ihtarında bulunması üzerine muhatabı olan zat, her halde müspet bir karşılık vermiş olacak ki kumandanımız, elindeki ahizeyi bırakarak bize hitaben :

— Şimdi cevap gelecek, takip ediniz!

emrini vermişlerdi.

Bu sırada Paşa'nın, bir gün önceden bozulan sinirleri hâlâ sükûnet bulmadığı gibi, hiddet ve can sıkıntısının tesiriyle bir ara burnundan kan bile gelmişti.

Telefon başında, gelecek cevaba intizar ederken; arzu edilen ziyaretin hemen yapılabileceğine dair alınan haber üzerine Kumandanımız hazırlanmış ve :

— Çocuklar, hiç birinizin benimle birlikte gelmesine lüzum yok. Ben yalnız gideceğim. Maksadım, durumu münakaşa ve gerekirse Paşa ile kavga bile etmektir. (Bu cümleyi aynen kullandıkları bugünkü gibi hatırımdadır.)

diyerek otomobille ve yalnız olarak ordu karargâhına gitmişlerdi.

Otelde kalan bizler, işin sonunu merak ve heyecan içinde beklerken aradan bir müddet geçtikten sonra avdet eden Paşa'nın halinde, daha önceleri mevcut sinirlilikten eser kalmadığı sevinçle müşahede olunmuş ve salona girerlerken güleryüzle :

— Çocuklar, geliniz!

emriyle hepimizi etrafına toplayarak ordu karargâhındaki mülâkatını, aşağı yukarı şöylece nakleylemişlerdi :

Karargâha gidişlerinde, Cemal Paşa tarafından çok samimî bir surette karşılanarak hüsn-i kabul ile şahıslarına saygı gösterildiği, bununla beraber, bu yakın ilgi, kendilerini az çok teskine vesile olmuşsa da asıl maksada temas etmekten vazgeçemeyerek konuşma arasında bir münasebetini getirip şöylece; kendisinin Şam'a muvasalatı sıralarında Beyrut'a gitmesini pek manidar gördüklerinden bahisle bu seyahatin, aynı güne tesadüf ettirilmiş olması sebebini anlayamadığını açıkça kendile-

sessiz sadasız ortada dolaşan körpe iki şark dilberinin servis yapmaları, sofranın sadeliğine başka bir özellik ve çeşni veriyordu.

Cemal Paşa tarafından hususî misafir olarak her seferine davet edilen Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı tertiplenen bu çok samimî ve özel mahiyetteki ziyafet, böylece ve yukarıda anlattığım sıra dahilinde devam ederken Mustafa Kemal, Şam'a muvasalatının hemen ertesi günü ve yukarıda her iki komutan arasında yapıldığını izah ettiğim karşılıklı ziyaretlerden sonra Cemal Paşa ve ordusu kurmay heyetiyle temasa geçerek cephe hakkında gereken tatbikatta bulunmuşlardı.

Yaptıkları inceleme sonunda edindikleri malûmat, kendilerinde pek menfi intıba hasıl eylediği cihetle, yeni kumandanlığı konusunda takip edecekleri hareket tarzını derhal tayin mecburiyetini hissetmişlerdi.

Bu hususta vardıkları ve katî mahiyette olan kararlarına göre Kemal Paşa, cephenin o günkü haliyle « Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı » nı asla kabul edemiyeceğinden bahisle durumu, Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya şifreli telle bildirmişlerdi.

Ertesi günü Enver Paşa'dan cevaben gelen şifreli tel emirde; İstanbul'dan Şam'a hareket etmek üzere olduklarından bahisle Paşa'nın kendilerini Şam'da beklemesi lüzumu bildirilmişti.

Şimdi, konumuza ileride devam edilmek üzere burada ara vererek bugün, tarih huzurunda meçhul kalmış olduğuna inandığım bazı hakikatlere temas etmeyi vicdanî bir vazife sayarım.

Yalnız esasa girmeden önce, tarafsız olarak aksettirmek istediğimiz kanaatleri tespite çalışırken üzerinde durmak mecburiyeti hasıl olacak bir noktayı aydınlatmak isterim ki, o da; her halükârda, isabetli ve takdire lâyık görülmüş icraatiyle birlikte buna aykırı hareket ve hadiseler, ancak kendi şahıslarını alâkadar etmekle beraber açıklanması bize düşmeyen kusurları varsa bile buna mukabil cesur, vatanperver ve hürriyet kahramanı gibi üstün vasıflara sahip yüksek bir kumandan hakkında herhangi bir cihetten şahsî kanaat izharında hiç bir veçhile cüretyap olamayacağımız keyfiyetidir.

Bence önemli olan bu hususu böylece kaydettikten sonra maksadın izahına geçelim:

Şurası muhakkaktır ki; Enver Paşa, Başkumandan Vekili ve aynı zamanda Harbiye Nazırı bulunmaları sıfatiyle Birinci Dünya Harbinde, genel bakımdan idare ve mesuliyetini omuzlarında taşımış oldukları Osmanlı Devleti hudutları içinde cereyan eden muharebe vaziyetlerine tamamen vâkıf ve bu meyanda Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı emrindeki cephenin de o günlerdeki durumu hakkında esaslı bilgiye sahip bulunmaları gerektiği hususunda tereddüt caiz olamayacağı gayet tabiîdir.

Halbuki, bu cephenin o sıra nasıl bir mahiyet arzettiği, yani, bozuk düzen ve atisi ümitsiz bir halde bulunduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'a muvasalatlarında, harita üzerinde yapmış oldukları pek basit bir inceleme sonunda anlaşılmıştı.

doğru ilerlemiş ve mümtaz misafirlerini, kendilerine hâs büyük bir nezaketle karşılayarak içeriye almışlardı.

İkinci Meşrutiyetin ilânına tesadüf eden 1324 (1908) yılında Selânik'te ve Cemal Paşa'nın kurmay binbaşı, Kemal Paşa'nın da kurmay kolağası rütbesiyle maiyet müşirî erkânıharbiyesinde bulunmuş oldukları tarihten beri arkadaşlıkları devam eden bu iki değerli kumandan, bu suretle Şam'ın Damasküs Palas salonunda karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı.

O gün vukubulan bu karşılıklı ziyaretin, dostane ve gayet samimî bir hava içinde cereyan ettiği, her ikisinin salondan güleryüzle ve pek neşeli çıkmış olmalarından anlaşılıyordu.

Böylece koridorda vedalaşıp ayrıldıktan sonra refakatte bulunanlar tarafından otel kapısına kadar uğurlanan Cemal Paşa, geldikleri gibi yine mükellef arabasiyle karargâhına avdet buyurmuşlardı.

Cemal Paşa'nın, böyle şaşaalı ve debdebeli surette umumî caddeden ayrı bir sokak içinde bulunan Damasküs Palas Oteline gelip gitmesi, haricen dikkatini çekmekten halî kalmamıştır. Çünkü; o tarihe kadar ve belki de ondan sonra umumî caddelerden hiç ayrılmamış olan Cemal Paşa'nın Damasküs Palas sokağına sapması, bu otelde bulunan şahsın kim olduğu ve kolay kolay bu otele gelmesine ihtimal verilmeyen Cemal Paşa tarafından kimin ziyaret edildiği konusu, halk üzerinde merak ve hayret uyandırarak bunun kim olduğunu öğrenmek arzusu gösterildiği müşahede olunmuştu.

Şam'da kalındığı müddetçe, Cemal Paşa'nın arzuları üzerine bir öğle ve akşam yemeklerine hususî olarak davetli bulunan Mustafa Kemal Paşa, ilk akşam yemeğine, maiyetinde bulunanlardan birini refakatine alarak gitmişlerdi.

Aynı şekilde davetli bulunduğu günlerin birinde öğle yemeğine giderlerken beni de götürmüşlerdi.

Merhum Cemal Paşa'nın ikametgâhı, etrafı demir parmaklıklarla çevrili, oldukça geniş ve baştan başa nadide çiçeklerle dolu ve bol sulariyle şelâle manzarası arzeden -sanat abidesi- mermer havuzlu bir bahçe içinde bulunuyordu.

Küçük bir saray modelinden farkı olmayan bina dahilinde yerlere serili ve kısmen de duvarları kaplayan çok kıymetli halılardan maada sırmalı koltuk takımlariyle döşeli, gözleri kamaştıran büyük salonun ihtişamını, burada lâyıkiyle tasvire imkân göremiyorum.

Salonda biraz istirahatten sonra yemek odasına geçilerek sofraya oturulmuştu.

Orta büyüklükte ve üzeri yalnız bir çiçekli vazo ile süslenmiş vaziyette sade ve tamamen hususî olarak hazırlanmış olan masada, sofrayı dolduran iki değerli komutanla benden başka kimse bulunmuyordu.

Yemeklerin hazırlanmasında gösterilen itina ve pek enfes oluşu konusunda bir şey söylemeğe hacet görmemekle beraber, her birinin ayrı ve birbirinden üstün nefaseti yanında, çok temiz ve beyaz elbiseleriyle

d) 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığı konusunda, bu görevin kayıtsız ve şartsız kabul edilip edilmeyeceği şeklindeki garabet arzeden teklifi,

e) Sözü geçen ordu kumandanlığından istifaen ayrılan Mustafa Kemal'in, Halep'ten İstanbul'a giderlerken her biri ayrı ayrı mazeretli olarak beraberlerinde götürmüş oldukları maiyetleri hakkında, bir ordu kumandanına karşı hiç bir yönden yakışık almayacak olan istihzah mahiyetindeki muamelenin tatbik edilmiş olması, (Enver Paşa tarafından şifreli telle yapılmış olan bu istihzaa, Mustafa Kemal'in kendi el yazılariyle vermiş oldukları cevabı havi olup, Yeni Sabah Gazetesinin 6 Aralık 1958 tarih ve 7097 sayılı nushasının üçüncü sahifesinin « ATATÜRK » sütununda fotokopisi neşredilmiş olan mektup hakkında ileride tarafımdan gerekli açıklamada bulunulacaktır.).

f) Mustafa Kemal'in, Yıldırım Ordusu kumandanlığına istifasından sonra İstanbul'da kaldıkları müddet zarfında vaki temas ve hareketleriyle yakından ilgilenmeyi ihmal etmemiş olmaları,

gibi hususlar, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e karşı olan tavır ve muamelelerinin mahiyetini gösterir birer canlı misal teşkil eder.

Birinci Dünya Harbinin sayılı muzaffer kumandanı hakkında reva görülen bu çeşit muamelelerden başka Yıldırım Ordusundan istifa tarihinden sonraya ait pasif durum icabı mecburen İstanbul'da kalmaları, Enver Paşa için hiç de hoşa gidecek ahvalden olmadığı gibi, Mustafa Kemal'in, kendisine geniş yetkili kumandanlık verilmedikçe rastgele herhangi bir vazifeyi kabul etmemek hususundaki kesin kararı karşısında İstanbul'daki ikametlerinin daha ziyade uzaması da keza, Enver Paşa'nın huzurunu kaçırmasına başlıca sebep teşkil eden olaylardandı.

Nihayet, kendileri için daimî üzüntü ve vesvese konusu olan bu duruma bir son vermeyi düşünen Enver Paşa, - ileride teferruatiyle açıklanacağı üzere - hiç de isabetli sayılmayacak bir teşebbüste bulunmaktan kendilerini alamamışlardır ki o da; şahsen yaptıkları müracaat neticesinde, devrin padişahı tarafından doğrudan doğruya ve bilhassa istifaen ayrılmış oldukları 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tekrar tayin ettirmek suretiyle Mustafa Kemal'in İstanbul'dan uzaklaştırılması keyfiyetidir ki bunun da; bu bahiste temas etmek istediğimiz münasebetlerin içyüzü hakkında kâfi derecede kanaat husulüne yardım edeceği şüphesizdir.

Biraz yukarıda (d) fıkrasında kısaca kaydettiğimiz bahsin, burada anlattıklarımızla ilgisi bulunan bir noktasını ele alarak üzerinde durduğumuz kısımlara eklemek suretiyle bu konuyu tamamlamak isterim.

Mustafa Kemal Paşa'nın, 2 nci Ordu kumandanlığı sırasında Enver Paşa'dan gelen şifreli bir telde, yeniden teşkil olunacak 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığını bilâkaydüşart kabul edip etmeyeceği kendilerinden sorulmuştu.

Mustafa Kemal şifreli emri alınca, dikkatini çeken bu teklifte, gizli bir maksat bulunduğunu anlamış ve fakat o an için üzerinde durulma-

Mustafa Kemal'in bu hususteki kanaatleri, bu bahsimizin sonlarında kendi ifadelerine dayanarak nakledeceğim bir fıkra delâletiyle de daha etraflı bir şekilde tezahür edecektir.

Binaenaleyh, bu durumda olan bir cepheye, her sahadaki zaferleriyle temayüz etmiş bir kumandanın tayini düşünülmek bile gerekmezken, bu yolda karar ittihaz ve tatbikine geçilmesinin, ancak, Mustafa Kemal'in yüksek şahıslarını gölgelemek ve daha doğrusu O'nu harcamak gibi bir gaye takip olunmasından ileri geldiği kolayca anlaşılır.

İşte, durumu inceledikten sonra tamamen hissî olarak yapıldığına şüphesi olmayan bu tayin işine karşı Mustafa Kemal de, - yukarıda açıklandığı üzere - bahis konusu kumandanlığı kabul edemiyeceğine dair olan mukabil kararlarını, kesin bir ifade ile Enver Paşa'ya bildirmişlerdi.

Bu vesile ile şu noktayı da ilâveten kaydetmek isterim ki; ebediyete intikal eylemiş olmaları hasebiyle her ikisi de rahmetle anılmağa değer bu mümtaz kumandanlar arasında hiç bir zaman karşılıklı ve pürüzsüz denebilecek bir münasebet ve samimiyet asla teessüs etmiş değildir.

Bu hal; Selânik'te, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşekkülü tarihlerinden başlayarak, birlikte bulunmuş oldukları Trablusgarp ve daha sonraları da muhtelif sahalarda cereyan eden hadiseler delâletiyle bir hakikat olarak tecelli eder.

Bunun başlıca sebeplerini de, Enver Paşa'nın, doğrudan doğruya, Mustafa Kemal'i - açık manasiyle - kendisine rakip addetmesi ve O'nu, daimî surette, bulundukları muhitten uzaklaştırmak maksadını gütmüş olmasında aramak lâzımgelir ki, ortada bu kanaati teyit eden birçok hadiseler mevcut bulunmaktadır.

Bu konuda sadece benim bildiklerimden;

a) Mustafa Kemal, Çanakkale - Anafartalar zaferinden sonra 16. Kolordu Kumandanı olarak Edirne'den Şark cephesine gönderilirken Enver Paşa'nın, - yukarıda bu bahse ait bölümde açıklanmış olan - sözünü yerine getirmemiş olması,

b) Mustafa Kemal'e, ordu kumandanlığı verilmesi bahis konusu iken ve her halde bulundukları kolordu kumandanlığından daha üstün bir mevki olmayan ve bilhassa, durumu itibariyle de ehemmiyetini büsbütün kaybederek çok kritik bir hale gelmiş bulunan Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığına lâyık görülmesi,

c) Kitabımızın 16 ncı Kolordu Kumandanlığı bahsindeki 5 Kânunuevvel 1332 (1 Aralık 1916) tarihli hatıralarında yazılı olduğu üzere Mustafa Kemal Paşa, izinli olarak İstanbul'a giden Ahmet İzzet Paşa'nın yerine vekâleten tayin edildikten sonra Enver Paşa'dan ayrıca gelen şifreli bir tel emirde de; 2 nci Ordunun, sol cenahta yani Erzincan cephesinde bulunan 3 üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'dan direktif alacağı bildirilmiştir ki, bu suretle, aynı yetkiyi haiz Mustafa Kemal'in yapacağı işlerde diğer bir ordu kumandanından emir almak mevki ve mecburiyetinde bulundurulması,

müracaatının, Mustafa Kemal Paşa tarafından reddedilmiş olması keyfiyeti, ortada her halde çok mühim olduğuna şüphe edilemeyecek ve bizim akıl erdiremeyeceğimiz bir takım siyasî icap ve millî menfaatlerle ilgili çeşitli sebeplerin mevcudiyetinden ileri gelmiş olsa gerektir.

Her ne kadar bu yoldaki davranışa yukarıda bahis konusu etmiş olduğumuz durum ve hadiselerin müessir olabileceğini hayal edenler çıkabilirse de, Mustafa Kemal gibi memleket menfaatlerinden gayrı hiç bir kaygısı bulunmayan büyük bir kumandanın, o zamanki nazik durum ve şartlar içinde hislerine kapılarak bunların tesiri altında kalacağı asla düşünülmemek gerekir.

Şimdi, daha önceleri işaret ettiğimiz gibi hadisatın sevkiyle ve hassaten mevcut kanaatleri olduğu şekilde ve cereyan tarzına göre aksettirmek vazifesi vicdaniyesiyle temas mecburiyetinde kalınmış olan bahis konusu hususata burada son vererek esas mevzuumuza geçelim:

Mustafa Kemal Paşa'nın Hicaz Kuvvei Seferiyesi kumandanlığını kabul edemeyeceği hakkında yaptığı müracaata karşı Başkumandan Vekilinden alınan şifreli telde, kendilerinin esasen Şam'a hareket etmek üzere bulunduklarından bahisle gelmelerine intizar olunması cevabını verdikleri yukarı sahifelerde açıklanmıştı.

Aradan birkaç gün geçtikten sonra nihayet bir gün öğleden önce özel trenle ve oldukça kalabalık maiyeti erkâniyle birlikte Şam'a gelen Enver Paşa için tertiplenmiş olan parlak karşılama töreni, o günkü yani, yarım asır önceki canlılığıyle hâlâ gözlerimin önündedir.

Enver Paşa'nın geleceğini haber alan Şam halkı, daha sabahın erken saatlerinden itibaren istasyon civarını baştan başa doldurmuş bulunuyordu.

Çok yavaş bir seyirle gara giren trenin durmasiyle ve hemen bütün katar boyunca muhtelif noktalarda ve ayrıca Enver Paşa'nın bulundukları vagon salon önünde kurbanlar kesilmiş ve bu sıra vagondan inen çok genç ve o nispette yakışıklı Başkumandan Vekili, istasyonda yapılan mutat merasimden sonra ikametlerine ayrılmış bulunan Şam'ın en güzel ve başta gelen binalarından Viktorya Oteline gitmişlerdi.

Enver Paşa'nın bu seyahatinin, esas itibariyle 4 üncü Ordu savaş cephesini teftiş ve bu münasebetle bölgenin genel durumu hakkında tetkiklerde bulunmak maksadiyle vaki olduğu anlaşılmış ve Şam'a gelişlerinin ertesi günü cephe gerisine çıkmışlardır. Bîrüssebi'ye kadar devam eden bu seyahate, 4 üncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa ile birlikte Mustafa Kemal Paşa da iştirak etmişlerdi.

Mustafa Kemal, Başkumandan Vekilinin gelmesine intizaren Şam'da kaldıkları müddet zarfındaki incelemeleri sonucunu ve aynı zamanda kendileriyle birlikte 4 üncü Ordu cephesine yapmış oldukları seyahat münasebetiyle edindikleri intıba ve görüşlerini etraflı bir şekilde Enver Paşa'ya anlatmış ve netice itibariyle uhdesine verilmek istenilen ve Medine cephesini teşkil eden Hicaz Seferî Kuvvtler Kumandanlığını kabul edemeyeceklerini sureti münasebede tekrarlamışlardı.

sında fayda görmediklerinden, sözü edilen kumandanlığı, aynı tabiri kullanarak kabul ettiklerini şifreli telle derhal cevaplamışlardı.

Şekil itibariyle çok garip olan teklifin içyüzünü sonradan pek iyi anlayan Mustafa Kemal'in bu hususa ait kanaat ve mütalâaları « 7 nci Yıldırım Ordusu Kumandanlığı » (VIII. bölüm) bahsinde etraflıca açıklanacaktır.

Mustafa Kemal'in, sözü edilen teklife ait şifreli emri alınca derhal muvafakat cevabını vermiş olmalarına rağmen mezkûr kumandanlığa tayin emri günlerce gecikmişti.

Bu halden Paşa çok sıkılmış ve her geçen gün, üzüntüsü bir kat daha artmıştı. Bunun tek sebebi de, hep, yukarıda sıraladığım haksız olaylara kıyasla bahsi geçen kumandanlık işinden, herhangi bir sebep yüzünden geri bırakılmak suretiyle vazgeçilmesi gibi üzücü bir halin meydana gelmesine ihtimal verilmesinin yarattığı endişeden ileri gelmiş buluyordu.

Yukarıda açıkladığım hadiselere burada son verirken, İstiklâl Savaşı tarihimizde özel yerini işgal edeceği muhakkak olan ve mahiyeti itibariyle de önemi aşikâr bulunan bir teşebbüse burada temas etmek mecburiyetiyle karşı karşıya bulunmaktayım.

Dört yıl devam ederek memleketi baştan aşağı kasıp kavuran, yüzbinlerden artakalan çoluk çocuk, kadın ve erkek bütün vatandaşı her bakımdan tahammülü güç birçok mahrumiyetlere katlanmak zorunda bırakan ve aynı zamanda ecdat yadigârı geniş vatan topraklarının elden çıkmasına sebep olan Birinci Cihan Harbinin elîm ve hazin sonucunu hepimiz bilmekteyiz.

Bu durumun müsebbip ve idarecilerini teşkil eden ve bir taraftan iktidardan uzaklaşırken diğer cihetten de İstanbul'da kalmalarını kendileri için mahzurlu gören ve bu hususta acil tedbire müracaat etmedikleri takdirde işgal kuvvetleri eline geçerek başlarına gelecek felâketi kolaylıkla anlayan sâkıt Kabine erkânının, selâmeti, yurt dışına çıkmakta buldukları da malûmdur.

Bunlardan sayısı mahdut olan bazılarının, müttefik Alman deniz kuvvetlerine mensup bir tortipo ile ve Odesa yoliyle Berlin'e gittikleri ve bunlar arasında bulunan Enver Paşa'nın; Moskova'ya geçerek Ruslarla temas ve bir müddet orada kaldıktan sonra bir yolunu bulup önce Bakü'de toplanan Şark Milletleri Kongresine iştirak eylediği, daha sonra da Kafkasya'ya gelerek Batum'dan nasıl Anadolu'ya geçmek teşebbüsünde bulunduğu ve buna karşı; dört yandan düşman işgaline uğramış öz vatanın kurtarılması için binbir müşkülât ve mahrumiyetlere katlanarak insanüstü gayret gösteren ve milleti uğruna hayatını vakfetmiş olan Kumandan Mustafa Kemal'in de pek haklı olarak kendisine ne şekilde cevap verdiği, yine yakın ve içinde yaşamakta olduğumuz tarihin bilinen hakikatlerindendir.

İşte, memleketi felâket uçurumuna sürüklemiş düşük bir iktidarın önemli şahsiyetlerinden Enver Paşa'nın bu uğurda vaki teşebbüs ve

VII
İKİNCİ ORDU KUMANDANLIĞI

Mustafa Kemal Paşa'nın, önceden tayin ve fakat kritik durumu sebebiyle kabul etmedikleri Hicaz Kuvvei Seferiyesi Kumandanlığından sonra Enver Paşa tarafından teklif olunan 2 nci Ordu Kumandanlığına muvafakatları üzerine Şam'dan ayrılmış olduklarını bir evvelki kısmın sonlarında açıklamıştık.

Paşa'nın, sözü geçen seyahatten Diyarbakır'a avdetlerine tesadüf eden 11 Mart 1917 tarihi sıralarında, Elâzığ'da bulunan 2 nci Ordu karargâhı, yerinde kalmak suretiyle ve Ahmet İzzet Paşa kumandasında olarak « Kafkas Orduları Grubu Karargâhı » namını almıştır.

Yine o sıra, Silvan'da bulunmakta olan 16 ncı Kolordu karargâhı da 2 nci Ordu Karargâhını teşkil etmek üzere - merkez ittihaz olunan - Diyarbakır'a naklolunmuştu.

Paşa, bu suretle ve ikinci defa Diyarbakır'a gelişlerinde, bir müddet şehir içindeki bir evde kaldıktan sonra Mardin kapısı dışında ve şosenin sağ taraf yamacında bulunan ve Pamuk Köşkü namiyle anılan binanın, ayrı ve köşkle karşılıklı iki müştemilâtiyle birlikte ikametgâh olarak tahsisini sağlamışlar ve Yedinci Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayin edilerek Diyarbakır'dan ayrıldıkları tarihe kadar - yaveriyle birlikte - burada kalmışlardır.

Sayın okuyucularımın müsaadeleriyle burada bu noktaya temas eden şahsî bir olaydan bahsetmek isterim :

1942 yılında Tekel Başmüdürü olarak Diyarbakır'da bulunduğum sıralarda, Mustafa Kemal'in pek kıymetli hayatından bir kısmını geçirmiş oldukları söz konusu köşkün sakafı altında saklı kalan birçok hatıralarını hayalen de olsa canlandırıp yaşatmak emeliyle, bilhassa gidip görmüş ve her yerini gezmiştim.

Müşahedelerim sonunda; kadirşinas ilgililer tarafından esasa dokunulmaksızın ve sadeliği muhafaza edilerek binada bazı tadilât yapılmak suretiyle şehir namına özelliğinin korunmasına azamî itina gösterildiğini takdirle karşılayarak bundan pek büyük sevinç ve iftihar duyduğumu burada açıklamayı bir borç bilirim.

Bu ziyaretimin kıymetli hatırası olarak o zaman bizzat çekmiş olduğum ve köşkün cepheden görünüşünü gösteren bir fotoğrafı da bu münasebetle araya sıkıştırıyorum.

Yukarıda açıklandığı üzere Mustafa Kemal Paşa, 2 nci Ordu karargâhını Diyarbakır'da tesis ve faaliyete geçtikten bir müddet sonra Nisan

Bu durum karşısında muhatabını haklı görmek mecburiyetinde kalan Başkumandan Vekili, Mustafa Kemal Paşa'ya 2 nci Ordu Kumandanlığını teklif etmişlerdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal 2 nci Ordunun, Ahmet İzzet Paşa emrinde bulunduğundan bahisle göstermiş oldukları tereddüde karşı Enver Paşa'nın; 2 nci Ordu ile Erzincan cephesinde bulunan 3 üncü Ordunun (Kafkas Orduları Grubu) haline getirilerek Ahmet İzzet Paşa'nın bu grup kumandanlığına tayini tasarlanmakta olduğuna dair yaptıkları açıklamadan sonra Mustafa Kemal Paşa da, teklif olunan kumandanlığı memnuniyetle kabul edeceklerini Enver Paşa'ya bildirmişlerdi.

Başkumandan Vekili ile aralarında bu suretle hasıl olan mutabakat üzerine Şam'dan ayrılan Mustafa Kemal, tekrar Diyarbakır'a ve fakat bu defa Ordu Kumandanı olarak avdet etmişlerdi.

Şimdi buraya, bu bahsimizle ilgili bulunan ve biraz yukarıda işaret etmiş olduğumuz bir fıkranın ilâvesine lüzum görmekteyim:

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın; 1926 yılında Hakimiyeti Milliye gazetesinde neşredilmek üzere yakınlarından sayın Falih Rıfkı Atay'a anlatarak not ettirdikleri bazı hatıraları meyanında yukarıda izah ettiğim kumandanlık bahsine de kısaca temas eylemiş oldukları, Falih Rıfkı Atay'ın bu konudaki eserinde yazılıdır.

Bu itibarla, mevzu bakımından birbiriyle mevcut alâkalarını nazara alarak (durumu, Gazi hazretlerinin lisanından zevkle ve daha iyi takibedebilmek düşüncesiyle) aynen buraya naklini uygun buldum. Şöyle ki:

Sayın Falih Rıfkı Atay'ın, 1955 yılında (Sel Yayınları 6. Kitap) seri neşriyatından «Atatürk'ün Bana Anlattıkları» namındaki eserinin «Son Vazife» bölümünde; Kemal Paşa'nın, 1918 yılı Ekim sonlarında Osmanlı Devleti'nin de dahil bulunduğu müttefik ve fakat mağlûp devletlerce kabul mecburiyetinde kalınmış olan mütarekeyi müteakip Adana'da Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına tayini sırasında, kumandasını deruhte buyurdukları kuvvetler meyanında Hicaz Kuvvei Seferiyesinden bahsederlerken: «Bir tarihte bunun kumandanlığına tayin edilmişken kabul etmeyerek Şam'dan dönmüş olduğunu ve bu Kuvvei Seferiye ile Maan[1] kuvvetini hiç de hesaba katmayı düşünmediğini, çünkü onların zaten esarete mahkûm olduklarını iki sene evvel Cemal ve Enver Paşa'lara anlatmış bulunduğu...» hatırası nakledilmektedir.

İşte Mustafa Kemal'in, olay tarihinden yıllar sonrası şu birkaç satırla kısaca temas buyurmuş oldukları «Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı» safhası, yukarıda tafsilâtiyle açıklandığı şekilde cereyan etmiş bulunmaktadır.

1 Halen Ürdün devleti hudutları içinde ve Akabe'nin ortalama yüz kilometre kadar kuzey doğusunda bir kasabadır.

Yazının Türkçe harflerle metni :

İkinci Orduy-ı Hümâyûn Kumandanlığı
Canib-i Âlisine

Ehl-i ilme iltifat hasbî olur yezdan için
Muktezay-ı şîme-i tebcîldir insan için
Mazhar olmuş olduğum asâr-ı eltafın heman
Şükrü vacip oldu Pâşa'm gördüğüm ihsan için
Nefsimi tezkiyyeden vâreste, âciz, Tahir'im
Pek büyük âlî huzûra gelmişim şükran için.

Diyarbekir : 29 Nisan 1333/1917
Eddaî Lice Müftüsü
Mehmet Tahir
(Mühür)

İçten gelen bir arzunun eseri olduğuna şüphe edilemeyecek kadar samimî bir ifade ile kaleme alınmış olan yukarıdaki yazının ehemmiyet ve mana bakımından taşıdığı kıymet derecesi, her halde izahtan vareste olsa gerektir.

Paşa'ya taallûk eden ve her biri kendi alan ve konusunda ayrı ayrı birer üstünlük teşkil eden hatıralarının önem ve özelliğini daima muhafaza edeceğine asla şüphe edilemez.

Şimdi, ehemmiyetle kayda değer başka bir hatırası için bu sahifelerde yer ayırmayı bir vazife olarak kabul ve sonsuz şeref telâkki ederim.

Ancak, burada bahsedeceğim hatıranın izahından önce, bu olayı hazırlayan durumu açıklamak da, Paşa'ya ait özelliklerden birine temas edilmiş olmak bakımından faydalı olacaktır.

Mustafa Kemal, ordunun belli başlı ihtiyacı olan iaşe meselesine pek fazla önem verir ve bu husus, başta nazara alınması gereken askerî tedbirlerinden birini teşkil ederdi.

Paşa, bahis konusu işin tam olarak yerine getirilmesini sağlamak maksadiyle bir taraftan da, bulunduğu bölge dahilinde mevcut mülkî âmirleri lüzum gördükçe bir araya toplayarak meseleyi müzakere ve ittihazı gereken tedbir ve kararları onlarla müştereken ve zamanında almış bulunurlardı.

Nitekim, 2 nci Ordu kumandan vekâletinde bulunduğu sıralarda, bu maksatla bazı valileri ordu merkezine celbetmişlerdi.

Bu konu ile çok yakından ilgili bir noktayı da bu vesileyle burada kaydetmek isterim :

Mustafa Kemal, 2 nci Ordu bölgesinin iaşe durumunu pek iyi bildikleri için Şam'dan Diyarbakır'a avdetleri sırasında, refakatlerinde bulunan zevattan Binbaşı Fuat Bey'i (merhum Bulca) Ordu Murahhası olarak Halep'te bırakmışlardı.

1917 nihayetlerinde, refakatlerinde Erkânıharbiyesinden Reis İzzettin (merhum Çalışlar) ve Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Şemsettin (Şener) beylerle bir iki mülhak subay olduğu halde, eskiden 2 nci Ordunun ve o tarihte ise 4 üncü Kolordunun karargâh merkezi olan Sekerat'a giderek bu bölgede İsmet Bey (sayın İnönü) kumandasında bulunan mezkûr kolordu kıtaatını teftiş etmişlerdi.

Bu meyanda, 2 nci Ordu'ya bağlı ve merhum Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa kumandasındaki kolorduya da uğramışlardı.

Müteakiben, Kafkas Orduları Grubu karargâhının bulunduğu Elâzığ'a giderek burada da kumandan Ahmet İzzet Paşa'yı ziyaret ve kendileriyle cephe durumu hakkında gerekli temasta bulunduktan sonra Diyarbakır'a avdet etmişlerdi.

O tarihlerde, genellikle üzerinde durulacak herhangi bir hadise bulunmamasından faydalanarak bu arada Mustafa Kemal'e ait bazı hatıralardan bahsedelim :

Önce; mana ve mahiyeti itibariyle çok önemli gördüğüm bir yazı klişesini, aslından aynen aşağıya derç ve bu suretle o büyük insanın ayrı değer taşıyan özelliklerinden birine temas etmeyi vazife bilirim.

Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanı olarak Diyarbakır'da bulundukları zamana ait olan bu yazı, kendilerinin müstesna ve her yönden üstün meziyetlerine delil sayılacak nadir vesikalardan biri olduğuna şüphe yoktur.

Aynı zamanda ilme olan derin alâkaları ve ilim ehline karşı gösterdikleri iltifat ve ihsanının canlı örneğini teşkil etmesi bakımından da büyük bir kıymet taşıdığı aşikârdır.

Mustafa Kemal Paşa, ulema ve eşraftan kendilerini ziyarete gelenleri, kelimenin tam manasiyle her zaman hüsnü kabul göstererek onlarla çeşitli konular üzerinde görüşürlerken dinî bahislere de temas ile çok samimî musahabede bulunurlar ve ziyaretçileri, yanlarından büyük bir ferahlık ve kalpleri huzur içinde ayrılırlardı.

Bunlar arasında, Paşa'ya karşı sonsuz hürmet ve muhabbeti olan ilim adamlarından Diyarbakır'a bağlı Lice ilçesi müftüsü Mehmet Tahir adındaki zat, vilâyet merkezine her gelişinde hiç bir zaman Paşa'yı ziyaret fırsatını kaçırmazlardı.

Bu zatın, yine bir gün Kumandanı makamında ziyareti sırasında, kendileri için önceden hazırlayıp takdim ettikleri manzum yazı, Paşa'yı çok memnun ve mütehassis eylemişti.

Bu konu münasebetiyle ve aradan yarım asırlık oldukça uzun bir zaman geçtikten sonra adını yadetmekle bahtiyarlık duyduğum yazı sahibi zat, tahminime göre her halde Hakkın rahmetine kavuşmuş olacağından bu vesileyle Cenabı Haktan ruhuna mağfiret dilerim.

Bahsettiğim ve « Mehmet Tahir » mührünü taşıyan Arap harfli yazı aynen şudur :

imalâtı yalnız Diyarbakır'a mahsus olup adına « ruh » tesmiye edilen ve kırmızı, yeşil, menekşe gibi çeşitli renklerdeki meşrubat ve muhtelif çerezlerle donatılmış bulunuyordu.

Büfeye ayrı bir hususiyet ve neşe veren ve sertliği nispetinde erbabınca lezzet ve tadına doyum olmayan bu içkilerden bilhassa kırmızı olanı, hiç şaka götürmez ve kendini idare edemeyip biraz fazla kaçıran kimseyi derhal ve cin gibi çarpması bir olurdu.

Burada, antrparantez, Paşa'nın bir jestinden bahsetmek isterim:

Mustafa Kemal, çok makbul bir armağan yerini tutan bu meşrubattan, o zamanın tabirince binlik adı verilen iki buçuk kilo istiap hacmindeki şişelerle ve özel surette yaptırılan ufak sandıklar içinde zamanın sadrazamı merhum Talât Paşa ile Başkumandan Vekili Enver Paşa için hediye olarak hazırlatmış ve bu işe yaver merhum Cevat Abbas Bey'i memur ederek İstanbul'a göndermişlerdi.

Buna mukabil, Enver Paşa da Mustafa Kemal'e büyük bir sandık dolusu sigara ile Hereke mamûlâtı iki top elbiselik haki kumaş göndermek suretiyle karşılıkta bulunmuşlardı.

Şimdi, esas konumuza devam edelim:

Böyle vaziyetlerde Paşa, önce büfeyi açtıktan sonra misafirleriyle yakından ve daima ayakta meşgul olur ve davetliler de kendisine uyarak oturmazlardı.

Diğer taraftan arzu edenler, ilk açılışı müteakip serbest olan büfeden istedikleri gibi faydalanırlardı.

O geceki ziyafet de böylece ve neşeli geçen saatler ve samimî bir hava içinde devam ediyordu.

Her zaman olduğu gibi duruma daima hâkim olan ve aynı zamanda ev sahibi bulunmaları hasebiyle her şahsa karşı ayrı ayrı alâka ve iltifatta bulunan Paşa'nın çeşitli konulardaki konuşmalarını büyük bir ilgi ile izleyen davetlilerden, fevkalâde mütehassis olan Bitlis valisi merhum Memduh Bey bir ara, şanlı zaferleriyle dolu ve kahramanlık vasfını kazanmış oldukları Çanakkale muharebelerine ait bir hatıra nakletmek lütfunda bulunmalarını Mustafa Kemal'den bilhassa rica etmişlerdi.

Paşa, bu teklifi memnuniyetle kabul etmiş ve Çanakkale savaşlarının hemen her safhası kendileri için hatıralarla dolu olduğuna işaret buyurduktan sonra bunların o anda hatırladıkları ve kendilerince pek enteresan addettikleri bir tanesini anlatmaya başlamışlardı.

Tam bu sıra ve Paşa henüz söze başlamadan ortalığı derin bir sükût kaplamış ve bütün nazarlar kendilerine tevcih edilmiş bulunuyordu.

Şimdi, buraya nakledeceğim hatıra, aziz Ata'mızın hazin ve ebedî ziyaından sonra yakınları tarafından kaleme alınan bazı eserlerde yayınlanmış olduğu için birçok kimselerin bilgisi bulunduğuna şüphe etmiyorum.

Ancak, vaktiyle ve bundan yarım asır önce Mustafa Kemal'in kendi lisanlarından ilk defa işitmiş olduğum aynı hatırayı burada tekrarlamaktan maksadım; kitabımızın «16 ncı Kolordu Kumandanlığı» kısmında (IV.

Böylelikle Paşa, daha ordu merkezine gelip işe başlamadan önce ve yarı yolda iken bu tedbirin alınmasına lüzum görmüşlerdi.

Bu suretle, ordunun iaşe ihtiyacını temin işiyle görevlendirilmiş olan merhum Bulca da, bu vazifesini ifa hususunda gereken faaliyet ve teşebbüslerde bulunmak üzere bir süre Halep'te kalmışlardı.

İşte, 2 nci Ordu kumandanlığına fiilen başladıktan ve cephe dahilinde de kısa bir müddet devam eden tetkik seyahatinden sonra, her şeyden üstün görerek üzerinde önemle durdukları ordunun iaşe meselesini temin gayesiyle harekete geçen Mustafa Kemal, mıntıka dahilinde mevcut vali ve mutasarrıfların her birine ayrı ayrı tebligatta bulunarak hepsini, Diyarbakır'a davet etmişlerdi.

Bu çağırı üzerine kısa bir süre içinde ordu karargâhı merkezine gelmiş olan davetliler, Paşa'nın başkanlığında yapılan toplantılara katılarak konu üzerinde birkaç gün devam eden görüşmeler neticesinde, gerekli kararlar alınmış ve nihayet mülkî âmirlerin görevleri başına avdetleri zamanı gelmiş bulunuyordu.

Bu münasebetle bir noktayı aydınlatmak isterim:

Bahis mevzuu toplantılarda bulunmuş olan vali ve mutasarrıfların, müzakereler sonunda sözbirliğiyle edinmiş oldukları intıba şu merkezdeydi:

Mustafa Kemal, her şeyden önce bir asker olmak itibariyle bu mesleğe ait bilgi ve ihtisasları, pek tabiî olarak zirvesine kadar yükselmiş olabilir.

Ancak, esas mesleğinde geniş bilgisi olan kumandanın, mülkî işlerde de tam vukuf sahibi bulunmaları, hayret ve takdirlerini mucip olmakla birlikte başkanlığını yapmış oldukları toplantıları idare hususundaki basiret ve fevkalâdeliği ve ayrıca, müzakerelerin cereyanı sırasındaki teklif ve alınması gereken tedbirlere müteallik direktiflerini de, başlıca dikkat ve alâkalarını çeken mümtaz bir başarı olarak vasıflandırmışlardır.

Bu sebeplerle, asıl meslekten yetişmiş olmalarına rağmen işe lâyıkiyle nüfuz edememiş olmaktan doğan üzüntülerini ve bu arada, kendileri için pek faydalı sonuç veren bu toplantılardan dolayı da Paşa hakkındaki duygularını daima muhafaza edeceklerini belirtmişlerdir.

Mustafa Kemal, yukarıda bahsi geçen toplantıların sona erdiği günün akşamında, müzakerelere katılmış olan zevat şerefine bir veda ziyafeti vermeyi tensip buyurmuşlardı. Bu ziyafette ordu karargâhı erkânından bazıları da bulunmuştu.

Önce, o geceki toplantıya renk veren özelliklerden söz edelim:

Paşa, bahsettiğim ziyafete hususî önem vererek tertibinde yakın ilgi göstermişlerdi.

Bu gibi özel ziyafetlerde büfeyi, davetlilerin bulunduğu salonun vaziyetine göre ya tam karşı cepheye veya yan taraflardan birine ve kenara bitişik tarzda hazırlattırırlardı.

O geceki tertip de böyle olmuş ve geniş masanın üzeri, o yıllarda

kendilerince yapılması icabeden işin, daha önceleri tespit ve teklif edilmiş olduğundan bahisle son tedbirin artık orduca ittihazı, gerektiğini söylemiş olduğu ve ordu kumandanının, vaziyete behemahal bir çare bulunması hakkındaki ısrarına karşı verdiği cevapta:

— Çok nazik bir safhaya girmiş olan durumun ıslahı için tek çare kaldığını, bildirmesi üzerine, bu çarenin - büyük bir ümitle - ne olabileceğine dair yapılan soruya da:

— Temsil ettikleri emir ve kumanda görevini, bütün yetkileriyle birlikte kendisine devir ve teslim etmekten başka yapılacak bir iş tasavvur edemediğini, açıkça beyan eylemesi muvacehesinde telfondan:

— Çok gelmez mi?

hitabiyle karşılaştığı ve bu konuda karşılıklı cereyan eden görüşmelerin devamı müddetince soğukkanlılığını daima muhafaza etmiş olan Mustafa Kemal'in son söz olarak:

— Az gelir!

dediğini ve bu kesin cevabı verdikten sonra artık telefondan işittikleri tek sesin, her halde biraz sertçe yerine konmuş olan reseptörün husule getirdiği madenî sadadan ibaret bulunduğunu çok açık ve kendilerine has tatlı bir ifadeyle anlatmışlardı.

Davetlilerin tam bir sükûn içinde ve merakla dinledikleri bu hatıra, Paşa'nın tok ve heyecanlı sözleriyle sona erdiği zaman, aynı heyecanı kat kat fazlasiyle duyan vali merhum Memduh Bey'in daha ziyade sabır ve tahammül gösteremeyip Mustafa Kemal'in son sözü üzerine hemen kadehini eline alarak çok samimî bir ifade ve pek heyecanlı haliyle:

— Paşam, Paşam! Sizin bindiğiniz atın zahmesi olayım!

demesi ve arkasından da kendi şivesiyle:

— Anafartalar kahramanının sıhhatine!

sözünü ilâve etmesi üzerine bütün kadehler Mustafa Kemal şerefine kaldırılmıştı.

İçimde olan derin izleri bulunan ve hiç bir zaman unutamadığım ve unutamayacağım bu ölmez sahneyi hatırladıkça o günün heyecanını hâlâ hissetmekten kendimi alamam.

Burada önemle dikkate şayan olan nokta, bir valinin bu derece hassas hareket ve mahviyet göstermesi, kolay kolay izahı mümkün olaylardan olmasa gerektir.

O zatta, bu feveranı bir volkan halinde yaratan ve ona o anda bu ilhamı veren kuvvet, hiç şüphe yok ki, Mustafa Kemal'in kudretli ifade ve müstesna kabiliyetiyle muhatapları üzerinde husule getirdiği sihr-i helâl[1] diyebileceğim tesirin tabiî neticesinden başka bir şey olamazdı.

İşte, kitabımızın baş tarafında ve Bitlis'in düşmandan geri alınması bahsinde anlattığımız gibi, önceleri tamamen muarız bir vaziyet takınmış olan bu vali, çok kısa bir müddet zarfında Mustafa Kemal'i tam ma-

1 Şiir ve güzel söz söyleme gibi insan bağlayan sanat ki böylesine sihr-i helâl derler.

bölüm) ve Paşa'ya ait hatıraların nakli münasebetiyle yaptığım açıklama sırasında, kendilerine tekrar temas edeceğime işaret etmiş olduğum Bitlis valisi Memduh Bey'in mahaza, Paşa'ya karşı olan bağlılığı derecesini tebarüz ettirmek gayesine matuftur ve bilhassa, meselenin cereyan tarzı bakımından burada mevzubahsetmek lüzumunu duymaktayım.

Hatıra; Çanakkale müdafaasına memur 5 inci Ordu Kumandanı Mareşal Liman von Sanders ile 19 uncu Fırka Kumandanı Erkânıharp Kaymakamı (kurmay yarbay) Mustafa Kemal arasında geçen münakaşalı bir telefon görüşmesine mütaalliktir.

Hafızamda kaldığına göre o günkü durumu Paşa, aşağı yukarı şöyle izah buyurmuşlardı :

Anafartalar muharebelerinin ilk günlerindeyiz.

Mustafa Kemal, kumandanı bulunduğu 19 uncu Fırka ile Arıburnu cephesinde, günün ciddî ve en şiddetli savaşını yaparak bir karış toprağı elden çıkarmamak bahasına ve ateş hattında çarpışmaktadır.

Diğer taraftan da düşman, kısmen işgali altında bulundurduğu Conkbayırı'na karşı hareketine şiddetle devam etmiktedir.

Daha önceleri bu bölgeye gönderilmiş olan ve fakat kendi kumandası dışında bulunan kuvvetlerin iyi idare edilmemesi yüzünden başarı sağlanamayarak tamamen elden çıkmak tehlikesine maruz kalan Conkbayırı'nın bu elîm manzarasını nazara alan Mustafa Kemal, düşmanın bu cepheyi takviye maksadiyle yapacağı yeni ihraç hareketi karşısında, daha vahim bir durum hasıl olmasını önlemek amaciyle keyfiyeti derhal üst makama bildirerek ordunun dikkat ve alâkasını celp ile gerekli teklifte bulunmuşlardı.

Vaziyetin ihmale asla müsaadesi olmadığı için alınacak kararların en az saat meselesi addedilerek tedbir hususunda ona göre istical gösterilmesi gerekirken, yaptıkları teklifin sükûtla karşılandığını gören Paşa, düşüncelerini tekrarlamış olmalarına rağmen yine de ehemmiyet verilmemişti.

Nihayet, Mustafa Kemal'in bu uyarmalarından çok kısa bir süre geçtikten ve ancak, üzerinde önem ve ısrarla durdukları vaziyetin meydana gelmiş olmasından sonra ordu harekete geçmiş bulunuyor.

Bu vaziyet üzerine telâşa düşen ordu kumandanı Liman von Sanders, Mustafa Kemal'i derhal telefon başına davet ederek ordu erkânıharbiye reisi (eski İzmir valisi merhum General Kâzım Dirik) aracılığiyle yaptıkları muhaverede; durum hakkında kendilerinden izahat istenilmiş olmakla birlikte düşmanın vaki teşebbüsüne mukabil ne gibi bir tedbir düşünüldüğünün sorulmuş olduğunu ve buna karşı Mustafa Kemal'in :

— Vaziyetin çok ciddi olup zaten er geç bu şekli alacağını daha evvelden kestirerek keyfiyeti orduya bildirmiş bulunduğu, cevabını verdiğini ve telefonda tedbir bahsine tekrar temas edilmesi üzerine yine Mustafa Kemal'in :

— Meydana gelen müessif durum karşısında kumanda mevkiinin ne düşündüğünü ve ne gibi bir karara varacağını bilmemekle beraber

Mustafa Kemal özel hayatında, yakınındakilere karşı çok müsait ve müsamahalı davranırlardı.

O derecede ki; sanki, teklif ve tekellüften arî iki arkadaş arasındaki samimiyete benzer ifade tarziyle konuşur ve bu üstün açık kalpliliği, yakını olanların, her defasında candan artan bir istekle kendilerine daha ziyade bağlanmalarına pek güzel bir vesile olurdu.

Paşa'nın daimî surette yanlarında kalmakla görevli bulunanlar, kendileri için ayrı olarak hazırlanan yemeklerden, sofralarına katılmak suretiyle birlikte yer ve beraber bulunulduğu yıllar boyunca yemek masrafı diye bir şey düşünülmezdi.

Şarkta bulundukları sıralarda, bilhassa Silvan ve Diyarbakır'ın yaz aylarındaki hatırı sayılır sıcaklığı dolayısiyle öğle ve hatta akşam yemeği zamanlarında sofraya oturulurken kendileriyle birlikte ceketlerimizin çıkarılmasına müsaade ederek ayrı bir serbestiyet vermek suretiyle büyük lütûfkârlık gösterirlerdi.

Serviste acele edilmez, yemek faslı hemen hemen iki saate yakın ve bazan daha fazla bir müddet devam ederdi.

Yemekten sonra kahvelerin içilmesi sırasında sohbet başlar, Selânik ve daha başka yerlere ait eski hatıralarını anlatarak kendisini zevkle dinleyenleri hayran bırakırlardı.

Çoğu zaman da tarih ve saireden bahis açarak bu arada bize ayrı ayrı sualler tevcih eder, bazı meselelerde mütalâa ister ve kanaat verici cevap alamadıkları takdirde o konuda kendileri gerekli açıklamada bulunulrlardı.

Hiç unutmam, bir gün, yakın mesai arkadaşım merhum Cevat Abbas Bey, yukarıda anlattığım sofra sohbeti sırasında kendiliğinden Melâmetiyye tarikatından bir bahis açarak Melâmîlik konusu üzerinde bazı mütalâalarda bulunarak fikir dermeyan etmek hevesine kapılmıştı.

Fakat, her ne bahiste olursa olsun Mustafa Kemal'in karşısında aşık atılamayacağından, merhum bildiği kadarını söylemek istedikçe Paşa, meseleyi biraz daha derinleştirerek onu kolaylıkla mat etmişlerdi.

Çok enteresan buldukları bu hadiseyi Paşa, sık sık tekrarlamak suretiyle alay konusu yapmaktan pek ziyade hoşlanırlardı.

Ancak, bizlere karşı gösterilen müsamaha ve serbestiye rağmen, vazife anlarında vakur ve daima ciddî olan o büyük insanın hiç de şaka götürür tarafı olmazdı.

Bu münasebetle, başımdan geçen bir hadiseyi anlatmak isterim:

Mustafa Kemal'in 16 ncı Kolordu kumandanlığı zamanında Silvan'da bulunuyorduk.

Bir gün Paşa'nın, Başkumandanlık Vekâleti'ne çekilmek üzere hazırladığı çok önemli bir meseleye ait raporu şifre etmiştim.

Ancak, raporun mühim ve acele olması dolayısiyle telgrafhaneye bizzat gidip şifrenin doğrudan doğruya İstanbul'da bulunan umumî karargâh merkezine çekilmesini temin işiyle de görevlendirilmiş bulunuyordum.

nasiyle anlayarak bütün mevcudiyetiyle takdir ve o büyük insana adeta perestiş edercesine bağlılık göstermekte gecikmemişlerdir.

Uzun boyu ve geniş omuz yapısiyle dikkati çeken merhum valinin aradan çok uzun süre geçtiği için nereli olduğunu pek hatırlayamıyacağım ama, şive itibariyle biraz tuhaf konuşur ve tesadüf onları bir araya getirdiği zamanlarda Paşa'ya sırası düştükçe daima « Anafartalar Kahramanı » diye hitabetmekten pek büyük bir zevk ve haz duyarlardı.

Paşa'nın, yukarıya naklettiğim hatırasiyle ilgili olarak burada, geçmiş bir hadiseye temas etmek lüzum ve mecburiyetini hissetmiş bulunuyorum.

Bahis konusu hatıranın son kısımlarında; cephe durumunun ıslahı için düşünülen tek çarenin ne olabileceğine dair Alman generali tarafından vaki soruya karşı verdiği cevapta Mustafa Kemal; Çanakkale müdafaasına ait emir ve kumanda vazifesinin bütün yetkileriyle birlikte kendisine devredilmesini istemiştir ki, savaş sırasında ve bilhassa düşmanla karşı karşıya çarpışırken, bütün cesaretiyle hareket eden böyle bir celâdet timsaline her halde pek ender rastlansa gerektir.

Böylece, Çanakkale'nin umum kumandanlığını hiç perva etmeden isteyen Erkânıharp Kaymakamı Mustafa Kemal'in, ne garip tecellidir ki aynı generalle halef - selef olarak karşılaşması mümkün olmuştur.

O zamanlar, içinde bulunduğumuz harbin acı mağlûbiyetiyle sona ermesini müteakıp ve ordusuyla birlikte Suriye cephesinden çekilen Mustafa Kemal Adana'ya gelmiş bulunuyorlardı.

Ekim 1918 ayı sonlarına tesadüf eden bu tarihlerde Grup Kumandanı Mareşal Liman von Sanders de Adana'da bulunuyordu.

Mustafa Kemal ileride açıklayacağımız üzere, memleketi Almanya'ya gitmek için hazırlanan Mareşal'dan grup kumandanlığını devir ve teslim aldıkları esnada mareşalle karşı karşıya oturup kahve içerlerken Paşa'nın, bilhassa, yukarıda bahsettiğimiz hatırayı zihinlerinden geçirerek nasıl muhakeme ve ne büyük bir isabetle tahlil etmiş oldukları konusuna, kitabımızın VIII. bölümünü teşkil eden « Yedinci Yıldırım Ordusu Kumandanlığı » bahsinde bilmünasebe temas etmek fırsatını elde etmeye çalışacağımı burada kaydetmek isterim.

2 nci Ordu olaylarına daha sonra devam edilmek üzere, sırası gelmişken Paşa'ya ait hatıralar serisinden biraz daha bahsedelim :

Önce, Mustafa Kemal'in hususiyetlerinden ve teşrifat usul ve kaideleriyle ilgili ve oldukça meraklı bir durumu arzetmek isterim :

Kumandanı ziyarete gelenler - kim olursa olsun - evvelâ karşılanır ve özel olarak hazırlanmış bulunan intizar odasına alındıktan sonra Paşa'ya malûmat verilirdi.

Paşa, ziyaretçinin şahsına göre, ayağa kalkması veya oturduğu yerde mi kabul etmesi gerektiğini derhal kestirir ve ikisi ortası hallerde yerinden kalkıp masasının önüne geçer ve zaten ayakta imiş gibi misafirini öylece karşılayarak yer gösterir ve kendileri de makamına otururlardı.

kumandanı Halil Paşa'nın haber alabileceği ve böylece münderecatının bilinmesi ihtimali mevcut bulunduğu düşünülmemiş olmasından dolayı beni hayli tenkit etmişlerdi.

Paşa'nın, çok nazik bir noktaya temas eden bu düşüncelerini takdir etmek hayli güç bir işti. Onun için, durum karşısında susmaktan başka çare bulamadım, ama bu vaziyetten o derece mahçup bir hale gelmiştim ki, sofrada başımı önümden kaldıramıyor, etrafıma bakamıyor, lokmalar boğazımda diziliyor ve gözlerimin yaşarmasına engel olmak için dişlerimi sıkıyordum.

Bununla beraber, durumdan Paşa'nın da canının sıkıldığı ve adeta nedamet hissettiği bariz bir şekilde anlaşılıyordu. Çünkü; o anda her zamanki neşeli halinden eser kalmamış ve sofrayı derin bir sükût kaplamıştı.

O gün, yemek sona erince her zamankinin aksine, kurmay başkanı müsaade alarak ayrılmış, biz de selâm verip çekileceğimiz sıra Paşa, bana hitaben :

— Şükrü, kâğıt kalem alarak gel!

buyurmuşlardı.

Emirlerini yerine getirerek yanlarına geldiğim zaman kendileri masa başında idi. İşaretleri üzerine oturdum ve dikte ettiklerini yazmaya başladım.

Hatırımda kaldığına göre bu yazı, cephe hakkında tümen kumandanlarına tebliğ olunacak bir talimata aitti.

Şurasını önemle kaydetmek isterim ki, Paşa, bahsettiğim yazı esnasında, mahut şifre olayına hiç temas etmemişlerdi. Ve sanki böyle bir şey vaki olmamıştı.

Öyle sanıyorum ki, biraz önce işaret ettiğim gibi Mustafa Kemal, yüksek şahıslarına has bir yumuşaklıkla dikte ettikleri ve esasında pek de acele ve önemli olmayan bu yazı işini, daha ziyade gönül almak için bahane etmişlerdi ve kanaatimce bu muhakkaktı. Çünkü, her yemekten sonra derhal istirahate çekilirlerdi ki, o gün bunu yapmamış, istirahetini yazıdan sonraya bırakmışlardı.

İşte, - ebedî uykusunda nur içinde yatsın - Mustafa Kemal'in bana verdikleri ilk ve son ders, bu olmuştu.

Şimdi, Paşa'nın, yukarıda bahsettiğim hususî hallerinde bize karşı gösterdikleri müsamaha ve serbestiye işaret etmekle beraber, bunun dışındaki hareketlerimizde çok hassas bulunduğumuzu ve meselâ, kumandanlığa gelen evrak açılıp kendilerine takdim edilirken her konu için özet arzetmek hususunda veya başka bir sebeple olsun yanlarına girdiğimiz zamanlarda bütün varlığımızla dikkat kesildiğimizi, bu arada en ufak bir kusur işlememeğe yine bütün gücümüzle gayret ettiğimizi bilhassa belirtmek isterim.

Çok heyecanlı geçen bu anlarımızın bile bizi en büyük bir istekle vazifeye sevkettiğini, bu suretle o büyük insana hizmetin, ne derece zevkli dakikalar yaşattığını tarife imkân bulamam.

Paşa'nın bu emirleri üzerine derhal telgrafhaneye giderek müdürle görüşüp meseleyi anlattım.

O zamanlar, yani harp yıllarında böyle mühim ve acele şifrelerin baş tarafına « Dakika tehiri caiz değildir. » veya « Cezayı müstelzimdir. » yahut « Saniye tehiri mucibi idamdır. » gibi açık cümleler yazılması usulden olduğu için yukarıda bahsettiğim şifrede de bu özel işaretlerden biri mevcut bulunuyordu.

Esasen, telgraf müdürü bu işareti görünce müracaatımla alâkalanmakta gecikmeyerek Diyarbakır merkezinden yol aramış, fakat orası çok meşgul olduğu için boş hat bulunmadığı cevabı verilmişti.

Hatırladığıma göre, muayyen bir iki telgraf merkezine daha yapılan müracaatlardan da müspet bir netice alınamamıştı.

Nihayet, Bağdat telgraf merkezinden yol bulmak imkânı hasıl olması üzerine bahis konusu şifrenin bu merkez vasıtasiyle transit olarak doğruca Genel Karargâha çekilmesini temin etmiş ve muhabere memurunun da makine başında faaliyete geçtiğini görerek karargâha gelmiştim.

Paşa, karargâh binasının bitişiğindeki iki odalı bir evde oturuyorlar ve yemekler de bu evin ağaçlık ve gölgelik olan bahçesinde yeniyordu.

Her zamanki gibi o gün öğle yemeğinde kurmay başkanı merhum İzzettin (Çalışlar) ve kurmay yüzbaşı merhum Neşet (Bora) beylerle yaver Cevat ve emir subayı Hayati de vardı.

Telgrafhaneden karargâha dönüşümde, biraz önce yemeğe gidilmiş olduğunu öğrenince ben de oraya gittim. Kendimde, verilen vazifeyi başarmış olmanın gurur ve sevinci vardı.

Sofra başına geldiğim zaman yemeğe başlanmış olduğunu görerek her şeyden evvel durumdan Kumandanı haberdar etmek için :

— Paşam, emriniz yerine getirilmiş, şifrenin doğrudan doğruya genel karargâha çekilmesi temin edilmiştir.

Dedim ve bir taraftan da işaretleri üzerinde sofradaki yerime oturdum.

Yemeğe henüz başlamamıştım ki, Paşa :

— Anlat bakalım Şükrü, bu işi nasıl becerdin? buyurdular.

Ben, durumu olduğu gibi izah ile hiç bir yerde boş hat bulunamadığını ve nihayet Bağdat merkezi vasıtasiyle transit olarak çekilmesinin temin edildiğini anlatırken ve daha sözümü bitirmeğe vakit ve imkân bulamadan :

Vay efendim, sen misin Bağdat merkezinden bahseden!

Hiç böyle şey olur mu? Bunun, ne gibi bir sonuç hasıl edeceğini düşünmek yok mu?

Gibilerden hitaba maruz kalınca, durumu bir daha açıklamak istedim. Fakat dinleyen kim? Paşa, bir defa feveran etmişti.

Bu hususdaki düşünceleri de şuydu :

Harp durumu sebebiyle mahallî ordu emrinde bulunan Bağdat telgraf merkezinden transit olarak geçecek şifrelerden oradaki 6 ncı Ordu

nan bu binalara kale kapısından girilir ve kapının durumuna göre, dış caddeden gelirken iç kısmın görünebilmesine imkân yoktur

Bu sebeple kapıya yaklaşırken iç kısmı göremeyen şoför, kendisine yol açmak düşüncesiyle kornaya basmıştı.

O zamanlar, zaten Diyarbakır'da ordu kumandanına ait otomobilden başka hiç bir oto bulunmadığı için korna sesi içeriden duyulunca Paşa'nın geldiği zannedilmiş ve süratle seyreden otomobil kapı içine girer girmez, esasen hazır bulunan ordu bandosu harekete geçerek marşlardan birini çalmaya başlarken merasim kıtası «selâm dur» vaziyetine geçmiş ve karargâh mensupları arasında da sıraya girmek için bir telâş ve kaynaşma meydana gelmişti.

Daha, oldukça geniş olan kale kapısı içinden meydanlığa çıkmadan bandonun çalmağa başlamasiyle durumun fecaatini anlamıştım. Fakat, ne yazık ki, bir defa ok yaydan çıkmış, olan olmuştu.

Ancak, önlerinden otomobil geçerken işin farkına varan bando durmuş, selâm kıtası da «rahat!» vaziyetine geçmişti.

Topluluğun öte başında duran otomobilden indikten sonra ilkönce kurmay başkanı İzzettin Bey'le (merhum Çalışlar) karşılaştım.

Gülüyorlardı ve benim mahcup duruma düşerek çok üzüldüğümü farketmişlerdi.

Özür dileyecek oldum. Pek büyük insaniyet göstererek :

— Buna lüzum yok, hayatta böyle şeyler olur.

demek suretiyle beni teselli ettiler.

Kendilerine Paşa'nın emirleriyle geldiğimi söyledim.

— Her şey hazırdır, teşriflerini bekliyoruz.

dediler.

Bunun üzerine, karargâha mensup arkadaşların tebessümleri arasında ve fakat çok mahcup vaziyette oradan ayrılıp kşöke giderek Paşa'ya gerekli bilgiyi verdim.

Kendileri de hazırlanmış vaziyette olduklarından hemen hareket edildi.

Büyüklüğü ve olgunluğu hasebiyle müsamaha göreceğime güvenerek başımdan geçeni yolda gelirken Paşa'ya anlattım.

O da, tıpkı merhum Çalışlar gibi gülerek ve fakat alaylı bir tarzda :

— Demek, merasim başlangıcı yapılmış oldu!

buyurdular.

— Paşam, korna sesinin böyle bir hadiseye sebep olabileciğini şoför düşünememiş olduğu gibi esasen kornanın çalmasiyle Kale kapısından iç kısma girmemiz bir oldu.

demek suretiyle kendimi mazur göstermek istememe karşı da, mütebessim bir çehre ile :

— O kadar mühim değil, bu gibi vukuu ender halleri hoş karşılamak lâzım.

buyurmuşlardı.

O gün, karargâh mensupları arasında ben çağda birçok arkadaş

Sırası gelmişken bir iki hatırasına daha kısaca temas edelim:

Mustafa Kemal'in, harp yıllarında geçen dinî bayramlarda, sabahleyin hazırlanıp tebrikleri kabul için karargâha gitmeden önce, o kutsal günlerimizde ana ve babamızı bile aratmayan yüce huzurlarında saygı ile muhterem ellerinden öperek o günü kutlamak şerefinin bizi en büyük bir huzur ve saadete kavuşturduğunu, yine burada tam manasiyle ifade edebilmeme imkân tasavvur edemiyorum.

Diğer bir hatıra:

Her sahada olduğundan başka az çok musikiye de aşina olan Paşa, keyifli bulunduğu ve neşesi yerinde olduğu zamanlarda, bestekâr Asım Bey'in:

Cânâ, rakîbi handan edersin
Ben bînevayı giryan edersin

şarkısını söylemekten büyük zevk duyarlardı.

O'nun, böyle etrafa şenlik saçan neşeli ve çok samimî halleri, görenler için ne büyük mutluluk ve ne hoş manzara teşkil ederdi!...

Bu da, kendi başımdan geçen başka bir hatıra:

Mustafa Kemal'in, 2 nci Ordu kumandanı olarak Diyarbakır'da bulundukları zamana tesadüf eden velâdet[1] veya cülûsu hümayun[2] gibi resmî günlerden biri idi ki, o tarihlerde, Salih Bozok henüz Paşa'ya iltihak etmemişti ve Cevat Abbas da izinli olarak İstanbul'da bulunuyordu.

Paşa, ikametgâhları olan Pamuk Köşkünden merasim için ordu karargâhına gideceklerdi.

Her sabah mutatları olduğu üzere özel berberi tarafından traş edilerek o güne mahsus sair hazırlıkla meşgul iken bir taraftan da karargâhtaki durumu telefonla sormamı emretmişlerdi.

Derhal karargâhı bularak emir subayı merhum Hayati Bey ile görüştüm. Oradaki hazırlığın tamamlandığını ve Paşa'nın gelmesinin beklendiğini öğrenerek neticeyi kendilerine arzettim. Buna karşı aldığım emirde:

— Şükrü, henüz vaktimiz var, otomobile atlayarak karargâha git, vaziyeti bizzat gör, hazırlığın tamamlanmış olduğu haberini getirdikten sonra gideriz.

Buyurdular.

Bu emir gereğince hemen otomobille hareket ettim.

Ordu karargâhı, hükümet dairelerinin bulunduğu kale içindeki binalarda idi. O zaman bu binalar boşaltılarak ordu emrine verilmiş bulunuyordu.

Ön kısmı, geniş kale duvarı ile çevrili ayrı bir bölüm içinde bulu-

1 Padişahın doğumu.
2 Padişahın tahta çıkışı.

b) Toplantı ile ilgili diğer konulardan birinci derecede önemli olanı, Suriye'den yapılacak taarruzun hazırlıklariyle alâkalı kısım idi. Ancak; bu bölgenin hususiyeti ve aynı zamanda çeşitli sebepler dolayısiyle çok kritik durumda bulunması gibi ahval karşısında bu cephe üzerinde de herhangi bir ileri hareketin müspet netice vermeyeceği kanaatine varılarak ona göre karar alınmıştır. Binaenaleyh; birkaç ay gibi kısa bir süre önce Mustafa Kemal'in Hicaz Seferî Kuvvetler Komutanlığı münasebetiyle Şam'a gittikleri sıralarda Suriye'nin genel durumuna dair edinmiş oldukları esaslı bilgiye istinaden toplantı esnasındaki beyanat ve mütalâalarının, bu cephe hakkında ittihaz edilmiş olan kararın, uzun tartışmaya hacet kalmadan alınması hususunda kâfi derecede müessir olduğuna şüphe edilemez.

c) Nihayet ve son olarak Irak cephesi üzerinde yapılan müzakere neticesinde; İngiliz ordusunun işgaline uğramış olan bu bölgenin düşmandan kurtarılması gayesiyle Irak'a karşı askerî harekâta geçilmesi esas itibariyle kabul edilmiş olmakla beraber bu hareketin, mevcut kuvvetlerle başarılabilmesi mümkün olup olmayacağı keyfiyetinin de, başlıca ve dikkatle üzerinde durulması gereken bir konu teşkil ettiği açık olarak mütalâa edilmiştir.

Böylece devam ederek sona eren Halep toplantısını müteakip Enver Paşa İstanbul'a ve diğer kumandanlar ordu merkezlerine avdet ederlerken 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa da, Kafkas Orduları Grubu kumandanı Ahmet İzzet Paşa'yı Gazze, Birüssebi ve Sina cephelerini gezdirmek ve bu suretle askerî durumu yakinen incelemesine fırsat ve imkân vermek üzere karargâhına davet ederek birlikte Şam'a gitmişlerdir.

Enver Paşa'nın Halep'ten İstanbul'a avdetinden sonra ve aradan çok zaman geçmeden yeni bir ordu teşkiline lüzum hasıl olduğu anlaşılmıştı.

Ancak; harbin üçüncü yılında ve memleketin dört köşesini kaplayan geniş hudut ve cepheler üzerinde ve hatta Avrupa kıtasında bile savaşmak mecburiyetinde bulunan Osmanlı orduları arasına, bir yenisinin daha katılabilmesi pek de kolay işlerden değildi.

Bir taraftan bu imkânsızlığı mümkün kılabilecek çareler aranırken, diğer cihetten de müttefikimiz Almanların, bu konu ile ilgili olarak yaptıkları devamlı tesir muvacehesinde nihayet ve doğrudan doğruya Irak cephesine yöneltilmesi düşünülen askerî harekâtı sağlamaya matuf ordunun, fiilen teşkili teşebbüsüne geçilmesi bir emrivaki haline gelmiş bulunuyordu.

Nitekim, bu ordu ihtiyaçları arasında Erkânıharbiyei Umumiyece ilk önce sıhhiye kadrosunun tamamlanması ciheti nazara alınıp, bu gaye ile ve hazırlık mahiyetinde bazı ordulardan ve bu meyanda 2 nci Ordudan da belirli nispette doktor ayrılarak harekete hazır bulundurulması için Başkumandanlık Vekâletinden gerekli tebligat yapılmıştı.

Şunu da ayrıca tebarüz ettirmek isterim ki; bahis konusu olup sonradan kendi emir ve kumandası altına girecek olan bu orduya iltihak

mevcut olduğu için bunlardan halen hayatta olanların, bu açıklamamı görecek olurlarsa hadiseyi kolaylıkla hatırlayacaklarına eminim.

Şimdi, yukarıda bıraktığımız 2 nci Ordu bahsimize devam edelim.

Sene 1333 (1917) Mayıs ayı :

Bu tarih; önemli hadiselerin vukuuna başlangıç teşkil ve bu itibarla kayda değer hususiyeti haiz bulunması bakımından dikkati çekmeğe lüzum hissedilmiştir.

Sözü geçen ay içinde Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Şark ve Suriye cephelerinde icrasını tasarladıkları mühim askerî harekât hakkında ilgili kumandanlarca gerekli müzakerenin yapılarak bir neticeye bağlanmasını sağlamak amaciyle fiilî surette teşebbüse geçtiklerini görürüz.

İlkönce, Kafkas Orduları Grubu Kumandanı Ahmet İzzet ve 4 üncü Ordu Kumandanı Bahriye Nazırı Cemal paşalarla ayrı ayrı ve hazırlık mahiyetinde yaptıkları temaslardan sonra bahis konusu cephelerde bulunan ordu kumandanları ve erkânıharbiyesinin de iştirakiyle durumun toplu bir halde müzakere edilerek ona göre karara varılmasını lüzumlu görmüşlerdir.

Bu maksatla içtimaa davet eylemiş oldukları Ahmet İzzet ve Cemal paşalarla birlikte 2 nci Ordu kumandanı Mustafa Kemal ve Bağdat cephesind bulunan 6 ncı Ordu kumandanı Halil (Enver Paşa'nın amcası) paşalar ve bu orduların bir kısım erkânıharbiyesinin katılmasiyle Halep'te mühim bir toplantı yapılmıştı.

Yukarıda bahsi geçen ve yüksek rütbeli kumandanların iştirakiyle ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın başkanlığında Halep'te yapılmış olan toplantının maksat ve gayesini şöylece özetlemek mümkündür :

Çanakkale zaferinden sonra memleketimizin Kafkas, Irak ve Suriye bölgelerini ihtiva etmek üzere bu cephelerde devam eden savaş durumu ayrı ayrı müzakere ve gerekli kararların alınması hususları, toplantının esasını teşkil ediyordu:

a) Önce Kafkas cephesi müzakere konusu edildi.

Başkumandanlık Vekâleti genelkurmayının istihbaratına nazaran :

Kafkas cephesinde savaştığımız Rus kuvvetlerinden mühim bir kısmı Avrupa cephesine sevkedilmek üzere geriye çekilmiştir. Bu durum karşısında, böyle bir fırsattan azamî istifade sağlanması düşünülebilirse de bu cephede daha önceleri tecrübesi yapılmış olan Sarıkamış taarruz teşebbüsü çok acı şekilde sonuçlanmış olmakla beraber, böyle bir teşebbüsün yeniden tekrarı için her şeyden evvel, Kafkas grubunu teşkil eden 2 nci ve 3 üncü orduların mutlak surette takviyesi lüzumuna ve bunun ise, - hem kuvvet tedariki ve hem de o gün için asla müsait bulunmayan umumî sevkülceyş bakımından - imkânsızlığına binaen sözü geçen cephe durumu sadece müzakere edilmek suretiyle yetinilerek buradaki orduların savunma hallerinin devamı uygun görülmüştür.

— Çok acaip şey!

Diyerek hayretlerini izhar etmekten geri kalmamış ve evvelâ, bulundukları odaya vali beyi davet ve onunla mevzua dair yaptıkları kısa bir görüşmeden sonra tekrar salona avdetle mahiyet ve mündercatını gizlemeye lüzum görmedikleri yeni kumandanlık teklifini söz konusu ederek buna ait kanaatlerini orada hazır bulunanlara da açıklamışlardı [1].

Paşa'nın görüşlerine nazaran:

Bu işte mutlak surette ve maksatlı bir tertip bulunduğuna işaretle bu hususiaki düşüncelerini anlatırlarken, diğer taraftan da ve aradan yani, şifreyi aldıklarından henüz on onbeş dakika bile geçmemişken anî olarak verdikleri kararla ve:

— Böyle teklife, bu yolda cevap yaraşır!

Sözüyle âcizlerine hitabederek:

— Şükrü, yaz!

Emrini vermişlerdi.

Paşa'nın, Başkumandanlık Vekâleti'ne hitaben dikte ettikleri cevap, katî ve tıpkı almış oldukları şifre mahiyetinde çok kısa ve aynen şu mealde idi:

« Teklif olunan Yıldırım Ordusu kumandanlığını bilâkaydüşart kabul ediyorum. »

Bu cevabı, hemen karargâha gidip şifre ederek « zata mahsus » işaretiyle ve « aslına mutabakatı » da usulen ve bu hususiaki yetkimizi kullanarak teyit olunduktan sonra doğruca umumî karargâh merkezine çekilmesini sağlamıştım.

Bu işleri temin ve vali evine dönüşümde, neticeyi Paşa'ya arzettiğim zaman kendilerini, mevzu hakkındaki düşünce ve noktai nazarları üzerinde hâlâ konuşmalarına devamla meselenin analiz ve hararetle münakaşasını yaparken görmüştüm.

Bu gibi toplantılarda ev sahibi kim olursa olsun söz imtiyazı, daima ve münhasıran Paşa'ya ait olurdu.

Herhangi bir topluluk içinde, cevvâl fikirli Mustafa Kemal, o centilmen hal ve tavırlariyle etrafındakileri hayran bırakan sözlerine başlayınca halden ve bilhassa istikbale ait tahminlerinden bahis açarak geçmiş hadiselerin de hikâyelerini anlatırlarken vaktin ve saatlerin nasıl geçtiği anlaşılmazdı.

Bilhassa, siyasî durum ve dünyayı ilgilendiren harp vaziyeti üzerinde ehemmiyetle durarak günün ahval ve şartlarına da temas ile genel durumu tahlil ve tenkitlerde bulunmaktan hiç bir zaman kendilerini alamazlardı.

O büyük adamın, mümtaz şahsiyetlerine mahsus ve Allah vergisi diyebileceğim tatlı şivesi ve bilhassa ifade tarzı, muhataplarının kalplerini istisnasız olarak teshire vesile olurdu.

1 Bu tarihte erkânıharbiye reisi İzzettin Bey izinli bulunuyordu.

etmek üzere gönderilen birliklerin Halep'e nasıl ve ne vaziyette gelmiş oldukları, Mustafa Kemal'in ileride bahsi geçecek olan tarihî raporlarında açıkça belirtilmiş bulunmaktadır.

Binaenaleyh, yeniden teşkil ve « 7 nci Yıldırım » namını alacak olan bu ordu ile Irak cephesindeki Halil Paşa kumandasında bulunan 6 ncı Ordunun birleştirilerek « Yıldırım Orduları Grubu » halinde bir Alman generalinin emir ve kumandasına verilmesi kararlaştırılmış bulunuyordu.

Ancak, o zaman sıhhatine inanılabilir kaynaklardan alınan özel haberlere nazaran, bidayette yalnız grup kumandanının Mareşal Falkenhayn olacağı anlaşılmış ve fakat teşkili mutasavver ordu kumandanlığına kimin tayin edileceği belli olmamıştı.

Hatta, Mustafa Kemal Paşa da, bu ordu kumandanlığının kendi uhdesine verileceğine dair hiç bir malûmata sahip değillerdi.

Bununla beraber, durum böylece müphemiyet içinde devam ederken Paşa, hemen her gün bir hissikablelvuku neticesi olarak bu orduya karşı alâka göstermekten kendilerini alamıyorlardı.

İşte, tam bu tarihlerde bir gece, Diyarbakır valisi Bedri[1] Bey'in evinde Mustafa Kemal şerefine hususî bir ziyafet verilmiş bulunuyordu.

Ordu ve vilâyet erkânından bazılarının da davetli bulundukları bu ziyafetin devamı sırasında, bir ara telgraf müvezziinin geldiği haber verilmişti.

Dışarıya çıkarak müvezziden aldığım ve « Başkumandan Vekili Enver » açık imzasını havi şifreli telin aynı zamanda « zata mahsus » işaretini de taşıması itibariyle ehemmiyeti anlaşılıyordu.

Böyle özel işareti ihtiva eden şifreleri dahi kumandana haber vermeksizin açmak yetkisinde bulunduğumuz için derhal karargâha gidip şifreyi açarak ziyafet yerine döndüğümde Paşa'ya gizlice :

— Başkumandanlık Vekâleti'nden « zata mahsus » şifreli bir tel geldiğini arzetmiş ve gerçek bir ilgi ile :

— Mühim mi?

Buyurmalarına karşı :

— Çok mühim ve hayırlı bir haber var Paşam!

Cevabını vermekliğim üzerine hemen kendilerini takiben ziyafet salonunun iç kısmındaki odaya geçerek takdim ettiğim açılmış tel emri büyük bir ilgiyle okumaya başlamışlardı.

Çok kısa ve fakat mahiyeti bakımından pek önemli olan şifreli tel aynen şu mealde idi :

« Teşkili derdest bulunan 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığını bilâkaydüşart kabul edip etmeyeceğinizin acele iş'arı. »

Paşa, tel emri gözden geçirdikten sonra :

1 Diyarbakır valiliğinde uzun müddet bulunmuş olan bu zat, İstiklâl Mücadelesini takip eden yıllarda ve pek iyi hatırladığıma göre 1926 - 1927 senelerinde İzmir'de Halimağa çarşısında ve şimdiki 854 sayılı sokakta «İnkişaf Şirketi» namına bir firmanın sahibi olarak bulunmuş ve kendilerini o tarihlerde bu müessesede ziyaret etmek fırsatını bulmuştum.

sına çıkmasına engel olacak tertiplere başvurulup bililtizam geri bırakılmak gayesiyle gayret sarfolunması endişesinden ileri geliyordu..

Nitekim, ileride ve Yıldırım Ordusu kumandanlığı (VII. bölüm) bahsinde etraflıca anlatacağımız gibi, Paşa'nın bu noktada gösterdikleri endişede pek haklı olduğu anlaşılacaktır.

Binaenaleyh, bahis mevzuu emri beklerken üzüntü ile geçirdikleri her gün adeta, bu hususiaki ümitlerinin sarsılmasına sebep olmaktan geri kalmamış ve bu konuda zihnini yoran düşüncelerinin tesiriyle - tabir caiz ise - kabına sığamaz hale gelmişlerdi.

Bu itibarla, Yıldırım Ordusu kumandanlığı mevzubahis olduğu günlerde, ben her sabah erkence köşkten şehir içindeki karargâha inerek gece gelmiş olan şifreli telleri gözden geçirir ve Başkumandanlık Vekâleti'nden gelmesi beklenen emri takiple görevli bulunurdum.

Nihayet, beşinci günü sabahleyin karargâha gidişimde, tetkik ettiğim evrak arasında gözüme ilişen bir telin, beklenen cevap olduğunu anlamıştım.

Yalnız, münderecatının ne mahiyette bulunduğu bir anda kestirilemeyen şifreyi merak ve heyecanla açmaya başlayarak ilk cümlenin ifade ettiği manadan emrin, herhalde müspet bir sonuca bağlı olduğu hususunda tereddüdüm kalmamış ve bu durumda şifrenin açılmasına devam ettikçe heyecanım sevinçle karışık bir hal almıştı.

Takdir buyurulur ki bu sevincim, günlerden beri üzüntü içinde bulunan kumandanımıza, beklediği haberin ferahlatıcı netice ve müjdesini verebilmek bahtiyarlığına mazhar olacağımdan ileri geliyordu.

Şifreyi tamamen açtıktan sonra derhal telefonla kumandana malûmat vererek intizar buyurdukları tayin emrinin gelmiş olduğunu ve mealini aynen arzetmekliğim üzerine :

— Hemen bana getir!

Emrini telâkki etmiş ve derhal köşke giderek kendilerine takdim eylemiştim.

Çözülü şifreyi, daha eline alır almaz büyük bir alâka ile okumağa başlayan Paşa'da bariz ferahlık görüldüğü gibi, bu halin neticesi olarak, zaten mevcut olan parlaklığı bir kat daha artan o mavi gözlerinin içi bile güldüğü müşahede ediliyordu.

« Başkumandan Vekili Enver » imzasını taşıyan ve hemen hemen şu mealde bulunan şifreli telde :

Paşa'nın, 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayini icra kılındığından bahisle ordu karargâhını teşkil etmek üzere ve maiyetinde yalnız yaverleri olduğu halde İstanbul'a hareketi bildiriliyordu.

Paşa, gözden geçirdiği bu tayin emrinde maksatlı olarak kullanılan şart kaydının ifade ettiği özel manayı da dikkat nazarlarından kaçırmamışlardı.

Bunun mahiyetinin anlaşılabilmesi için geçmiş bir hadiseden burada bir nebze bahsetmeyi faydalı görürüm :

Eserin, « Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı » kısmında (VI.

Mustafa Kemal'in bu fevkalâdelikleri karşısında herkes, kendisinde söze karışmak veya herhangi bir bahse temasla cesaretini bulmaktan ziyade yalnız O'nun söylemesini ve kendilerinin dinlemesini arzular ve bundan duydukları sonsuz zevki, içten gelen sevinçle izhar ederlerdi.

Paşa'nın, tam ve aynı zamanda olgun gençliğine ve bütün manası ile ateşîn zamanlarına rastlayan o tarihlerdeki buna mümasil toplantılarda, daima sarfettikleri bir sözü vardı ki bunu o gecenin heyecanı içinde de defalarca tekrarlamışlardı.

Buna şahit olup da henüz sağ kalanların hatıralarında, ehemmiyetli yer işgal ettiğine şüphem olmayan ve âcizlerince ancak « tarihî » kelimesiyle ifade ve tavsif edebileceğim o, bilenlerce meşhur olan sözleri, aynen şu cümleyi ihtiva eder :

— Efendiler, göreceksiniz, hadisat neler gösterecektir.

Bu, o büyük insanın, her vesile düştükçe söyledikleri ve aynı zamanda kuvvetle bağlı bulundukları biricik ve esaslı parolası idi.

Nitekim, o tarihten yıllarca sonra vaki ve hem de, vatanın parçalanarak millet ve memleketin hayat ve mukadderatı bahis konusu olmak gibi pek büyük tehlikeler arzederek zuhur eden binbir hadisat karşısında, o müstesna ve ileri görüşlü Mustafa Kemal'in bu şaşmaz parolasının nasıl tahakkuk ettiği ve binnetice nasıl ve ne büyük bir başarı ile sonuçlandığı hususuna yalnız biz değil, bütün cihan şahit olmuştur.

Paşa, yukarılarda da işaret ettiğim gibi Yıldırım Ordusu kumandanlığının kendisine teklif edilmiş olmasından sonra bu mesele üzerinde önemle durarak pek büyük alâka ve hassasiyet göstermişlerdi.

Kendileri, bu kumandanlığın, esasen şan ve şerefle dolu askerî hayatının, daha çok mühim bir safha ve temadisini teşkil edeceğine kuvvetle inanıyordu.

Aynı zamanda, bu ordunun emir ve kumandasını ele aldıkları takdirde vatan ve milletine daha büyük ve faydalı hizmetlerde bulunabileceğine ve bunda da behemahal muvaffak olacağına, katî ve sarsılmaz bir imanla kani bulunuyorlardı.

İşte, bu kanaatledir ki, Paşa, muvafakat cevabını verdikleri gecenin ertesi gününden itibaren yolculuk hazırlığına başlamışlardı.

Fakat, muvafakatlerini bildirdikleri o geceyi takiben ne birinci, ne ikinci ve ne de üçüncü, hatta dördüncü günlerinde bile intizar olunan tayin emri bir türlü gelmiyor ve bu gecikmeye de hiç bir mana veremiyorlardı.

Çünkü, bahis konusu kumandanlık işi hakkında kayıt ve şarta bağlı olarak kendilerine yapılan teklif kabul edilmiş olduğuna göre artık meselenin, tatbikten başka incelenecek bir tarafı kalmamış olduğunu kabul etmek lüzumu aşikârdı.

Buna rağmen emrin gecikmesi, Paşa'yı çok üzerek asabını bir hayli bozmuştu.

Bu üzüntünün sebep ve saiki de, münhasıran bu işin fiiliyat saha-

VIII

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN YEDİNCİ YILDIRIM ORDUSU KUMANDANLIĞI

Yıldırım Ordusu bahsine başlamadan önce bir noktanın zihinlerde husule getireceği tereddüt ve şüpheleri gidermek lüzumuna kani olarak meseleyi izah etmek isterim.

Üzerinde duracağım nokta, Paşa'nın, bu seyahat için Diyarbakır'dan İstanbul'a hareketleri sırasında yalnız Salih'le benden bahsederek Yaver Cevat'a temas etmemiş olmaları keyfiyetidir ki bu husus, elbette aziz okuyucularımın dikkat nazarından kaçmamış olsa gerektir.

Evvelâ şu ciheti bilhassa açıklamaya lüzum görürüm:

Merhum Cevat Abbas'la beraber bulunduğumuz ve geceli gündüzlü devam eden uzun vazife arkadaşlığı, çok samimî ve adeta kardeş muhabbeti ile geçmiş olup bu müddet zarfında aramızda en ufak kırgınlığa sebebiyet verecek herhangi bir hal ve hiç bir geçimsizlik vaki olmamıştır.

Ancak, hadiseleri hakikî cephesiyle izah etmek mecburiyetine ve bu olayın da bilmünasebe mevzuumuza karışmış bulunmasına binaen durumu, - herhangi bir kasıtla ilgisi olmaksızın - özür dileyerek cereyan tarzına göre aynen nakletmek lüzum ve zaruretinde kalınmıştır:

Yukarıda belirttiğim Diyarbakır'dan ayrılış tarihinden bir müddet önce merhum Cevat Abbas izinli olarak İstanbul'a gitmişti. Fakat; mezuniyeti sona erdiği halde vazifesi başına dönmediği gibi, kendisine yapılan müteaddit tebligata rağmen de bazı bahaneler ileri sürerek İstanbul'daki ikametini uzatmakta devam eylemişti.

Hatırımda kaldığına göre Cevat Bey'in mazereti, eşinin doğum yapmak üzere olmasından ileri geliyordu.

Nitekim, o tarihleri takibeden günlerde ve İstanbul'da bulunduğumuz sıra bir erkek çocuğu dünyaya gelmiş ve ona, pek sevdiği ve çok hürmet ettiği kumandanının adını koymuştu.

Hatta, bir gün beni beraberine alıp Çemberlitaş karşısındaki sokak içinde oturduğu evine götürmüş ve doğum münasebetiyle ailece kendilerini iyi temennilerimle birlikte tebrik ederek öğle yemeğini de birlikte yemiştik.

Bu ziyaretimde, beş on günlük bir bebek iken ilk defa görmüş olduğum bu çocuk, aradan uzun yıllar geçtikten ve zannedersem Cevat Ab-

Bölüm) işaret etmiş olduğum veçhile Paşa'nın, bu kumandanlığa tayini üzerine Şam'a giderlerken 16 ncı Kolordu karargâhının mensuplarından isimlerini zikrettiğim bazı zevatı da refakatlerinde götürmüş olmasının, Şam'da Enver Paşa'nın dikkatini çektiği bilvesile anlaşılmıştı.

İşte, gûya aynı halin vukuunu önlemek gayesiyle Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayin emrinde, refakatine yalnız yaverlerini alması şartı konulmuş ve durumun böylece kayıt altına alınmış olmasını Mustafa Kemal, iltifata şayan bulmamakla birlikte emre göre hareketi tercih etmişlerdi.

Bahsettiğim şifreli emir üzerine Paşa'dan aldığım talimat aynen şöyle idi :

— Şükrü, esasen hazır ve hemen yola çıkabilecek vaziyetteyiz. Onun için yarın, beraberimde Salih ve sen olmak üzere hareket edeceğiz. Ona göre bugün karargâhtaki işleri tamamlayalım.

Buyurmuşlardı.

Filhakika, o gün işler tamamen ikmal edilmiş ve Kurmay Başkanı merhum İzzettin Bey'in izinli bulunması, ordu kumandanlığına vekâlet edecek olan Ali Rıza Paşa'nın da henüz gelmemiş olması sebebiyle Ordu Harekât Şubesi Müdürü Kurmay Binbaşı Şemsettin (Şener) Bey'e Paşa tarafından gerekli talimat verilerek ertesi günü Diyarbakır'dan Mardin - Halep yoluyla İstanbul'a hareket olunmuştu.

işaret etmiş olduğum Mustafa Kemal'in Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'na ait tayin meselesindeki garabete temas ederek bunun sebeplerini de açıklamak isterim :

İstanbul'a vardıktan sonra Paşa'nın, mahiyetini anlayarak biz yaverlerine anlattıklarına göre, bahsi geçen kumandanlık meselesi çok enteresan bir safha geçirmiştir, şöyle ki :

Bu ordunun henüz teşkili mevzubahis olduğu sıralarda, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na Mareşal von Falkenhayn'in tayini kararlaştırılmış bulunuyordu.

Mareşal, o günlerde yapacağı Almanya seyahatine çıkarken Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya, İstanbul'a avdetine değin 7 nci Ordu kumandanlığı'na kimsenin tayini cihetine gidilmemesini bildirmişlerdi.

Bu noktaya bilhassa dikkati çekilmiş olmasına rağmen, Falkenhayn'in bu hususiaki düşüncesini anlamış olmak veyahut kendi noktai nazarını tatbik ve bu suretle de Falkenhayn'i bir emrivaki karşısında bırakmak gayesini takip eden Enver Paşa, mezkûr kumandanlığa Kafkas cephesinde bulunan 3 üncü Ordu kumandanı Vehip Paşa'yı getirmek istemişlerdi.

Ancak, bu hususta vermiş olduğu karara müteallik muameleyi - her ihtimale karşı - tamamlayarak elde tutmuş ve Falkenhayn İstanbul'a avdetinde, ordu kumandanlığına Vehip Paşa'nın getirileceği keyfiyetinden haberdar edilmişti.

Mareşal ise, seyahate çıkarken, bu kumandanlık işi için yaptığı teklifi Enver Paşa'ya hatırlatmakla beraber, bir taraftan da sözü geçen kumandanlığa, Çanakkale'deki zafer ve silsile halinde bulunan başarıları dolayısiyle gıyaben tanıdığı Mustafa Kemal Paşa'nın tayini hususundaki arzusunu izhar eylemişti.

Bu vaziyet karşısında, yeniden teşkil edilecek olan ve bilhassa «Yıldırım» adını taşıması itibariyle manevi tesir bakımından olduğu kadar bazı cihetlerden de cazip ve ayrı hususiyeti haiz olacak bu ordu kumandanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın getirilmesi, pek de arzu ve muvafakat edilecek bir keyfiyet olamazdı Çünkü; Mustafa Kemal'in, kumandasını ele alacağı bu ordu başından göstereceği liyakat ve kudretiyle başarı sahasında bir kat daha yükselerek kendisini daha geniş nispette tanıyacağına asla şüphe edilemezdi.

Bu bakımdan sağlayacağı şöhretin, rakip şahıslar üzerinde yaratacağı endişe pek büyük olacağından bu cihetı göz önünde bulundurmak suretiyle ve bazı menfi tesirlerle Falkenhayn'i bu hususiaki kararından vaz geçirmek için gayret sarfından da geri kalınmamıştı.

Hatta bu meyanda, Mustafa Kemal Paşa, bahsi geçen ordu kumandanlığına tayin olunsa bile bu vazifeyi ancak, bazı kayıt ve şartlar karşılığında kabul edebileceğine dair mütalâa yürütülmüş ve fakat noktai nazarında ısrar eden Mareşal Falkenhayn, tayin hususunda bir kere Paşa'ya teklifte bulunarak alınacak cevabın kendisine bildirilmesini istemiştir.

bas'ın vefatından sonra ve arkadaşlığımızı herhalde babasından işitmiş olacak ki, 1943 senesinde Diyarbakır Tekel Başmüdürü bulunduğumu öğrenerek gelip beni ziyaret etmişti.

Bu ziyaretinden çok mütehassis olduğum ve o zaman subay kıyafeti ile görmüş olduğum küçük Mustafa Kemal'i o tarihten sonra ve her zaman hatırlamakta olmama rağmen kendisinden hiç bir haber alamadığım gibi, maalesef bir daha görmek de nasip olmamıştır.

Antrparantez arzettiğim bu hususdan sonra esas bahsimize devam edelim :

Önce şu noktayı belirtmek yerinde olur ki, vazifesinden izinli olarak ve normal durum içinde ayrılmış olan Cevat Bey, kumandanına çok bağlı ve aynı zamanda Mustafa Kemal uğruna canını bile esirgemeyecek kadar fedakâr ve vefalı bir arkadaştı.

Paşa'nın da, ona karşı sevgi ve itimadı, şüphe edilmeyecek derecede fazla idi.

Ancak, buna rağmen ve ortada başkaca hiç bir sebep mevcut olmadığı halde merhum, İstanbul'dan ayrılmamak hususunda adeta ısrar etmişti.

Paşa'yı pek fazla üzmüş olan bu vaziyet üzerine verilen son emre karşı da kazaen elinden yaralandığını bildirerek gösterdiği mazeret, Kumandanı, pek haklı olarak arzu etmediği muameleyi tatbik mecburiyetinde bırakmıştı.

Bu durum neticesi, merhumun karargâhla ilişiği kesilerek bir kıtaya verilmesi ve keyfiyetin kendisine tebliğ edilmek üzere İstanbul Merkez Kumandanlığı'na bildirilmesi için, Diyarbakır'dan ayrılırlarken Ordu Harekât Şubesi Müdürü Şemsettin (Şener) Bey'e emir vermişlerdi.

Paşa'nın 2 nci Ordu'dan alâkasını keserek Yıldırım Ordusu karargâhını teşkil için İstanbul'a muvasalatlarında, kumandanı karşılayanlar arasında Cevat Bey de bulunuyordu.

Haydarpaşa garında Paşa'nın elini öpen merhum, fazla iltifat görememesinden müteessiren oradan ayrılarak doğruca evine gitmeye mecbur kalmıştı.

Ertesi günü, Paşa'nın Beşiktaş Akaretler'deki 76 numaralı evine gelip tekrar ellerini öperek kusurunu itiraf ile vaki rica ve istirhamı üzerine ve ayrıca, rahmetli valideleri Zübeyde Hanım'ın da katılan yardımiyle büyüklük gösteren Paşa, kendisini affetmiş ve Merkez Kumandanlığı'na yeniden yazılı iş'arda bulunmak suretiyle vazifesinde bırakılmasına muvafakat buyurmuşlardı.

Yine aynı tarihte Paşa'nın, Harbiye Nezareti'ne benim için yapmış oldukları teklifte de, 2 nci Ordu emir zabiti olarak bulunduğum vazifeden 7 nci Yıldırım Ordusu Yaverliği'ne naklen tayinim tensip edildiğinden bahisle kaydımın ona göre icrası ricasında bulunması üzerine Nezaretçe gerekli muamele yapılmış ve ertesi günden itibaren yeni vazifemde işe başlamıştım.

Şimdi, yukarıda ve bundan evvelki bahsimizin son kısımlarında

vizitini kenarından kırmışlardı ki bunun, özel manasını izaha bilmem hacet var mıdır?

Sayın Rüştü Aras'ın o tarihlerde, Harbiye Şişli caddesi üzerindeki sağ taraf binalardan birinde oturduklarını bugünkü gibi hatırlarım.

İşlerinin müsait bulunduğu zamanlarda bazı geceler, eski Harbiye Mektebi karşısındaki sıra binalardan birine de ara sıra uğrarlardı. Bu binada, Paşa'nın hatırasında adı geçen ve tarafımdan izahı yapılmış olan Madam Korin namında bir bayan otururdu.

Paşa, buraya giderlerken biz yaverlerini de beraberinde götürür ve hususî olarak hazırlanan ve tam manada nezih kelimesiyle ifade ve tavsif edebileceğim toplantıda bulunarak biraz hoşça vakit geçirip yorgunluklarını giderirlerdi.

İşte Mustafa Kemal'in, İstanbul'da bulundukları müddetçe ve tam bir sadelik içinde geçen hayatının umumî çerçevesi bundan ibarettir.

Şimdi, İstanbul'daki ikamet günleri esnasında vukubulan ve çok önemli olduğu nispette enteresan bir hadiseye temas ederek açıklamayı başlıca vazife sayarım.

Bunun şahidi, yalnız rahmete kavuşan Salih Bozok ile Cevat Abbas Gürer ve bir de âcizleridir.

Paşa'nın, bu meseleyi sonradan, başkaca tanıdığı zevat veya yakınlarından birine anlatmış olup olmadığını bilmediğim gibi, herhangi bir vesile ile yazılı şekline de tesadüf etmiş değilim.

Ancak, bu hadiseyi, eserin baş taraflarında da peşinen işaret etmiş olduğum veçhile O'nun aziz ruhunu tazip etmemek düşünce ve prensibine sadık kalarak hakikatte olduğu gibi izah etmeyi vicdanî bir vazife telâkki ederim.

Resmî günlerden biri idi. Merasime iştirak edecek olan Paşa ile birlikte biz yaverler de gitmiştik.

Başkumandan vekili Enver Paşa'dan başka daha bazı paşalar ve erkânın katılmış olduğu bu merasimde, Harbiye Nezareti Levazımatı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa da (aksak) bulunuyordu.

Merasim sırasında İsmail Hakkı Paşa, bir fırsatını bulup Mustafa Kemal Paşa'ya, yaverler hariç olmak üzere yalnız ikisi arasında bir gezinti yapmaları teklifinde bulunmuştu.

Buna muvafakat cevabı veren Paşa, törenin sonunda bize hitaben :

— Çocuklar, siz otomobili alarak karargâha gidin. Ben, İsmail Hakkı Paşa ile biraz dolaşacağım.

Buyurmuşlardı.

Aradan iki saat kadar bir zaman geçtikten sonra karargâha avdet eden Paşa, her zamanki âdetleri veçhile :

— Çocuklar, gelin bakalım!

Diyerek bizi odalarına çağırıp İsmail Hakkı Paşa ile aralarında geçen meselenin mahiyetini anlatmışlardı ki şimdi bunu, Mustafa Kemal'den dinlediğim şekilde aynen naklediyorum :

Merasim yerinden İsmail Hakkı Paşa ile birlikte ayrıldıktan sonra

İşte, Enver Paşa ile Falkenhayn arasında cereyan eden bu münakaşalı görüşmelerden sonradır ki Başkumandanlık Vekâleti'nden Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen şifreli telde, biraz önce bahsettiğim şekilde « yani, söz konusu ordu kumandanlığını bilâkaydüşart kabul edip etmeyeceği » yolunda acaip mealde teklif yapılmıştır.

Mustafa Kemal'in yukarıda arzettiğim kanaatlerine göre, güya bu tarz ve mealde teklifte bulunulmakla kendisini, mezkûr kumandanlık bahsinde bir takım kayıt ve şartlar ileri sürmeye icbar etmek istemişler ve böylece ondan istenildiği şekilde cevap alınacağı ümidi beslenerek bu hususta boş yere, bir sonuç elde edilebileceğine inanmışlardı.

Binaenaleyh, bu merkezdeki düşünce ve hareketler neticesi olarak Paşa, bu işte gizli ve sinsi bir maksat takip edildiğini anlamış ve mesele hakkında zerrece tereddüde lüzum görmeksizin teklif olunan kumandanlığı kayıtsız ve şartsız kabule hazır olduğunu - hem de dakikasında - bildirmişlerdi.

Bu kesin cevap karşısında hayal sukûtuna uğramamak mümkün olamayacağı gibi, tayin emrinin ancak dört gün sonra verilmiş olması da, bu mesele üzerinde yeniden durularak ilgililer arasında neticesiz münakaşa konusu yapıldığı görülmektedir.

Şimdi, bu bahsi burada bırakarak esasa gelelim :

İstanbul'da kalınılacağı müddetçe Yıldırım Ordusu karargâhını teşkil ve orduya ait işlerin sürat ve kolaylıkla temin olunabilmesi için, Mehmet Ali Paşa kumandasında bulunan 1 inci Kolordu karargâhı, bütün ve her türlü mefruşatiyle birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın emirlerine tahsis olunmuştu.

Bu karargâhın bulunduğu mahal, Cağaloğlunda ve eski İran Sefarethanesinin cephesine karşı olan köşedeki binadır.

Paşa'nın özel ikamet yeri de, Şişli Osmanbey'de ve halen müze olan bina idi.

Merhum Salih ve Cevat beyler, evli ve aileleri de İstanbul'da olduğu için bu arkadaşlar, evlerinde kalarak sabahları mesai saatinde doğruca karargâha gelirlerdi.

Ben ise, o zaman henüz bekâr olduğum için geceleri karargâhın bir odasında kalır ve her sabah erkenden otomobille Paşa'nın ikametgâhına giderek kahvaltılarını müteakip birlikte karargâha gelirdik.

Bu arada, bazı nezaretler ve İstanbul'da bulunan ordu ve kolordu kumandanlariyle de karşılıklı teması daima muhafaza ederlerdi.

Bundan başka, bütün inceliklerine vâkıf bulunduğu muaşeret kaidelerine uygun ziyaretlerde bulunmak hususuna büyük önem verirlerdi.

Bu meyanda, samimî ve şahsen hususiyetleri mevcut ve kendilerinden pek fazla hoşlandıkları zevatı da sık sık ziyaret fırsatını kaçırmazlardı.

Bunlar arasında, eski hariciye vekillerinden Doktor Tevfik Rüştü (sayın Aras) Bey'i birkaç defa ziyaret ettiklerini bilirim. Hatta bir gün akşam üzeri ziyaret maksadiyle evine gittikleri zaman doktoru bulamadıkları için otomobilde, evine bırakılmak üzere bana verdikleri kart-

aradan henüz üç yıl gibi çok kısa bir müddet geçtikten sonra da memlekette Cumhuriyet idaresi meydana getirerek başkan olmak emelinde bulunduğu anlaşılıyordu.

Yukarıda izah ettiğim bu meseleye ait teklif karşısında kalan Mustafa Kemal; altı yüz yıldan fazla tarihe sahip koskoca Osmanlı Devletini ortadan kaldırıp saltanatı ilga ve bunun yerine, her yönden hazırlıksız olmaktan başka içinde bulunulan ve uzun yıllar devam eden harp sıkıntılarının memlekette yarattığı büyük buhran neticesi ıstıraplı hal alan, tahammülü güç hayat muvacehesinde, yepyeni bir sistem vücuda getirmenin pek de akıl kârı ve zannedildiği kadar kolay bir şey olmadığını ve böyle boş işlerle uğraşmanın beyhude olduğu nispette manasızlığını da kafalarına koymaları gerektiğini nazara alarak İsmail Hakkı Paşa'nın, konu hakkındaki bütün mütalâa ve sözlerine kesin bir lisanla bir kalemde ve toptan şu:

— Paşam, görüşünüzü izah ve gerekli mütalâada bulunmak suretiyle üzerinde durarak sonunu açıkladığınız durum, esas itibariyle çok önemli bir memleket meselesi olmakla beraber bunun, kanaatimce günün birinde mutlaka tahakkuk edeceğine hiç şüpheniz olmamak lâzımdır. Ancak, bugünkü ahval ve ağır şartlar, buna asla elverişli bulunmadığı cihetle bu işin, bugün için henüz sırası gelmiş değildir ve genel duruma göre düşüncelerinizin yine bugün için tatbik kabiliyeti de yoktur.

Cevabını vererek bu hususa ait sarsılma kabul etmez kanaatlerini kestirip atmış ve yıllar sonrası vukubulan hadisat, yalnız bizce değil, bütün cihanın malûmu olduğu üzere, bu işte hangi tarafın görüşünde tam isabet mevcut olduğunu ve pek büyük önem taşıyan bu işi de ancak ve tam zamanında, kimin başarabilmek kudretinde bulunduğunu göstermiştir.

Şimdi, Mustafa Kemal ile Enver Paşa arasındaki temasların zahirî cephesine ait bir hatırayı da burada kaydetmek isterim:

Mustafa Kemal'in İstanbul'da bulunduğu o sıralarda Diyarbakır'dan beraberinde getirmiş oldukları birkaç cins at ve kısrağı eski Harbiye Mektebi yanındaki Sipahi Ocağında bulunuyordu.

Bununla birlikte daha başka bazı cins atlar, bir gün öğleden sonra hazırlattırılarak Hürriyeti Ebediye mevkiine getirilmiş ve daha önceden kararlaştırıldığı üzere belirli saatte Mustafa Kemal Paşa ile refakatinde bazı kumandanlar ve maiyeti erkânı olduğu halde Enver Paşa da sözü geçen yere gelmişlerdi.

Burada otomobillerden inilerek atlara binilmiş ve Kâğıthaneye doğru yapılan gezi esnasında Paşa, merhum Cevat'la ikimizin bindiği kendi atlarına, Enver Paşa'nın önünde süratli ve dört nal olmak üzere bir gösteri koşusu yaptırmıştı.

Atlı kafilece bu suretle Kâğıthane kasrına gidilerek bahçe kısmında Enver Paşa tarafından tertip ettirilmiş olan ve biri kumandanlara, diğeri de biraz aralıklı olmak üzere yaverler için hazırlanan masalarda, bir taraftan ayaküstü - hatırımda kaldığına göre - şampanyadan ibaret

Boğaziçine doğru yaptıkları gezinti sırasında şundan bundan bahsedilirken sözü günün hadiselerine intikal ettiren İsmail Hakkı Paşa; vaziyet hakkında umumî bakımdan mütalâa yürütürken nihayet bir münasebetini getirip Saltanatın ilgası keyfiyetini ele almış!

Zaten, bu gezintinin tertip edilmesindeki hikmeti ve İsmail Hakkı Paşa tarafından temas olunan hususların, herhalde olağanüstü bir sonuca varacağını takdir etmekte gecikmeyen Mustafa Kemal'in, sükûnetle dinlediği İsmail Hakkı Paşa'nın sözlerine karşı ve - âmiyane tabiriyle - baklayı ağzından çıkartmak maksadiyle :

— Peki Paşam, işin sonu ve idare şekli ne olacak?..

Demesi ve Hakkı Paşa'nın, tekrar bazı mütalâalarda bulunduktan sonra; « Cumhuriyet » mevzuuna temas eylemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın :

— Peki ama, bu takdirde başa kim geçecek?

Tarzındaki sualine karşı da, İsmail Hakkı Paşa aynen şöyle :

— Sen, ben ve meselâ Enver!

Diye cevap vermiş. Bu suretle, Mustafa Kemal Paşa'nın anlamak istedikleri asıl gaye ve maksat da böylece ortaya atılarak açıklanmış oluyordu.

Bu olayın, bizzat Enver Paşa tarafından hazırlanarak onun sağ kolu mesabesinde bulunan İsmail Hakkı Paşa'nın tavassutu ile kendisine taraftar temin edebilmek için tertiplenmiş olduğu muhakkaktı.

Bu temastan anlaşıldığına göre; bahis mevzuu durum hakkında verilecek bir kararın tatbikine geçilmeden önce, öteden beri şahsiyetine önem verdikleri ve aynı zamanda, devlet idaresinde yapılacak çok mühim ve memleketi kökünden sarsmaya müsait böyle bir değişme halinde husule gelecek tepkiye, bilhassa hadiseye karşı ilgisiz kalacağına asla ihtimal vermedikleri Mustafa Kemal Paşa'nın, bu konudaki düşüncelerinin ne olabileceğini, bu şekildeki teşebbüsü, nasıl karşılayıp ne dereceye kadar uygun bulacağını peşinen öğrenmek gayesi takip olunduğu gün gibi aşikârdı.

Güvenilir kaynaktan edindiğim malûmata nazaran; Enver Paşa, erkânıharp kaymakamı (kurmay yarbay) iken henüz otuz beş yaşlarında bulunuyordu.

Balkan Harbinin acı mağlûbiyetinden sonra orduda önemli tensikat yapılması düşünüldüğünden bu maksatla ve zamanın iktidar partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından istifaya mecbur edilen Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın yerine cemiyet mensuplarından Enver Bey'in getirilmesi arzu ediliyordu.

Bunu temin için, gerek İtalyanlarla yapılan Bingazi, gerekse sonradan Balkan muharebelerinde geçen hizmetlerinin mükâfatı olarak ayrı ayrı iki üst dereceye ait kıdem zammı verilmek suretiyle 1914 yılı Ocak ayında mirliva (tuğgeneral) rütbesine terfi ettirilerek Harbiye Nazırlığına tayini icra kılınmıştı.

İşte, böylece pek genç yaşta harbiye nazırı olan Enver Paşa'nın,

etmekten çekinmedikleri nankörce hareketlerini, bilmem burada daha fazla açıklamaya hacet var mıdır?

Halep'e Varış:

İstanbul'dan hareketimizin üçüncü günü Halep'e muvasalat olunmuştu.

Mustafa Kemal Paşa'nın ordu karargâhı Halep'in Aziziye mevkiinde idi.

Kendileri de yine aynı mahalde ve Halep'in en tanınmış belli başlı ailelerinden banker Jozef Esved (Humsi ailesi) in evinde şahıslarına tahsis olunan dairede ikamet buyururlardı.

Paşa'nın ordu merkezine muvasalatından bir müddet sonra Yıldırım Orduları Grubu karargâhı da Mareşal von Falkenhayn'in kumandasında İstanbul'dan Halep'e gelerek aynı yerde ve ordu merkezine yakın bir binaya yerleşmiş bulunuyordu.

İlk zamanlar ordu ile grup arasında cereyan eden muamele ve her iki kumandan arasındaki temaslar pek iyi ve normal seyrini takip ederken bu hal, bir iki ay gibi çok kısa bir müddet sonra, grup kumandanının giriştiği bazı nahoş hareket ve icraat karşısında bozulmaya yüz tutmuştu.

Mareşal von Falkenhayn, her şeyden önce ve her şeye tercihan Alman siyaset ve menfaatlerini gözönünde bulundurarak ona göre bir hareket hattı takip etmeye başlamıştı. Bu maksadın husulü için de, grup karargâhı teşkilâtında mevcut bazı Alman subaylarını, ordu emrinde bulunan aşiret reislerine göndermek suretiyle görevlendirerek doğrudan doğruya onlarla teması sağlamaya çalışmıştı.

Bu biçim hareketlerinin en mühim ve başta gelen gayesi de, katlanacakları maddî fedakârlıklar mukabilinde, aşiret reislerini, kendi arzu ve emellerine hizmet için elde etmeyi teminden ibaret bulunuyordu.

Mareşal'in, bu uğurda sarfettikleri gayretin gayesi ne olacağını ve bu işteki açık maksadını anlamakta asla gecikmeyen Mustafa Kemal, bu çok önemli ve o nispette nazik nokta üzerinde gösterdikleri alâka ve hassasiyeti biran bile ihmal etmemişlerdi.

Bundan başka Falkenhayn, memlekete yerleşmek için evvelâ Irak hareketini vesile sayarak Yıldırım Ordusu'nu bu maksatla kullanmayı düşünmüş ve fakat sonradan bu işin çıkar yol olmadığını anlayınca bu defa da aynı ordu ile Sina cephesinde taarruza geçmeyi ele almak istemişti.

Ancak, daima uyanık ve daima hassas olan Mustafa Kemal, bütün bu teşebbüslerin, çok yanlış ve tam manasiyle isabetsiz bir kanaat neticesi olarak behemahal kazanacaklarına inandıkları Birinci Cihan Harbi sonunda, memleketimizi bir Alman müstemlekesi haline koymak gayesiyle yapılmakta oolduğu hususunu da, pek kolaylıkla takdir eylemiş bulunuyorlardı.

ve çerezi bol hafif tertip bir kokteyl devam ederken, diğer cihetten de kumandanların ve hepsinden daha çok hevesli olarak bilhassa Enver Paşa'nın, bir ağaca iliştirilen sigara paketine tabancalariyle sekiz on adım mesafeden ateş ettiklerini pek iyi hatırlamakla beraber, aradan çok zaman geçmiş olduğu için nişancılıkları derecesi ve kimin hedefe isabetli atış yapmış olduğu hakkında kesin bir şey söylemeye imkân göremiyorum.

Böylece bir iki saat devam eden eğlenceli akşamüstü pikniğinden sonra birbirleriyle veda eden kumandanlar otomobilleriyle oradan ayrılarak yerlerine dönmüşlerdi.

Yeni Ordu Merkezine Hareket:

Mustafa Kemal'in, İstanbul'da karargâhını teşkil konusundaki işleri tamamen sona erdiği için ordu merkezi olarak kararlaştırılmış olan Halep'e hareket zamanı gelmiş bulunuyordu.

Lüzumlu hazırlıkların ikmalini müteakip sıra, ordu emrinde bulundurulacak yerli Arap topluluğunu teşkil eden aşiretler ile reislerinin aylıklarına karşılık Harbiye Nezaretince tahsis olunan madenî paraların teslim alınmasına gelmişti.

Paşa'nın emirleri gereğince, arkadaşım merhum Cevat Abbas'la birlikte Harbiye Nezareti Levazımatı Umumiye Dairesi'ne müracaatla ordu levazım reisliği namına kapalı ve mühürlü ufak sandıklar içinde teslim almış olduğumuz altın ve gümüş paraları - o zamanın vesaitine göre - iki manda arabasına yükleterek muhafaza ve nezaretimiz altında araba vapuru ile Üsküdar'a ve oradan da Haydarpaşa'ya nakledip aynı gün Halep'e hareket için hazıralnmış olan özel trene yerleştirmiştik.

Aziz okuyucularım;

Burada sırası gelmişken çok acı bir hakikatten bahsetmeyi vicdanî bir borç sayarım:

Tarih boyunca fedakârlık ve kahramanlıklariyle şöhretini cihana tanıtmış olan Türk askeri, kendi köy ve kasabasını ve her şeyinden aziz çoluk çocuğunu Allah'ına emanet edip hudut boylarında ve hatta ecnebi ülkelerde bile boğazı tokluğuna namus ve şerefiyle dövüşerek, memleketlerini muhafaza ve müdafaaya uğraştığı bir takım milliyeti karışık unsurlar uğruna temiz kanını dökerken o cibiliyeti bozuk kitle mensuplarını, bu millet altın ve gümüş para ile besleyip ancak bu sayede ve güçlükle cephede tutabiliyordu.

Fakat, buna rağmen ve Türk milletinin mukaddes varlığı pahasına katlandığı bu asil ve âlicenap durumuna karşı, harbin son günlerinde ellerine geçen fırsatı genimet bilerek düşmanlarımızla birleşmek suretiyle Osmanlı ordusunu arkadan hançerlemek gibi ve bilhassa 7 nci Yıldırım Ordusu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın ordusuyla birlikte Suriye'den çekilip Halep'e gelmesi sırasında etrafını sararak gösterdikleri alçakça ve mel'unane davranış ve daha başka sahalarda irtikâp

Aynı zamanda mevzuumuzu teşkil eden hadisenin yukarıda yazılı evveliyatına vukuf hasıl ettikten sonra meselenin daha iyi ve daha etraflı anlaşılacağı şüphesizdir.

Buna binaen, aziz Ata'mızın bu hadiseler üzerinde objektif mahiyette beyan buyurdukları mütalâalarının da, zevkle takip olunabileceği düşüncesiyle ve yazarının yüksek müsaadeleriyle aynen aşağıya dercini çok faydalı görürüm.

Sayın Falih Rıfkı Atay'ın 1955 yılında neşrolunan Sel Yayınları'ndan « Atatürk'ün Bana Anlattıkları » adlı eserinin « Alman Komutanlar » bahsinde, kendi lisanlarından naklen anlatılanlar meyanında yukarıda işaret ettiğim hadisata da temas eden Atatürk:

« En son Yıldırım Orduları Grubunun sergüzeştini ele alarak kendilerinin bu grupta asıl Yıldırım Ordusu kumandanlığı sırasında gayrı kabili teskin isyanının, işte bu hadise olduğunu ve artık sükût ve tevazuun nihayete ermek zamanı olan bu anı fevt etmediğini, felâketin coşkun bir nehir gibi Türkiye üzerine aktığını gördüğünü ve bu ahvale nasıl tahammül edip susabileceğini dermeyan ile yegâne arzusunun, kendisinden evvelkilerin hatalarını tashih ve çamur ve batağa düşmüş Türkiye'yi bu badireden kurtarabilmek olduğunu ve kumandanı bulunduğu Yedinci Yıldırım Ordusu'nun da dahil olduğu grup kumandanı General Falkenhayn'nin, askerlik ve siyaseti dahiliyemiz noktai nazarından takip ettiği usul ve hareketin aralarında mühim bir münakaşaya sebep olduğunu ve nihayet kendilerinin çok ehemmiyet verdikleri mütalâalarına iltifat edilmediğini görünce, sükût etmeyip bu vadide her türlü akıbetleri evvelden kabul ederek usul ve teamül harici yaratılan emrivakileri üst makamata bildirdiğini ve kendilerini bu hareketten vazgeçirmek için General Falkenhayn'in hususî bir mektupla, Başkumandanlık Vekâleti ve bu vaziyetle alâkadar 4 üncü Ordu Kumandanının hayırhane ve dostane tavassutlarda bulunduklarını ve bu halin, hakikatin hâlâ bu zevat ve makamat tarafından ne kadar anlaşılmamış olduğuna, yahut anlaşılmışsa hakikati saklamak için ne hazin şerait ve mecburiyetler içinde kalmış olduklarına delâlet ettiğinden bahisle bunun, ancak tesirlerini daha şedit ifadeye sevkettiğini, nihayet bu istifasının âli makamata ve belki bütün millete anlatmak istediği hakikî manasını gözden kaçırmak ve kumandanlıktan alelâde bir sebeple çekilmiş olduğunu iş'ar etmek için, kendilerini merkezi Diyarbakır'da bulunan eski ordusuna, 2 nci Ordu kumandanlığına tayin ettiklerini ve fakat zahirî bazı mazeretler göstererek onu da reddettiğini ve kuvvetle ihsas etmek istediği feci « vaziyet » i, basit işlerdenmiş gibi telâkki ettiklerini gösterir bir hareketle, « bir ay kadar bir müddetle mezun » olduğunu bildirdiklerini beyan ve bu hadisat sırasında, 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa'nın, kendilerine Halep'te mülâki olduklarını ve merhum Paşa ile çok şeyler konuşarak birçok ciddî mevzular üzerinde münakaşa yaptıklarını da ilâve buyurmuş oldukları » nakledilmektedir.

Sayın Falih Rıfkı Atay'ın çok doğru ve gerçeklere uygun olan ese-

Bahis konusu meselenin, daha açık bir ifadeyle izahı gerekirse Mareşal'in, uhdesinde bulundurduğu Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığı forsundan, kendi memleketi için azamî istifadeyi sağlamk, başlıca gayesini teşkil etmekteydi.

Yalnız, şurasını da bilhassa kaydetmek lâzım gelir ki, Falkenhayn'in bu hususdaki bütün gayret ve faaliyetleri, şahsî düşüncesi mahsulü olmayıp tahakkuk ettirmek istediği asıl maksat ve gaye, bundan hemen hemen yüz yıl önceye ait zamanın Alman Başvekili Prens Bismark'ın bir takım entrikalı hareketleriyle tasarlayıp İmparator II. Wilhelm'in de devam ettirdiği Berlin - Bağdat siyasetinin, yani müstemlekecilik zihniyetinin tesiri altında bulunmasının tabiî neticesinden başka bir şey olamazdı.

Tarihî bir hakikat olan bu noktayı kolaylıkla ve pek iyi anlayan Mustafa Kemal, müşahede eylediği durumun çok nazik olan sonucunu nazara alarak bu hareketlere engel olacak tedbirlerin alınması hususunda gereken teşebbüste bulunmayı en mühim vazife saymışlardır.

Bu maksatla, derhal grup kumandanlığına gönderdikleri bir yazıda meseleyi mevzubahis ederek grubun, ordu emrinde bulunan aşiret reisleriyle herhangi bir şekilde olursa olsun doğrudan doğruya temasa geçmesinin, kumandanlık sıfat ve askerlik mesleği icap ve kaidelerine asla uygun bulunmadığı ve şayet, grup kumandanlığının, aşiret kuvvetleri tarafından yapılması icap eden herhangi bir emirleri varsa bunu ancak, ordu kumandanlığı vasıtasiyle yerine getirmek lüzum ve zarureti üzerinde bilhassa durarak grubun bu noktaya önemle dikkat nazarını çekmişlerdi.

Buna rağmen, Falkenhayn'in takip etmekte olduğu hareketlerinde hiç bir değişiklik görülmemesi ve Paşa'nın, bu vaziyetlere karşı göstermiş oldukları azamî sabır ve basiretten de hiç bir fayda sağlanamamış olması keyfiyetleri, ortaya mühim bir münakaşa konusu çıkarmıştı.

Binaenaleyh, ordu ile grup kumandanları arasındaki normal münasebetlerin temelinden bozulmasına sebep ve vesile teşkil eden ve artık hiç bir veçhile tahammülüne imkân kalmayan bu durumun, nihayet Mustafa Kemal tarafından yüksek makamlara aksettirilmesine katî mecburiyet hasıl olmuştu.

Hadisenin bundan sonra cereyan eden kısmının izahını ve aynı zamanda, bu meselelerin esasına müteallik çok mühim ve tarihî mahiyette olan raporun tam metnini vermeyi sonraya bırakarak önce, mevzuumuzla ilgili bir noktayı aydınlatmak isterim:

Yukarıda bahsetmiş olduğum hususlara, Atatürk'ün yıllarca sonra ve yakınlarına anlatmak suretiyle kısmen temas etmiş olduklarını bilmünasebe öğrenmiş bulunuyorum.

Şimdi anlatacağım olayın, bizzat içinde yaşayarak bütün safahat ve teferruatına vâkıf olduğum hadiselerle ilgisi bulunduğu gibi, mezkûr hadisatın devamı olarak daha sonra yine bu sahifelerde izah edeceğim vaziyetlerle ve bilhassa, bahsi geçen mühim raporla da alâkası vardır.

beş ay sonra neşrine imkân hasıl olmuştur ki, buna sebep olan ve bu durumu vücuda getiren olaylar üzerinde de kısaca durmayı faydalı görürüm.

Bilindiği üzere, Mustafa Kemal, İstiklâl Savaşına başladığı sıralarda Anadolu'nun muhtelif yerlerinde « Müdafaai Hukuk » ve « Vilâyatı Şarkiye Reddi İlhak » cemiyetleri gibi millî teşkilâtın meydana gelmesini sağlamış ve fakat şayanı eseftir ki O'nun bu üstün başarısı, Saltanata ve Osmanlı Hükûmetine karşı isyan mahiyetinde telâkki olunmuştur.

Türk milletince, nefretle karşılanmış olan bu hain zihniyetin zebunu olarak alınmış olan bir kararla da, 3 üncü Ordu Müfettişliğinden müstafi Mustafa Kemal Paşa'nın yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi, hükümeti mülkiye ve askeriyece uygun görüldüğünden bahisle bu hususta lâzım gelenlere tebligatta bulunulmuş olduğu da bilinen bir hakikattir.

Keyfiyet böylece ve 31 Temmuz 1919 tarihli İstanbul gazetelerinde yer almakla beraber, bunu takiben ve 12 Ağustos 1919 tarihli Takvimi Vekayi'de yayınlanan bir iradei seniyede de, 3 üncü Ordu Müfettişliğinden azledilmiş olan ve askerlikten istifa eden Mustafa Kemal Bey'in, meslekten çıkarılarak taşıdığı nişanlar, gûya çekilip koparılmış ve uhdesindeki Fahrî Yaverlik [1] rütbesi de kaldırılmış olduğu bildiriliyordu!

Tahtını kaybetmek korkusu içinde ne yaptığını idrakten âciz Padişahın bu iradesi, bir gün sonraki İstanbul gazetelerinde yayınlanırken bir taraftan da, yine bu sayın matbuat, aynen şu ifade ile; « Malûm olduğu üzere Mustafa Kemal Bey Umumî Harp esnasında tanınmış ve bilhassa Anafartalar Meydan Muharebesinde temayüz etmiş genç kumandanlarımızdan biri... » olarak vasıflandırılmak suretiyle O'nun müstesna değerini Türk milletine ve cihana tanıtmak gibi çok asîl ve çok yiğitçe hareket etmekten geri kalmamışlardır.

Düşman boyunduruğu altında iş yapan ve devrin hükümeti tarafından reva görülen bu haksız muamelelere hedef olan Mustafa Kemal ise, her şeyden çok sevdiği vatanının müdafaası uğrunda Trablusgarp, Balkan ve Birinci Cihan savaşlarına fiilen iştirak ederek cepheden cepheye koşan bir kumandandı.

Bilhassa, zamanın başkenti İstanbul'un düşman tarafından işgalinin önlenmesine tek sebep olan Anafartalar zaferini kazanmış ve bu fevkalâde başarısı dolayısiyle de pek haklı olarak o tarihî yerin adını taşımak suretiyle « Anafartalar Kahramanı » mümtaz vasfına sahip olmuşlardır.

Yine o kahraman ki; saydığımız şan ve şerefle dolu hizmetlerinden başka Şark cephesinde bulundukları muhtelif kumandanlıklarda kazanmış oldukları başarılariyle de temayüz etmiş bulunmaktadır.

O, aynı zamanda ümitsiz ahval ve hadisat içinde bile umut yara-

1 Mustafa Kemal, 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığından istifaen ayrılıp İstanbul'a giderek orada bulunduğu sıralarda Yaveri Hazreti Şehriyarî (yani, Padişahın fahrî yaveri) olmuşlardı.

rinden naklen ve aynen yukarıya aldığım Atatürk'ün kıymetli mütalâaları gözden geçirildikten sonra, meselenin artık daha açık surette kavranmış olacağından emin olarak olayların diğer kısımlarını izaha geçiyorum:

İşte, safahatı yukarıda bahsedilmiş olan durumun böylece gergin bir devreye girmiş olması yüzünden ordu ile grup kumandanlıkları arasında hasıl olan derin uçurum, ıslahı imkânsız bir hale gelmiş bulunuyordu.

Bu sebeple, her bakımdan haklı olan Mustafa Kemal, biraz önce de işaret ettiğim gibi keyfiyeti yüksek makamlara bildirmek lüzum ve mecburiyeti karşısında kalmışlardı.

Binaenaleyh, bu maksatla ve tarihe karışmış bulunan Osmanlı Devleti'nin, o devreye rastlayan harp yıllarındaki siyasî, askerî, malî, iktisadî ve nihayet içtimaî vaziyetine de temas etmek suretiyle genel durumu açıklayan çok önemli bir rapor hazırlamışlardı.

Mustafa Kemal'in, Birinci Cihan Harbinin en kritik devresinde ve günün çok önemli olayları karşısında hiç kimseden çekinmeksizin büyük bir celâdetle kaleme alarak Osmanlı Hükûmetinin en yüksek kademelerine göndermiş oldukları bu raporlarını, vazifem itibariyle de olsa bizzat şifre etmek bahtiyarlığıyla Paşa'nın bu önemli hizmetlerini seve seve yapmış olmaktan pek büyük iftihar duymaktayım.

Bahsettiğim bu tarihî rapor, zamanın Sadrazam ve Dahiliye Nazırı merhum Talât Paşa ile Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı merhum Enver Paşa'ya « zata mahsus » işaretiyle şifreli olarak tellenmişti.

Bunu kâfi addetmeyen Mustafa Kemal, mesele hakkındaki teşebbüsüne daha geniş bir ilgi sağlanmasını bilhassa lüzumlu görmüşler ve bunun için de, sözü geçen rapor konusunun, yakından tanıyarak kendilerine itimadı bulunan zevata da duyurulmasını uygun bulmuşlardı.

Bu maksatla, söz konusu raporun ayrıca hazırlanan nüshalarını, bu işe özel olarak memur ettikleri yaver Cevat Abbas Bey'le İstanbul'a göndermişlerdi.

Hatırladığıma göre, raporun bu nüshaları, Cevat Abbas tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Kâtibi Mithat Şükrü ve genel merkez erkânından Doktor Nazım ve Bahattin Şakir beylerle bu meyanda, - aradan çok uzun zaman geçtiği için şimdi isimlerini veremeyeceğim - diğer bazı zevat ve mebus beylere de ayrı ayrı dağıtılmıştı.

Burada konumuzla ilgili bazı tarihî olaylara temas edeceğim :

Mevzubahis rapor, Millî Mücadelemizin ilk yılında yani, 1919 senesi içinde İstanbul matbuatında da yayınlanmıştır.

Gönül arzu eder ki, bu yayma keyfiyeti Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihinde fiilen başlamış olan millî harekâtı takip eden günlerde yapılarak Türk milletine duyurulmuş olsun.

Bununla beraber, o karanlık günlerin hiç de elverişli olmayan şartlarının böyle bir teşebbüse imkân veremeyeceğini kabul etmek gerekir.

Bu itibarla, sözü geçen raporun ancak, Samsun'a çıkış tarihinden

millî harekâttan aylarca sonra ve ancak bu mücadelenin, Osmanlı hükümetince de kabul ve tasvibi mahiyetinde bulunan son kararları takip eden on gün içinde (15 Ekim 1919 tarihli İstanbul gazetelerinde) neşrolunabilme imkânı hasıl olmuş bulunmasıdır.

Yani, Damat Ferit Kabinesi zamanında yapılması mümkün görülemeyen millî bir vazifenin ancak, yeni kabinenin pek haklı ve isabetli bir anlayışla Mustafa Kemal'i ve O'nun yarattığı İstiklâl Mücadelesini benimsediklerinden sonra yerine getirilebilmiş olmasını açıklamak içindir.

Aynı zamanda, sözü geçen neşriyat vesilesiyle biraz önce önemini işaret ettiğim rapordan bahsedilirken; bunun, millî harekât münasebetiyle ismi pek ziyade işitilen Mustafa Kemal Paşa'nın, İttihat ve Terakki Hükümeti zamanında da nasıl bağımsız fikirlere sadık ve hükümete karşı, düşüncelerini sağlam bir olgunlukla müdafaada ne derece ısrarlı olduğunu, en iyi gösterecek delillerde nbiri olarak addedildiği de ilâve olunmuştur.

Şimdi, yarım asır gibi bir mazisi olup bizzat şifre etmiş olmakla özel şeref ve iftihar duyduğum ve Mustafa Kemal Paşa'nın 7 nci Yıldırım Ordusu Kumandanlığında bulunduğu ve bütün cephelerde harbin devam ettiği sıralarda genel durumu nasıl gördüklerine ve Mareşal Falkenhayn'le aralarında hasıl olan ihtilâfa dair yazmış oldukları, kıymetli mütalâalarını ihtiva eden ve pervasızca yüce makamlara gönderdikleri mühim ve tarihî raporunun tam metnini aşağıya derceciyorum:

Halep
20 Eylül 1333/1917

1 — Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talât Paşa Hazretlerine
2 — Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Hazretlerine

ZATA MAHSUS (şifreli tel)

Vaziyet-i umumiye — Memleketin hal-i umumisi — Askerî vaziyet-i umumiye — Bizim vaziyetimiz — Ne çare bulacağız? — Almanlar ve Osmanlı Ordusu —

Vaziyet-i umumiye hakkındaki mütalâat-ı âcizanemi berveçh-i âtî arzediyorum:

Memleketin mukadderat-ı umumiyesini idarede mesul ve methâldar olan zat-ı devletlerinin ifadatını hiç bir bedbinliğe ve telâşa hamletmeyerek kemâl-i itidal ve ciddiyetle telâkki edeceklerine itimadım, mülâhazatımı ihata edebildiğim en vâsi mikyasta tasvire sâik olmuştur.

1 — Ahval-i umumiye-i memleket her şeyden evvel nazar-ı dikkati caliptir.

Harp, her milletten olan anasırımızı bilâistisna son dereceye getirmiştir. Ahali ile idare arasındaki revabıt sarsılmıştır. Evlerinde kalan ahali her nokta-i nazardan hükümetten uzak kalmakta menfaattar bir hale

tan, binbir tehlike ve müşküllere göğüs germesini bilen cesur, fedakâr ve her yönden tam manasiyle muzaffer bir kumandandır.

İşte benzerlerinden üstün vasıflara malik bu büyük insanın, memleketin dört köşesini bir takım haris ve yabancı devletlerin işgaline uğramış olarak görmesi, O'nu, asla ve zerre kadar endişe ve ümitsizliğe düşürmemiştir.

Aksine olarak, en büyük meziyetlerinden biri olan soğukkanlılığiyle takip eylediği o felâket günlerini, Mustafa Kemal, meçhulü olmayan şeyin ve daha doğru bir ifadeyle beklediği anın gelip çatmış olduğunu anlayarak ancak heyecanla karşılamışlardır.

Şimdi, O'na düşen vazife, parçalanmış vatanı, ne pahasına olursa olsun düşman çizmelerinden kurtarmaktır.

Mustafa Kemal, kendisine olan itimat ve sonsuz irade kuvvetiyle üzerine aldığı bu kutsal görevi nasıl başaracağını biliyor ve sarsılmaz bir imanla da ortaya atılmış bulunuyordu.

Bu itibarla, kalbi, vatanı ve pek severek güvendiği milleti için çarpan bu yüce ülkü sahibinin, uzun yıllar devam eden başarılı hizmetleri karşılığı ve hayatı pahasına kazanmış olduğu ve aslında ise hiç de kıymet vermediği rütbe ve nişanlarını, keyfî surette ve bir kalemde çekip koparmanın, en hafif tabiriyle « insafsızlık ve nankörlük » ten gayrı bir kelimeyle tavsifine imkân olamayacağı gibi, esasen bu türlü hareket ve davranışlariyle ne zihniyette bulunduğunu göstermiş olan zamanın hükümetinden, başka bir muamele de beklenemezdi.

Binaenaleyh, mahut Damat Ferit kabinesi icraatinden olup bu kabine umumî heyeti için çok çirkin bir hareket ve adeta yüz karası teşkil edecek ve aynı zamanda tarih nazarında da her halde lânetle yadedilecek olan bu olaylardan sonra mezkûr kabinenin, nihayet Ekim 1919 ayı ilk günlerinde düşerek yeni kabineyi Ali Rıza Paşa'nın teşkil eylemiş olduğu malûmdur.

Ali Aıza Paşa, bu değişikliği bizzat ve telle Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmek suretiyle her türlü takdirin üstünde göstermiş oldukları âlicenaplığa karşı, Paşa da 3 Ekim 1919 tarihli telle kabine reisine tebrikâtta bulunmuştur.

Mezkûr tarihten bir gün sonra, eski sadrazamlardan (2 nci Ordu ile Kafkas Orduları Grubu kumandanlığını yapmış olan) Ahmet İzzet Paşa'nın da memur edilmiş olduğu Vükelâ Meclisi'nin (Bakanlar Kurulu) 4 Ekim 1919 tarihli toplantısında aynen; « Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Paşa ile rüfekasının iadei rütbeleri hususu da görüşülerek karara bağlandığı... » keza İstanbul matbuatının o tarihlerdeki neşriyatı cümlesindendir.

Sayın okuyucularımın müsaadeleriyle burada bir nebze mevzu haricine çıkmış olmaklığımın başlıca sebebi şudur :

Yukarıda ehemmiyetinden bahsetmiş olduğum rapor, Mustafa Kemal Paşa'nın her şeye rağmen ve her şeyi göze almak suretiyle ve kendi tabirlerince bir ferdi mücahit gibi ortaya atılarak başına geçtikleri

len 59 uncu Fırkanın yüzde ellisi ayakta durmaya mecalsiz zuafadan ibaret olduğundan tefrik edilmiş ve sağlam kalan efrat 17 - 20 yaşındaki neşvünemasız çocuklarla 45 - 55 yaşındaki amelmandalar kalmıştır.

Diğer en iyi fırkaların taburları da Dersaadet'ten bin mevcutla hareket ve en kuvvetlisi beş yüz mevcutla Halep'e muvasalat etmişlerdir.

Bu halin esbabı, hayat-ı umumiyeye ve hükûmat-ı mülkiyenin kuvvetlerine tâbi ve binaenaleyh bugün ıslahı orduların elinde olmayan avamile merbuttur.

Bu misal gösteriyor ki, bütün menabii toplayarak ufak bir kısmı dahi kavi bir halde bulundurmaya imkân yoktur.

Heyet-i zabitanın kemiyeten ve keyfiyeten noksanı muhtac-ı izah değildir.

Cephelerimizin metalip ve ihtiyacı şudur :

Garpta düşmanla karşı karşıya temas mevcut değildir. Ancak, payitahtımız ve cihan ile olan muvasala-i bahriyemiz ve en zengin mamurelerimiz bulunduğundan garp cephelerimizde düşman tarafından hayatî darbelere teşebbüs edilmesi ihtimali mevcuttur.

Kafkasya'da vaziyet-i askeriye hal-i tevakkufta olup, tarafımızdan istirdad-ı mafata teşebbüs mümkün değildir.

Rusların ahval-i dahiliyeleri ve Avrupa'da ihtiyaçları, faal harekâtta bulunmalarına pek müsait değilse de herhangi bir sebeple Ruslar buna teşebbüs ettikleri halde bunu men veya tahdit etmek bizim kuvvetimize tabi olmayan bir meseledir.

Ruslar kendi hazırlıkları ve kendi vasıtaları nispetinde iş görürler, bunların müsait olmadığı yerde tevakkuf ederler.

Irak'ta İngilizler hedeflerini istihsal etmişlerdir. Binaenaleyh daha ileriye temdid-i istilâ etmesi için esbab-ı siyasiye ve iktisadiye ve askeriye olmadığı kanaatindeyim.

Mahaza, eğer düşman temdid-i harekât ve iktisab-ı muvaffakıyat ederse zayiat-ı mevcudeye, meselâ Musul'un da ilâvesi, hayat-ı umumiyeye bir darde-i kat'iye mahiyetinde olamaz. Denilebilir ki vaziyet-i umumiye âdeta değişmemiş olur. O halde bu cephede dahi biz intizardan başka bir şey yapamayız.

Sina ve Hicaz cephelerinde düşman ehdaf-ı askeriye ve siyasiyesini henüz istihsal etmemiştir ve anlaşıldığına göre bunun için kemâl-i hararetle hazırlanmaktadır.

İngiltere'ye hâdim bir âlem-i islâmın esası ve İngiltere nüfuzuna tabi bir Filistin hükûmet-i hıristiyaniyesinin teşkili ve bu suretle Mısır ve Süveyş ve Bahr-i Ahmer'in ilelebet temini ve Türkiye'yi son kuvay-i diniyesinden ve en güzel mamurelerinden teb'it ve tecrit hevesleri, İngiltere için âdeta Harb-i Umumi'nin hedeflerinden olacak kadar mühim, bizim için de telâfisi mümkün olmayan darabat-ı hayatiyeden maduttur.

Hulâsa garpta muhtemel taarruzat-ı ciddiyeye muntazır olmak ve Suriye hududunda vazıh ve müstahzar olan düşman harekât-ı asliyesine

gelmiştir. Çünkü, kalan ahali ya kadınlardan, ya âcizlerden veya firarilerden ibare olup mahsulâtı, sây ve amelleri kendi idame-i hayatlarına kâfi değil iken hükûmat-ı mülkiye ve askeriye onlardan açlık ve ölüm mukabilinde mâmeleklerini ahz ve talepte daha ziyade musir ve muannit olmak mecburiyetindedir.

Diğer taraftan hükûmat-ı mülkiyenin acz-i tammı, umumî bir anarşiye sürüklenen hayat-ı umumiyeyi idareye mani olup hukuk-ı ahali namına ne mutasavver ise kâffesini adl ve hakka mugayir ve binaenaleyh ahalinin tezyid-i nefretini müeddi bir şekilde halletmek itiyad-ı zarurisindedir.

Hükûmat-ı mülkiyenin acz-i tammı, bir kuvve-i zabıtanın fikdan-ı mutlakından ve derd-i ihtiyaç ile alelûmum memurine târi olan irtikâp ve ihtikâr ve sûi-istimalâttan ve memurinin keyfiyeten düşkün bir hale gelmesinden ve umur-ı adliyenin suret-i mutlakada işlenmemekte olmasından ileri gelmektedir.

Bu esbab, hayat-ı umumiyeyi her köşede ve her beldede esasından çürütmektedir.

İaşe-i umumiyenin ve umur-ı ticariye ve iktisadiyenin müthiş bir süratle inhitata başlaması alâim-i asliyedendir.

Bugün bir para meselesi hasıl olmuştur ki bu dert ne ahalide, ne memurinde bir emniyet-i âti bırakmamakta ve erbab-ı namusu alâik-i mukaddeseden tecerrüde sevk ve icbar etmektedir.

Binaenaleyh harp devam ettiği halde karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen binay-ı muazzam-ı saltanatın bir gün dahilen birdenbire ve hep birden çökmesi ihtimalidir.

2 — Vaziyet-i umumiye-i askeriye, harbin yakın bir âtide hitamına işaret vermemektedir.

Müttefiklerimizin darabat-ı askeriye ile düşmanlarımızı mecbur-ı sulh edecekleri, artık mevzubahis olmayıp Almanlar münhasıran idare-i sevkulceyşiyeyi « Geliniz! Bizi mağlûp ediniz! » esasına raptetmişlerdir.

Düşmanlarımızın birbirinden ayrılmayacaklarını zaman göstermekte olup, düşman ahalinin de sefalet ve mahrumiyeti daha az olmak ve kendi itikatlarınca emin bir neticeye vasıl olmak ihtimaliyle bizim dayanabileceğimiz kadar imtidad-ı harbe tahammülleri tabiîdir.

Binaenaleyh harp daha çok imtidad edecektir ve harbin hitamı anahtarları bizim partinin elinde değildir, neticesini çıkarmak lâzım gelir.

3 — Türkiye'nin vaziyet-i askeriyesi şudur :

Ordu, harbin edvar-ı iptidaiyesine nispetle fevkalâde zayıftır. Birçok orduların mevcudu, lâzım olan miktarın beşte biri gibidir. Memleketin insan menabii, ikmale muktedir değildir. Hatta 7 nci Ordu gibi bütün memleket içinde ikmâl ve takviyesine çalışılan yegâne orduyu dahi daha düşmanla bir tek kurşun atmadan kuvvetli tutmaya imkân bulamıyoruz.

Takat-i umumiyeye bir misal olmak üzere arzedeyim ki, cihanın en müşkül işlerini görmek üzere biner mevcutlu taburlarla bana gönderi-

Binaenaleyh düşman daha evvel taarruz etmediği halde dahi bizim sevkiyatımız hitam bulduktan sonra bugünkü tefevvukunu tezyit etmiş kulunması ihtimal dahilindedir.

Velhasıl Halep'te bulunan kuvvetlerimizin Sina cephesine ne kuvvet ve kıymette muvasalat edeceği dahi malûm olmadığından Sina cephesinin temini için bugün mevki-i tatbika konulacak karar, münhasıran 7 nci Ordu kıtaatının hemen cenuba tahriki mahiyetinde olabilir. Bu kuvvetlerin bilâhare nasıl istimal olunabileceğini bugün katiyetle tayin etmeye (kuvvetlerimizi israf etmemek mülâhazasından sarfınazar) harita üzerindeki askerlikçe dahi imkân yoktur.

7 nci Ordu kıtaatının cenuba tahrikiyle husule gelecek halita-i askeriyenin her türlü kuyud-i müziçe-i siyasiyeden âzade ve memleketin dahilî ve haricî bütün ihtiyacatına vefa edebilecek bir surette tanzim ve sevk ve idaresinde en kestirme tarik şudur :

Bütün Suriye ve Hicaz şimdiye kadar olduğu gibi her hususta bir Müslüman Osmanlıya ait olur ve bunun taht-ı emrinde olarak Sina cephesinin harekâtını müstakilen diğer bir Müslüman Osmanlı deruhte eder.

İşte menafi-i vataniyeye en muvafık olan şekil budur.

General Falkenhayn'in gelmiş ve onunla taahhudat-ı müstacele yapılmış ve Kress'in minelkadim iktisab-ı hukuk etmiş olması, velhasıl Almanları idare etmek gibi esbab ve avamil, menfaat-ı vataniyenin istilzam ettiği şekl-i vâzıh ve katîye mani olamaz itikadındayım.

Hayat ve memat mesailinde olsun itâ-i karar hakkından mahrum bulunduğumuzu zannetmiyorum. Mahaza benim bildiğim esbab, Falkenhayn'in istihdam mecburiyeti uğrunda menafi-i vataniyeyi kısmen tehlikeye düşürülecek derecede kuvvetli addettiriyor ve Sina cephesinin Kress'in ve 7 nci Ordu kumandanının taht-ı emrinde iki ordu tarafından müdafaası ve bu iki orduya Falkenhayn'in kumanda etmesi icap ediyorsa menfaat-ı vatan için bu suretle hizmetten içtinap olunmaz. Ancak, bu halde General Falkenhayn'in bütün Suriye ve Hicaz'a kumanda eden zatın taht-ı emrine girmesi münakaşaya mütehammil olmayan bir meseledir.

Bu halde, devlet nazarında en âli mesul, bir Osmanlı olup, bütün kuvay-i dahiliye ve siyasiye onun elinde ve Falkenhayn münhasıran bir askerî kumandan vaziyetinde kalır. Sevk ve idarenin hutut-ı asliyesiyle beraber bilcümle geri hidemat ve vilâyetlerin ve aşairin idaresi, bizim memleketimizin bir öz evlâdının taht-ı idaresinde bulunur.

7 nci Ordu kumandanlığında kaldığıma nazaran benim müstakil ve kanunen bütün arkadaşlarıma muadil bir ordu kumandanı iken, bu suretle ikinci ve üçüncü derecede bir kumandan vaziyetine düşmekliğim mucib-i teessür olsa da bu cihet menafi-i vataniye karşısında meskût bulunabilir.

Ancak bu takdirde nazar-ı dikkatten dûr tutulmamak lâzım gelen nazik bir nokta vardır: 7 nci Ordu kıtaatı kâmilen gidip Kress'in kıtaatı

muvaffakıyet vermemek, vaziyet-i umumiye-i askeriyemizin şimdiki mübrem talepleridir.

Vaziyet-i umumiye bu halde iken meselâ son kuvvetlerle Irak'ın istirdadını düşünmeye imkân yoktur.

En kuvvetli sebep, düşman daha kavi ve daha hazır olarak Sina'dadır ve bu düşmanı incizap gayr-ı kabil-i ihmaldir.

Saniyen, maddeten de imkân ve kuvvet yoktur. Bu işe teşebbüs edecek orduların bugünkü mevcutları pek zayıf ve kıymetsiz olup, daha iki ay yürüdükten sonra - biraz mübalâgasiyle - hademeden ibaret bir kütle kalır.

Düşmanın Bağdat'a şimendiferle ve gemilerle getirip yetiştireceklerine, şahturla ve deve ile mukabele edilemez. Velhasıl bu adem-i imkânlara en büyük delil, aylardan beri bir alayı iki gün yürütebilecek hazırlıkların elan vücuda getirilememiş olmasıdır.

4 — Bu muhtasar nazar-ı umumiden netice-i istidlâlim; (Artık her iş bitmiştir ve bulunacak bir çare kalmamıştır) zemininde değildir. Böyle bir kanaat-ı bedbînane, düşmanların ve tehlikelerin en vahimi olduğunu izaha hacet görmem. İmkân-ı halâs ve hayat mevcut olup ancak tedabir-i sâibeyi bulmak lâzımdır.

Âcizlerine göre bugün takip olunacak kararlar berveçh-i âti olmalıdır :

a) Dahilen takviye-i hükûmet ve temin-i resanet (jandarması kuvvetli, memurları mümkün olduğu kadar umur-ı adliyesi, herhalde iaşe-i umumiyesiyle umur-ı ticariye ve iktisadiyeyi tanzim) etmek, hiç olmazsa suiistimalâtı hadd-i asgariye ve kabil-i tahammül bir dereceye indirmektir. O suretle ki, memleket sağlam bir üssül'hareke halinde bulunmalı ve imtidad-ı harp maazallah yeni zıyalar ve felâketlere sebep olsa da elimizde ve gerimizde kalacak menatık ve ahaliyi herhalde dayanmaz çürük bir kütle halinde bulmamalıyız.

b) Siyaset-i askeriyemiz, bir müdafaa siyaseti ve elimizde bulunan kuvvetleri ve bir tek neferi son ana kadar saklamak siyaseti olmalıdır.

Bu siyaset, memleketimiz haricinde bir tek Osmanlı neferi kalmasına mütehammil olamaz.

Sina cephesinin temini taarruzla mı veya müdafaa ile mi kabil ve musip olacağı meselesine bugün karar verilemez. Çünkü düşman bugün orada insanca ve malzemece bize mütefevvik olup, bizim bütün kuvvetlerimizi gönderebileceğimiz aylar zarfında intizar etmesine ihtimal, fennen pek azdır.

Bizim kuvvetlerimiz gelmezden evvel anın taarruz ederek karşısındaki kuvvet aleyhine bir netice-i kat'iye istihsal etmeye teşebbüsü tabiîdir.

Bundan başka bizim kuvvet sevkedeceğimiz iki ay zarfında düşman isterse vesait-i nakliye itibariyle daha çok kuvvet getirmeye muktedirdir.

riz. » sözünü bizzat bana, bir ordu kumandanına sarfetmiştir.

Irak harekâtının gayrı kabil-i icra olduğunu kendisi daha ilk günden beri anlamıştır. Irak hareketini memlekete yerleşmesi için vesile ittihaz etti. Hakikatte ideali bütün Arabistan'ı Alman idaresine almak idi. Nitekim planın ikinci safhasına başlamıştır. Irak hedefi tabiatiyle tebeddül edince Sina cephesinde bir taarruz mevzubahis etti. İki ay sonra taarruz veya müdafaa mı lâzım olduğunun şimdiden kestirilemeyeceği herkes gibi onun nazarında da ayandır. Fakat bugünkü taarruz sözü bütün Suriye, yani Arabistan'ın taht-ı idaresine girmesi için bir vesile-i cazibeden başka bir şey değildir.

İki ay sonra ahval taarruza gayrı müsait olup bütün kuvvetlerle Filistin'in müdafaası mümkün olursa General Falkenhayn cihana ve memleketimize karşı en büyük muvaffakıyeti kazanmış şeklinde arz-ı vücut edeceğine şüphe yoktur.

Bu halde, takviye-i hükûmet ve memleket şerefi şöyle dursun memleket kâmilen bizim elimizden çıkarak bir Alman müstemlekesi haline girmiş olacaktır ve General Falkenhayn bu maksat için bizim borcumuz olan altınları ve Anadolu'dan getirdiğimiz son Türk kanlarını istimal etmiş bulunacaktır.

Velhasıl gerek hükûmat-ı mülkiye ve gerek ahali içinde yapılacak işlerin alelâde bir memleket meselesi değil, en birinci bir müdafaa-i memleket meselesi olduğu bu devrede memleketin hiç bir köşesinin herhangi bir ecnebi taht-ı nüfuz ve idaresine verilmesi, hayat-ı saltanatı katîyen ihlâl ve iptal eder.

İşte benim mütalâatım bundan ibarettir. Bulunduğunuz mevki sebebiyle bunları tasvir etmekle vicdanım üzerinden ref-i bâr etmiş olduğuma kaniim.

7 nci Ordu Kumandanı
Mustafa Kemal

Raporun Başlıca Noktaları Hakkında Açıklama:

Yukarıya aynen almak mecburiyetinde bulunduğum raporun, hemen hemen genel olarak zamanın edebiyatına uygun tarzda yazılmış bulunduğu ve esasen bahis konusu raporun tarihî kıymeti de, bilhassa bu yazılış şeklinde olduğu su götürmez bir hakikattir.

Bununla beraber, içinde olanların bugünkü neslimizce sözlüğe başvurmadan kolaylıkla anlaşılabilmesini sağlamak maksadiyle belli başlı noktalarına temas ve mümkün olduğu kadar kısaltılmasına gayret edilerek bugünkü anlayış tarzına göre daha sade bir ifade şekline konulmasını, (ancak bu işi yaparken raporun esasında açık ifade ile yazılı bazı yerlerinin aynen tekrarı zarureti hasıl olacağını, bunun da - gençliğe hizmet bakımından - herhalde sıkıcı bir durum teşkil etmeyeceğini ümit ile) sayın okuyucularımın müsaadelerine güvenerek faydalı görürüm.

ile benim kıtaatım kabil-i tefrik bir hale gelmesine ahval-i harbiye mani olabilir. Yani, daha biz nakliyata başladığımız andan itibaren düşman Sina cephesine taarruza başlar.

Bu halde, gönderilen kuvvetlerin arzu edildiği gibi bir kumandaya raptına ahval müsait olamayıp, her gelen kıtanın parça parça muharebeye ve yekdiğerini müteakıp Kress'in kumandasına girmesi icap edebilir.

Bu hale göre, nihayette ordu karargâhı yalnız başına fazla ve işsiz bir şekle girip bütün kıtaat parça parça Kress'e ait kalmış bulunabilir.

Eğer vaziyet-i harbiye bu suret-i hareketi mecburi kılarsa vatanın mukadderatı mevzubahis olurken bizzarure kendimin seyirci kalmama tevekkül ve tahammül edemem. Bu halde yapacağım iş, en ufak bir kıtamın müdahale ettiği cepheyi ve muharebe hatlarını bilâkayt ve şart kendi taht-ı emrime almaktır. Yani, kuvvetler muharebe sebebiyle Sina cephesinde bir kumanda altında erimeye mecbur olursa bu kumandan ancak ben olabilirim.

Daha bidayetten itibaren bu noktayı görmüş ve buna karar vermiş olmak lâzımdır.

Suriye heyet-i umumiyesinin Falkenhayn'e verilemeyeceği meselesinde Almanları kırmak ve onların kuvvet ve lüzumlarını ihmal etmek gibi kısa bir mülâhazaya tabi olmadığıma itimat buyurmalısınız.

Elyevm içinde bulunduğumuz bataklıktan Almanlarla beraber bulunarak kurtulmak zaruri ise de Almanların bu zaruretten ve imtidad-ı harpten istifade ederek bizi müstemleke şekline sokmak ve memleketimizin bütün menabiini kendi ellerine almak siyasetine muarızım ve rical-i devletin bu hususta hiç olmazsa Bulgarlar kadar müstakil ve kıskanç olmalarını lüzumlu görürüm.

Müstakil ve esbab-ı istiklâlde kıskanç olduğumuz Almanlarca gereği gibi anlaşıldığı gün onların bizi Bulgarlardan daha muteber göreceklerine sizi temin ederim.

Hüsn-i idare edeceğim diye mütemadiyen fedakârlıkta bulunmak, herhangi bir müttefike ve tahsisen Almanlara merhamet ve insaf telkin etmeyip, belki verdiklerimizden yüz kat fazlasına onları tahris ve teşvik eder.

Bugün Falkenhayn her vesilede herkese karşı Alman olduğunu ve elbette Alman menfaatini en ziyade düşüneceğini söyleyecek kadar mütecasirdir.

Halep'te ve Fırat'ta ve Suriye'de Alman siyaseti ve Alman menfaati ne demek olduğunu ve bahusus bu sözü sarfeden bir Alman konsolosu olmayıp yüzbinlerce Türk kanı için karar vermek mevkiinde bulunan bir kumandan olursa işin tamamen menafi-i vataniyemize gayrı muvafık cereyan ettiğini anlamamak mümkün değildir.

Falkenhayn, geldiği günden beri aşair rüesasına Alman mülâzımları göndererek doğrudan doğruya temas hasıl etmektedir ve « Araplar Türklere düşmandır. Biz Almanlar bîtaraf olduğumuzdan onları kazanabili-

b) Düşmanlarımıza gelince :

Bunların birbirinden ayrılmayacaklarını zaman göstermekte olduğu ve daha çok sürecek olan harbin sona erdirilmesi kozu da müttefiklerimizin elinde bulunmadığı neticesini kabul etmek lâzım geldiği.

3 — Mustafa Kemal o zamanın askerî durumunu tasvir ederlerken :

a) Ordunun, harbin ilk zamanlar süresine nispetle çok zayıf düştüğünü, birçok orduların mevcudu, belirli kadronun beşte biri nispetinde olduğu ve memleketimiz insan topluluğu ise o gün lâzım olan asker ihtiyacını tamamlamak gücünde bulunmadığı, hatta kendi emirlerindeki 7 nci Yıldırım Ordusu gibi bütün memleket içinde ikmaline çalışılan yegâne orduyu bile daha düşmanla tek kurşun atmadan kuvvetli tutmaya imkân mevcut olmadığı,

b) Ordu emrindeki tümenlerin hemen hemen yarısı ayakta durmaya takati olmayan, hastalıktan dermansızlaşmış kimselerden ibaret bulunduğu ve bunlar ayrıldıktan sonra geride gûya sağlam kalan efradın 17 - 20 yaşındaki çocuklarla 45 - 55 arasında yaşlı ve sakat insanlar olduğu, ordu ihtiyacını karşılamak için İstanbul'dan gönderilen taburların da yarısının yollarda dökülüp kaldığı ve bu durumların sebeplerinin, o gün için düzeltilmesinin, orduların elinde olmayan işlere bağlı bulunduğu,

c) Bundan başka batı cephesiyle Kafkasya'da Rusların durumu ve Irak, Sina ve Hicaz cephelerinde de İngilizlerin vaziyetiyle bu cephede düşmanın takip ettiği askerî ve siyasî hedef ve gayelerinin nelerden ibaret bulunduğu, bunlara karşı katlanmak zorunda kalınacak mukabil hareket imkânlarımızın maddî kıymetiyle sözü geçen cephelerin genel bakımdan nasıl kritik bir durumda oldukları,

Raporda pek isabetli bir görüşle ve açık bir şekilde belirtilmiş bulunmaktadır.

4 — Mustafa Kemal'in yukarıda açıklanan mütalâalarındaki maksadın :

« Artık her iş bitmiştir ve bulunacak bir çare kalmamıştır » demek manasında olmadığına işaretle böyle bir kötümser kanaatin, sonu tehlikeli durum yaratmaktan başka bir netice vermeyeceğini izaha hacet görmemişler, aksine olarak var olduğuna kani bulundukları kurtuluş ve hayat imkânını sağlamak için isabetli tedbirlere başvurulmak lâzım geldiğine dikkati çektikten sonra kendi kanaatlerine göre alınması gereken kararlar hakkında da aşağıda yazılı olduğu üzere :

a) Başta jandarması olmak üzere umumî iaşe meselesiyle adlî, ticarî ve iktisadî işlerin düzene konmasını, hiç olmazsa suistimalâtın en az dereceye indirilmesini temin için memleket dahilinde öylesine sağlam bir temel idare kurulmalı ki;

Harbin uzaması halinde ve bu yüzden yeni kayıplar ve felâketlere katlanmak zorunda kalındığı takdirde elde ve gerimizde kalacak bölge ve ahaliyi, dayanmaz çürük bir kütle halinde bulmamak mümkün olsun.

b) Askerî siyasetimizin, bir savunma siyaseti olması ve aynı za-

Bir deneme maksadiyle, her derecedeki tahsilini yeni tamamlamış olan oğluma okuttuğum sözü geçen raporun bazı kısımlarını ancak müphem bir şekilde kavrayabildiğini söylemiş olması, bu hususta isabetli ve yerinde olacağına kanaat getirdiğim düşüncemin tatbikini zarurî kılmıştır.

1 — Birinci Cihan Harbinin devamı sırasında memleketin umumî halini gözönüne alan Mustafa Kemal yukarıda yazılı raporunda:

a) Harbin, çeşitli köklerden insanları içinde toplayan milletimizi, ayrılıksız son dereceye getirerek ahali ile idare arasındaki bağların sarsıldığı ve evlerinde kalan ya kadın, ya âciz veya asker kaçaklarından ibaret ahalinin de her cihetten hükûmetten uzak kalmayı menfaatlerine uygun buldukları ve bu insan topluluğunun çalışıp didinmeleri sonunda elde ettikleri mahsulleri, kendi yaşayışlarını devam ettirmeye kâfi gelmezken mülkî ve askerî idarenin onlardan açlık ve ölüm karşılığında varını yoğunu almak mecburiyetinde olduğu,

b) Hükümetin tam bir aciz halde bulunması da, ihtiyaç dolayısiyle rüşvet ve suistimalâta dalan memurların nitelik bakımından düşkün bir hale gelmesi sonucunun tesiri ve bir de, mahkeme ve dava işlerinin genel olarak işlememekte olmasından ileri gelmekte olduğu, bu sebeplerin ise, umumî hayatı her köşe ve kasabada esasından çürüttüğü gibi, umumî geçim ile ticarî ve iktisadî işlerin de müthiş bir süratle düşmesine yol açtığı,

c) Bunlardan başka o günlerin meydana getirdiği para meselesi derdi, ne ahali ve ne de memurlarda gelecek için bir emniyet bırakmadığı ve bu halin, namuslu kimseleri doğru yoldan ayrılmaya zorladığı ve harbin devamı halinde karşılaşacağınız en büyük tehlikenin de, her taraftan çürüyen saltanat binasının bir gün, içinden birdenbire çökmesi ihtimal dahilinde bulunduğu,

(Not: Bu fıkrada bahsi geçen para meselesi, altın ve gümüş akçenin harp dolayısiyle ortadan kaldırılıp bunların, yalnız örtülü ödenek halinde ve bahsimizin yukarı kısımlarında işaret ettiğimiz gibi meselâ, bazı ordular emrindeki aşiretlerin istihdamı veya buna benzer hususlarda harcanmasına tahsis olunarak bunlar yerine çıkarılan ve banknot denilen kâğıt paranın kullanılmaya başlanmış olması konusudur.

Bu durumu, devlet teşkilâtına bağlı asker ve sivil bütün memur aylıklarının kâğıt parayla ödenmesi ve piyasaya hâkim olan altın fiat farkı ise halkın geçimi ile bilhassa ticarî işlerde tabiatiyle ve Mustafa Kemal'in kaydettikleri gibi bir para meselesi derdi yaratmıştı.)

2 — Askerî genel durumun:

a) Harbin yakın bir gelecekte sona ereceğine işaret vermediği gibi, müttefiklerimizin askerî vuruş ve çarpışmalarla düşmanlarımızı sulha mecbur etmeleri de artık bahis konusu olamayacağı, çünkü Almanların sadece müdafaada kalmayı taarruza geçmekten üstün tuttukları,

Ordu karargâhının yalnız başına kalması gibi bir vaziyet hasıl olacağı ve böyle bir hal vukuunda da;

Vatanın mukadderatı bahis konusu olurken kendisinin bu duruma seyirci kalmasına tahammül edemeyeceği cihetle yapacağı ilk işin, en ufak bir kıtasının müdahale ettiği cepheyi ve muharebe hatlarını kayıtsız ve şartsız kendi emrine almak olacağı ve şayet mevcut kuvvetler muharebe sebebiyle bu cephede bir kumanda altında erimeye mecbur olursa bu kumandanın ancak kendisi olabileceği,

d) Suriye'nin genel olarak Falkenhayn'in emrine verilemeyeceği meselesinde Almanları darıltmak ve onların kuvvet ve lüzumlarını ihmal etmek gibi kısa bir düşünceye tabi olmadığına işaret eden Mustafa Kemal;

O günler, içinde bulunduğumuz bataklıktan Almanlar ile birlikte kurtulmak zaruri ise de Almanların bu durumdan ve harbin uzamasından istifade ederek bizi müstemleke şekline sokmak ve memleketimizin bütün kaynaklarını ellerine almak siyasetine asla rıza ve muvafakat gösteremeyeceği ve bu sebeple devletin mevki sahibi kimselerinin de bu hususta hiç olmazsa Bulgarlar kadar bağımsız ve kıskanç davranmalarını lüzumlu gördüğü,

e) Baştakilerin, iyi idare edeceğim zihniyetiyle sürekli olarak fedakârlıkta bulunmasının herhangi bir müttefiki ve hele Almanları merhamet ve insafa getirmeyeceğinden başka belki verdiklerimizden yüz kat fazlası için onların tamahını uyandırmaya teşvik edilmiş olacağı,

f) Yukarıda saydıklarımızdan daha önemli bir olaya hassasiyetle temas eden Mustafa Kemal;

Falkenhayn'in her vasilede herkese karşı Alman olduğunu ve bu itibarla elbette Alman menfaatini en ziyade düşüneceğini söyleyecek kadar küstah olduğu, Halep'te, Fırat'ta ve Suriye'de Alman siyaseti ve Alman menfaatinin ne demek olduğunu anlatan sözleri söyleyenin de bir Alman konsolosu olmayıp yüz binlerce Türk kanı için karar vermek mevki ve yetkisinde bulunan bir Alman kumandanı olursa meselenin tamamen vatanımız menfaatlerine uygun olmayan bir durum yarattığını anlamamak mümkün olamayacağı,

g) Falkenhayn'in geldiği günden beri aşiret reislerine Alman teğmenleri göndererek doğrudan doğruya temasta bulunduğu ve bilhassa « Araplar Türklere düşmandır, biz Almanlar ise tarafsız olduğumuzdan onları kazanabiliriz. » sözünü de hiç çekinmeden bizzat kendisine, yani bir ordu kumandanına söylemiş olduğunu,

h) Keza Falkenhayn, Irak'a karşı askerî bir hareket yapılmasının kabil olmadığını daha ilk günden beri anlamış olmasına rağmen böyle bir hareketi, memleketimize yerleşmek için fırsat ve bahane saydığı, hakikatte ise, idealinin bütün Arabistan'ı Alman idaresine almak olduğu, Irak hedefi değişince bu defa da aynı düşünce ve gayelerle Sina cephesinde bir taarruz icrasını bahis konusu ettiği,

i) Genel durumun, taarruza elverişli olmayıp eldeki bütün kuv-

manda memleket dışında (meselâ Galiçya'da) bir tek Osmanlı neferi bırakılmaması mütalâasında bulunan Mustafa Kemal, Sina cephesinin durumu ve buraya yapılacak askerî hareket hakkında gerekli açıklamayı yapmakla beraber, bu arada bazı güçlükler üzerinde de durarak binnetice 7 nci Ordu kıtalarının hemen güneye sevkedilmesi,

Tekliflerinde bulunmuşlardır.

(N o t : O tarihlerde Sina cephesinde 8 inci Ordu bulunmakta idi ki, sağ cenahı Akdeniz'e dayalı olan bu ordunun kumandanı Alman generallerinden von Kress idi ve tam metni yukarıda yazılı raporun birkaç yerinde ismi geçen şahıs da budur.)

5 — Halep'te bulunan 7 nci Yıldırım Ordusu kıtalarının güneye hareket ettirilmesi halinde 8 inci Ordu kıtalariyle birbirine karışmak suretiyle meydana gelecek anormal durumu nazara alarak bu hareketin sevk ve idaresinde tatbik edilecek en kestirme yolu ve vatanın menfaatine en uygun şekli Mustafa Kemal şu suretle tesbit etmektedir :

a) Her şeyden önce, bütün Suriye ve Hicaz ülkesinin evvelce olduğu gibi her hususta bir Osmanlı kumandanının idaresinde bulunması ve bunun emri altında olarak Sina cephesi harekâtını da müstakilen diğer bir Osmanlı kumandanının üstüne alması lüzumu üzerinde durduğu,

b) General Falkenhayn'nin Osmanlı ordusunda görevlendirilmesi için Almanya ile bir taahhüt yapılmış olması ve von Kress'in de memleketimizde daha önceden vazife almış bulunması ve bu suretle Almanları idare etmek gibi sebep ve amillerin, ölüm - kalım meselelerinde bizi, memleket menfaatine uygun şekilde karar vermek hakkından mahrum bırakacağı kanaatinde olmadığı, bununla beraber;

Falkenhayn'in iş başında kalması mecburiyeti uğrunda, Sina cephesinin 8 inci ve 7 nci Ordular tarafından savunulması ve bu iki orduya Falkenhayn'in kumanda etmesi icabettiği halde, vatan menfaatini gözönüne alarak bu suretle hizmetten kaçınılmayacağı, ancak;

Bu takdirde de, General Falkenhayn'in bütün Suriye ve Hicaz'a kumanda eden zatın emri altına girmesinin münakaşaya tahammülü olmayan bir mesele olduğu,

Belirtilmiştir.

(Yani açıkcası, Suriye ve Hicaz'a öteden beri Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa kumanda ettiğine göre, General Falkenhayn'in de Cemal Paşa'nın emri altına girmesi ve böylece, devlet nazarında sorumlu ve bütün kuvvetleri elinde tutan ve sevkü idare ile ilgili bilcümle geri hizmetlerle vilâyetler ve aşiretlerin idaresinin Suriye ve Hicaz kumandanının emri altında bulunması ve Falkenhayn'in ise sadece bir askerî kumandan vaziyetinde kalması teklifinde bulunmuştur.)

c) Sina cephesine sevkedilecek 7 nci Ordu kıtaları, düşmanın bu cephede taarruza başlaması halinde parça parça muharebeye ve birbirini takiben von Kress'in kumandasına gireceği ve harp dolayısiyle bu kıtaların yekdiğerinden ayrılması mümkün olamayacağı için 7 nci

Ordu ile Grup arasındaki ihtilâfı inceleyerek sona erdirmeye, bütün kabinenin (bakanlar kurulu) reyini haiz olarak - o tarihlerde İstanbul'da bulunan - Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa'nın memur edilmiş bulunduğundan ve oradaki anlaşmazlık konusu hakkında verecekleri kararın kesin olduğundan, bunun hükümetçe de kabul edileceğinden bahisle müşarünileyh Halep'e varışına kadar vazife başından ayrılamayarak beklenilmesi bildirilmişti.

Paşa'nın, son şifreli telle yaptığı müracaatından sonra durumun ciddiyetini gözönüne alarak meseleye önem veren Başkumandanlık Vekâletinin sözü geçen cevabî şifreli tel tarihini takip eden birkaç gün içinde Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa'nın özel trenle İstanbul'dan hareket ettiği hususunda ayrıca bilgi alınmış ve Halep'e varacağı belli olan günde kendilerini karşılamak için Paşa ile birlikte istasyona gidilmişti.

Şimdi, Halep istasyonunda Cemal Paşa'yı getirecek olan trenin gelmesi beklendiği sırada vukubulan fevkalâde nazik ve çok önemli bir hadiseyi, geçiş ve oluş şekline göre açıklamak isterim :

Mustafa Kemal Paşa, yanlarında iki yaveri (merhum Cevat Abbas ve ben) bulunduğu halde istasyona gittikleri sıra, Halep valisi Bedri Bey'in (İstanbul'un eski ve İttihatçı polis umum müdürlerinden) daha önceden oraya geldiği görülmüştü.

Paşa ile vali, gar binasının dış kısmında buluşarak tren yolu boyunca aşağı yukarı dolaşırlarken arkadaşım Cevat'la ikimiz yan tarafta ve olduğumuz yerde duruyorduk.

Bir ara, gar iç kapısının yanıbaşında asılı bulunan büyük kampananın iki defa vurulduğunu işiterek kapıya doğru bakmış, fakat bir şey görememiştik.

Mareşal'in geldiğini haber verici mahiyette çalındığı anlaşılan bu kampana sesinden hemen biraz sonra Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı von Falkenhayn'in, gar binasından dış hole çıktığını görmüş ve kapının tam karşısında bulunduğumuz için Mareşal'i görür görmez selâmlamıştık.

Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa ile vali Bedri Bey de, yukarıya doğru yaptıkları turdan dönerek gar kapısına yani, Falkenhayn'in bulunduğu yere doğru geliyorlardı ve bittabi Falkenhayn onları, onlar da Falkenhayn'i görmüşlerdi.

Arada tahminen 50 - 60 adımlık bir mesafe olmasına rağmen Paşa hiç bir harekette bulunmadığı gibi, vaziyetini de asla değiştirmeyerek vali ile birlikte Falkenhayn istikametindeki yürüyüşlerine devam etmişlerdi. Yoksa, Paşa, Falkenhayn'i karşıdan gördüğü zaman, Bedri Bey'in, vali olmak sıfatiyle mecburen Falkenhayn'in yanına gitmesi için kendisini serbest bırakması, bulunduğu yerde validen ayrılıp geriye dönmek suretiyle Mareşal'den uzaklaşması pek kolay ve mümkündü. Fakat, kelimenin tam manasiyle asîl ve gerçek asker vasfını haiz olan Mustafa Kemal, ancak, - tarihî raporlarındaki kendi tabirlerince - bir Osmanlı

vetlerle Filistin'in savunulması mümkün olduğu takdirde Falkenhayn'in, cihana ve memleketimize karşı en büyük başarıyı kazanmış olarak meydana çıkacağına şüphesi bulunmadığı, bu halde ise, hükûmetin kuvvetlendirilmesi ve memleket şerefi şöyle dursun, memleketin kâmilen elimizden çıkarak bir Alman müstemlekesi haline girmiş olacağı ve General Falkenhayn'in de bu maksat ve gayesi için, borçla temin edilen altınları kullanmış ve Anadolu'dan getirdiğimiz son Türk kanlarını da bu uğurda harcamış olacağı,

Üzerinde açıkça duran Mustafa Kemal son söz olarak:

Gerek mülkî hükûmet ve gerekse ahali içinde yapılacak işlerin alelâde bir memleket meselesi olmayıp en birinci bir memleket müdafaası meselesi olduğu bu devirde, vatanımızın hiç bir köşesinin herhangi bir ecnebi nüfuzu altına ve idaresine verilmesinin, saltanatın varlığını katî surette hükümsüz bırakarak sakatlayacağı,

Konusunu da içine alan mütalâalarının bundan ibaret olduğunu, gerçek hadiseleri böylece açıklamış olmakla vicdanen taşıdığı yükü, üzerinden kaldırmış olduğuna kani bulunduğunu beyan eylemişlerdir.

Bugünkü neslimize naçiz bir hizmette bulunabilmek düşüncesiyle yapmış olduğum bu açıklamadan sonra esas konumuza devam edebiliriz.

Tam metni daha evvelki sahifelere çıkarılmış olan tarihî raporun şifre edilerek çekilişinden sonra Paşa'nın emirleriyle hazırlanan birkaç nüshası, - daha önce açıkladığımız gibi - kendilerine itimadı bulunan ve yakinen tanıdıkları zevata dağıtılmak üzere bu işe memur edilen arkadaşım merhum Cevat Abbas tarafından İstanbul'a götürülerek yerlerine verilmişti.

Raporun, Sadarete ve Başkumandanlık Vekâletine çekilişinden ve Cevat Bey'in, kendisine verilen vazifeyi yerine getirip Halep'e avdetinden sonra aradan epeyce müddet geçtiği halde günlerce ve sabırsızlıkla beklenilen netice hakkında hiç bir cevap alınamamıştı.

Bu halden çok üzüntü duyan Paşa, Başkumandanlık Vekâletine yeni ve önemli bir teklifte bulunmuşlardı.

Bu müracaatını da şifreli telle yapmış olan Paşa, gerek Sadaret makamına ve gerekse Başkumandanlık Vekâletine göndermiş oldukları genel durum hakkındaki mütalâalarını ihtiva eden raporuna karşı, ne bir cevap alınabilmiş ve ne de herhangi bir uygulama teşebbüsüne geçildiğine dair bir bilgi verilmemiş olmasından şikâyet ve teessürle bahsetmişlerdi.

Bununla beraber, ordu ile grup arasındaki ihtilâf mevzuunun ortadan kalkmasına maddeten imkân mevcut olmadığını nazara alan Mustafa Kemal, bu durum karşısında artık kendilerince yapılacak tek işin, vazifesinden çekilmek olacağını beyanla bu hususta kararlı olduğu istifasının kabulü ricasında bulunmuşlardı.

Mustafa Kemal'in, istifa mahiyetindeki bu ikinci müracaatı üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan acele işaretle ve cevaben gelen şifreli telde;

likesini de hesaba katarak göze almak suretiyle o meşhur kararlarından birini daha vererek derhal tatbikine geçmişlerdi.

Yani, o çok nazik an içinde Mustafa Kemal, valinin elini hâlâ tutmakta devam eden Mareşal'in yanından pek acele bir hareketle ayrılıp ellerini arkasına bağladıktan sonra Falkenhayn'in önünde ve beş on adımlık çok mahdut bir mesafe dahilinde aşağı yukarı dolaşmaya başlamışlardı.

Zaten birkaç saniye içinde olup biten bu olayın karşısında biz yaverler de bittabi olduğumuz yerde ve fakat tetikte hadiseye seyirci kalmak mevkiinde bulunuyorduk.

Yalnız, Paşa'nın, derhal dönüp ellerini arkaya bağlayarak Falkenhayn'in önünde bu vaziyette dolaşmaya başlaması üzerine yanyana bulunduğumuz ve benden daha tecrübeli olan arkadaşım Cevat'ın:

— Aman, Şükrü!

Dediğini işiterek duruma karşı daha ziyade uyanıklık gösterdiğimi hiç unutamam.

Merhum Cevat Abbas, beni ikaz etmekte çok haklı idi. Çünkü, Falkenhayn'in yaverleri de hemen onun arkasında bulunuyor ve vaziyeti onlar da aynen görüyor ve takip ediyorlardı.

Yaptığı yakışıksız hareketin, hakettiği karşılığından tehevvüre kapılarak yaverlerine ufak bir işarette bulunması, o anda tasavvurun üstünde vahim ve hazin bir akıbetin vukuuna meydan vermek çok mümkün ve varit olabilirdi ve arkadaşım Cevat Bey de esasen bu noktayı düşünerek dikkatimi çekmek istemişti.

Fakat mağrur Falkenhayn, Paşa'nın mukabil hareketine bilhassa kendisi sebebiyet vererek bu muameleye müstahak olduğunu herhalde anlamış olacaktı ki bunu hazmetmekten başka çare olmadığını takdir ile hadise karşısında ağız açabilmek veya herhangi bir cüret ve cesareti gösterebilmekten uzak kalarak sadece vaziyete alâkasız görünmüşlerdi.

Mustafa Kemal Paşa da, Falkenhayn'in önünde yaptığı birkaç turdan sonra aynı vaziyette trenin geleceği istikamete doğru uzaklaşmışlardı.

Bu durum üzerine arkadaşım Cevat'la birlikte bulunduğumuz yerden yavaş yavaş ayrılarak Paşa'yı ardı sıra takip ve biraz ileride kendilerine yetiştiğimiz zaman, biz ne kadar heyecanlı idiysek, Paşa'nın da hayli asabî ve sinirli olduğunu müşahede etmiştik.

Trenin gelmesine pek az vakit kalmıştı. İyi bir tesadüf neticesi olarak istasyonun oldukça tenha bulunduğu bir sırada vaki olan bahis konusu olaydan hemen beş on dakika sonra garın dış kısmı, karşılama törenine katılacak olanlar tarafından işgal edilmiş ve hat boyunca da ihtiram kıtası yerini almış bulunuyordu.

Kısa bir müddet sonra gelen trenden çıkan Cemal Paşa, önce Falkenhayn'in, müteakiben de - sıcağı üstünde son olay sebebiyle - biraz ayrı bulunan Mustafa Kemal Paşa ve diğer grup ve ordu yüksek rütbeli

kumandanına yakışır davranma yolu takip ederek ve bulunduğu mevkiin resmiyet dışı bir yer olması itibariyle ve aynı zamanda her ikisi arasında mevcut olup tamamen resmî yönden cereyan eden anlaşmazlığı da asla düşünmeksizin vali ile birlikte güler yüzle Falkenhayn'in yanına kadar gelmişlerdi.

Harp zamanlarında, ordu kumandanlarının, mevki ve yetki bakımından valilerden üstün durumda bulunmalarına rağmen Falkenhayn, Paşa'nın yüzüne bile bakmayarak elini doğrudan doğruya valiye uzatmış ve onunla görüşmekte devamla - sanki Paşa orada hazır değilmiş gibi - valinin tuttuğu elini bir türlü bırakmamıştı.

Muhterem okuyucularım, bu vaziyet karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın ne derece nazik bir durumda kalmış olduğunu takdir hususunda elbette güçlük çekmezsiniz.

Anlaşılan, hükûmetçe, tarafları dinleyerek haklı ve haksızı ayırmak vazifesiyle yetkili kılınıp biraz sonra gelecek olan Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa ile karşılaşacağı o an için zihninden geçen ve müşarünileyhe karşı adeta hesap vermek derekesine düşeceğini düşünmekten kendisini alamayan Mareşal, bu hallerin ezici tesirleri altında bulunuyordu.

Ve yine, bütün bu vaziyetlerle ilgili olarak yapmış olduğu teşebbüs ve memleketimiz için zararlı hareketlerine karşı, emrinde bulunan bir ordu kumandanının kendisine, kemali cesaretle ve hemen hemen « Bunu yapamazsın!.. » manasına gelen çok ciddî müdahalesinden dolayı pek üzgün ve dertli olduğu aşikârdı.

Ve herhalde, bu üzüntülerin acı tesirleri altında bulunan Falkenhayn, ihtiyar eylediği hareketiyle resmî yönden hasıl olan güçenikliğini açığa vurarak intikam almak gayesini güderken bu hissî davranışının, ifade ettiği manayı kavramak hassasından mahrum olabileceğine ihtimal vermekten ziyade, takındığı tavırda kasıt aramak, şüphesiz ki akla daha yakın olur.

Halbuki Mustafa Kemal Paşa, resmiyet dışı olan bu yerde, aradaki anlaşmazlık ve bundan doğan dargınlığı bir tarafa bırakmayı adeta kendisine üstünlük veren bir anlayışla tercih etmişlerdi.

Ne yazık ki, bu yüksek ve centilmence davranış, Mareşal von Falkenhayn'in kabaca ve esefle karşılamaya lâyık mukabelesine maruz kalmış bulunuyordu.

Her sahada olduğu gibi, bilhassa şahikasına eriştiği askerlik mesleğinin çok önemli anlarında sürati karar sahibi bulunmak yönünden de büyük şöhret kazanmış olan Mustafa Kemal, işte birkaç saniyelik çok kısa bir an içinde ve adeta bir hayal gibi cereyan eden bu fevkalâde nazik ve önemli durumda da yapacağı işi tayin hususunda zerre kadar tereddüt göstermişlerdi.

Paşa, hiç de hatır ve hayalinden geçmediği halde uğradığı bu yersiz ve teessüfe şayan hareketin karşılığı olarak Falkenhayn'a lâyık olduğu dersi vermek için ve şüphesiz ki bunun nereye varacağını ve teh-

ilişmiş vaziyette beraberce Mustafa Kemal'in, grup karargâhı civarındaki hususî ikametgâhına gelinmişti.

Mustafa Kemal Paşa, çok eskiden tanıştıkları bu güzide şahsiyeti karşılayıp salona almışlar ve biraz sonra esas meseleye ait dosyayı istemekle beraber, konuşma sırasında hiç bir kimseyi kabul edemeyeceklerini de emrederek konunun hemen müzakeresine başlamışlardı.

Paşa'nın, sonradan ve her zaman yaptıkları gibi biz yaverlerini etrafına toplayıp anlattıklarına göre;

İki üç saat kadar devam etmiş olan konuşmalarından hulâsaten :

a) Ordu ile grup arasındaki anlaşmazlığa sebep olan meselelerin esasını, geçirdiği safahatı ve netice itibariyle Mareşal'in, nüfuzunu kullanarak takip etmekte olduğu özel maksat ve gayelerinin içyüzünü etraflıca ve vesikalara dayanarak açıkladıklarını,

b) Cemal Paşa'nın da, grup kumandanı Falkenhayn'in, kendi noktai nazarına göre vaki beyanatını bahis konusu ederek ikisi arasında karşılıklı şekilde vukubulan ve oldukça geniş mahiyette ve durumu münakaşa ederek cereyan eden görüşmeleri sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın, katî ve son söz olarak Cemal Paşa'ya hitaben :

— Paşam, bu vaziyet muvacehesinde benim yerimde siz olsanız ne yapardınız?

Demelerine karşı Cemal Paşa'nın; meselede, Paşa'yı tamamen ve her yönden haklı bulduğunu açıkça beyan ve tasdik etmekle beraber o günün askerî ve siyasî durumu karşısında - yani Almanlar ile uyuşma ve sözleşme halinde bulunmaklığımız sebebiyle - :

— İstifadan başka çare ve yapılacak hiç bir iş yoktur.

Cevabını vermesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın, esasen daha önceden hazırlamış oldukları istifa dilekçesini Cemal Paşa'ya uzatırlarken :

— Zaten ben de çoktan bu karara varmış bulunuyordum.

Diyerek bu suretle - ve her hususta olduğu gibi - bu işte de üstünlüğü sağladığını ve adeta, yukarıya aynen dercetmiş olduğum tarihî raporlarının en sonunda kayıt ve işaret buyurmuş oldukları veçhile, vicdanı üzerindeki yükü kaldırmış olduklarına kani bulunmaktan doğan gönül ferahlığı içinde ve çok müsterihane bir ifade ile bahis konusu görüşmeyi bizlere anlatmak lütfunda bulunmuşlardı.

Bununla beraber, çok önemli saydığım bir noktayı hemen şurada kaydetmek isterim ki; her şeye ve son satırlarla temas ettiğim ferah verici duruma rağmen Mustafa Kemal, esas itibariyle, memleketin uçuruma sürüklenmekte olduğu tam o sıralarda başlıca emeli bulunan vatana hizmet arzusundan mahrum ve bu suretle pasif vaziyette kalmış olmasından dolayı da son derece müteessir ve hakikaten çok üzgün bulunuyorlardı.

Mevzuumuzdan biraz ayrılarak bu bahsimizin daha yukarı kısımlarında, sayın Falih Rıfkı Atay'ın Sel Yayınlarında neşredilmiş eserinden naklettiğimiz ve burada tekrar temas etmek lüzumu hasıl olan « Atatürk'ün Bana Anlattıkları » konusunun son fıkrasında aynen :

subaylarının ellerini sıkmış ve daha sonra da ihtiram kıtasını teftiş etmişlerdi.

Bu merasim bitince Mareşal von Falkenhayn, birinci ferik (orgeneral) rütbesinde olan Cemal Paşa'yı kendi otomobiline ve bilhassa sağına alarak grup karargâhına götürmüş ve Mustafa Kemal Paşa da hususî ikametgâhlarına avdet buyurmuşlardı.

Gardan Falkenhayn'la birlikte ayrılan Cemal Paşa, grup kumandanlığı karargâhında iki saat kadar kalmışlar ve bu müddet içinde, grup ile ordu kumandanlıkları arasında mevcut anlaşmazlık konusu hakkında Falkenhayn'la gereken temaslarını yapmışlardı.

Bir ara, gruptan alınan telefonda, Cemal Paşa'nın, ordu kumandanlığı nezdine gelmek arzusunda bulunduklarından bahisle karşılanması bildirilmişti.

Durumu Paşa'ya arz ile bu işin tarafımdan temini için aldığım talimat üzerine derhal grup karargâhına giderek emirlerine amade bulunduğum keyfiyetinden Alman subaylar vasıtasiyle haberdar edilen ve biraz sonra grup karargâhından çıkan Cemal Paşa'yı, otomobile yaklaştığı sıra tazim resmiyle karşılamış ve kendimi de takdim etmiştim.

(Şu noktaya bilhassa işaret etmek lüzumunu hissederim ki, Cemal Paşa, grup karargâhından yalnız olarak ayrılmışlardı ve yanlarında yaverlerinden hiç biri mevcut değildi. Esasen, istasyondan Falkenhayn'la birlikte aynı otomobille grup karargâhına giderlerken de yanlarında yaverlerinden kimse bulunmuyordu.)

Bir de; o tarihlerden hemen bir yıl kadar önce, Şam'da ve Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bir öğle yemeği münasebetiyle mükellef sofralarında bulunmuş olmak şerefine nail olduğum bu yüksek şahsiyetle bu defa - kısa da olsa - benim için çok değerli ve iftihara lâyık bir vazife vesilesi ile tekrar ve yakından karşılaşmakla şerefyab olmuş bulunuyordum.

Çehrelerine pek güzel imtizaç ettirdikleri top sakalını, hususî bir itina ile tarayarak çenesinden yan taraflara ayırmak suretiyle bir kat daha azamet peyda eden o heybetli askerin otomobile girip oturmalarını müteakip ben de, saygısızlık telâkki olunabileceği düşüncesiyle edep ve terbiye kurallarına uyarak yanlarına girmeyip daha önceden kapısını açık bulundurduğum otomobilin ön kısmındaki boş yere geçmeye hazırlanırken ve hiç de ümit etmediğim bir anda Cemal Paşa'nın:

— İçeriye giriniz!

Emrine muhatap olmaklığım üzerine:

— Müsaade buyurunuz Paşa hazretleri!

Diyerek mazur görmeleri istirhamında bulunmuşsam da - herhalde şoförün yanısıra oturmamı uygun bulmadıklarından olacak - ikinci defa tekrarladıkları:

— Hayır, içeriye giriniz!

Yolundaki katî emirlerine uymak mecburiyetinde kalarak iç kısma girmiş ve boş olan sol yanına - oturmak değil de - şöyle yarım sağ

sür içinde bırakan bu çekilme, hiç bir zaman Paşa'nın hatır ve hayalinden geçmeyen ve O'nun prensiplerine asla uymayan bir olaydı.

Şunu da takdir etmek lâzımdır ki:

Bu istifa, hiç bir zaman Millî Mücadele başlangıçlarında vukubulan askerlik mesleğinden istifasına benzemiyordu.

Çünkü, bütün rütbe ve nişanlarını atarak hiç tereddüt etmeden istifa ettiği o tarihlerde, Mustafa Kemal'in yanıbaşında, çok güvendiği kadını erkeği, çoluğu çocuğu ve ihtiyarı genci ile büyük Türk milleti bulunuyordu.

O zaman, bir taraftan istifa ederlerken, diğer taraftan da istiklâl uğrundaki millî görevlerine devam için elverişli alanı yaratacaklarına itimadı bulunduğu gibi, asıl gayelerini tahakkuk ettirebilmek gücünü kullanmak fırsat ve imkânını da bulacaklarına sarsılmaz inançları vardı.

Evet, Mustafa Kemal'in; Yıldırım Ordusundan çekildiği tarihlere tesadüf eden günlerin, bambaşka mahiyette bulunan ahval ve umumî durumu nazara alınacak olursa her iki istifanın yekdiğeriyle mukayesesine hiç bir bakımdan imkân olamayacağı da kendiliğinden ortaya çıkar.

Bu itibarla, bahis konusu istifa, O'nu, doğrudan doğruya pasif vaziyette bırakmış ve o günlerin icap ve şartlarına göre artık O'nun için faal bir saha kalmamıştı.

Binaenaleyh, bütün cephelerde vatanın muhafaza ve müdafaası uğruna savaş devam ederken O'nun, geçici de olsa böylece bir köşeye çekilerek memleket hizmetinden mahrum ve seyirci durumda kalmasından doğan büyük endişesi de esasen bundan ileri geliyordu.

Bu olay, Mustafa Kemal gibi bir kumandan için çok acı ve cidden tahammülü güç bir şeydi.

Ne gariptir ki; Grup Kumandanı Mareşal Von Falkenhayn'in kötü bir zihniyetle vaki hareketleri yüzünden ortaya çıkan ve doğrudan doğruya memleketimizi ilgilendiren bu meselede Mustafa Kemal, tamamen haklı olduğu halde istifaya mecbur kalıyordu. Çok hazin bir manzara değil mi?..

Bu ters durum, şüphesiz ki Almanlarla olan askerî ittifakımızın katlanılması mecburî ve kaçınılmaz sonucundan başka bir şey değildi.

Çünkü, haksız tarafın feda edilmesi, nihayet, siyasî sahada, hayat ve talihlerini ittifak bağlarıyle birleştirerek aynı safta harp halinde bulunan iki devlet arasındaki münasebetlerin kökünden zedelenmesine sebebiyet vereceği gibi, bu yüzden Osmanlı Devletinin müşkül durumda kalması da pek tabiî idi.

Esasen Mustafa Kemal, bu hali ve durumun nezaket ve ehemmiyetini pekâlâ takdir buyurmuş oldukları içindir ki, her zaman olduğu gibi yine vatan ve memleket menfaatlerini gözönünde bulundurmak suretiyle ve her şeye katlanarak tercih eyledikleri istifa hareketini, en salim ve hayırlı bir tatbik şekli olarak kabul etmişlerdi.

Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa'nın, istifaya müteallik yukarıda izah ettiğim bildirileri üzerine Başkumandan Vekili

« Mustafa Kemal'in 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanı iken, üst makamlara kuvvetle duyurmak istedikleri feci durumu, basit işlerdenmiş gibi telâkki ettiğini gösterir bir hareketle, « bir ay kadar bir müddetle mezun olduğunu » bildirdikleri ve bu hadisat sırasında, 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa'nın, kendilerine Halep'te mülâki oldukları ve merhum Paşa ile çok şeyler konuşarak birçok ciddî mevzular üzerinde münakaşa yaptıklarını da ilâve buyurmuş oldukları.. » nakledilmektedir.

İşte muhterem okuyucularım, sayın Falih Rıfkı Atay'ın eserinden naklen yukarıya almış olduğum büyük Ata'mızın şu birkaç satırlık hatıralarında pek kısa bir ifade ile temas buyurdukları ve 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa ile Halep'te buluştukları zaman aralarında çok şeyler konuşarak birçok ciddî esaslar üzerinde cereyan ettiğini bahseylemiş oldukları münakaşaya mevzu teşkil eden hususlar ile çeşitli meselelerin mahiyeti ve aynı zamanda Cemal Paşa'nın Halep'e ne maksat altında ve bilhassa ne vazife ile gelmiş oldukları keyfiyeti, yukarıda teferruatiyle izah ettiğim şekildedir; bir de, metnini aynen daha yukarıya dercetmiş olduğum tarihî raporun esasını ihtiva eden konulardan ibaret bulunmuştur.

Şimdi, tekrar esasa gelelim :

Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını hükûmet adına kabul eden Cemal Paşa, aynı saatte ve Mustafa Kemal henüz yanlarından ayrılmadan Başkumandanlık Vekâletine çekilmek üzere hemen hemen şu mealde hazırlayıp âcizlerine şifre ettirdikleri tel yazıda :

a) Halep'e gelerek Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mareşal von Falkenhayn ve 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanı Mustafa Kemal Paşa ile ayrı ayrı görüşmek suretiyle gerekli incelemenin yapıldığını,

b) Bu incelemeye göre tarafsız bir hakem anlayışıyla hasıl ettikleri kanaat neticesinde, aradaki ihtilâflı durumun düzeltilmesine maddeten imkân mevcut olmadığı sonucuna vardığını,

c) Mevzubahis anlaşmazlığı yaratan sebepler konusunda, Mustafa Kemal Paşa'nın tamamen haklı durumda olduğunu, fakat, ordu ile grup arasındaki anlaşmazlık ve münakaşa mevzularını ortadan kaldırmak için âcil ve en kestirme yolun, Mustafa Kemal'in, ordu kumandanlığından ayrılmasından ibaret olup, bundan başka tatbikine imkân elverecek bir çare tasavvur edemediğini ve binaenaleyh; bu vaziyetler karşısında, - kabine namına haiz bulunduğu yetkiye dayanarak - Paşa'nın istifasını kabul etmek mecburiyetinde kaldığını,

Bildirmişlerdir.

Biraz yukarıda işaret ettiğim gibi istifa keyfiyeti, Mustafa Kemal Paşa'yı cidden pek çok üzmüştü. Çünkü Paşa, memleketin istikbali menfaatine büyük ümitler besleyerek kabul buyurmuş oldukları bu vazifeyi yani, 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığını, günün birinde istifa için değil, ancak bütün mevcudiyetiyle bağlı bulunduğu vatanına hizmet gibi kutsal bir gaye uğrunda ve pek büyük bir arzu ile deruhte etmişlerdi.

İstifa!... Evet; günlerce, haftalarca ve hatta aylarca O'nu derin tees-

rargâh mensubu bazı zevat ve bu meyanda bir de otomobil meselesi, kendilerinden adeta istizah şeklinde soruluyordu.

Bu hususta Enver Paşa'ya o derece yanlış malûmat verilmişti ki yaverlerinden başka Ordu Sıhhiye Reisini, bir erkânıharp subayını, karargâh kumandanını ve hatta Yıldırım Ordusuna ait iki otomobili bile birlikte getirmiş olduklarından bahsediliyordu.

Şurası da dikkate şayandır ki; o tarihlerde Mustafa Kemal, İstanbul'da bulunmuş olmasına rağmen Enver Paşa'nın bahsettiğim istizah mahiyetindeki yazısını, mektup halinde değil, şifreli tel olarak almışlardı.

16.11.1333 (1917) tarihini taşıyan bu şifrenin hulâsaten metni, hemen hemen yukarıda izah ettiğim şekli ihtiva ediyordu.

Mustafa Kemal, bu şifrenin cevabını önceden şifreli olarak verilmek üzere bizzat dikte ettikleri halde sonradan kendi elyazılariyle ve mektup şeklinde yazıp göndermeyi daha uygun bulmuşlardı.

Konu itibariyle yakından beni de ilgilendiren bu cevabî yazının yarım asıra yakın zamandan beri hatıra olarak sakladığım bir kopyasına göre münderecatını aşağıya naklediyorum:

Başkumandan Vekili
ve Harbiye Nazırı
Enver Paşa Hazretlerine

Dersaadet
18.11.1333/1917

16.11.1333 şifreli telgrafname-i devletleri ariza-i cevabiyesidir:

Ordu Sıhhiye Reisi, yaptırdığı ameliyatın noksan olmasından ve tekrar muhtac-ı ameliyat bir halde rahatsızlığından dolayı 7 nci Orduda müfarakat-ı âcizanemden akdem heyet-i sıhhiyenin verdiği raporla tebdilhavaya lüzum gösterilerek terhis edilmiş ve karargâh kumandanı mazeret-i meşruasına binaen 7 nci Ordu dahilinde birçok zabitan gibi alelusul izin almıştı.

Beraberimde bir erkânıharp zabiti aldığım hakkında ifade doğru değildir.

Âcizleri yalnız yaverlerimi beraber aldım. Bunda da, 2 nci Ordu kumandanlığından infikâkim sırasında 2 nci Orduya mensup olan mümaileyhimi beraber almak hususundaki emr-i devletlerine ittiba ettim [1].

Bunlardan Yüzbaşı Salih [2] Efendi, mevtini mucip olabilecek bir hastalığa müptelâ bulunduğundan tah-ı tedavide bulunması için ve Mülâzım Şükrü [3] Efendi; bidayet-i harpten beri harp cephelerinden ayrılmamış olduğundan Manisa'da bulunan ailesince gösterilen mazeret üzerine mezunen terhis edilmişlerdir.

1 Mustafa Kemal, 2 nci Ordu kumandanı iken Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayin emrinde Enver Paşa, beraberine yalnız yaverlerini almasını bildirmiş ve bunun sebebi de, mezkûr ordu kumandanlığı kısmının baş taraflarında açıklanmıştır. İşte, Paşa'nın, yukarıdaki mektubunda bahsetmiş oldukları emre tebeiyet meselesi budur.

2 Merhum Bozok.

3 Eser sahibi Tezer.

ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan orduya gelen şifreli tel emirde; Mustafa Kemal Paşa'nın 7 nci Yıldırım Ordusu Kumandanlığından istifası, 2 nci Ordu kumandanı ile becayiş suretiyle kabul edildiği bildirilmişti.

Fakat Mustafa Kemal, Yıldırım Ordusundan önce bulunmuş olduğu 2 nci Ordu kumandanlığına tekrar ve becayiş suretiyle yapılan tayin işine asla muvafakat etmedikleri cihetle bu tayin keyfiyeti, fiilen tatbik olunmamış ve Paşa Yıldırım Ordusu kumandanlığından Ekim 1917 sonunda istifaen ayrıldıktan sonra 2 nci Ordu kumandanı sıfatiyle izinli sayılarak Halep'ten doğruca İstanbul'a gitmiş ve uzun müddet vazife kabul etmemişlerdi.

Burada bilmünasebe bir açıklamada bulunmak isterim :

Mustafa Kemal'in, 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığından istifasını müteakip gûya yerine, kolordu kumandanlarından Ali Rıza Paşa'yı vekâleten tayin buyurdukları hususunda, Atatürk'ün yakınları tarafından naklolunan hatıralar serisinden birinde tesadüfen bilgi edinmiş bulunuyorum.

Gerçi Ali Rıza Paşa, o tarihlerde 15 inci Kolordu kumandanı olarak Halep'te bulunmakta idi. Fakat, müstafi bir kimsenin, kendi yerine vekil dahi olsa başka birini tayin edebilmek yetkisini haiz olamayacağı tabiîdir. Esasen böyle bir durum hasıl olmadığı cihetle bahsi geçen hatırada bir yanlışlık olabileceğini muhtemel görmekteyim.

Bunlardan sarfınazar, 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığından istifaen ayrılan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine geçen kumandan, merhum Mareşal Fevzi Çakmak idi.

Sayın okuyucularım, Mustafa Kemal, artık, pek sevdiği ordusunun başından ayrılmış ve böylece, dokuz ay kadar devam edecek olan bir istihale devri başlamıştır.

* * *

Yukarıda safahatı açıklanan hadiselerden sonra nihayet 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığından istifaen ayrılıp izinli olarak Halep'ten doğruca İstanbul'a gittiklerini anlattığım Mustafa Kemal, yaverleri olan Salih (merhum Bozok) ve Cevat Abbas (merhum Gürer) ile beni de beraberlerinde götürmüşlerdi.

İstanbul'a muvasalatı müteakip Paşa, ilk günlerini istirahatle geçirerek bu arada yaptıkları bazı hususî ziyaretten başka hiç bir yere gitmiyorlardı.

O günlere ait hadiselerin, sağlık durumu üzerinde hasıl eylediği menfi tesirleri ve aynı zamanda ordu kumandanlığı faal vazifesinden ayrılmasının ciddî üzüntüsü içinde bulunan Mustafa Kemal, İstanbul'a gelişinden kısa bir müddet sonra Enver Paşa'nın yepyeni bir sorusu ile karşılaşmışlardı.

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın işgal eyledikleri yüksek makamın, sanki meşgul olacak başka bir işi yokmuş gibi Mustafa Kemal'in beraberinde götürdüğü yaverleri ele alınarak bunların üçünü birden maiyetlerinde İstanbul'a getirmiş olması sebebiyle ka-

metim hakkında naçiz şahsım için göstermiş oldukları emsalsiz takdir ve çok kıymetli beyanlarından dolayı şükran ve ebedî minnettarlığımı, hayatım boyunca kalbimin en derin köşesinde saklamakla şeref ve iftihar duymakta olduğumu bu vesile ile arz ve ifade etmek isterim.

Şimdi esasa geçelim.

Muhterem okuyucularım;

Bahis konusu ve istizah mahiyetindeki yazı üzerinde bir nebze durmayı, bazı hususların tezahürüne yardım edeceği mülâhazasiyle faydalı görürüm :

a) Vatan ve memleket uğrunda hizmeti, kendilerine yüce ve kutsal bir gaye edinerek vazifesine pek üstün bir zevk ve şevkle bağlı bulunan,

b) Yıldırım Ordusundan istifasına sebep teşkil eden meselede, yani, Yıldırım Orduları Grubu kumandanı von Falkenhayn'le aralarında cereyan eden hadiselerle tamamen haklı durumda oldukları halde münhasıran, iki devlet arasındaki askerî ittifak dolayısiyle çok sevdiği ordusunun başından ayrılmak mecburiyet ve zorunda kalmış olan,

c) Bilhassa, Çanakkale muharebelerinin sıkışık durumunda, çok defalar hayatını hiçe sayarak en ileri siperlere kadar gidip düşmanla adeta burun buruna gelmek suretiyle cephe vaziyetini yakından tetkik ve bu cesurane hareketlerinin yardımiyle sağladığı müteaddit zaferleri neticesi bihakkın « Anafartalar kahramanı » lâkabını kazanmış olan,

d) Ve nihayet, bu başarılariyle zamanın devlet ve payitaht merkezi güzel İstanbul'u, düşman çizmeleri altında kirlenmekten kurtarmış ve daha sonraları şarkta da, mevcut zaferlerine yenilerini eklemiş bulunan, mümtaz bir kumandana karşı reva görülen haksız muameleler üzerinde ne kadar durulsa yeridir.

Olaydan husule gelen büyük üzüntüsüne rağmen Mustafa Kemal'in, pek nazikâne bir ifade ile Enver Paşa'ya göndermiş olduğu yukarıdaki mektuplarında bahis konusu edilen ve ibret teşkil edecek mahiyette olan hususların, istizah şekline sokularak bir ordu kumandanı hakkında tatbik olunması, Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nazırlığı gibi en yüksek makam sahibi için hiç bir veçhile yakışık almayacak ahvalden bulunduğuna şüphe caiz olmasa gerektir.

Bilhassa, temas etmek lüzumunu hissettiğim şu nokta o derece gariptir ki, herhalde sayın okuyucularımın da dikkat nazarlarını çekmiş olacağına kani bulunuyorum :

Mustafa Kemal, yukarıdaki mektuplarının son fıkrasında; İstanbul'da vesaiti nakliyenin tedarikinde maruz kalınan müşkülâttan dolayı ihtiyaç ve lüzum hasıl oldukça, kendilerini tanıdığı bazı zevattan rica ile tedarik ettikleri otomobilden istifade ettiğini Enver Paşa'ya bildirmişlerdir.

Bütün hayatını harp cephelerinde geçirerek sayısız zaferler sağlamış olan Mustafa Kemal gibi güzide bir ordu kumandanına müstamel bir otomobil çok mu görülmek gerekirdi?

Keza, memleket menfaatlerine aykırı hareket ve davranışlara karşı,

Kendilerine bu müsaadeyi, kendileri 2 nci Orduya mensup zabitan oldukları için 2 nci Ordu kumandanı sıfatını haiz olduğum zaman vermiştim.

Yanımda yalnız bir tek yaver [1] vardır. Bunu da, Fevzi Paşa hazretleri [2] 2 nci Ordunun yaverini beraberinde alıp gitmiş olduğundan naşi buna mukabil muhafaza etmiştim.

Yedinci Ordunun iki otomobilini beraberimde almadım. Filhakika mezkûr ordunun iki otomobili vardı. Bunlardan biri, daha alındığı zaman kırık olduğundan ve her türlü teşebbüse rağmen nihayete kadar tamirine imkân bulunmadığından 7 nci Ordu karargâhının cenuba hareketinde mezkûr kırık otomobili fazla bir yük olmamak için Halep'te 15 inci Kolordu karargâhında terketmiştir. Diğer otomobil dahi, lâstiklerinin kâmilen mahvolmuş bulunmasından metrûk bir halde bulunuyordu.

Fevzi Paşa Halep'e muvasalatında 2 nci Ordunun otomobilini beraber alıp getirdiği için ve âcizleri de 2 nci Orduya kumandan tayin edilmiş olduğumdan mezkûr 2 nci Ordunun otomobiline mukabil, İstanbul'da lâstik tedariki ile kabili istifade bir hale ifrağı mümkün olur, mütalâasına binaen mezkûr lâstiksiz otomobili İstanbul'a getirmiştim. Fakat maalesef buna imkân bulamadığımdan işbu otomobil, ait olduğu 2 nci Ordunun İstanbul'daki sevk memuruna teslim edilmiştir.

İstanbul'da vesaiti nakliyenin tedarikindeki müşkülâttan naşi, kendilerini burada icabettikçe tanıdığım zevattan rica ile tedarik ettiğim otomobilden istifade ettiğim maruzdur.

Ordu Kumandanı
Mirliva
M. Kemal

Sayın okuyucularım;

Yukarıya aynen aldığım mektup hakkındaki bildiklerimi açıklamadan önce bir noktaya temas etmek isterim.

Mektubun, yaverlerden bahseden kısmında Mustafa Kemal:

« Yüzbaşı Salih Efendi, mevtini mucip olabilecek bir hastalığa müptelâ bulunduğundan tedavi için ve mülâzım Şükrü Efendi, bidayeti harpten beri harp cephelerinden ayrılmamış olduğundan Manisa'da bulunan ailesince gösterilen mazeret üzerine mezunen terhis edilmişlerdir. »

Buyurmaktadırlar.

Mektubun âcizlerine de taallûk eden bu fıkrasında, Mustafa Kemal gibi cihanşümul bir kumandanın, harp cephelerinde geçen vatanî hiz-

1 Merhum Cevat Abbas Gürer.
2 Merhum Mareşal Çakmak.

Bu takdirde, acaba umumî vaziyet ne olur, işin sonu nereye varır ve ne gibi bir şekil alırdı?...

Muhterem okuyucularım;

Gerek kitabımızın « Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı » kısmında (VI. bölüm) ele almış olduğumuz hususlar ve gerekse Paşa'nın, Yıldırım Ordusundan istifasından sonra vukubulan hadisat hakkındaki izahatım nazara alındığı takdirde, burada anlamak istediğimiz neticenin ne olacağını kestirmek herhalde güç olmasa gerek.

Hele, müstesna görüş kabiliyetini haiz Mustafa Kemal için meselenin sonucunu takdir keyfiyetinin, en basit bir iş olduğuna asla şüphe edilemez.

Durumu, bu ışık altında kısaca gözden geçirelim:

Bu bahiste Mustafa Kemal'in elde etmiş olduğu başarılı netice yalnız benim değil, bütün cihanın malûmu olup, bunun üstünde ve bundan daha âlâ bir sonuç ümit ve tasavvur etmek kadar manasız bir şey olamayacağı da açıktır. Yani, tüm halinde milletçe matlup olan gaye elde edilerek maksat tamamen ve dörtbaşı mamur denecek surette hasıl olmuş, vatan kurtarılmış ve düşman denize dökülmüştür.

Bir de, işi diğer cepheden mütalâa edelim:

Anadolu'ya geçmek teşebbüsüne karşı kendisine hüsnü kabul gösterilerek gereken müsaadenin verilmiş olması halinde, aradan çok geçmeden ne yapıp yaparak ortaya bir sen - ben davası çıkarılmak ve binnetice bütün planların alt - üst olmasına sebebiyet verilmek suretiyle hiç de arzu edilmeyen bir durum meydana geleceğini muhakkak addetmek de herhalde yerinde olur.

Binaenaleyh, - Mustafa Kemal'e karşı olan muameleleri dolayısiyle - yukarıda sıraladığımız halleri yaratmak istidadında bulunmaktan hiç de uzak olmayan Enver Paşa'nın; birçok yerleri düşman işgaline uğramış memleketi, her türlü mahrumiyet ve büyük sıkıntılar içinde kurtarmak maksadiyle ve yedisinden yetmişine kadar bütün milletçe uğraşılıp çırpınıldığı bir hengâmede vaki teşebbüs ve müracaatına karşı ona; anavatan yollarını kapayan Mustafa Kemal'in bu hareketini, memleketin yüksek menfaatleri bakımından çok isabetli ve bu kararlarından dolayı da kendilerini pek haklı görmek lâzım geldiği kanaatini hasıl etmekte tereddüde mahal olamayacağı bedihîdir.

Bu bahsimizi burada kapatırken Mustafa Kemal'in yukarıya aynen geçirdiğim mektubuna son bir defa daha temas etmek isterim:

Mustafa Kemal'in, naçiz şahsımdan da bahseylediğini yukarıda işaret ettiğim ve bizzat yazarak Enver Paşa'ya göndermiş oldukları mektubun fotokopisi, Yeni Sabah gazetesinin 6 Aralık 1958 tarih ve 7097 sayılı nüshasının 3. sahifesinin « Atatürk » sütununa aynen konulmuş ve tam metni Türk harfleriyle de yazılmıştır.

Aynı zamanda, sözü geçen gazetede çıkan bu yazının altındaki birkaç satırlık ilâveye nazaran; bahis mevzuu vesikanın, Mütareke yıllarında İstanbul'un resmen işgaline tesadüf eden günlerde Harbiye Nezare-

hiç bir şeyden çekinmeden yaptığı ve mahiyetini yukarılarda açıklamış olduğum Yıldırım Ordusundaki mücadelesi sonunda, yine memleket menfaatleri uğruna göze aldığı istifa sebebiyle vazifesi başından ayrılan bu ordu kumandanının bunca faal ve başarılı hizmetleri gözönünde bulundurularak emrine, geçici bir zaman için olsun herhangi bir vasıta tahsis edilemez miydi?

Böyle lüzumlu bir ihtiyaç için O'nu, icabettikçe, tanıdığı zevata müracaatla vasıta temin ve tedarikine mecbur bırakmak mı gerekirdi?

Şüphe yok ki; bunlar, yerine getirilemeyecek kadar mühim işlerden değildi. Aksine olarak, çok basit ve mümkündü. Fakat her nedense yapılmadı, yapılmak istenilmedi.

O'nun için durumu « ne acı ve ne kadar hazin olay!.. » şeklinde tavsif ile iktifa ederek bu hususta verilecek hükmü muhterem okuyucularımın takdirlerine bırakırım.

Gerçi, Enver Paşa'nın makamının kendisine bahşeylediği üstün salâhiyetle herhangi bir ordu kumandanından arzu ettiği izahatı isteyebileceği ve buna her zaman için yetkili bulunduğu gayet tabiîdir.

Ancak, her birine hususî ehemmiyet verilerek üzerinde durulan meselelerin bu şekilde ve muhatabının da İstanbul'da bulunmasına rağmen Beyazıt'tan Beşiktaş'a şifreli telgraf çekilmek suretiyle ve istizah mahiyetinde değil de daha müsait bir tarzda ve meselâ Paşa'nın, kendilerini mutat ziyareti sırasında bizzat ve münasip lisanla veya buna benzer bir durum hasıl olduğu zaman veyahut da doğrudan doğruya davet edilmek suretiyle malûmat istenilerek maslahatın idare ve halli cihetine gidilmesi, şüphesiz ki daha temkinli ve daha âlicenabane bir hareket olurdu.

Amma, ne yazık ki buna imkân verilmemiş olmakla beraber, öteden beri Mustafa Kemal hakkında takındığı tavır icabı olarak kendilerinin, herhalde başka suretle davranabilmelerine ihtimal vermek güç ve hatta abes olsa gerektir.

Durumun en doğru tarafını açıklamak ve bu hareketlerin hakikî cephesini bir kelime ile ifade etmek lâzım gelirse onun da, Enver Paşa'nın daima hayalinde canlandırdığı « rekabet » meselesi olduğuna şüphe edilemez.

Bu vesile ile ve faydalı olacağına kani bulunduğum geçmiş bir noktaya yeniden temas etmek isterim. Bunun için de kitabımızın « Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı » bahsinde (VI. bölüm) izah eylediğimiz bir cihet ele alalım :

Söz konusu kısımda anlattıklarım meyanında, Enver Paşa'nın, Moskova'dan Kafkasya'ya gelerek oradan da Anadolu'ya geçmek hususundaki teşebbüsünün kabul olunmaması keyfiyetine işaret etmiştim.

Münhasıran bir mukayese maksadiyle, Enver Paşa'nın bahis konusu teşebbüsüne Mustafa Kemal tarafından muvafakat edilmiş olduğunu, bir an için farz ve kabul edelim.

muş ve yine o günlerde, Alman İmparatoru II. Wilhelm, Zatı Şahane'yi umumî karargâhına davet etmiş bulunuyordu.

Ancak, zamanın padişahı Sultan Reşat'ın böyle bir seyahati yapacak durumda bulunmaması, hükümetçe gözönüne alınarak bu seyahatin, Zatı Şahane namına Veliaht Vahidettin tarafından yapılması tensip ve Mustafa Kemal'in de Veliaht'ın refakatinde bulunması uygun görüldüğü Enver Paşa tarafından kendisine bildirilmişti.

Mustafa Kemal, bu seyahati kendileri için pek enteresan gördüklerinden yapılan teklife muvafakat cevabı vermiş ve Veliaht'la birlikte 15 Aralık 1917 tarihinde Almanya'ya gitmişlerdi.

Netice itibariyle kendileri için pek istifadeli olan bu seyahatlerinde Mustafa Kemal, İmparator II. Wilhelm'i ziyaret ve Alman kumandanlariyle temas etmiş ve bu vesile ile harp cephelerini de yakından tetkik fırsatını bulmuşlardı.

Ancak Paşa, bu incelemelerinden hiç de memnun olmayıp, bu seyahatten daha önceleri yazmış oldukları tarihî raporlarında müşahede ile o zamanki iktidarın, kendilerine çok güvendiği müttefik Alman cephesi hakkında hasıl ettikleri menfi görüşlerini, Alman yüksek kumanda heyetine açıklamak cesaretini göstermekten geri kalmamışlardı.

Paşa'nın, bahsettiğim Almanya seyahatinden avdetlerinden sonra benim de iznim bittiği için Manisa'dan İstanbul'a dönmüş ve kendileri vazife kabul etmemek hususunda kararlı bulundukları için artık lüzum gördükleri müddetçe İstanbul'da kalmamı tensip buyurmuşlardı.

Muhterem okuyucularım, burada Paşa'nın, vazife kabul etmemek hususunda kararlı bulunduklarından bahsetmekteyim. Bu ifade tarzından yanlış bir mana anlaşılmaması için bu ciheti açıklamak isterim:

Mustafa Kemal'in vazife almamasındaki ısrarlı hareketi, sadece, kendilerinin arzu ettikleri kumandanlık verilmedikçe bu uğurda yapılacak teklifleri asla kabul etmemek yolundaki azim ve kararından ileri geliyordu. Çünkü; O, 2 nci ve 7 nci Orduların başında bulunmuş ve bu ordulara kumanda etmişti. O'nun şimdi yegâne isteği, uçuruma doğru yuvarlanmakta olduğunu gördüğü memleketini kurtarabilmek için geniş yetkili ve ordu kumandanlığından daha üstün bir vazife idi.

Enver Paşa ise, Mustafa Kemal'in bu arzusunu yerine getirmek ve bu suretle O'na, ordu kumandanlığı selâhiyetinden daha üstün bir yetki vermek istemediği için İstanbul'daki ikameti bu yüzden uzayıp gidiyordu.

Bu itibarla, Halep'ten İstanbul'a geldikten sonra aradan aylar geçtiği halde, ilk zamanlar kumandanlığı şeklen uhdesinde bulunan ne eski ordusu başına hareket eylemiş ve ne de, sonradan teklif olunan diğer herhangi bir vazifeyi kabul etmiştir.

Orduların Yer Değiştirme Durumu:

Yukarılarda bahsi geçen istifa meselesi üzerine Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelişinden bir müddet sonra 7 nci Yıldırım Ordusu karargâhı,

tinde arama yapan ve Anadolu'daki millî ordu ile münasebet tesis eden grup hakkında da ipucu arayan işgal ordusu subaylarının eline geçmemesi için mezkûr grupta vazifeli ve alâkalı bulunan « Hakimiyeti Milliye » gazetesi eski idare müdürü Hasbi Sargın'ın, şuraya buraya atılmış olan perakende evrak arasında eline geçerek her yazı ve imzası büyük bir değer taşıyan Ata'mızın bir hatırası olarak şimdiye kadar sakladığı ve bunu İnkılâp veya Atatürk Müzesi'ne tevdi etmek arzusunda bulunduğu kaydolunmuştur.

Binaenaleyh, sayın Yeni Sabah gazetesinin yukarıda bahsettiğim nüshasında fotokopisi neşrolunan yazı münderecatının, bu hususta verdiğim izahatın mesnedi ve canlı müeyyidesi olduğuna şüphe yoktur. Bu itibarla; müdavim okuyucularından bulunmak münasebetiyle muttali olduğum ve benim için yüksek kıymeti haiz ve emsalsiz bir hatıra teşkil eden bu olay dolayısiyle sayın Yeni Sabah gazetesine ve bilhassa bu fırsatı bana bahşeden muhterem Hasbi Sargın'a gıyabî hürmetlerimle birlikte burada alenen teşekkürlerimi sunmayı gerekli bir vazife bilirim.

Kitabımızın ön sahifelerinde ve başlık olarak ayırdığımız kısımların üçüncüsünde izah ettiğim gibi, Balkan Savaşı'ndan sonra Birinci Cihan Harbi seferberliğinin ilânından itibaren harbin devamı müddetince vatanî vazifemi ifadan bir gün bile geri kalmamış olduğum cihetle Halep'te bulunduğum sıra merhum pederimden aldığım bir mektupta, ağabeyimin vefatı ve bu acının tesiriyle o sıralarda hastalanan rahmetli annemin dünya gözüyle beni görmek arzusundan bahisle kısa bir müddet için de olsa kendilerini ziyaret etmemi istiyorlardı.

Zemini müsait bulduğum bir sıra, keyfiyeti kumandanımıza arzederek mektubu kendilerine göstermiştim.

İzin isteyip istemediğimi sormaları üzerine o sıralardaki nazik durum sebebiyle vazifem başından ayrılmayı düşünmediğimi arzederek mezuniyet işinin münasip bir zamana bırakılması hususundaki istirhamımı muvafık görmüşlerdi.

İşte sayın okuyucularımın, Mustafa Kemal'in sözü geçen mektuplarında, naçiz şahsız hakkındaki çok kıymetli beyanları arasında « Manisa'da bulunan ailesince gösterilen mazeret » diye bahis buyurdukları meselenin mahiyeti de bundan ibarettir.

Mustafa Kemal'in, yukarılarda belirttiğimiz gibi, 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığından istifaen ayrılarak Halep'ten İstanbul'a geldikten kısa bir müddet sonra ve Enver Paşa'nın bahis konusu olan istizah şeklindeki şifreli telgrafnamelerine, mektupla verdikleri cevabın gönderilmesi sıralarında ve bir aylık mezuniyeti havi yazılı emirleriyle Manisa'ya gitmiştim.

İznimin bitmesi üzerine İstanbul'a avdetimde Paşa, henüz vazife kabul etmek fikrinde olmadıklarını ve kullandığım bir aylık mezuniyetin de herhalde kâfi gelmemiş olacağını, tatlı tebessümleriyle beyan buyurarak yeniden lütfettikleri iki aylık izinle tekrar Manisa'ya gittim.

Bu sıralarda Mustafa Kemal'e, Padişah'ın fahrî yaverliği tevcih olun-

süre içinde Mustafa Kemal rahatsızlığı dolayısiyle Temmuz 1918 başlarında tedavi için Karlsbad'a gitmişlerdi.

Yine bu zamana tesadüf eden tarihlerden daha önce, Suriye cephesinde bulunan Yıldırım Orduları Grubu kumandanı Mareşal von Falkenhayn, bu cepheden ayrılarak Almanya'ya gitmiş ve yerine, Çanakkale'de 5 inci Ordu kumandanlığında bulunmuş olan Mareşal Liman von Sanders getirilmişti.

İşte, bu kumanda değişikliğinden sonra Mustafa Kemal'e tekrar vazife teklif edilmek üzere yapılacak teşebbüsten haberdar olan yaver Cevat Abbas'ın bir telgrafı üzerine Paşa Temmuz 1918 sonlarında Karlsbad'dan İstanbul'a gelmişlerdir.

Ancak, Mustafa Kemal'e yeniden herhangi bir vazife kabul ettirilmesi pek de kolay bir mesele olmadığı için bu husus, biraz aşağıda açıklanacağı üzere Enver Paşa tarafından hazırlanan bir tertiple temin olunabilmiştir.

Mustafa Kemal'in, Karlsbad'dan İstanbul'a avdetinden sonra vefakâr arkadaşım merhum Cevat Abbas Bey'den almış olduğum hususî bir mektupta; Paşa'nın, tekrar 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayin kılındığı ve İstanbul'dan Suriye'ye hareket etmek üzere oldukları bildiriliyordu.

Sözü geçen mektup tarihinden bir hafta kadar sonra Halep'e gelen ve garda yapılan karşılama merasimi sırasında ellerini öptüğüm Mustafa Kemal, bu töreni müteakıp evvelce kalmış oldukları Halep'in Aziziye semtindeki Jozef Esved (Humsî) ailesinin evlerine gitmişlerdi. Ben de yorgunluğunu nazara alarak kendilerini rahatsız etmemek için doğruca, bu evin pek yakınında bulunan karargâha gelmiştim.

Aradan çok geçmeden, Paşa'nın beni istediklerini haber vermeleri üzerine derhal bulundukları yere gittim.

Hürmet ve tazimle tekrar ellerini öptüğüm Paşa'nın ilk sözü:

— Nasılsın Şükrü?

Diyerek iltifatta bulunmak olmuştu ve devamla:

— Yeni vazifelerini, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Padişah Vahdettin nezdinde yaptıkları teşebbüs ve tesir neticesi olarak bir Cuma selâmlığında Padişah'ın, kendilerini huzura davet ile ileride uhdesine grup kumandanlığı tevcih olunacağı vaadiyle şimdilik 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayinini irade eylediklerini bizzat tebliğ etmeleri üzerine çaresiz kabul mecburiyetinde kaldıklarını anlatmışlardı.

İşte, Mustafa Kemal bu bahsi kısaca anlatırlarken, yakın bir gelecekte kendilerine Padişah tarafından vaadedilmiş olan grup kumandanlığı verilmediği takdirde ordu kumandanlığından tekrar istifa ederek ayrılmak hususunda katî surette kararlı bulunduklarını belirtmiş, bu itibarla neticeye intizaren bir müddet daha yerimde kalmaklığımın münasip olacağını emir buyurmuşlardı.

Şimdi, bahsettiğim son tayin olayının nasıl cereyan etmiş olduğunu

Fevzi Paşa (merhum Çakmak) kumandasında olarak Suriye'ye (Nablus'a) hareket etmiştir.

Keza, Halep'te bulunan Yıldırım Orduları Grubu karargâhı da, Falkenhayn kumandasında olduğu halde ve 7 nci Ordu ile esasen daha önceden Suriye'de bulunan 8 inci Ordu cephelerini idare etmek üzere Nasıra'ya nakledilmiştir.

Mustafa Kemal'in eski ordusu olup merkezi Diyabakır'da bulunan 2 nci Ordu karargâhı da Nihat Paşa (merhum Anılmış) kumandasında Halep'e naklolunmuştu.

Mayıs 1918 Başlarındayız:

Biz üç yaver, Paşa'nın muvafakat ve kabul edebilecekleri bir vazifeye tayine intizaren İstanbul'da bulunuyorduk.

Merhum Salih ve Cevat beyler evli ve aileleri İstanbul'da bulunduğu cihetle bu hal, onlar için pek o kadar mühim değildi.

Ben ise bekâr ve ebeveynim Manisa'da bulunduğundan son aylarda İstanbul'daki akrabalarım nezdinde kalmaktayım ki bu durum benim için biraz sıkıntılı oluyordu.

Nihayet bir gün Paşa bana:

— Şükrü, görüyorsun ki ben vazife almıyorum ve kabul edebileceğim bir vazifenin bana ne zaman teklif olunacağını kestirmek de bugün için mümkün değil. Bu sebeple, diğer iki arkadaşına nazaran bilhassa senin sıkıntı çektiğinin farkındayım ve senin için şu kombinezonu düşünüyorum.

Buyurdular ve devamla:

— Eski ordumuz halen Halep'tedir. Ordu Erkânıharbiye Reisi İzzettin Bey'e (merhum Çalışlar) bir mektup yazarak şimdilik 2 nci Orduda istihdamını arzu ettiğimi Nihat Paşa'dan rica etmesini ve Yıldırım Ordusu ile alâkan baki olduğu için bu hususta lüzumlu muamelenin yapılmasını bildireyim. İleride bir vazifeye tayinim halinde seni bu ordudan yanıma daha kolaylıkla alabilirim.

Yolundaki emirlerine uyarak Halep'e gitmiştim.

Paşa'nın yazdıkları hususî mektubu merhum İzzettin Bey'e vermekliğim üzerine beni, (Birinci Dünya Harbinden önce 1329 (1914), ailesi cihetinden münasebetim bulunan Karahisarısahip (Afyonkarahisar) mebusu Filibeli merhum Rıza Paşa'nın delâletleriyle ve Harbiye Nezareti Muamelâtı Zatiye Müdürü bulunduğu sıra kendilerine prezante edilmiş olmak şerefini taşıdığım) Nihat Paşa'ya takdim etmiş ve bu suretle iltifat ve teveccühlerine yeniden mazhar olduğum rahmetli Nihat Paşa, Mustafa Kemal'in arzularını memnuniyetle kabul ile bir taraftan da mesele 7 nci Orduya yazılarak merhum Fevzi Paşa'nın muvafakatları istihsal edilmiş, böylece Yıldırım Ordusu kadrosundan 2 nci Ordu'ya naklim yapılmıştı.

Bu vaziyetten sonra aradan üç ay kadar bir zaman geçmiş ve bu

Usul ve teamül bu iken Enver Paşa, - Atatürk'ün işaret ettikleri gibi - kendi yetkisi cümlesinden olan bu işi, bizzat Padişah'a yaptırmıştır.

Bu bahsi kapamadan, Atatürk'ün yukarıda anlattıklarını; Halep'te Jozef Esved'in evinde son vazifeyi ancak, çok yakında Grup kumandanlığı tevcih olunacağına dair Padişah tarafından kendisine yapılan vaat üzerine kabul etmiş olduğu hususunda bana söyledikleri sözlerini, bilhassa burada tekrar etmek suretiyle tamamlamak isterim.

Biraz önce, üzerinde durduğumuz hususları aydınlatmak maksadiyle yukarıya naklettiğim hadise münasebetiyle ara vermiş olduğumuz esas konumuza devam edelim :

Mustafa Kemal'in, böylece İstanbul'dan uzaklaştırılması, şüphesiz Enver Paşa lehine kaydedilecek bir olaydır. Zira, aylardan beri muhtelif vesilelerle vazife teklifinde bulunarak muvaffak olamadığı maksat ve arzusunu, nihayet Padişah nezdindeki teşebbüsü ile sağlamış oluyordu.

Bununla beraber, bu durum, Enver Paşa'nın oynadığı son kozu ve Mustafa Kemal hakkında reva gördüğü muamelelerin sonuncusunu teşkil etmiş ve aynı zamanda her iki kumandanın, artık birbirlerini dünya gözü ile bir daha görmelerine imkân kalmamıştır. Çünkü; biraz sonra temas edeceğimiz gibi, aradan çok geçmeden harp sona ererek mütareke olmuş ve Mustafa Kemal henüz İstanbul'a avdet etmeden Enver Paşa, bazı arkadaşlariyle birlikte ve maalesef anavatana bir daha dönmek fırsatına kavuşmamak üzere Osmanlı hudutları dışına çıkmış bulunuyordu.

Burada bir hakikatin anlaşılması için yine kısaca esastan ayrılmak zaruretinde kalınmıştır.

Bu konuda dikkatimi çeken nokta şudur :

Güya; Mütarekeden sonra İstanbul'a gelen Mustafa Kemal'in, Talât Paşa kabinesinin istifasından bir gün önce Harbiye Nezaretinde Enver Paşa ile son bir mülâkat yaptıklarını, aynı zamanda Enver Paşa ve arkadaşlarının da 1 Kasım 1918 gecesi bir Alman torpitosuyla İstanbul'dan ayrıldığını, adını tasrihe lüzum hissetmediğim bir eserde görmüş bulunuyorum.

Halbuki Mustafa Kemal, harp kabinesi olan Talât Paşa hükûmetinin 8 Ekim 1918 tarihinde istifa ederek yerine geçen Ahmet İzzet Paşa kabinesinin işe başladığı 14 Ekim 1918 tarihlerinde, emrindeki birliklerle Suriye cephesinde düşmana karşı koyarak tedricen ve muntazaman geriye çekilmiş ve bilhassa Halep şehri içinde ve civarındaki muharebelerin cereyanı sırasında ve Katma'da bulundukları zaman Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına tayini üzerine 31 Ekim 1918 tarihinde Adana'ya gelmiş ve bu vazifeyi Liman von Sanders'ten teslim almışlardır.

Binaenaleyh Mustafa Kemal, bu suretle Adana'da Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını devir alarak işe başladıktan sonra Sadra-

ve bilhassa, yukarıda temas ederek üzerinde durduğum bazı noktaların isabet ve doğruluğu hakkında bir fikir ve kanaat edinilebilmek bakımından buraya alınmasına lüzum gördüğüm meseleyi, daha etraflı bir şekilde kendilerinden naklen kaleme alınmış olan bir eserden takip edelim :

Sel Yayınları'ndan, sayın Falih Rıfkı Atay'ın, « Atatürk'ün Bana Anlattıkları » eserinde :

« Atatürk'ün; ordu kumandanı sıfatiyle Yıldız Sarayı'nın Sultan Hamit yapısı camiinde Cuma selâmlık merasimine iştirak ettikleri bir gün namazdan evvel salonda Başkumandan Vekili Enver Paşa, İzzet Paşa, Vehip Paşa ve Balkan Harbi'ni idare etmiş büyük kumandanlarla beraber bekledikleri sıra ve namazdan sonra yanına gelen yaveri hazreti şehriyari Naci Paşa, (eski Seyhan mebusu merhum Eldeniz) zatı şahanenin, hususî salonda ve yanında iki Alman generali bulunduğu halde kendisini görmek istediğini bildirdiğini, huzura girdiği sıra henüz ayakta duran Padişah'ın; « Çok takdir ve emniyet ettiğim bir kumandan. » diyerek Paşa'yı, Alman generallerine tanıttığını ve oturduktan sonra da « Sizi Suriye'ye kumandan tayin ettim. Oradaki vaziyetler ehemmiyet kespetmiş, oraya gitmeniz lâzımdır. Sizden talebim şudur; o tarafları düşman eline geçirmeyeceksiniz!.. Verdiğim vazifeyi muvaffakıyetle ifa edeceğinizden eminim, derhal hareket etmelisiniz!.. » iradsini bizzat tebliğ etmeleri üzerine müsaade alıp evvelce terkettiği salona avdetinde, Enver Paşa'nın çok mütebessim çehresiyle karşılaşınca, kendisine :

« Bravo, tebrik ederim, muvaffak oldunuz!..

Demekle beraber ciddî bir tavırla şunu ilâve ederek :

Azizim, hiç olmazsa biraz esaslı tedbirler üzerinde konuşalım. Benim bildiğime ve anladığıma göre artık Suriye'de ordu, kuvvet, vaziyet isimden ibarettir. Beni oraya göndermekle güzel bir intikam alıyorsunuz. Sonra teamül harici bir şey yaptınız. Bizzat Padişah tarafından bana emir verdirdiniz!.. » dediğini açıklamaktadır.

Sayın Falih Rıfkı Atay'ın eserinden naklen yukarıya aldığım Atatürk'ün sözlerinin mana, değer ve mahiyet itibariyle çok ehemmiyeti haiz olduğu ve ayrıca üzerinde durmaya hiç bir cihetten lüzum hissedilmeyecek derecede açık bir ifade taşıdığı da meydandadır.

Aynı zamanda aziz Ata'mızın bu beyanlarının, Enver Paşa ile aralarındaki münasebetlerin derecesini ayan beyan göstermekte olması bakımından da bilhassa çok mühimdir.

Hele, Enver Paşa'ya karşı olan son sözlerinin, her babayiğit ordu kumandanının, bir Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı'na hitap etmek cüret ve cesaretinde bulunamayacağı kadar tok ve önemli olduğu aşikârdır.

Osmanlı devrindeki idare tarzına göre, bir ordu kumandanının, herhangi bir vazifeye tayini için önce Padişah'tan iradesi alınır ve fakat bu iradeyi taşıyan tayin emri doğrudan doğruya Harbiye Nazırı tarafından yazılı olarak tebliğ olunurdu.

sonra, yani 18 Eylül 1918 de düşman 7 nci Yıldırım Ordusu bölgesinde taarruza geçmiş ve diğer cephelerde de savaş bütün şiddetiyle başlamıştı.

Sonu, mütareke ile neticelenen ve daha sonra hezimet denecek bir halde cereyan eden bu muharebenin özt olarak bilânçosu şöyldir :

Savaşın başladığı tarihten bir gün sonra Nablus, 1 Ekim 1918'de Şam, 3 Ekimde Baalbek, 6 Ekimde Humus ve 27 Ekimde de Halep düşmüştür.

Bu muharebelerde, cephedeki ordular arasında yalnız Mustafa Kemal'in emrindeki birlikler hem savaşa devam ve hem de tam bir intizamla çekilmek suretiyle Halep'e gelmiş ve burada vukubulan sokak çarpışmaları ile daha sonra, Halep'ten bir evvelki Katma istasyonu civarında geçen savaşlara katılmışlardır.

Bahis konusu ettiğimiz Suriye muharebelerinin devam eylediği sıralarda Halep'te bulunmakta olan 2 nci Ordu tarafından, Islahiye bölgesinde ikinci bir savunma hattı meydana getirmek maksadiyle ordu erkânıharbiyesinden Binbaşı Arif Bey'in başkanlığında üç kişilik bir heyet tarafından arazi üzerinde gerekli incelemede bulunulmuşsa da savaşın çabuk gelişmesi ve neticenin menfi şekil alması sebebiyle bundan vazgeçilerek mezkûr ordu karargâhı doğruca Adana'ya nakledilmişti.

Bu arada, Mareşal Liman von Sanders kumandasındaki grup karargâhı da 2 nci Orduyu takiben Adana'ya gelmiş bulunuyordu.

Katma civarında cereyan eden son savaşların devamı sırasında ve Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde grup kumandanlığına tayin emrini almış bulunan Mustafa Kemal Paşa da, 31 Ekim 1918 tarihinde Adana'ya gelmiş ve aynı gün bu vazifeyi Mareşal'den devir alarak işe başlamışlardı.

Burada pek önemli bir noktaya temas etmiş olduğum için bu nokta üzerinde bilhassa durmak lüzumuna kani bulunuyorum. Çünkü; o gün karşı karşıya gelen bu iki kumandandan biri, o tarihten üç yıl önce Çanakkale muharebelerine katılmış bulunan bütün kuvvetlerin kumandanı ve diğeri ise, sözü geçen kumandanlık emrinde ve aynı savaş yerinde 19 uncu Tümen komutanı olarak bulunyorlardı.

Şimdi, bu kumandanlar arasında yapılan ve o anda yanlarında hiç kimse bulunmadığı için ne görüştükleri bilinemeyen vazife devir ve teslim işine ait müzakerelerin nasıl cereyan etmiş olduğunu, Mustafa Kemal'in kendi beyanlarından takip etmek elbette ki hakikatin anlaşılması bakımından daha isabetli olacağı şüphesizdir.

Bunun için de, yine sayın Falih Rıfkı Atay'ın « Atatürk'ün Bana Anlattıkları » eserinden bazı pasajlar nakletmek isterim.

Bu kıymetli esere nazaran :

Adana'da büyük bir otelde bulunan Grup karargâhında ve Mareşal Liman von Sanders'in kumandanlık bürosunda karşılıklı ayakta bulundukları sırada, Liman Paşa, terbiye ve nezaketle ve fakat çok

zam Ahmet İzzet Paşa tarafından tebliğ olunan Mondros Mütarekenamesi şartlarını, memleket hesabına çok ağır buldukları için mütarekenamenin bütün maddeleri hakkındaki kanaat ve noktai nazarlarını Başkumandanlık Vekâletine bildirmiş ve bu konuda günlerce şifreli tel muharebesinde bulunarak durumu münakaşa ile nihayet grup kumandanlığının lağvı üzerine kendileri de Anadolu'dan ayrılıp İstanbul'a gitmişlerdir.

Hatta Mustafa Kemal'in, biraz önce işaret ettiğim Adana'da geçen son günlerinde Mütareke durumunu münakaşa ederlerken, İstanbul'dan ayrılmış olan bazı eski kabine erkânını kastederek:

— Kaçtılar!..

Kelimesini kullandığını pek iyi hatırlarım.

Bu itibarla, yukarıda kaydedildiği üzere Mustafa Kemal'in, Ağustos 1918 ayı içinde tekrar 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayininden sonra artık Enver Paşa ile aralarında herhangi bir temas ve mülâkat vaki olmamıştır.

Bu arada bir noktaya da ayrıca işaret etmek isterim:

Yine bir eserde; Mustafa Kemal ile Falkenhayn'in bulundukları bir grup fotoğrafının altında; « Mustafa Kemal'in, Yıldırım Orduları kumandanlığını Falkenhayn'den devir aldığı günlerde!.. » diye yazıldığını gördüm.

Bunun da hakikatle bir ilgisi yoktur. Çünkü; Mustafa Kemal, ikinci defa 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayininden önce Falkenhayn, Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığından ayrılarak Almanya'ya gitmiş bulunuyordu.

Binaenaleyh Mustafa Kemal, yukarıda da açıkladığımız veçhile sözü geçen grup kumandanlığını, Falkenhayn'den değil, bunun yerine gelmiş olan Liman von Sanders'ten devir ve teslim almışlardır. (31 Ekim 1918).

Şimdi, tekrar esas konumuza devam edelim:

Yukarıda açıkladığımız gibi, ikinci defa tayin olundukları yeni vazifelerine başlamak üzere İstanbul'dan hareket ederek 15 Ağustos 1918 tarihinde Halep'e geldiğini yukarıda bildirmiş olduğum Mustafa Kemal, bu şehirde bir gün kaldıktan sonra 7 nci Yıldırım Ordusu karargâhının bulunduğu Nablus'a gitmişlerdi.

Mustafa Kemal, daha önce, bu ordu kumandanlığından istifası üzerine Ekim 1917 sonundan Ağustos 1918 ortalarına kadar uzun müddet harp cephelerinden ayrı olarak İstanbul'da kalmış olmalarına rağmen Suriye cephesinin ne durumda bulunduğunu pek iyi biliyorlardı. Bunu, Yıldız Camiindeki Cuma selâmlığı sırasında Padişah'ın, kendisini huzura kabulünde tekrar Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayini hakkındaki iradesini aldıktan sonra Enver Paşa'ya karşı, çok ciddî davranarak bu arada - yukarıda açıkladığımız gibi - Suriye'de ordu, kuvvet ve vaziyetin isimden ibaret kaldığını, ne kesin bir lisanla ifade eylemişlerdir.

Nitekim, Nablus'ta vazifeye başladıktan bir ay gibi çok kısa bir süre

talimat üzerine hemen yol hazırlığını emrederek bir iki gün sonra Adana'dan İstanbul'a hareket etmişlerdi.

Bu duruma göre Mustafa Kemal, Grup kumandanlığında sadece (12) gün kadar kalmışlardır.

Bu müddet içinde ve 2nci Ordudan Grup karargâhına naklimin icrası sırasında Harbiye Nezaretinden Grubun lâğvı ve bir taraftan da ihtiyat zabitanının terhis emri tebliğ edilmiş olması sebebiyle nakil işinin yapılmasına imkân kalmadığından aynı trenle Afyonkarahisar'a kadar birlikte seyahat edilerek burada, harp sonrası, Paşa'nın ellerini bir daha öperek tazimlerimi sunmak suretiyle ve derin bir ayrılık teessürü içinde gözlerim dolu dolu kendilerine veda edip Manisa'ya gelmiştim.

Sonuç:

Memleketine hizmet için ve bilhassa harbin makûs talihini daha ilk zamanlarda keşfederek maruz kalınacak badireyi vaktinden önce önleyebilmek gayesiyle çok arzuladıkları halde maalesef pek geç muvaffak ve pek kısa bir süre kalmış oldukları Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığında geniş faaliyet sahası elde etmeye vakit ve imkân bulamayan Mustafa Kemal, vatanına karşı olan asıl hizmet borcunu, sözü geçen Grup kumandanlığından ayrıldığı tarihten altı ay sonra 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkmalarını müteakip ifa etmeye başlamış ve hepimizin bildiği gibi hiç yoktan yeni bir devir, yepyeni bir vatan ve cihana örnek bir tarih yaratmışlardır.

Mustafa Kemal'in, Millî Mücadele yıllarındaki çalışmaları sırasında, Yunan işgali altında kalmak ve daimî kontrola tabi tutulmak gibi elde olmayan sebep ve zorluklar yüzünden maalesef kendilerine iltihak edebilmek şerefinden mahrum kaldığım cihetle o zamana ait geçen hayat ve faaliyetleri hakkında benim için hiç bir açıklamada bulunmaya imkân mevcut değildir.

Bu itibarla, baş taraflarda işaret ettiğim gibi, Mustafa Kemal'in, İstiklâl Savaşından evvele ait bilinmeyen hayat ve hatıraları hakkında meydana getirmek amaciyle başlamış ve önceden 1916 - 1918 yılları olarak sınırını çizmiş olduğum eseri, burada sona erdirirken naçiz kalemimle aziz Türk milletine ve bugünkü gençliğe ufak bir hizmette bulunabilmişsem bunu, âciz şahsım için en büyük bahtiyarlık ve şeref addederim.

hazin bir lisanla Paşa'ya şu kısa cümlelerle kumandayı terk ve teslim etmiş ve Mareşal'in söylediği cümleler :

« Ekselans, siz, muharebe cephelerinde, Arıburnu'nda ve Anafartalar'da çok yakından tanıdığım kumandansınız. Aramızda gerçi bazı hadiseler ve vakalar geçti. Fakat bunlar, nihayet bizi birbirimize daha iyi tanıtmış oldular. Kalpten dost olduğumuzu zannederim. Bugün Türkiye'yi terke icbar olunurken, emrim altındaki orduları, Türkiye'ye ilk geldiğim zamandan beri takdirkârı bulunduğum bir kumandana tevdi ediyorum.

Bu umumî felâket içinde bedbahtlık duymamak mümkün değildir. Ben yalnız kumandayı size bırakmakla müteselli oluyorum. Bu dakikadan itibaren emir sizindir. Ben sizin misafirinizim. » demekten ibaret olmuştur.

Mareşal'in hüzün ve elemle dolu bu sözlerinin Paşa'yı da müteessir ettiği, buna karşı hiç bir cevap vermeyerek sadece, « oturalım » dediği ve karşı karşıya oturup birer sigara yakmalarını müteakip, Paşa'nın ricası üzerine Mareşal'in birer de kahve ikram ettiği ve her ikisi bu vaziyette sükût etmiş oldukları halde düşünürlerken Mustafa Kemal'in o anda zihninden geçen şeyin, daha evvelce aralarında geçmiş bir hadiseyi canlandırmış olduğu düşünülsün. Yani :

Kitabın yukarı kısımlarında bir vesile ile açıklamış olduğum gibi Mustafa Kemal, Çanakkale'de 19 uncu Fırka kumandanı ve Arıburnu cephesinde iken İngilizlerin Anafartalar'a yaptığı çıkartma neticesi olarak hasıl olan buhranlı ve çok tehlikeli duruma karşı ittihazı gereken tedbir bahsinde Mareşal Liman von Sanders'le, ordu Erkânıharbiye Reisi Kâzım (merhum general Dirik) Bey delâletiyle yaptıkları telefon görüşmesi sonunda, kumandası altında bulunan bütün kuvvetlerin kendi emrine verilmesi yolundaki teklifine mukabil Mareşal'in :

— Çok gelmez mi?!..

Sözüne karşılık :

— Az gelir!..

Demek suretiyle vukubulan muhavereyi hatırlamış ve - muhakkak ki o sıra Mareşal'in de karşılıklı ve aynı dalgınlık havasına tabi olarak - bu ruh haleti içinde kaldıkları geçici bir süreden sonra Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığını Mareşal'den devir ve teslim almışlardır.

Nihayet Mustafa Kemal, öteden beri üstün bir duyarlıkla ve ısrarla üzerinde durduğu Grup kumandanlığı görevine başlamış ve bu suretle arzu ettikleri yetkiye sahip olmuşlardı.

Fakat, ne yazık ki; olan olmuş, vatanın birçok yerleri parçalanıp elden giderek düşman istilâsına uğramış ve bu hazin durum muvacehesinde artık yapılacak hiç bir iş kalmamıştı.

Bununla beraber zaten Paşa, 31 Ekim 1918 tarihinde devir almış olduğu Yıldırım Orduları Grubunun lâğvedilerek kendisinin de Harbiye Nezareti emrine verildiğine dair 10 Kasım 1918 tarihinde aldığı şifreli

IX

MUSTAFA KEMAL PAŞA'DAN AYRI GEÇEN YILLARIM

Şimdi, Birinci Dünya Harbi yıllarında uzun müddet Mustafa Kemal'in yakınında bulunmak şerefini taşıyan bir insanın, sonradan ve bilhassa Millî Savaş senelerinde O'ndan ayrı kalmış olmasının, herhalde zihinlerde pek haklı bir kıvrım meydana getirmiş olacağını kabul ve tahmin etmekteyim.

İşte muhterem okuyucularım, bu noktayı belirmek maksadiyle ve aşağıda açıklayacağım sebepler yüzünden katılmak şerefinden mahrum kaldığım İstiklâl Savaşını müteakıp Mustafa Kemal'i ilk ziyaretim tarihiyle daha sonra kendilerine tekrar intisap teşebbüsüm hakkında kıymetli müsaadelerinize güvenerek kısaca bilgi vermek isterim.

Yalnız, bu izahatımın, asla şahsıma ait bir hal tercümesi mahiyetinde telâkki edilmesine yer verilmemesini bu münasebetle ve bilhassa rica ederim.

Esasen, geçmiş günlerimin pek kısa bir devresine temas edecek olan bu açıklama dolayısiyle bazı tarihî ve kayda değer olayların da ortaya konmasında fayda mülâhaza ettiğimden bu vesile ile ayrı bir kısım halinde esere ilâvesi uygun görülmüştür.

Evet, Birinci Dünya Harbi nihayetlerinde terhis ve Adana'dan aynı trenle yola çıkarak Afyonkarahisar'da Mustafa Kemal'den ayrılıp Manisa'ya geldikten birkaç ay sonra kendime meslek olarak seçtiğim Düyunu Umumiye idaresine girmiştim. (Bu idare, sonradan lâğvedilerek Varidatı Mahsusa namını almıştır.)

İzmir ve Manisa'nın Yunanlılar tarafından işgali, bu tarihten sonraki günlere tesadüf eder.

Bir gün, bulunduğum daireye gelen bir Yunan jandarması beni Balıkpazarı karakoluna davet etmişti.

O gün bazı yedeksubay arkadaşlarım da aynı karakola getirilmişlerdi.

Ne olacağımızı bilmemekle beraber bizi karakolda toplayan palikaryalara karşı, cesaretimizden bir şey kaybetmiş görünmemeye çalışıyorduk.

Vazifem başından alınarak karakola götürülmekliğim üzerine mensup bulunduğum dairece yapılan teşebbüs neticesinde, iki saat sonra görevime avdet imkânı temin edilmiş ve diğer arkadaşlar da bir gece karakolda alıkonularak ertesi gün serbest bırakılmışlardı.

Aradan çok geçmeden tekrar ve aynı şekilde karakola götürüldüm.

ileri geldiğini ve halbuki nice yıllar sonra yalnız Selânik'e değil, hatta Anadolu'da bile karşımıza çıkarak menhus yüzlerini görmek bedbahtlığına uğradığını yana yakıla anlatmıştı.

Ne acı ve o nispette hazin macera değil mi?!..

Yukarıda ikinci defa serbest bırakıldığıma işaret ettiğim tarihten itibaren, Yunanlıların (Mustafa Kemal'e olan hizmetim dolayısiyle) yalnız şahsım için tatbik ettikleri işlem gereğince sık sık karakola gidip görünmek ve hatta ilk zamanlar imza vermek suretiyle ispatı vücut etmek gibi bir mecburiyete de tabi tutulmuştum.

İşte muhterem okuyucularım, hulâsaten izah ettiğim bu durum sebebiyle Yunan cebir ve tazyiki altından kurtulup Anadolu'ya geçmek fırsatını elde etmeye bir türlü imkân bulamamıştım.

Nihayet, Başkumandan Mustafa Kemal'in :

« Ordular ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri! »

Emrini vererek düşmanın denize dökülmesiyle neticelenen 30 Ağustos Büyük Zaferini sağladıktan sonra Kemalpaşa (eski Nif) yoluyla ve her yıl mahallinde özel tören yapılmak suretiyle şöhret bulan « Belkahve » üzerinden İzmir'e ilk gelişlerinin üçüncü günü idi.

Kendilerini ziyaret için can atıyordum. Normal posta seferleri henüz başlamadığı için o gün Manisa istasyonundan geçen askerî bir trende tesadüf ettiğim eski arkadaşlarımın yardımlariyle ve onlarla birlikte İzmir'e geldim.

Ancak, benim için en mühim mesele; aradığımı nerelerde bulabilecektim? Bu o gün için zor bir şeydi. Çünkü, şehir dumanlar içinde yanarken diğer taraftan bilhassa Ermenilerin şuraya buraya savurdukları bomba sesleri de eksik değildi.

Ortada böyle kritik bir durum varken kimden bilgi alacağımı kestirmek mümkün olamıyordu. Bir iki emniyet memuru nezdinde yaptığım müracaat da, hakkımda şüphe uyandırmaktan başka bir sonuç vermedi.

Bu ümitsizlik içinde bir çare bulmak amacıyla Konak meydanından geçerken vilâyet merdivenleri başında iki nöbetçi gördüm. Kendilerine yaklaştığım bu Mehmetçiklerden edindiğim bilgiye göre, içeride kolordu kumandanı İzzettin (Çalışlar) in bulunduğunu öğrenmiştim.

Merhumu yakınen tanıdığım için iç taraftaki kapıdan yukarıya çıkarak yaver odasına girdiğim zaman, burada da hiç ümit etmediğim bir durumla yani, Beylerbeyi İhtiyat Zabitan Mektebinden sınıf arkadaşım olan Yanyalı Fettah Bey'le karşılaştım. İkimiz de uzun yılların hasretiyle birbirimize sarıldık. Biraz sonra arkadaşımın aldığı müsaade üzerine kumandanın yanına giderek iltifatına mazhar oldum.

İlk sözleri :

— Paşa'yı görebildin mi?

Demek olmuştu.

İmkân bulunmadığını söyledim. Cevaben :

— Kimseye bir şey sorma, tramvayla doğruca Göztepe'ye giderek Uşşakîzade Muammer Bey'in köşkünü sorar ve Paşa'yı orada bulur, zi-

Binanın üst katındaki ufak bir odaya çıkarıldığım zaman, çok iyi görüştüğüm arkadaşlarımdan Çelebizade avukat merhum Kemal Bey'le karşılaştım. Benden önce onu da yakalayıp getirmişler. Maruz kaldığımız olay hakkında dertleşirken diğer arkadaşlar da birer birer getirilerek aynı yerde tekrar toplanmış olduk.

Bu defa durum, çok ciddî görülüyor ve işin esaslı ve maksatlı tutulduğu anlaşılıyordu. Hatta ortada, hepimizin esir muamelesine tabi tutularak hemen Yunanistan'a sevkedileceğimiz söylentileri bile dolaşıyordu.

Bağlı bulunduğum ve birçok hususiyet ve yetkilere sahip Düyunu Umumiye idaresinin, o zamanki mutasarrıflık ve Yunan kumandanlığı nezdinde yeniden yaptığı teşebbüs sonunda, ancak ertesi günü ve yalnız şahsım için serbest bırakılma müsaadesi alınabilmişti.

Diğer arkadaşlarım ise, birkaç gün sonra toplu bir halde Balıkpazarı karakolundan alınarak çarşı içindeki Taş Han'a nakledilmişlerdi. Bu sebeple akıbetleri çok karanlık görülen bu arkadaşlar hakkında ağır muamele tatbiki muhakkak gibiydi. Fakat ne oldu ve ne düşünüldü ise daha fazla ileri gidilmeyerek bir hafta, on gün kadar muhafaza altında bulundurulduktan sonra onlar da yine serbest bırakılmışlardı.

Yerli Rumların ihbariyle, Birinci Dünya Harbinde Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunmuş olduğum Yunanlılarca bilindiği için karakola ilk davetimden sonra serbest bırakılınca durumumdan endişe ederek elimde mevcut bütün vesika ve bilhassa Mustafa Kemal'e ait hatıra defteriyle fotoğrafları, mensup olduğum idarenin « basılı evrak » mahzenine saklamıştım.

Bu tedbirimle, sonradan Yunanlılar tarafından evimizde yapılmış olan bir aramada, sözü geçen evrakı mutlak olarak ele geçmekten kurtarmış oluyordum. Yoksa, ufak bir ihmal, Mustafa Kemal'e ait hatıraların heba olmak gibi yerine getirilmesi maddeten imkânsız bir sonuçla karşılaşmak işten değildi.

Müsaadenizle burada antrparantez çok eski tarihî bir geçmişten bahsedeceğim :

Biraz önce, Yunanlıların evimizde yaptıklarına işaret ettiğim arama sırasındaki sert ve kaba muamelelerinden çok müteessir olan merhum babam o zaman bize, hayatının en acı günlerine ait bir olaydan bahsetmişti.

Yenişehirli (Larissa) olan babam (Nuri) :

Mağlûbiyetimizle neticelenmiş olan Osmanlı - Rus Harbine ait Berlin Antlaşması (1878) gereğince Tesalya'nın Yunanistan'a bırakılması üzerine (yukarıda «16 ncı Kolordu Kumandanlığı» bahsimizin (IV. bölüm) sonlarındaki Mustafa Kemal'e ait 16 Kasım 1916 tarihli hatıranın alt kısmında açıklanmış olduğu veçhile) akrabalarımızdan bir kısmı muhacir olarak Selânik'e ve pederimin de dahil bulunduğu diğer kısmı ise doğrudan doğruya anavatana geçerek Manisa'ya geldiklerini ve Manisa'yı tercih etmelerindeki gayenin de o günkü hasmımızın, günün birinde Selânik'e gelmesi ihtimaliyle ikinci bir hicret felâketine uğramamak düşüncesinden

kında tarihî büyük Nutuk'larında etraflı açıklamada bulundukları mülâkat o gün vaki olmuştur.

Ordıların henüz hareket halinde bulunduğu ve siyasî temasların başlayacağı o günlerde Mustafa Kemal'in geceli gündüzlü devam eden meşguliyetinin pek fazla olduğu aşikârdı.

Durumun nezaketini anlamakla beraber kendilerini ziyaret edebilmek imkânının hasıl, bu suretle benim için matlup olan gayeye kavuşmuş olmanın sevinci içinde yüksek müsaadeleriyle ve tekrar ellerini öperek yanlarından ayrıldım.

Merdiven başına kadar beni geçirmek zahmet ve lütfunda bulunmuş olan merhum Salih Bey'le yaptığım kısa görüşme esnasında bana, on onbeş gün sonra tekrar uğramamı söylemişse de, maksadımın yalnız Paşa'yı ziyaret olduğunu, bununla beraber ileride bu arzularını yerine getirmeye çalışacağıma söz vererek ve kendilerine ayrıca teşekkür ederek aynı gün Manisa'ya dönmüştüm.

Merhum Salih Bey, Paşa'yı bu ilk ziyaretimde benim için herhalde bir şeyler düşündüğünü ihsas etmişti. Fakat, o günlerin çok hareketli olayları muvacehesinde kendi durumumu muhafazaya devam ile işi tesadüfe bırakmayı daha uygun görmüştüm.

Bu tarihten sonra Mustafa Kemal'i yine bir gün İzmir'e geçerlerken Manisa istasyonunda ziyaret fırsatını bulmuştum.

O gün yanlarında, Lâtife Hanım, merhum Kâzım Karabekir, Salih, Cevat Abbas ve sair maiyetiyle trenden inerek genişçe bir çember içinde etrafını saran Karadenizli erlerin çok sıkı muhafazası altında istasyon civarındaki meydanlıkta bir açık hava konuşması yaptıktan sonra tekrar trene avdetle İzmir'e hareket eylemişlerdi.

O büyük insanın, üçüncü defa ve Balıkesir yoluyla yine İzmir'e geçişlerinde Manisa'ya inerek belediye dairesinde yapılan bir kabul merasiminden sonra ayrıca yaptığım ziyaretle ellerini öpmek şerefine nail olmuştum.

Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal hazretlerinin bu gelişleri, 16.6.1926 tarihine yani, İzmir suikastı olayına tesadüf eder ki bu menfur ve hainane teşebbüsün tesbit edildiği o gün - bu hadise sebebiyle İzmir'de gerekli tedbirin alınabilmesini temin için - Paşa ve maiyeti Manisa'da kalarak geceyi orada geçirmişlerdi.

Refakatlerinde, Rize mebusu merhum amcam Fuat (Bulca) da vardı. O gün ebeveynimi ziyaret için bir ara evimize gelen amcamdan ayrılmayarak gece kalmış oldukları vali evinde ben de bulunuyordum.

Gazi Hazretleri yukarıdaki odasında istirahat etmekte ve kumandan, mebus ve sair zevattan ibaret oldukça kalabalık maiyeti erkânı da aşağıdaki salonda toplanarak günün çok önemli hadisesi olan ve iç yüzü o saatte henüz katî surette bilinemeyen suikast konusu üzerinde hararatli tahmin ve münakaşalar yapmakta idiler.

Ben, 2 nci Ordu levazım reisliğinden ayrılıp o tarihlerde Manisa'daki Cihanpaşa çiftliğini işletmekte olan emekli albay Arif Bey'i eski-

yaret edebilirsin.

Dediler.

Biraz sonra kendilerine teşekkürle yanlarından ayrıldım.

Aksi tesadüf olacak, ben tramvayla Göztepe'ye giderken Paşa'nın da üstü açık bir otomobil ile ve yanlarında Başyaver Salih Bey olduğu halde İzmir'e doğru geçtiklerini görmüştüm.

Göztepe'de indiğim tramvay durağının yakınındaki bir yalının kapısında 2 nci Ordu karargâhından tanıdığım bir erle karşılaştım. İzzettin Çalışlar'ın eskiden beri emirberi olan bu asker de beni tanımıştı. Hoşbeşten sonra merhum Çalışlar'ın aynı yalıda oturduklarını söyleyerek beni içeri aldı.

Paşa'yı o gün ve akşamı görmek mümkün olmadığı için geceyi Çalışlar'ın misafiri olarak yalıda geçirdim.

Ancak ertesi günü saat onbir sıralarında ve bazı sorulara tabi tutulduktan sonra köşkün büyük üst kapısına bir subay refakatinde geldim ve orada biraz bekletildikten sonra başka bir subay arkadaşla içeriye alınarak binanın geniş ön terasında Başyaver Salih Bey'le karşılaştım.

Merhum, bana eski samimiyetle çok yakınlık gösterdi ve oradaki koltuklardan birinde oturmakta olan tanımadığım bir zata beni takdim etti.

Beş on dakika sonra Paşa, içeriden çıkıp bulunduğumuz yere doğru gelirlerken hemen karşılayarak hürmet ve tazimle ellerinden öptüm.

Müsaadeleriyle oturduktan sonra, aradan bunca zaman geçtiği halde harfi harfine hiç unutmadığım ilk sözleri:

— Şükrü nasılsın? Bu bâğî (asi, başkaldırmış) lerin elinden nasıl kurtulabildin?..

Sorusu olmuştu.

Geçirdiğim hadiseleri, çok kısa bir iki cümle ile arzettim.

İkinci suali:

— Manisa tamamen yandı mı?

Olmuştu.

— Evet Paşam, dağ eteği ve bir de şehirin alt kısmı hariç olmak üzere bir baştan öte başa kadar yanıp kül haline gelmiştir.

Dedim.

Bu ifademden pek büyük teessür duydukları, o andaki hallerinden belli idi.

Yüksek huzurlarında yarım saat kadar kaldım.

Paşa, benden önce köşke gelmiş olan tanımadığım zatla Fransızca konuşmaya başlamıştı.

Bu zatın, Doktor Adnan Adıvar olduğunu ve merhumun, sulh müzakeresi esasları üzerinde görüşmek için aynı gün İstanbul'dan gelmiş olan Fransız Yüksek Komiseri General Pellé'nin Başkomutanla temasını temin maksadiyle randevu almak için köşke gelmiş bulunduğunu Salih Bey'den öğrenmiştim.

İşte, Mustafa Kemal'in; General Pellé'nin, kendileriyle görüşmek üzere İzmir'e gelmesi ve aralarında cereyan eden müzakere neticeleri hak-

Umum müdür hayretle karışık bir ifade ile :

— Ne münasebet! dedi.

Evvelce Gazi hazretlerinin yanında bulunmuş olduğumu ve son olayı kendilerine anlattım.

Umum müdürümüz bir an düşünmüş ve bana hitaben :

— Çok güzel, çok iyi, sizi tebrik ederim.

Demiş ve hemen :

— O zaman bir ordu kumandanı, şimdi ise cumhurreisi, yani devlet başkanı olduğuna ve arada pek çok fark bulunduğuna işaretle ve teşbihte hata olmaz diyerek eski bir darbımesel olan :

« Kurbi sultan, âteşi suzandır. »

Atasözünü tekrarlamış ve bu yolda karar verirken çok iyi düşünmekliğim tavsiyesinde bulunmuşlardı.

Umum müdürümüzle olan bu ziyaret ve temasımı takip eden bir iki gün içinde hazırlanıp Bergama'ya hareketle 28 Haziran 1926 tarihinde yeni görevime başlamıştım.

Beş on gün sonra durumu bir mektupla merhum amcama bildirerek Bergama'ya müdür olmakla Ankara'da bana vaat edilmiş olan vazifeden vazgeçmiş olmadığımı ve bu hususta verilecek emri beklediğimi de ilâve etmiştim.

Aldığım cevap aynen şu idi :

Evvelâ yeni memuriyetimi tebrik ediyor ve daha sonra, hususî kalemde bana vaat olunan vazifeye başka birinin kayırılmasını hatırdan bile geçirmemekliğimi ve tayin emrinin verilmesi hususunda alâkadar olduğunu bildirmekle beraber mektubun sonunda şöyle hitap ediyordu :

— Şükrü, işin müspet tarafı bu!.. Şimdi gelelim asıl önemli noktaya; Mustafa Kemal'in, eski haliyle şimdiki durumunu asla mukayeseye imkân mevcut olmadığı, halihazır vaziyetin bambaşka ve tamamen nazik ve siyasî mahiyette bulunduğu unutulmamalı! Bana kalırsa kendi mesleğinde ilerlemeye çalışırsan en doğru bir hareket olur. Bunu, bir baba nasihatı olarak bildirmeye mecburum. Artık, rey ve karar sana aittir.

Merhum amcamın yapmış olduğu bu nasihatı ile sağ olup olmadığını bilmediğim eski umum müdürümüz Cevat Bey'in biraz yukarıda anlattığım kıymetli tavsiyelerini gözönünde bulundurarak benim için kesin karar vermek icap ediyordu ki bunda da gecikmedim ve kesin kararım şu olmuştur : Mesleğimde kalmayı tercih etmek.

Bu kararımda isabet etmiş olup olmadığımın burada tahlil ve münakaşasını yapacak değilim. Esasen buna lüzum da görmüyorum. Yalnız şu kadarına işaret etmek isterim :

Evet, olsaydı, on iki sene kadar daha ve benim için değeri ölçülemeyecek şerefli bir hizmet mümkün ve müyesser olurdu. Fakat ondan sonrası ne olur ve hadisat beni nelere ve nasıl bir akıbete sevkederdi? O da, tamamen ayrı ve üzerinde durulmaya değer önemli bir mesele olsa gerek, demekle iktifa eder ve bu bahsi böylece kapatırım.

den yani, sözü geçen ordu karargâhından tanıdığım için salonun bir kenarında onunla görüşüyorduk.

Bir ara bana; « Ne duruyorsun ve ne için çekingen davranıyorsun? » demekle beraber cevap vermeme fırsat ve imkân bırakmadan orada bulunan ve münasebetimizi yakından bildiği Fuat Bey'e seslenerek:

— Yeğenini niçin düşünmüyorsun?

Demesi üzerine bana:

— Bir isteğin var mı?

Hitabında bulunan merhum amcama:

— Bu konuda bir şey düşünmemiştim. Fakat Arif Bey'in teklifleri veçhile şayet münasip bir vazife olursa bu suretle yine Paşa'ya hizmet etmek isterim.

Cevabını verdim.

Bir an düşündükten sonra bizden ayrılıp yukarıya çıkan ve biraz sonra tekrar avdet eden Fuat Bey, güler yüzle yanımıza gelerek:

— Şükrü, Paşa ile görüştüm. Hususî kalemde bir vazifeye tayinin için muvafakat ettiler. Aldığım emri umumî kâtibe bildireceğim, dedi.

Cumhurreisliği Umumî Kâtibi Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey de orada idi. Beni kendisine takdim etti ve Paşa'nın şifahî emirlerini de söyledi.

Merhum Tevfik Bey, Ankara'nın o zamanki pahalılığını nazara alarak, önce evli olup olmadığımı sordu. Bekâr olduğumu anlayınca da; hususî kalemde mevcut ve hatırımda kaldığına göre dört başkâtiplikten birini işgal eden zatın evli ve çoluk çocuk sahibi olduğu için Ankara'da geçinemediğinden yakında ayrılacağını söyleyerek onun yerine tayinim yapılmak üzere verilecek emri beklemekliğimi bildirmişlerdi.

Gazi Hazretleri ertesi gün İzmir'e gitmiş ve bilindiği gibi suikast hâdisesini tahkik ve failleri muhakeme için kurulan İstiklâl Mahkemesince birçok tevkifler yapılmak suretiyle iç durum hayli karışmıştı.

Merhum amcamın böylece ikinci bir delâletiyle Mustafa Kemal'e yeniden hizmet imkânına kavuşmuş olmaktan doğan büyük sevinç içinde yavaş yavaş hazırlığa başlamıştım.

Yeni görevime ait tayin emrini ne zaman alabileceğimi düşündüğüm o günlerde İzmir Varidatı Mahsusa Başmüdürlüğünden gelen bir emirde, memuriyetim olan Manisa Müdürlüğü Başkâtipliğinden Bergama Varidatı Mahsusa Müdürlüğüne tayin kılındığım bildiriliyordu.

Bir gün sonra da Ankara'da bulunan umum müdürümüz Cevat[1] Bey'in İzmir'e geçeceği haberi alınmıştı.

O gün, müdürümüzle birlikte umum müdürü karşılayarak temasta bulunmak üzere istasyona gittik. Kendilerini kompartımanında ziyaretimizde; müdürüm olan zat, beni umum müdüre takdim ederken, eski başkâtibimiz ve yeni Bergama müdürü olarak tanıtmakla beraber Ankara'daki yeni görevimden bahisle yakında idareden ayrılacağımı da ilâve etmişti.

1 Bu zatın, emekliye ayrıldıktan sonra Bursa'da toptan tuz ticareti yaptığını işitmiştim.

Ek Bölüm

X
ELEŞTİRİ VE AÇIKLAMALAR

Kitabın Baş Sayfasında Klişesi Bulunan ve Mustafa Kemal'i Yaverleriyle Birlikte Gösteren Grup Fotoğraf Hakkında Bir Açıklama:

Şimdi de, bir zaruret karşısında ve son olarak kitabın baş tarafındaki grup fotoğrafın geçirdiği macerayı kısaca anlatmak isterim:

Bu fotoğraf, Mustafa Kemal'in 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığından istifasından önceki tarihte Halep'te çekilmiştir.

Dört adet olarak hazırlanan bu grup fotoğraftan bir tanesi Mustafa Kemal'e kalmış, diğer üç adetten birer tanesini kendi el yazılariyle ayrı ayrı, « yaverim » (Salih, Cevat, Şükrü) diye isimlerimizi yazarak ve her üçünü de imza etmek suretiyle bize vermişlerdi.

Bu fotoğraf ilk defa, sevgili Ata'mızın aramızdan ebediyen ve hazin ayrılışından sonra sayın Cumhuriyet gazetesi tarafından « Fotoğrafla Atatürk » adı altında çıkarılan büyükçe çapta bir albümde neşredilmişti. Fotoğrafın, sözü geçen müesseseye, o zaman hayatta bulunan ya Salih Bozok veya Cevat Abbas Gürer tarafından verilmiş olacağını kuvvetle tahmin etmekteyim. Bununla beraber, söz konusu albümde çıkan fotoğrafın altında « 1917 : Halep'te Yıldırım Orduları Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal Paşa » yazısından başka bir izahat mevcut değildir.

Bahsettiğim fotoğrafın agrandizman halinde çoğaltılarak bazı toplum yer sahiplerine satılmış olan nüshalarına yıllarca önce ve halen bazı şehir ve kasabaların gazino ve pastane gibi yerlerinde rastlamış bulunuyorum. Bunların bir kısmında hiç bir şey yazılı olmadığı halde, bazılarının altlarının matbaa yazısıyla isimlendirildiği ve bunların da Salih Bozok, Cevat Abbas Gürer ve Muzaffer Kılıç olarak yazıldığı görülmüştür. Yani, şahsıma ait olan fotoğraf, Muzaffer Kılıç olarak tanıtılmış oluyor ki, bu arkadaş, benden sonra ve Mustafa Kemal, ikinci defa tayin edildiği Yıldırım Ordusu Kumandanı iken yaverliğinde bulunmuş ve hatırımda kaldığına göre Temmuz 1959 ayı içinde de vefat etmiştir.

Bu konuda başka bir şey ilâvesine lüzum görmüyorum. Yalnız, şu kadarına temas edeyim ki; ortada canlı denecek bir hakikat mevcuttur. Hem de öyle bir hakikat ki, cihan çapında bir dâhi, bir önderin omuz başında her bakımdan iftihara şayan ve pek az talihliye nasip olabilecek şekilde yer almış olarak uzun yıllar ve hatta asırlar boyunca o şe-

Binaenaleyh, bu durumu başka şekilde yorumlamak, hakikate tamamen aykırılığı bakımından elbette doğru olamaz.

b) Aynı kitapta:

Mustafa Kemal'in, İkinci Ordu Kumandanlığı Vekâletinden bir müddet sonra Hicaz Seferî Kuvvetleri Komutanlığına tayin olunduğu, oradan tekrar 2 nci Ordu kumandanlığına getirildiği, daha sonra 7 nci Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayin edilmişse de Falkenhayn'in aşiretlerle vaki alâkasını doğru bulmadığından durumu Başkumandanlık'a bildirdiği ve sözünün geçemediğini anlayınca mezkûr ordudan istifa ederek tekrar 2 nci Ordu kumandanlığına tayin edildiği ve bu vazifesi uzun sürmediği, müteakiben Veliaht Vahdettin'le birlikte Almanya'ya gittiği, avdetinden sonra da Sultan Reşat'ın ölümü dolayısiyle Vahdettin'in Padişah olması üzerine Paşa'nın 7 Ağustos 1918 tarihinde Filistin cephesinde bulunan 7 nci Ordu kumandanlığına tayin edildiği, fakat o zamanlar vaziyet çok fena olduğu için Paşa'nın cepheden Başkumandan Vekili Enver Paşa ile Talât Paşa'ya tarihî kıymeti olan meşhur raporunu yazarak cephenin ve memleketin umumî durumunu anlattığı, kayt ve zikrolunmaktadır.

Yukarıda sıralanan kumandanlık değişikliklerine esas itibariyle temas lüzumunu hissetmiyorum.

Yalnız, Paşa'nın Yıldırım Ordusundan istifası üzerine tekrar tayin olunduğu 2 nci Ordu kumandanlığındaki vazifesinin uzun sürmediği kaydedilmekte ise de aslında bu tayin işi şeklen yapılmış olup, fiilen vazifeye başlama gibi bir durum hasıl olmamış ve Paşa, istifayı müteakip Halep'ten doğruca İstanbul'a gitmişlerdir.

Burada asıl temas etmek istediğim önemli noktalar şunlardır:

Mustafa Kemal'in tarihî değeri olan meşhur raporu, bahsi geçen kitapta yazılı olduğu üzere, Filistin cephesinde bulunan 7 nci Ordu kumandanlığına ikinci defa tayin edildiği tarihten sonra ve o zamanki vaziyetin kötülüğü sebebiyle yazılmış değildir. Hadisenin aslı şudur:

20 Eylül 1917 tarihli olan bahis konusu rapor, Paşa'nın ilk defa tayin olunduğu 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanı olduğu sıra, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mareşal von Falkenhayn ile aralarında geçen ve memleket meseleleriyle ilgili çetin mücadelesi üzerine ve bilhassa, Mütareke tarihinden çok önceye tesadüf eden zamanın kötülüğünü ve cephelerin perişan halini, bir yıl evvel takdir etmek gibi ileri ve yüksek bir görüş neticesi olarak Halep'ten yazılıp Sadaret makamına ve Başkumandanlık Vekâletine gönderilmiştir.

Aynı zamanda, Paşa'nın Filistin cephesindeki 7 nci Ordu kumandanlığına tekrar tayini 7 Ağustos 1918 tarihinde yapılmış olduğuna göre mezkûr raporun da, - sözü geçen kitaptaki mütalâaya nazaran - bu tarihten sonra yazılmış olduğunu kabul etmek lâzımgelir. Halbuki;

20 Eylül 1917 tarihini taşıyan bu rapor Mustafa Kemal'in, Halep'te bulunduğu sıra Yıldırım Ordusundan istifasiyle alâkalı ve bu istifa tarihinden önceye rastlar.

refli mevkii - bir karton üzerinde de olsa - işgal etmek bahtiyarlığına nail olan ve - Tanrıya hamdolsun - henüz hayatta bulunan asıl fotoğraf sahibinin adı sanı ortadan kalkıyor, bunun yerine, maalesef ilgisi olmayan ve hayata gözlerini kapamış başka biri geçirilmiş oluyor. Ne tuhaf!.. Daha doğrusu ne gaflet!...

Hulâsa, doğrudan doğruya şahsımı alâkadar eden ve benim için çok önemli bir yanlışlığın ortadan kaldırılması düşüncesiyle durumu böylece açıklamak fırsatını elde etmiş olmak ferahlığı içinde gerçeği açığa çıkarmak yolunda gösterdiğim bu hassasiyetten dolayı da sayın okuyucularımdan ayrıca özür dilerim.

Hakikatlere Aykırı Neşriyat:

Kitabın önsözünde işaret ettiğim gibi, büyük kaybımız aziz Atatürk hakkında kaleme alınan bazı eserlerde hakikate aykırı yazılar yazılmış olduğundan bahsetmiştim.

Şimdi bunlardan birkaç misal vermek isterim. Ancak, şahsiyata yer verilmemek, sadece hakikatlerin anlaşılması için temas edilecek yazıların yalnız yanlışlıkları üzerinde durularak izahına çalışılacaktır:

1 — Aziz Ata'mızın Birinci Cihan Harbinde Şark ve Suriye cephelerinde bulunmuş oldukları kumandanlıklar hakkında bilgi veren bir tarih kitabında [1];

a) Mustafa Kemal'in, Kafkas cephesinde bulunan Rus ordusunu bir taarruzla derhal mağlûp ederek bu harekât neticesinde Bitlis ve Muş şehirlerinin Türklerin eline geçtiği, bu muvaffakıyeti üzerine de 2 nci Ordu Kumandanlığı Vekâletine tayin olunduğu,

yazılıdır.

Kitabımızın « 16 ncı Kolordu Kumandanlığı » bahsinde (IV. bölüm) tafsilâtiyle izah olunduğu üzere Mustafa Kemal'in, Bitlis ve Muş şehirlerini düşmandan geri almak hususunda temin eylemiş oldukları muvaffakıyetleriyle 2 nci Ordu Kumandanlığı Vekâletine tayin keyfiyeti arasında hiç bir alâka ve münasebet mevcut değildir. Çünkü;

O tarihlerde 2 nci Ordu kumandanlığı münhal değildi ki, Bitlis ve Muş'un düşmandan geri alınması başarısına mükâfaten mezkûr kumandanlık vekâletine tayinleri yapılmış olsun.

Paşa'nın 2 nci Ordu Kumandanlığı Vekâleti, adı geçen yerlerin Ruslardan istirdadı tarihinden tam dört ay sonra ve o da, ordu kumandanı İzzet Paşa'nın kısa bir müddet için izinli olarak İstanbul'a gitmesi sebebiyle vaki olmuştur.

Normal bir durum icabı cereyan eden bu vekâlet işi, 3 Aralık 1915 tarihinde başlayıp 22 Aralık 1916 tarihinde ayrılmak suretiyle (20) gün devam ederek İzzet Paşa'nın mezuniyetten görevi başına avdetiyle sona ermiştir.

1 Türkiye Cumhuriyeti Tarihi.

Diyarbakır'a geldikleri zaman Ruslar acaba nereye taarruz etmişlerdir?.. (Yazıdaki bu noktaya ait cümle, Bitlis'ten Diyarbakır'a geldikleri zaman değil, Diyarbakır'dan Bitlis'e gittikleri zaman... olsa gerek) Mukabil taarruz nereye yapılmıştı?.. Akın nerede ve ne suretle durduruldu?.. Ondan sonra Mustafa Kemal, katır üzerinde hangi cephedeki kıtaları teftiş etti?..

Doğrusu bu kıvrımları çözmek imkânını bulamadım. Ayrıca;

Mustafa Kemal'in, yukarıda sıralanan ve mahiyetleri anlaşılamayan hareketlerden sonra Diyarbakır'a döndükleri zaman paşalığa terfi ettikleri yazılmaktadır ki bunun da hakikatle bir ilgisi yoktur. Çünkü; Mustafa Kemal, yukarılarda açıkladığımız gibi cephe seyahatlerinden Diyarbakır'a dönüşlerinde değil, daha Diyarbakır'a ayak basmadan bir gün önce Mardin'de kaldıkları gece (13 Mart 1916) paşalığa terfi emrini almışlardır.

Binaenaleyh, durumu böylece belirterek tekrar etmekte fayda mülâhaza edilmiştir.

Halen Faaliyetini Tatil Etmiş Durumda Bulunan « Yeni Sabah » Gazetesinde Çıkan Bir Tefrika Münasebetiyle :

İstanbul matbuatından Yeni Sabah gazetesinin faaliyette bulunduğu sıralara tesadüf eden 13 Ocak 1960 tarihli nüshasındaki « İttihat ve Terakki İçinde Dönenler » adlı tefrikada anlatılan hatıralar arasında:

a) Mustafa Kemal, Çanakkale zaferini müteakip İstanbul'da bulunduğu sıra şerefine verilen bir ziyafette, hükûmetin takip etmekte olduğu siyasetin hatalı olduğunu, bu gidişle harbin kazanılamayacağını söylediği ve bu sözlerinin, ertesi günü Dahiliye Nazırı Talât Bey tarafından işitilmesi üzerine durumu Enver Paşa ile müzakere ederek; Mustafa Kemal'in, günün birinde hükûmete ve Saltanata karşı harekete geçeceğinden endişe ettiğini ve buna meydan vermemek için kendisini uzak ve zor bir vazifeye tayin edelim, teklifinde bulunması üzerine Enver Paşa'nın O'nu, münhal bulunan 2 nci Ordu kumandan vekilliğine gönderelim de orada Ruslarla harbetsin, bakalım ne yapar?..

dediği ve bahsolunan ziyafetin; Mustafa Kemal'in, 2 nci Ordu kumandan vekilliğine gönderilmesine sebep olduğu ve fakat orada da Rusları yenerek Bitlis ve Muş'u Ruslardan aldığı ve Paşa olduğu ve 7 nci Ordu kumandanlığına getirildiği, zikredilmiş bulunmaktadır ki bu yazının da hakikatle bir ilgisi mevcut değildir.

Evvelâ; Mustafa Kemal, Bitlis ve Muş'u 16 ncı Kolordu kumandanı olarak Şarka gittiği zaman Ruslardan geri almış olduğu gibi, 7 nci Ordu kumandanlığına da, 2 nci Ordu kumandan vekilliğinden değil, bu ordunun asil kumandanı iken tayin edilmiş olduğunu peşinen izah etmek isterim.

Saniyen : Mustafa Kemal, Çanakkale zaferini müteakip 16 ncı Kolordu kumandanı olarak Edirne'de bulundukları için bu arada İstanbul'da

c) Temas lüzumunu hissettiğimiz kitapta;

Aslını izah ettiğim yukarıdaki hadisat anlatıldıktan sonra bahsi geçen tarihî *rapordan bazı parçalara da yer verildiği görülmüştür.*

Bu pasajlardan, memleketin umumî ahvalini tasvir eden bir cümlesi kitaba nakledilirken:

« Ahali ile idare arasında bağlar sarsılmıştır. Evlerinde kalan ahali her noktadan hükûmetten uzak kalmakla menfaatlerine halel gelmiştir. »

Denilmektedir. Halbuki;

Raporun bu kısma ait aslı, yukarıdaki cümlenin tam tersinedir. Şöyle ki:

« Ahali ile idare arasındaki bağlar sarsılmıştır. Evlerinde kalan ahali, her noktai nazardan hükûmetten uzak kalmakta menfaattar hale gelmiştir. »

Binaenaleyh, yukarıda ayrı ayrı yazılı iki cümlenin ifade ettiği mana arasında önemli fark bulunması bakımından keyfiyeti açıklamak mecburiyeti hasıl olmuştur.

d) Yine aynı kitapta;

Raporun, askerî durumu tasvir eden bir parçası da:

« Askerî vaziyet, harbin yakın bir zamanda sonuna geldiğine işaret etmektedir. »

şeklinde yazılmıştır. Halbuki; raporun bu kısmı da aynen şöyledir:

« Vaziyet-i umumiye-i askeriye, harbin yakın bir atide (gelecekte) hitamına işaret vermemektedir. »

Bu cümlenin temadisi olan ve raporun 2. maddesini teşkil eden bu bahsin son kısmında Mustafa Kemal:

« Harp daha çok uzayacaktır ve harbin hitamı anahtarları bizim partinin elinde değildir, neticesini çıkarmak lâzımgelir. »

Mütalâasında bulunmuşlardır ki sözü geçen kitaptaki yazı ile rapor arasında şüpheye mahal bırakmayacak derecede bariz fark vardır.

Aynı zamanda, Birinci Dünya Harbinin, Mustafa Kemal'in kaleme aldıkları mezkûr rapor tarihinden ancak on beş ay gibi oldukça uzun bir müddet geçtikten sonra kabul edilen bir Mütareke ile sona ermiş bulunduğunu da bu vesile ile burada ilâveten kaydetmek yerinde olur.

« Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi »
İsimli Eserdeki Müşahedelerim Vesilesiyle:

Adını yukarıya aldığım başka bir tarih kitabında da aynen:

« *Mustafa Kemal*, Bitlis'ten Diyarbakır'a geldi, burada Ruslar taarruz ediyorlardı. Derhal mukabil bir taarruzla akını durdurmaya muvaffak oldu. Ondan sonra en ileri hatlarda kıtaları da teftişe katır üzerinde çıkmıştır. Diyarbakır'a döndükleri zaman mirlivalığa (paşalık) terfi etti. O, şimdi Mustafa Kemal Paşa idi. »

denilmektedir.

Kitaptan aynen aldığım bu yazıya göre; Mustafa Kemal, Bitlis'ten

Alman generali mi haklı, yoksa Mustafa Kemal mi?

Mustafa Kemal, istifa dilekçesini kime vermiştir?

Bütün bu soruların cevapları, Mustafa Kemal'in, « Hicaz Seferî Kuvvetler » ve « 7 nci Yıldırım Ordusu » kumandanlıkları bahislerinde (VI. ve VIII. bölümler) tamamen ve pek sarih bir ifade ile tarafımdan açıklanmış olduğu cihetle kitabımızın sözü geçen bahisleri mütalâa edilerek hakikat tam manasiyle anlaşıldıktan sonra yukarıda sözü geçen tefrikaya bir not vermek gerekirse bu, sayın okuyucularımın isabetli takdirlerine bırakılarak meselenin burada ayrıca münakaşasına lüzum ve ihtiyaç görülmemiştir.

Kitabımızın önsözünde işaret ettiğim gibi, aziz Atatürk hakkında meydana getirilen eserlerden benim görebildiğim ve gözden geçirmek fırsatını bulduğum birkaçında hakikate uymayan bazı hadiselere yer verildiği bir vakıa olarak karşımızdadır ve yukarıda sıraladığım yazılar da bunlar arasındadır.

Yine bazı yazılara nazaran, Mustafa Kemal ile Falkenhayn arasındaki anlaşmazlık mevzuu, « münakaşa » konusu altında ele alınarak hakikatlerle ilgisi olmayan mütalâalarda bulunulduğu müşahede olunmuştur.

Atatürk hakkında yazılacak ve meydana getirilecek eserlerde çok hesaplı ve titiz davranmak gerekirken bahis konusu yazılar adeta, hadiselerin içinde bulunulmuş gibi kesin ifade kullanılarak yazılmış ve esasında ise hakikatle hiç bir ilgisi olmayan hususlar hakkında mütalâa beyan edilmiştir.

Gerçi, hata insanlar içindir ve belki ben de bu naçiz esarde herhangi bir hataya düşmüş olabilirim ve bunu samimiyetle itiraf ederim. Ancak, böyle bir hareket, ne esasa ve ne de neticeye hiç bir suretle müessir olmamak gerektir.

Fakat, bilfarz Halep'te olan bir vaka, Şam'da vukubulmuş gösterilir ve yine çok mühim bir münakaşa konusunun hakemliğini, Halep'te yetkili bir nazır ve ordu kumandanı (yani, Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa) yapmışken, bunun da Şam'da ve Başkumandan Vekili tarafından yapıldığı yazılır ve hele 1917 senesinde cereyan etmiş olan bu hadiseler bir yıl sonra vaki olmuşçasına mütalâa yürütülürse bunların, hiç şüphesiz ve elbette esasa müessir olacağı gibi hadiselerin şeklini de, mahiyetlerini de büsbütün değiştirmeye yol açacağına asla şüphe yoktur.

Binaenaleyh, biz henüz hadiselerin içinde bulunmuş ve Mustafa Kemal devrini yaşamış insanlar olarak hayatta olduğumuz halde, hakikatleri çeşitli ifadelerle başka başka şekillere sokarak arada hasıl olan tezadın kendimiz dahi farkına varamazken gelecek nesillerin, bunun içinden nasıl çıkabileceğini ve bu keşmekeşi nasıl ayırt edebileceğini düşünmek bile insana hayret ve üzüntü vermekten hâlî kalmıyor.

şerefine verildiği anlaşılan ziyafet acaba kimler tarafından tertip olunmuştu?

O'nun, böyle bir ziyafette ileri geri konuşması ne dereceye kadar varit olabileceği bilhassa teemmüle şayandır.

Bununla beraber, farzımuhal, böyle bir hareketinin kefareti olarak Enver Paşa tarafından O'nun, zor bir vazifeye (o da 2 nci Ordu kumandan vekilliği) tayini cihetine gidilmesine karar verilmiş olması da hayretle karşılanacak bir durum olsa gerektir.

Çünkü; dünyayı şaşkına çeviren Çanakkale savaşlarının en ümitsiz ve en buhranlı zamanlarında, Mareşal Liman von Sanders gibi bir adamdan istediği umum kumandanlığı kendisine az gören Mustafa Kemal için 2 nci Ordu kumandanlığı vekâletini zor bir vazife telâkki etmek, bilmem ne dereceye kadar makûl ve mantıkî olur.

Binaenaleyh, Bitlis ve Muş'un düşmandan istirdadı keyfiyetiyle Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanlığına ne suretle vekâlet etmiş olduğu ve ne zaman paşa olduğu konuları, yukarıda ve kısmen mükerrer olarak izah edilmiş olduğu için aynı mevzuları artık burada yeniden tekrarlamaya mahal görülmemiştir.

b) Yine, yukarıda sözü geçen tefrikaya ait bir gün sonraki yazıda da;

Mustafa Kemal'in, araları açıldığı Falkenhayn'le münakaşası sırasında, bir gün Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Şam'a çıkageldiği, her ikisi arasında hakem olduğu, Alman generalini haklı bulduğu, hatta Mustafa Kemal Paşa'ya :

— Siyasetle meşgul olmasanız da, askerlikle uğraşsanız daha iyi olacak!

Dediği ve bunun üzerine Mustafa Kemal'in istifasını Başkumandan Vekili'ne vererek İstanbul'a geldiği, anlatılmaktadır.

Bu, öylesine şaheser (!) bir yazı ve mütalâa numunesi ki, doğrusu hayret etmemek mümkün değil.

Bir defa; mezkûr tefrika sahibi yazarın, bahsettikleri hadiselerin tamamen ve bizzat içinde bulunarak en ince teferruatına kadar şahidi olduğum cihetle Enver Paşa'nın, hiç bir zaman ve hiç bir yerde Mustafa Kemal ile Falkenhayn arasındaki anlaşmazlığa müdahale ile Alman generalini haklı bularak Mustafa Kemal'e, siyasetle meşgul olmasanız da, askerlikle uğraşsanız daha iyi olacak! gibi bir tarizde bulunduğu asla ve asla vaki olmamıştır ve bu mütalâa tamamen hayal mahsulü bir şeydir.

İkincisi; Enver Paşa, Şam'a ne vakit gelmiştir?

Mustafa Kemal ile Falkenhayn'in araları nerede ve ne sebeplerle açılmıştır?

Her iki kumandanın münakaşaları, yukarıda sözü geçen tefrikaya göre Şam'da mı, yoksa Halep'te mi cereyan etmiştir?

Her ikisi arasında, hakemlik vazifesi kimin tarafından yapılmıştır?

bulunduğu için sözü geçen vekâlet vazifesi sırasında diğer ordu kumandanlarına şifre ile müracaat ederek, hükümeti devirmek ve İtilâf Devletleri ile münferit bir sulh yaparak devleti kurtarmak konusunda fiilî herhangi bir teşebbüsü vaki olmamıştır; ve böyle bir olayın cereyan etmemiş olduğunu, şifrelerin tanzimi hususunda bana verilen yetkiye dayanarak kesin surette temin edebilirim.

Esasen, asıl vazifesi kolordu kumandanı iken pek kısa bir müddet için bulunduğu ordu kumandanlığı vekâleti sırasında, diğer ordu kumandanları nezdinde yapacağı ayaklandırma teşebbüsünün ne dereceye kadar alâka görebileceğini, hangi ordu kumandanının böyle bir teklifi kabul edip O'nun peşi sıra hareket ve O'na ne mertebe yardımcı olabileceğini takdir etmek herhalde güç bir şey değildir.

İhtimal dahilinde olmamakla beraber Mustafa Kemal'in böyle bir harekette bulunmuş olması farzedilse bile, kendisinin bu tarihten çok kısa bir zaman sonra 2 nci Ordu kumandanlığına asaleten tayini hususunda Başkumandan Vekilinin çok düşünmesi icap ettiği gibi, böyle bir şeye kolayca muvafakat göstermeyeceğini de kabul etmek gerekir.

Binaenaleyh, Mustafa Kemal gibi tecrübeli ve her yönden tam manasiyle mütekâmil bir insandan, bilhassa harp esnasında - sonunun nereye varacağını pekâlâ bilecekleri - böyle bir hareket asla beklenemeyeceği gibi, buna zerrece ihtimal vermek bile beşer havsala ve şuurunun kabul edemeyeceği bir keyfiyettir.

Nihayet, şurasını da dikkate almak lâzımgelir ki; Mustafa Kemal'in Birinci Cihan Harbinde herhangi bir maksatla olursa olsun hükûmeti devirmek için yapacağı teşebbüs ve hareketin, Başkumandan Vekili tarafından yalısına davet edilerek durumun aralarında adeta mülâyim ve muslihane bir şekilde müzakere suretiyle bertaraf edilmesini değil, böyle bir vaziyetin tahakkuku karşısında, Enver Paşa tarafından Mustafa Kemal hakkında en ağır ve zecrî tedbirlere başvurularak tatbik fırsatı kaçırılmayacağını kabul etmenin - o zamanlar meydanda olan dikkate şayan olaylar muvacehesinde - en doğru ve beklenen bir davranış olabileceği, daha ziyade akla yakın olsa gerektir.

« Bozkurt » Adlı Bir Tercüme Eserin Mütalâası Sonunda Yapmak Lüzumunu Gördüğüm Açıklama :

Şu naçiz eseri tamamlamaya çalıştığım sırada bir tesadüf neticesi olarak Sel Yayınlarından 1955 yılında « Atatürk Kütüphanesi » için hazırlanan « Bozkurt » isimli bir tercüme kitap elime geçti.

Eser, adını yeni öğrendiğim Armstrong namında bir yazar tarafından meydana getirilmiş, tercümesi de değerli muharrirlerimizden merhum Peyami Safa tarafından yapılmıştır.

Pek şayanı eseftir ki, son zamanlarda elime geçmiş bu tercüme eserin cevabını teşkil eden ve yine merhum Peyami Safa tarafından hazır-

Hayat Mecmuasında Çıkan Enver Paşa Yalısına Ait Fotoğraflarla İlgili Bir Yazı Münasebetiyle :

Hayat mecmuasının 28 Mart 1963 tarih ve 14 sayılı nüshasında, « İstanbul Boğaziçi Yalıları » serisinden Kuruçeşme'deki Enver Paşa yalısına ait bir resim gördüm.

Mülga saltanat hanedanına ait olup en son Enver Paşa ile evlenmesi münasebetiyle Naciye Sultana verilmiş olduğu anlaşılan ve bugün yerinde yeller esen söz konusu yalıyı gösteren fotoğrafın altındaki yazıda dikkatimi çeken bazı noktalara rastladım. Bu yazıya göre :

Enver Paşa'nın, yalının üst katında ve İstanbul tarafındaki büyük salonu kütüphane olarak hazırlattığı, burada misafirlerini kabul ettiği ve zengin bir kitaplık içinde günün siyasî, askerî meselelerini münakaşa ettiği ve Birinci Dünya Harbinde, bu kütüphaneye kabul edilen en mühim simanın Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal olduğu, anlatıldıktan sonra, Büyük Harbin aleyhimizde kötü bir neticeye doğru gitmekte olduğunu gören Mustafa Kemal Paşa'nın, 2 nci Ordu kumandanına vekâlet ettiği sırada, diğer ordu kumandanlarına bir şifre ile müracaat ederek, hükûmeti devirmek ve İtilâf Devletleri ile münferit bir sulh yaparak devleti kurtarmak teşebbüsünde bulunması üzerine bu hareketten haberdar olan Başkumandan Vekilinin Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye, Bahriye Erkânıharbiye Reisi Albay Rauf Bey'i (merhum Orbay) memur ettiği, daha sonda da Anafartalar Kahramanını sözü geçen yalıya davet ederek kütüphane salonunda kendisiyle uzun bir mülâkat yaptığı ve Enver Paşa'nın biraderi Kâmil Bey'in, bu gizli mülâkattan bahsederken :

« Biraderin, konuşmanın mahrem kalması için kapıya, Sultan efendinin nezaret etmesini ve içeriye habersiz kimsenin bırakılmamasını rica ettiğini » kaydeylediği, beyan olunmaktadır.

Herhangi bir vesile ile okumak fırsatını bulup da münderecatına muttali olduğum ve bizzat içinde yaşadığım hadiselerden hakikate aykırı olanlar hakkında açıklamada bulunmak prensibine uyarak yukarıda bahsedilen konuya da temas lüzumunu hissetmiş bulunuyorum.

Mustafa Kemal Paşa'nın 2 nci Ordu kumandan vekâleti, kitabımızın 16 ncı Kolordu kumandanlığına ait kısmında izah edildiği üzere mezkûr ordu kumandanı Ahmet İzzet Paşa'nın mezunen İstanbul'a gitmesi üzerine vaki olmuş ve bu vekâlet vazifesi de ordu karargâh merkezi olan Elâzığ vilâyetine bağlı Palu kazasının Sekerat nahiyesinde geçmiştir.

Mustafa Kemal'in, ne daha önceki tarihlerde ve ne de Aralık 1916 ayı içinde kısa denecek bir süre devam etmiş olan 2 nci Ordu kumandanına vekâlet görevi zamanında, yukarıda bahsi geçen bir nevi ihtilâl, hatta bu konuda herhangi bir düşünce ve tasavvura sahip olduklarını ima eder en ufak bir hareketi bile sezilmemiştir.

Bu itibarla; o büyük kahramanın, her türlü emir ve en mahrem yazılarının şifre edilmesi görevi doğrudan doğruya şahsıma tevdi edilmiş

madağınık bir halde bulduğu, birkaç sene evvel o büyük hayallerinin arasında Ruslara saldırarak onları ta Kafkasların arkasına sürmeyi tasarladığı, bu gaye ile Erzurum'd büyük bir ordu hazırlandığı ve kumandayı ele almak için kendisi de bizzat İstanbul'dan oraya kadar gittiği, yazılmakta ve bunlara, hakikatle asla alâkası bulunmayan maksatlı bazı hususlar da ilâve olunmaktadır.

Kitabımızın ilgili kısımlarında belirtilmiş olduğu üzere Mustafa Kemal, Çanakkale zaferinden sonra birkaç ay kaldığı Edirne'den 16 ncı Kolordu kumandanı olarak karargâhıyla birlikte doğruca Diyarbakır'a gitmişlerdi.

Paşa'nın bu seyahati, İstanbul - Eskişehir - Afyonkarahisar - Konya yolunu takiben Pozantı'ya kadar trenle ve oradan da Adana, Halep ve Mardin üzerinden vaki olduğu halde sözü geçen kitapta, İstanbul'dan Ankara'ya kadar trenle ve oradan da (600) kilometrelik bir kara yürüyüşüyle Erzurum'a gittiği yazılmaktadır ki bu mütalâa tamamen hakikate aykırıdır.

Şurası da dikkate şayandır ki, o tarihlerde Erzurum'da 16 ncı Ordu diye bir birlik mevcut olmayıp bu da, - yazarın hatası neticesi olarak - Diyarbakır cephesinde bulunan 16 ncı Kolordudan galat olsa gerektir.

Aynı zamanda, Mustafa Kemal Birinci Cihan Harbinde ne Erzurum'a gitmiş ve ne de orada herhangi bir harekâtı idare etmiştir.

Bu sebeple, Erzurum cephesinde büyük hayaller peşinde Ruslar'a saldırmak ve onları ta Kafkaslar'ın arkasına sürmeyi tasarlamak gayesiyle hareket ettiğine dair Mustafa Kemal'e atfolunan beyan ve mütalâa dahi tamamen uydurmadır.

Zannıma kalırsa, tercüme yazarının Erzurum cephesi hakkında serdeylediği bu mütalâaları, o zaman Erzurum'a kadar gidip bu cephedeki ordunun bizzat başına geçerek Ruslara karşı yaptığı, Sarıkamış faciası namıyla anılan ve Osmanlı ordusuna çok pahalıya malolan pek önemli taarruz harekâtını fiilen idare etmiş bulunan Enver Paşa yerine Mustafa Kemal'e izafe etmek suretiyle hataya düştüğü anlaşılmaktadır.

Bu itibarla, Mustafa Kemal emrindeki birliklerin mukavemetinin çok zayıfladığı, yiyecekleri, mühimmatı, silâhları, her şeyleri kıt, üstleri başları perişan, maneviyat namına bir şeyleri kalmadığı, ordu müteahhitlerinin subaylarla birleşerek hırsızlık ve sahtekârlıkla askerlerin rızkını aşırdıkları, sıhhî teşkilâtın işlemez bir hale geldiği ve saire gibi maksatlı yapıldığına şüphe edilmeyen beyanatın dahi tam manasiyle safsatadan başka bir şey ifade etmediği meydandadır.

Netice itibariyle, mezkûr tercüme kitabın yukarıya nakledilmiş olanlardan gayrı, müteakıp sahifelerinde yazılı Erzurum cephesine ait diğer olaylara ve bu meyanda Mustafa Kemal'le Enver Paşa arasındaki münasebetlere temas eden yazarın, küstah bir ifade ile ve hakikatleri tağyir suretiyle kaleme alıp buraya aktarılmasından bir fayda mülâhaza etmediğim beyan ve mütalâaları da, diğerleri seviyesinde hiç bir değer

landığı anlaşılan ikinci cildini tedarik edip okumak imkânı hasıl olamamıştır [1].

Bununla beraber, adı geçen ve mahiyetinin ne kıratta olduğu, mütercim muharririmizin « Tercümeye Önsöz » olarak yazdıkları başlıkta, çok kıymetli ifade ile tasvir edilmiş olan ve eser denecek tarafı olmayıp ancak, en hafif tabirle safsata denilmeye seza tercüme yazıyı gözden geçirdim.

Biraz önce, tedarik edilmesi imkânını bulamadığıma işaret ettiğim ikinci cilt kitapta, merhum Peyami Safa tarafından Armstrong denilen adama lâyık olduğu cevap ve hakettiği dersin verilmiş olacağına şüphe yoktur [1].

Ancak, muhterem okuyucularımı fazla işgal etmemek ve yalnız mezkûr tercümede bahis konusu edilip siyasî noktalara temas eden kısımlar hariç olmak üzere benim bizzat içinde bulunarak şahidi olduğum olaylar hakkında kısaca açıklamada bulunmak suretiyle mahut tercüme eserin, nasıl bir gafletle ve bilgiden tamamen arî ve maksatlı olarak kaleme alınmış olduğunu imkân nispetinde tebarüz ettirmeyi başlıca vazife addederim.

Aynı zamanda bu görevi, Sel Yayınevinin haklı olarak böyle bir kitabın tepkisini sadece okuyucunun sağduyusuna bırakmak istemediği ve açıkça cevaplandırmaya lüzum gördüğünden bahisle kitabın iki cildi de yayınlandıktan sonra, Atatürk'ün samimî hayranlarının Armstrong'u cevaplandırmakta kendisini yalnız bırakmayacaklarını umduğuna dair merhum Peyami Safa tarafından « Tercümeye Önsöz » başlığının son cümlesinde izhar buyurulan arzu ve temennilerini yerine getirmiş olmak bakımından da bir mecburiyet olarak kabul ettiğimi tasrih etmek isterim.

Ebedî âleme intikal eden değerli muharririmiz Peyami Safa'nın « Tercümeye Önsöz » başlığında ve pek yerinde olarak işaret ve serdeyledikleri mütalâaya nazaran :

Doğru ve hakikati ifade eden bazı hükümleri ihtiva etmekle beraber Atatürk'ü hususî ve resmî hayatının birçok safhalarında, yakından, aylarca hatta yıllarca incelemek imkânından mahrum bir muharririn, O'na dair kitap yazmak arzusundan vazgeçmek dururken, sokak rivayetlerine yer vermeyi tercih ve böylece kolay tesir ve satış başarılarından başka bir şey aramaksızın meydana getirmiş olduğu, şeklinde tasvir buyurdukları tercüme eserin 64 ve 65. sahifelerinde :

Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal'i zararlı bulduğu için O'nu İstanbul'dan uzaklaştırmak maksadiyle önce Kafkaslardaki 16 ncı Orduya, daha sonra merkezi Diyarbakır'da olan 2 nci Ordu kumandanlığına tayin etmesi üzerine Mustafa Kemal'in İstanbul'dan Ankara'ya kadar (300) kilometrelik yolu trenle ve oradan öte Kafkaslara kadar (600) kilometrelik yolu da otomobil, araba ve atlı olarak katettiği, orada Türk birliklerini dar-

1 İkinci cilt çıkmamıştır.

Münderecatı İtibariyle Üzerinde Durulmaya Değer Başka Bir Eser:

Benoist Mechin namında yabancı bir müellifin hazırlayıp sayın Zahir Güvemli ve M. Rasim Özgen tarafından türkçemize çevrilmiş olan:

« Yabancı Gözüyle Atatürk » seri yayınlarından: « Kaplan ve Pars Mustafa Kemal » adlı bir eser gördüm.

Mustafa Kemal hakkında yazılıp gözüme ilişen herhangi bir eseri mutlaka okumak ihtiyacını duyarım. Bu da; şayet Mustafa Kemal'e ait hatıra ve hadiselerden benim içinde yaşayarak şahidi bulunduklarıma temas edilmişse bunlara dair neler yazılmış olabileceğini anlamak merakından ileri gelmektedir.

İşte bu istekle ve bilhassa bir yabancı yazar tarafından düzenlenmiş olmasını nazara alarak söz konusu eseri dikkatle gözden geçirdim.

1955 yılında yayınlandığı anlaşılan ve nasıl bir emek ve inceleme mahsulü olarak meydana getirildiği mütercim tarafından Önsöz'de belirtilmiş olan ve Mustafa Kemal'in ta bebekliği zamanından ve beşikte geçen hayat ve yaramazlıklarından ve O'nu uyutmak için beşiği başında annesinin söylediği türkülerden bahisle muhayyel olmaktan ileri geçmeyen bazı olaylar anlatılmakla başlayan eserde:

a) Babası Ali Rıza Efendinin yaptığı kereste ticaretinden iflâs ettiği ve bu sebeple ailesini ihtiyaç içinde bırakarak öldüğü, bunun üzerine validesinin de aile ocağını kapayarak çiftçi bulunan kardeşinin yanına sığınmış olduğu ve Mustafa Kemal'in okulda bulunmadığı akşamları Selânik'in kenar mahallelerinde dolaştığı ve Manastır'dan İstanbul Harbiye Okuluna geldiği sıralarda da şehrin aşağı semtlerinde vakit geçirdiği anlatılarak, bu arada bazı yakışık almayacak olaylardan bahsedilmektedir ki bunlar, cidden üzücü ve hakikatten tamamen uzak bir takım uydurma şeyler olmaktan başka bir mana ifade etmediği gibi, bilhassa feragatli bir çalışma ve emek sarfiyle meydana getirilmiş olan ve birçok hadiseleri de hemen hemen hakikî cepheleriyle içine almış bulunan eseri gölgeleyici ve aynı zamanda ciddiyetle telif kabul etmeyecek niteliktedir.

Bu sebeple, müellifin iyi niyetinden şüpheyi davet edici mahiyette görülen veyahut o yolda kaleme alınmış bir eseri incelemesi sonucu, ya da menfi ruhlu kimselerle yaptığı temasın tesiri altında kalıp naklolunan bahis konusu kısımların buraya alınarak tekrarında hiç bir fayda mülâhaza edilmediği cihetle bunlara kısaca temas olunmakla yetinilmiştir.

Sözü geçen eser hakkında esas itibariyle yapmak lüzumunu hissettiğim açıklamadan önce, dikkati çeken bir noktaya işaret etmek isterim ki o da; eserde birçok yanlışlıklar ve hayalî sahneler bulunduğundan bahisle müellifin düştüğü bu hatalara sayın mütercim tarafından ayrı ayrı temas edilerek not halinde yapılan açıklamalar meyanında ayrıca

taşımamakta olmaları bakımından bunlar üzerinde daha fazla durmaya mahal görülmemiştir.

Şu son satırları yazdığım sıra yukarıdaki mevzu ile ilgili olarak elime geçen başka bir eserde gördüğüm bazı hususların açıklanması maksadiyle, kaldığım noktada bahsi kısaca devam ettirmeyi uygun buldum.

Sayın Sadi Borak tarafından derlendiği anlaşılan ve iftiralara cevap teşkil eden bu esere göre :

Yukarıda bahis konusu ederek kim olduğunu bilemediğimi kaydettiğim « Bozkurt - Mustafa Kemal » tercüme eser müellifi Armstrong'un, Harington karargâhına mensup ve Millî Mücadelemizin başından sonuna kadar Intelligence Service'e bağlı olarak İstanbul'da mühim işlerin başında bulunmuş yüzbaşı rütbesinde koyu bir İngiliz casusu olduğu anlaşılmıştır.

Aynı zamanda bu adamın, mezkûr karargâha mensup diğer iki kafadar arkadaşlariyle birlikte İstanbul'un kozmopolit muhitinde ve sefahat âlemlerinde zevk ve safaya dalarak kadın, kumar ve içki gibi asla mergup olmayan eğlence ve menfaatlerine düşkünlük batağında işlemedikleri melânet ve irtikâp etmedikleri hayasızlık kalmadığı belirtilmektedir.

Mayasının bozukluğunu ve bayağılığı derecesini, bizzat kaleme aldığı eseriyle göstermiş ve böylece kendisini âleme tanıtmış olan Armstrong'un birçok tarihî hakikatleri değiştirerek yalan yanlış elde ettiği malûmatla Atatürk'ün hayatına ve Millî Mücadeleye yanlış istikametler vermeye çalışması, bilhassa sukutuna sebep teşkil eden başlıca âmillerden olduğu gibi ahlâkî zâfın bu derecesi de, ancak, kendini satmış ve daha doğrusu her yönden satılmış kimselerin kârı olabileceğine şüphe yoktur.

Casus Armstrong'un tercüme eserinde hakikatlere aykırı olarak yazılı ve bizzat içinde yaşamış olduğum hadiselerin doğru taraflarını daha yukarılarda açıklamış bulunuyorum.

Son elime geçen ikinci kitapta da, Armstrong'un hezeyanlarına merhum Necmettin Sadak tarafından gerekli cevaplar verilmiş bulunmaktadır.

Bundan başka ve bilhassa, maruf Yunan yazarlarından Madam Sofya Spanuidi'nin Atina'da münteşir Proiya gazetesinde çıkan Mustafa Kemal hakkındaki seri makalelerinin, Armstrong'un; « Bozkurt Mustafa Kemal » eserine ve bu eserde yapılan iftiralara adeta fiilî bir cevap teşkil ettiği yine elimde bulunan kitapta belirtilmiş bulunmaktadır.

Artık, bu vakıalar muvacehesinde, yeteri kadar ve hatta fazlasiyle dersini almış bulunan Armstrong zavallısının adını - her ne vesile ile olursa olsun - anmayı tenezzül addederek onu, yaptığı işin dahilde ve dış memleketlerde yarattığı menfi tepkilerinin husule getirdiği, elbette müdrik bulunması gereken pişmanlığı içinde - eğer insanlıktan zerre kadar nasibi varsa - kendi haline bırakmak en doğru ve isabetli bir hareket olur.

rak şöhret bulan babası Ali Rıza Efendi'nin kereste tüccarıyken vefatında ailesine bir ev ile nakit para bıraktığı ve tasarruf etmesini bilen anasının oturdukları ev civarında başka bir ev daha satın almış olduğu, Mustafa Kemal'in Selânik'teki hayatından bahsederken de, validesinin kendisini okumaya teşvik ettiği ve çekingen vaziyeti dolayısiyle vaktini sokaklarda geçirmeyip okuma zevkini tatmin için mütemadiyen evinde çalışarak kitapları ve dersleriyle meşgul olduğu ve hemen hiç kimse ile görüşmediği ve askerî rüştiyesinde iken de çok çalışkan bir talebe olarak tanındığı » anlatılmaktadır.

Hakikatin tam bir ifadesi ve her cepheden tatminkâr olan bu hatıralar muvacehesinde, artık Mustafa Kemal'in babası Ali Rıza Bey'in kereste ticaretinden iflâs ettiği ve bu sebeple ailesini ihtiyaç içinde bırakarak öldüğü ve bunun üzerine validesinin aile ocağını kapayarak çiftçi bulunan kardeşinin yanına sığındığı ve Mustafa Kemal'in de kenar mahalle ve semtlerde bir takım macera peşinde dolaştığı hakkında yabancı müellifin maalesef eserinde yer verdiği uydurma ve safsataların hiç bir yönden itimat ve iltifata şayan olamayacağı aşikârdır.

b) Yabancı müellif, eserinde Çanakkale savaşlarından bahsederken Mustafa Kemal'in livalığa terfi ve bütün Anafartalar cephesine paşa olarak kumanda ettiğine dair verdiği bilgiler de yanlıştır. Çünkü; Mustafa Kemal ancak, Çanakkale Savaşından sonra 16 ncı Kolordu kumandanı olarak Diyarbakır'a giderken livalığa terfi emrini yolda almışlardır.

c) Bitlis ve Muş'un istirdadı ise 1916 senesi Ağustos ayının ilk haftası içinde vaki olmuştur.

Van'ın istirdadı da daha ertesi yıla ve Mustafa Kemal'in bu cepheden ayrıldıktan sonraki tarihe tesadüf eder.

Bundan başka, bahis konusu muharebelerin cereyanı sırasında Batum üzerine yürümek için herhangi bir hazırlık yapıldığı da asla vaki olmamıştır. Esasen böyle bir hareket farz ve kabul edilse bile bunun, 16 ncı Kolordu tarafından değil, asıl Kafkas cephesinde bulunan 3 üncü Ordu birlikleri tarafından yapılması gerekirdi.

Bu meyanda, İstanbul'dan alınan müstacel işaretli bir telle derhal Suriye'ye hareket emri verilmiş olması keyfiyeti de doğru değildir. Çünkü, Mustafa Kemal, müellifin kastettiği anlaşılan Hicaz Seferî Kuvvetler kumandanlığına daha sonraki tarihlerde tayin edilmiş olup, bunun Bitlis - Muş savaşlariyle hiç bir ilgisi yoktur. Aynı zamanda; sözü edilen tayin emrinde, müellifin yazdığı şekilde yani, beraberinde götürebileceği kuvvetlerle birlikte manasını taşıyan « mümkün olan kuvvet ve silâhla » cümlesini ihtiva eder herhangi bir kayıt da mevcut değildi. Binaenaleyh;

Yabancı müellifin 1917 yılında (yani Mustafa Kemal'in bu cepheden ayrılışından sonra) vukubulduğunu kaydetmek suretiyle eserinde sıraladığı konular, yukarıda işaret ettiğimiz gibi tamamen yanlıştır.

d) Müellif eserinde, Halep'te yapılan ilk erkânıharpler konferansından bahsetmektedir.

mevcut olduğu müşahede edilen muhayyel fikirler üzerinde durmaya da lüzum görülmediğinin, bilhassa kaydedilmiş olmasıdır.

Böylece devam eden eserde Çanakkale Savaşından bahsedilirken :

b) Mustafa Kemal'in livalığa terfi ve paşa olarak bütün Anafartalar cephesine kumanda ettiği ve bu bahsi takip eden sahifelerinde de;

c) 1917 ilkbahar ve yaz mevsimleri devamınca Rus orduları arasında çözülmeler başlayarak ihtilâl rüzgârı estiği ve Mustafa Kemal'in kış gelmeden taarruza geçmeye karar verdiği ve pek kanlı muharebelerden sonra Van, Muş ve Bitlis'in istirdat edildiği ve Batum üzerine yürümeye hazırlanırken İstanbul'dan « müstacel » işaretli bir telgraf alarak mümkün olan kuvvet ve silâhla derhal Suriye'ye hareket etmesi emredildiği ve daha sonra;

d) Halep'te ilk erkânıharpler konferansında epeyce Alman zabitiyle birlikte General von Falkenhayn'in de bulunarak cephe vaziyetleri hakkındaki planını şiddetle tenkit eden Mustafa Kemal'in bu projeyi « şaşkınca ve tatbik kabiliyeti olmayan tasavvurlar » diye vasıflandırması üzerine böyle bir sahne ile hiç karşılaşmamış olan Alman generalinin, Mustafa Kemal'den kendisine tarziye vermesini talep ettiği ve devamla;

e) Mustafa Kemal'in, halefine kumandayı devretmeden önce ordusuna, hakikatte Almanları kastederek üstü örtülü tabirlerle dolu bir vedaname gönderdiği ve bunun üzerine Falkenhayn'in, itaatsizliğinden dolayı Mustafa Kemal'i tevkif etmesini Enver Paşa'dan istediği ve nihayet;

f) İkinci defa 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayin edilen Mustafa Kemal Suriye - Filistin cephesine gelerek kumandayı tekrar ele aldıktan ve son muharebelerin cereyanından sonra Mondros Mütarekesi üzerine Grup kumandanlığı için Adana'da Liman von Sanders'le buluştuğu sıra « bu iki eski aşinanın, bir küçük kahvenin masası başında karşı karşıya otururak devir ve teslim muamelesini yaptıkları » kaydedilmektedir.

İşte yabancı bir yazarın, yine yabancı dilde neşredilmiş yüzlerce eseri tetkik ve daha sonra memleketimize gelerek Atatürk inkılâplarını yaşamış birçok şahsiyetlerle temas ve böylece edindiği malûmatı bir araya toplamak suretiyle Mustafa Kemal hakkında meydana getirmiş olduğu eserden, yalnız benim üzerinde durabileceğim mahdut birkaç parçası yukarıya alınmıştır.

Şimdi bunların açıklanmasına geçelim :

a) Mustafa Kemal'in, ailesi ile Selânik'te geçen tahsil devresine ait hayatı hakkında eski iskân genel müdürlerinden merhum Hacı Mehmet (Somer) Bey'in, « Atatürk Kütüphanesi » serisi sekizinci kitabın 97 - 99 uncu sahifelerinde yazılı hatırasında;

« Selânik'teki evleri aynı mahallede ve birbirine çok yakın olduğu için hemen her gün buluştuğu Mustafa Kemal'i ve dolayısiyle ailesini yakinen tanıdığı, mahalle içinde itibarı olan ve namuslu bir adam ola-

ti, burada herhangi bir şekilde yorumlanmasına imkân görülmemiş ve bu vaziyet muvacehesinde bu konu üzerinde daha fazla durulması da lüzumsuz addedilmiştir.

Lord Kinross Tarafından Kaleme Alınan « Bir Milletin Yeniden Doğuşu » Adlı Tercüme Eserde Gördüklerim [1] :

Atatürk hakkında ve « Bir Milletin Yeniden Doğuşu » adıyla Lord Kinross namında bir yazar tarafından hazırlanıp 1965 yılında Milliyet gazetesinin iç sütunlarında tefrika halinde yayınlandığı sıra takip etmiş olduğum tercüme eserin bazı yerlerinde dikkatimi çeken ve bu sebeple açıklanmasına ihtiyaç görülen olaylar üzerinde kısaca durmak isterim. Şöyle ki :

1 — Bahis mevzuu esere ait olup 9 Aralık 1965 tarihli Milliyet gazetesinde çıkan yazının bir yerinde; Mustafa Kemal'in yakından tanıdığı birine göndermiş olduğu mektup meselesi konu edilirken, batıdan doğuya uzun ve yorucu iki aylık yolculuktan bahsedilmektedir.

Yine aynı yazının diğer bir yerinde de; Mustafa Kemal'in, Kafkaslarda birkaç hafta kaldıktan sonra generalliğe terfi emri geldiği ve böylece nihayet paşa olduğu belirtilmektedir. Halbuki :

a) Kitabımızın 16 ncı Kolordu kumandanlığına ait kısmın baş tarafında tarihleri zikredilmek suretiyle yazılı olduğu üzere, Mustafa Kemal'in Edirne'den hareketle doğuda ilk karargâh merkezi olan Diyarbakır'a muvasalatı arasındaki yolculuğu, İstanbul ve Halep'te kaldığı günler de hesaba katılarak sadece (14) gün devam etmiştir.

b) Yine, aynı kumandanlık bahsinde ve gerekse bilmünasebe yukarılarda temas edildiği üzere, Mustafa Kemal, paşalığa terfi emrini de henüz Diyarbakır'a muvasalatından bir gün evvel Mardin'de kaldıkları gece almışlardır.

2 — Sözü edilen gazetenin 11 Aralık 1965 tarihli nüshasının aynı sütunlarında ve « Küstah bir Alman » başlığı altında çıkan yazıda da aynen :

« Yıldırım Ordusu'nun, Alman kurmayı ve Alman komutanı olan bir Alman birliği ve komutanının da von Falkenhayn olduğu ve Yıldırım Ordusu'nun çekirdeğinin Türk 7 nci Ordusu olacağı ve bu ordunun komutanlığına da Mustafa Kemal'in atandığı, yaveri ilgili telgrafı getirdiği zaman yatakta uyumakta olduğu, kalkarak telgrafı okuduğu, yaverinin sorusuna karşılık « Evet! Elbette kabul edeceğim, ama senin sandığın sebeplerden değil » dediği. Sonra sert bir el hareketi yaparak Alman komutanı hakkında bazı sözler sarfetmiş olduğu. » kaydedilmektedir.

Muğlâk bir ifade ile devam eden bu yazının baş tarafında ne demek

1 Sonradan « Atatürk. Bir Milletin Yeniden Doğuşu » adı ile kitap halinde de çıkmıştır.

Halep'te yalnız bir toplantı yapılmış olup bunun, ilki ve sonu yoktur ve bu da; erkânıharpler konferansı değil, yüksek kumandanlar toplantısıdır. Aynı zamanda; sözü geçen toplantıda General Falkenhayn bulunmadığı için bu general tarafından cephe vaziyetleri hakkında hazırlanmış olduğuna işaret olunan mevhum projeyi pek ağır bir şekilde tenkit etmiş ve bu sebeple generalin Mustafa Kemal'den tarziye talebinde bulunmuş olması gibi bir durum da hasıl olmamıştır. Eğer, böyle bir konu ve bilhassa biraz aşağıda (e) fıkrasında temas edeceğimiz şekilde bir olay vukubulmuş olsaydı, kitabımızın Yıldırım Ordusu kumandanlığına ait kısmında açıklandığı üzere Mustafa Kemal'in bu ordu kumandanlığına tercihan tayini için Falkenhayn tarafından ısrarla talepte bulunulmasına imkân olamayacağı aşikârdır.

(Müellifin burada ve Mustafa Kemal'le Falkenhayn arasında vukuunu bahsetmek istediği tartışma, daha sonraki tarihlerde ve Mustafa Kemal'in 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığı zamanında vaki olmuştur ki bu hadise kitabımızın Yıldırım Ordusu bahsinde etraflıca izah edilmiş olduğundan burada tekrarına lüzum görülmemiştir.)

e) Mustafa Kemal'in Yıldırım Ordusu kumandanlığını halefine devretmeden önce ordusuna bir vedaname gönderdiği ve bunda da Almanları kastederek üstü örtülü tabiriyle beyanda bulunduğu ve bunun üzerine Falkenhayn'in, itaatsizliğinden dolayı Mustafa Kemal'i tevkif için Enver Paşa nezdinde talepte bulunduğu konusuna ben ancak bu yabancı eserde rastladım. Böyle bir şey asla yoktur ve bunun nasıl uydurulmuş olduğuna da hayretten kendimi alamadım.

f) 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına ikinci defa tayin edilen Mustafa Kemal, düşmanın büyük ve son taarruzu karşısında Suriye'nin tahliye ve Mütarekenin imzalanması tarihlerinde kendisine tebliğ olunan Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığına tayin emri üzerine Adana'da Liman von Sanders'le buluşarak kumandanlık görevini bu zatın Grup karargâhı ittihaz eylediği bir otelde devir ve teslim almışlardır.

O tarihte ben de Adana'da bulunduğum için hadiseye bizzat şahit olduğum gibi, sayın Falih Rıfkı Atay'ın « Atatürk'ün Bana Anlattıkları » eserinden naklen kitabımızın « Yıldırım Ordusu » bahsinin son kısımlarına almış olduğum pasajlarda da, bahis konusu devir ve teslim muamelesinin Adana'da büyük bir otelde bulunan Grup karargâhında ve Mareşal'in kumandanlık bürosunda karşılıklı ayakta bulundukları sıra yapıldığı açıkça belirtilmiş bulunmaktadır.

İşin hakikati bundan ibaret bulunmasına rağmen Fransız olan yazarın, bir Alman mareşali ile bir Osmanlı ordu kumandanı arasında cereyan eden Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığı gibi çok önemli bir görevin devir ve teslim muamelesi için Adana gibi eski bir vilâyet merkezinde elverişli hiç bir bina tedarikine imkân bulamayıp her iki kumandanın bu işi, güya küçük bir kahvenin masası başında karşı karşıya otururak yapmış olmalarını kaydetmek suretiyle abes ve gülünç bir telâkkiye sebep olabilecek düşünceye eserinde yer vermiş olması keyfiye-

Her iki eserde bahsedilen olaylardan 1916 - 1918 yıllarına ait olan ve içinde bilfiil yaşamış bulunduğum hadiselerden bir kısmının hakikate uymamakta olmasıdır. Bu tezatların, sayın müellif tarafından da sırası düştükçe işaret edildiği üzere, eserlerinin hazırlanmasına temel teşkil edecek konularla ilgili görüp inceledikleri diğer bazı eserlere itimat ederek bunlara istinaden yaptıkları anlaşılan nakiller arasında esasen mevcut aykırılıklardan ileri geldiğine şüphe edilemez. Bu sebeple ortada hakikate uymayan bir takım olayların bu şeklini, üzerinde durduğumuz iki eserin müstenidatında aramak yerinde olur. Binaenaleyh bahis konusu eserlerin bu kısımları, az da olsa haliyle tüm üzerinde bir nakîsa olarak göze çarpmaktadır.

Şu noktayı bilhassa belirtmek isterim ki; bu husus ele alınırken eserleri tenkit gibi asla iltifat edilemeyecek küçümser bir düşünce değil, böyle bir şey hatır ve hayalden bile geçirilmemiştir.

Sözü kısa kesmek için burada bir noktaya temas edeceğim :

Yukarıda bahsedildiği üzere, Milliyet gazetesinde tefrika edilen Lord Kinross'un tercüme eseri münasebetiyle aynı gazete ile yapmış olduğum açıklamanın yayınlanması, « İkinci Adam » eserinin hazırlanması tarihlerine rastlamış olacak ki sayın Aydemir'in bu açıklamalarından, sözü geçen eserinin 96 ve 104 üncü sahifelerindeki konularla ilgili gördükleri kısımlarına aynı sahifelerde yer vermiş olması, bu hususdaki cesaretimi artırmış bulunmaktadır. Bu itibarla, sayın Aydemir'in örnek ve iyi niyet telâkki ettiğim bu hareketine uyarak ve aynı zamanda müsamaha ile karşılayacaklarına güvendiğim açıklamalarıma başlamayı kendileri nam ve hesabına faydalı görürüm.

« Tek Adam » eserinin 274. sahifesinde :

« Mustafa Kemal'in, Çanakkale'den İstanbul'a geldikten sonra bir aralık gittiği Sofya'da bulunduğu sıra Edirne'deki 16 ncı Kolordu kumandanlığına tayini üzerine avdet ettiği ve aradan çok geçmeden Başkumandan Vekâletinden aldığı emir gereğince kolordu karargâhiyle birlikte Diyarbakır'a hareket için 27 Şubat 1916 da Edirne'den ayrıldığı ve yolculuk hazırlıklarının İstanbul'da bir ay kadar sürdüğü » yazılıdır.

Kitabımızın 16 ncı Kolordu kumandanlığı bahsinin baş taraflarında açıklandığı üzere Mustafa Kemal, Edirne'den Şark cephesine hareketi sırasında İstanbul'da yalnız üç gün kalmışlardır.

Bununla beraber, yukarıda sözü geçen eserin 288. sahifesinde, Paşa'nın 12 Mart 1916 da Diyarbakır'da kumandayı ele aldığı yazılı olduğuna göre Edirne'den hareket ve yolculukta geçen günleri de hesaba kattığımız takdirde Mustafa Kemal'in artık İstanbul'da bir ay kadar kalmış olması konusu kendiliğinden ortadan kalkar.

Aynı eserin 291. sahifesinde :

« Mustafa Kemal'in Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığına tayini üzerine Şam'a gittiği zaman, bu cephe hakkındaki görüşlerini, o sırada

istenildiği iyice anlaşılamamakla beraber, diğer kısımlarının da hakikatle bir ilgisi yoktur.

Yazarın burada anlatmak istediği hususların hakikî cephesi, kitabımızın 2 nci Ordu kumandanlığı bahsinin son ve 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığı bahsinin de (VIII. bölüm) baş taraflarında açıkça izah edilmiş olduğu gibi Mustafa Kemal'in, sözü geçen ordu kumandanlığına tayin emrini nerede aldığı ve bu emre karşı nasıl davrandığı ve ne şekilde cevap verdikleri yine kitabımızın mahsus kısımlarında etraflıca açıklanmış bulunmaktadır.

Bu itibarla; tercüme yazıda beyan olunduğu üzere, bahis konusu tayin emri geldiği zaman Paşa'nın ne uykudan uyandırılmış olması gibi bir durum hasıl olmuş ve ne de bu arada yaverle aralarında - vukuuna asla ve maddeten imkân olmayacak - herhangi karşılıklı soru cereyan etmiştir.

Ayrıca; bu nokta ile ilgili olarak ne sert, hatta ne yumuşak bir el hareketi yapılmış ve ne de Alman komutanın adı bile söz konusu edilmiştir.

« Tek Adam » ve « İkinci Adam » Adlı Eserlerin Mütalâası Münasebetiyle :

Sayın Şevket Süreyya Aydemir'in biri « Tek Adam » ve diğeri « İkinci Adam » isimli iki mühim eserini zevkle okumuş bulunuyorum.

İlki üç cilt halinde, ikincisi ise henüz birinci cilt olmak üzere meydana getirilmiş olan bu eserlerin büyük bir emek sarfı ve feragatli çalışma mahsulü olduğuna şüphe yoktur.

Bu itibarla; « Tek Adam » Atatürk ve « İkinci Adam » İnönü hakkındaki hatıra ve tarihî hadiseleri bir araya toplayan ve gerek millî, gerekse özel kütüphanelerimiz için kıymetli birer varlık teşkil edecek olan bu eserlerinden dolayı sayın müellifin tebrike şayan bulunduğunu âcizane ifade etmek isterim.

Bir önceki bahsimizde temas ettiğimiz Lord Kinross'un « Atatürk » adlı tercüme eserinin Milliyet gazetesinde tefrika edildiği sıralarda bu eser hakkında aynı gazetenin 5 Ocak 1966 tarihli nüshasında neşredilen açıklamalarımın, sayın Şevket Süreyya Aydemir'in dikkatini çekmesi üzerine bu konuda şüphe uyandıran bazı düşüncelerini izhar ederek durumun açıklanması isteğiyle vaki ve sözü geçen gazete delâletiyle tarafıma iletilen yazılı müracaatı münasebetiyle kendileriyle gıyaben tanışmış bulunuyorum [1].

Sayın Aydemir'in eserlerini burada söz konusu yapmaklığım sebebine gelince :

1 Bu tanışma ile ilgili soru ve cevaplarımız, yukarıda bahsedilen tercüme esere ait tefrika işinin sona erdiği günü takip eden tarihli Milliyet gazetesi sütunlarında karşılıklı olarak yayınlanmıştır.

başka ortada 2 nci ve sol cenahta da 4 üncü Kolordular vardı. Bunlar dışında bu cephede 5 inci Kolordu diye bir teşekkül olmadığı gibi, Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanı olarak Şam'dan Diyarbakır'a geldikleri zaman İsmet Bey 4 üncü Kolordu kumandanı idi ve karargâhiyle birlikte Elâzığ'a bağlı Palu ilçesinde bulunuyorlardı.

Hatta; Mustafa Kemal, Şam'dan Diyarbakır'a geldikten kısa bir müddet sonra ordu kumandanı sıfatiyle yaptıkları cephe teftiş seyahatinde Palu'ya da uğrayarak İsmet Bey'le orada görüşmüş ve bu temaslarından sonra ancak, Yıldırım Ordusu kumandanlığı sırasında (İsmet Bey'in 3 üncü Kolordu kumandanı olarak bu ordu emrinde bulunduğu zaman) Halep'te bulunmuşlardır.

Bu itibarla, yukarıda bahsettiğimiz pasajın son kısmını teşkil eden at gezileri ve bu gezilerdeki görüşmelere dair sayın müellifin başka bir esere istinaden yaptıkları anlaşılan nakillerin hakikatle bir ilgisi mevcut değildir.

Kitabımızın bu son « Eleştiri ve Açıklamalar » kısmında ve sayın Hayat mecmuasının 28 Mart 1963 tarih ve 14 sayılı nüshasında neşredilen Kuruçeşme'deki Enver Paşa yalısına ait fotoğraf altında gördüğüm yazıda bahsedilen önemli bir konu üzerinde durarak kâfi açıklamada bulunmuştum. Bu defa aynı konuya tekrar temas etmek mecburiyeti hasıl olmuştur. Ancak, iyice ve kolaylıkla anlaşılabilmesi bakımından olayın buraya aynen nakli faydalı görülmüştür. Şöyle ki :

Üzerinde durduğumuz eserin 293 ve 294. sahifelerinde :

« Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanı iken, diğer ordu kumandanlarına çektiği ve idare aleyhinde siyasî tenkitleri taşıyan bir telgraf veya telgrafları bulunduğu ve bu olay hakkında bizzat Enver Paşa'nın kendisine yaptığı beyanlarını hatıralarında anlatan Rauf Orbay'ın, Yakup Cemil hadisesine temastan sonra sözün Yıldırım Ordusu bahsine ve Mustafa Kemal'in Sina cephesi hakkındaki görüşlerine intikal ettiği ve bu konuyu açıklayan Enver Paşa'nın sözlerine devamla Mustafa Kemal'in nedense sadece vazifesine taallûk eden noktalardaki kanaatlerini söylemekle kalmayıp askerlikle bağdaştırılması kabil olmayan, hususî ve siyasî tahriklere de teşebbüs ettiği ve bu arada bazı ordu kumandanlarına telgraflar çekerek, hepsini birlikte harekete davet ve itaatsizliğe teşvik ettiği ve bunu haber alınca kendisini çağırarak, siyaset yapmak istiyorsa askerlikten çekilmesini söylediği ve gerekirse mebusluğuna delâlet edeceğini vaat ile fikir ve kanaatlerini Mecliste müdafaa etmesinin daha doğru ve münasip olacağı, aksi halde önleyici tedbirler almak zorunda kalınacağı ve buna karşı Mustafa Kemal'in itizar ederek hareketlerinin yanlış anlaşıldığını, Meclis ve mebusluk düşünmediğini, askerlikte kalmayı tercih ettiğini söylemesi üzerine bundan memnun olmakla beraber hiç şüphesiz, hizmetinden memleketimizin müstağni kalamayacağı değerli kumandanlarımızdan bulunduğunu ve bunu daima takdir ettiği için tekrar ordu kumandanlığına tayin ettiği hakkındaki açıkla-

Suriye'de bir teftiş gezisinde bulunan Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya çekinmeden anlattığı, netice itibariyle bu Sefer Heyetinden fiilen vazgeçilerek Paşa'yı da bu kumandanlıktan af ve eski vazifesine iade ettiği. »

Aynı eserin 296. sahifesinde de :

« Mustafa Kemal'in, Doğu cephesinden Hicaz Seferî Heyeti için Suriye'ye davet edildiği zaman 2 nci Ordu kumandan vekili bulunduğu ve Suriye dönüşünde bu ordunun kumandanlığına asaleten tayin edildiği. » kaydolunmaktadır.

Aynı konuya, « İkinci Adam » eserinin 97. sahifesinde de temas edilerek :

« Mustafa Kemal'in Hicaz Seferî Kuvvetler kumandanlığına tayini üzerine 21 Şubatta 2 nci Ordudan ayrılıp 26 Şubatta Şam'a vardığı, fakat o sıra da Şam'da bulunan Başkumandan Vekili Enver Paşa ve 4 üncü Ordu kumandanı, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile yaptığı görüşmeler sonunda bu tayinden vazgeçilerek Mustafa Kemal'in 5 Mart 1917 de tekrar Diyarbakır'da 2 nci Ordu kumandanlığına ve bu defa asaleten tayin olunduğu ve 11 Martta Diyarbakır'a döndüğü kaydedilmekte ve burada, 5 inci Kolordu kumandanı İsmet Bey'le zaman zaman şehir dışında yaptıkları at gezilerine ve bu gezilerde çeşitli memleket meseleleriyle geleceğin önemli ihtimalleri ve çözüm yolları üstündeki görüşme ve tartışmalarına ait bazı nakiller bulunduğu. » ilâve olunmaktadır.

Şimdi, bunların izahına geçelim :

Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandan vekâleti Aralık 1916 sonlarında hitama ermesi üzerine ordu karargâh merkezi Sekerat'tan ayrılarak esas görevi bulunan 16 ncı Kolordu kumandanlığının karargâh merkezi olan Silvan'a avdet etmişlerdir. Bu itibarla, Mustafa Kemal Şubat 1917 ayı içinde « Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı » na tayin edildikleri zaman 2 nci Ordu kumandanlık vekâleti göreviyle hiç bir alâka ve münasebeti kalmamış bulunduğu gibi, sözü geçen tayin üzerine Silvan'dan ayrılıp Şam'a gittikleri sıra da Başkumandan Vekili Enver Paşa da orada değillerdi.

Mustafa Kemal'in bahis konusu kumandanlığa ait yolculuğu ile bu yolculuk esnasında cereyan eden olaylar ve Enver Paşa'nın Şam'a ne zaman ve ne suretle geldikleri ve orada Enver ve Cemal Paşalarla Mustafa Kemal arasındaki temas ve görüşmeler ve bu meyanda yapılan cephe seyahati ve nihayet Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanı olarak tekrar Diyarbakır'a dönüşü keyfiyeti, kitabımızın « Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı » bahsinde (VI. bölüm) kâfi derecede açıklanmış olduğu cihetle bunların burada tekrarına lüzum görülmemiştir.

Mevzuumuzla ilgili eserin 97. sahifesinden naklen yukarıya aldığımız pasajın son kısmına gelince :

2 nci Ordu cephesinde, sağ cenahta bulunan 16 ncı Kolordudan

Binaenaleyh; çok kısa bir müddet devam eden ordu kumandanlığına vekâleti sırasında bahis konusu harekette bulunmak için ortada hiçbir bakımdan hoşnutsuzluğunu yaratacak bir hal ve zerre teşkil edecek herhangi bir sebep de asla mevcut değildi.

Esasen, ilk olarak kendisine lâyık görülen ordu kumandanlığı vekâleti gibi önemli bir vazifenin ifası sırasında böyle bir harekette bulunmasına ihtimal vermek, en basit düşünceye sahip kimselerden bile beklenemez.

Bundan başka, Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanlığında asaleten bulunduğu müddet içinde dahi, söz konusu teşebbüsün yersiz ve isabetsizliği hakkındaki kanaatleri değiştirecek hiç bir olay da gösterilemez.

Bunları bir tarafa bırakarak Mustafa Kemal'in bu hareketini bir an için farz ve kabul etsek bile böyle bir teklifi hangi ordu kumandanına ve meselâ; Esat veya Vehip Paşa biraderlere mi, Cemal Paşa'ya mı, yoksa Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'ya mı yapabilirdi? Ve kendileri böyle bir teşebbüsün yaratacağı tepkiyi ve isimleri geçen ordu kumandanlarınca nasıl telâkki olunabileceğini acaba takdir edemez ve düşünemezler miydi?..

Bu, olsa olsa, sayın Şevket Süreyya Aydemir'in bu bahse ait yukarıya aldığımız nakillerinden de anlaşıldığına göre; Mustafa Kemal hakkındaki açıklamalarına dayanamayan Rauf Orbay'ın, Enver Paşa'nın sözünü keserek, Mustafa Kemal'in İstanbul'a geldiği vakitlerde fırsat düştükçe kendisiyle yaptığı temas neticesini anlatarak vatanın selâmetiyle endişeli olmaktan başka hiç bir maksadı bulunmadığına emin olduğunu beyanla, işittiklerinin bazı tesirler altında anlatılmış olaylar olabileceği ve bu sebeple ciddiye alınmaması için Enver Paşa nezdinde ricada bulunmuş olmasından ibaret olsa gerektir.

Şimdi, son olarak bu meseleyi kökünden halledeceğine inandığım bir nokta üzerinde duralım :

Mustafa Kemal'in 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına tayin edildikten sonra ordu karargâh heyetini teşkil için İstanbul'da bulundukları sırada bir merasim günü Harbiye Nezareti Levazımatı Umumiye Reisi İsmail Hakkı (aksak) Paşa ile yaptıkları hususî bir oto gezisinde aralarında cereyan eden konuşmayı kitabımızın Yıldırım Ordusu kumandanlığı kısmında açıklamıştım.

Bu konuşmada İsmail Hakkı Paşa'nın ortaya attığı Cumhuriyet ilânına müteallik inkılâp konusu, şüphesiz şahsî düşüncelerinden ziyade kendi aracılığiyle ve doğrudan doğruya Enver Paşa tarafından Mustafa Kemal'e yapılmış olan bir deneme teklifinden başka bir şey değildi.

Bu olay, herhangi bir nakil veya rivayet olmayıp - evvelce de açıklanmış olduğu üzere - Mustafa Kemal'in sözü ve kendisinden işitilen hakikatin tam ifadesidir.

Binaenaleyh; canlı şahidi bulunduğum bu hadiseyi sayın okuyucu-

malarına dayanamayan Rauf Orbay, Enver Paşa'nın sözünü keserek, Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul'a geldiği vakitlerde fırsat düştükçe temasla harp durumu ve müdafaa işlerimiz üzerinde kendisiyle konuştuğunu, vatanın selâmetiyle endişeli olmaktan başka hususî bir maksadı, hele tahrik gibi bir niyeti bulunmadığına emin olduğunu dermeyanla işittiklerinin, bu gibi hallerde çoğunlukla görüldüğü gibi, şişirilerek ve çekememezlik tesiriyle anlatılmış olabileceğini ve bu sebeple ciddiye alınmamasını Enver Paşa'dan rica ettiği » Rauf Orbay'ın nakillerine istinaden belirtilmekte ve :

Aynı eserin 295. sahifesinde de :

« Yukarıda anlatılan konuşmalar, Mustafa Kemal'in Veliaht Vahidettin'le birlikte Almanya'ya hareketlerinden önceye rastlamakta olduğu gibi, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal tarafından ordu kumandanlarına çekildiğini ifade ettiği telgrafların da Ağustos 1917 içinde ve Diyarbakır'dan çekilmiş olması icap ettiği. » kaydolunmaktadır.

Bu konuyu daha önce çeşitli ve muhtemel yönlerden inceleyerek bazı izahlarda bulunmuş olmakla beraber yukarıya naklettiğim yazı safahatına göre durumu, belli başlı bir iki noktaya daha temas etmek suretiyle açıklayarak bu hususta kısaca bir mukayese de yapmak isterim :

Sayın Şevket Süreyya Aydemir'in yukarıdaki nakillerine göre, vukuu ortaya atılan hadisenin tarihi, genellikle güya Mustafa Kemal'in 2 nci Ordu kumandanlığında vekil veya asîl olarak bulunduğu zamana rastladığı merkezindedir.

Burada, konunun izahına geçmeden bir nokta üzerinde durmak gerekmektedir :

Eserin 295. sahifesinden naklen yukarıya aldığımız pasajda, Mustafa Kemal tarafından ordu kumandanlarına çekildiği ifade olunan telgrafların Ağustos 1917 içinde ve Diyarbakır'dan çekilmiş olması icap ettiğinden bahsolunmaktadır.

Halbuki; Mustafa Kemal Ağustos 1917 ayında 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanı olarak Halep'te bulunuyorlardı ve bu tarihten birkaç ay önce de Diyarbakır'dan ayrılmışlardı.

Şimdi meseleyi iki yönden ele alalım :

Bir defa, 2 nci Ordu emrinde o zaman Mustafa Kemal'den daha kıdemli kolordu kumandanları varken ve kendileri henüz aynı yıl içinde paşalığa terfi etmiş olmasına rağmen ordu kumandan vekâletine tercihan tayin edilmiş olmasından çok memnun bulunuyorlardı. Aynı zamanda; Mustafa Kemal'in kitabımıza aynen naklolunan kendi hatıralarında da kayıtlı bulunduğu üzere, 2 nci Ordu kumandan vekâletinde geçen kısa bir süre zarfındaki faaliyeti, günlük ordu işleri ve bu arada kış mevsiminin yaklaşmakta olması münasebetiyle ordunun geri hatta çekilmesi için alınması gereken tertibat ve kısmen de karargâh merkezi ile cepheye ait teftiş seyahatine münhasır bulunmuştur.

olduğu. » zikredilmektedir. (Aynı konuya « Tek Adam » eserinin 297. sahifesinde de temas olunmuştur.)

Kitabımızın 16 ncı Kolordu kumandanlığı bahsindeki kendi el yazılı hatıralarında kayıtlı bulunduğu üzere Mustafa Kemal, 2 nci Ordu kumandan vekâletine tayin emrini 30 Kasım 1916 tarihinde Silvan'da almış ve 3 Aralık 1916 tarihinde de ordu karargâh merkezi olan Sekerat'a vasıl olarak aynı gün vekâlet görevine başlamışlardır.

İkincisi : Bu vekâlet işi, Ahmet İzzet Paşa'nın mezunen İstanbul'a gidişi dolayısiyle vaki olduğu için kısa bir süre devam etmiş ve ordu kumandanının vazifesi başına avdeti üzerine de sona ermiştir.

Bu sebeple, Mustafa Kemal bu vekâleti sırasında İsmet Bey'i 4 üncü Kolordu kumandanlığına tayin için herhangi bir teklifte bulunmamıştır.

Esasen kendileri kolordu kumandanı olup bu sıfatla geçici olarak bulunmuş oldukları kısa süreli vekâlet görevinde ordu kurmay başkanını başka bir vazifeye atamak yetkisine sahip olamayacağı, takdirleri cümlesinden bulunmak gerektiği gibi, böyle bir teklifin ancak asîl olan ordu kumandanı tarafından yapılabileceği de tabiîdir.

Binaenaleyh, İsmet (sayın İnönü) Bey'in 4 üncü Kolordu kumandanlığına atanması işinin doğrudan doğruya ve mezuniyetten avdetinden sonra ordu kumandanı Ahmet İzzet Paşa tarafından bizzat yapılmış olmasını kabul etmek lâzımgelir ki, meselenin doğrusu da budur.

Aynı eserin 98. sahifesinde :

Mustafa Kemal'in 7 Temmuz 1917 de yeniden Suriye'de 7 nci Ordu kumandanlığına tayin emrini aldığından bahsedilmektedir.

Bu tarih, Mustafa Kemal'in 7 nci Yıldırım Ordusu kumandanlığına ilk defa tayini üzerine Diyarbakır'dan ayrılıp Halep'e geldiği ve daha sonra da mezkûr kumandanlıktan istifaen ayrıldığı tarih arasında geçen zamana tesadüf eder.

Mustafa Kemal'in, sözü edilen ordu kumandanlığına yeniden tayin ve Suriye'ye hareketi ise 1918 yılı Ağustos ayı ilk haftasına rastlar.

Aynı eserin 103 - 105. sahifelerinde :

« Mustafa Kemal'in, Mareşal Falkenhayn'la araları açılarak bu çatışmaların sert bir şekil alması üzerine Halep'ten 20.9.1917 tarihli büyük raporunu Başkumandanlığa yazdığı ve bunun bir suretini de bir mektuba ilişik olarak Sadrazam Talât Paşa'ya gönderdiği, çok cepheli ve geniş olan bu rapora Başkumandan Vekilinin 2 Ekim 1917 tarihinde verdiği kısa sudan cevap üzerine Mustafa Kemal'in, ordu kumandanlığından derhal istifa etmekle karşılık vermiş ve kendi kendini ordu kumandanlığından affetmiş olduğu, » yazılıdır. (Bu konuya « Tek Adam » eserinin 300 ve 301 sahifelerinde de temas edilmiştir.)

larıma böylece hatırlattıktan sonra bahis konusu olayı nazarı dikkate alarak durumu inceleyelim :

Yukarıda belirttiğimiz gibi Mustafa Kemal'in, - ortaya atıldığı şekilde - askerlikle bağdaştırılması kabil olmayan hususî ve siyasî tahriklere teşebbüsle bazı ordu kumandanlarına şifreli telgraf çekerek hepsini birlikte harekete davet ve itaatsizliğe teşvik etmiş olması gibi bir halin vukuunu teyit eder mahiyette herhangi bir davranışın mevcudiyeti asla iddia olunamaz.

Olayı mukayese amaciyle, bu yolda bir ihtimali bir an için düşünerek bilfarz Mustafa Kemal, 2 nci Ordu kumandan vekâletinde iken veya daha önce, ya da daha sonraları böyle bir harekette bulunmuş olsalardı, Enver Paşa'nın bu tarihlerden sonra vukubulan yukarıda bahis konusu teklifini, İsmail Hakkı Paşa aracılığiyle olsun Mustafa Kemal'e yapabilmesi acaba mümkün olur muydu?.

İşte, üzerinde hassasiyetle durulması gereken bu mesele dikkate alındığı takdirde, Mustafa Kemal'e isnat olunan hareketin, her bakımdan hiç bir veçhile varit ve iltifata şayan olup olmayacağını sayın okuyucularımın kolaylıkla takdir edeceklerinden emin olarak bu bahsi de burada kapatırım.

* * *

Sayın Şevket Süreyya Aydemir'in « İkinci Adam » adlı eserine de kısaca temas etmek isterim :

Bu eserin 95. sahifesinde :

« Albay İsmet Bey'in 2 nci Ordu kurmay başkanı olarak Diyarbakır'da karargâha katılmasından az sonra, Mustafa Kemal de aynı cepheye memur edildi ve Edirne'deki 16 ncı Kolordu karargâhını alarak hareketle Diyarbakır'a vardığı zaman, ordu karargâhında Kurmay Başkanı İsmet Bey'le karşılaştı. » denilmektedir.

Halbuki; 16 ncı Kolordu karargâhı Diyarbakır'a vardığı zaman, Ahmet İzzet Paşa kumandasındaki 2 nci Ordu karargâhı henüz Keşan'da bulunuyordu. Bu itibarla, 2 nci Ordunun Diyarbakır'a gelişi daha sonraki tarihlere tesadüf eder. Hatta, bu ordu karargâhı Diyarbakır'a gelinceye kadar Mustafa Kemal, kolordusuna ait gerekli talimatı, Başkumandanlık Vekâletinin emirlerine uyarak 3 üncü Ordu kumandanı Vehip Paşa'dan alıyorlardı.

Bu hususlar kitabımızın « 16 ncı Kolordu Kumandanlığı » bahsinde (IV. bölüm) açıkça belirtilmiştir.

Aynı eserin 96. sahifesinde :

« Mustafa Kemal Paşa'nın 2 nci Ordu kumandan vekilliğine 3.10.1916 (yani Ekim ayı) tarihinde tayin edildiği ve Kurmay Başkanı İsmet Bey'i de kendi emrindeki 4 üncü Kolordu kumandanlığına atadığı ve İsmet Bey de 30 Aralık 1916 da bu vazifeye başlayarak kolordu kumandanı

Ömer Naci

O coşkun bir kalpti, şen bir fikirdi;
Sevdiği vatandı, sevgisi birdi,
Şairden ziyade o bir şiirdi,
Yaşayan bir gaza destanıydı o!

Sözleri Kur'an'dı, gözleri miraç,
Halk onun Tanrısı, o halka yalvaç,
Doymadı ölmeğe, âh, gitti aç,
Aşkının bin kere kurbanıydı o!..

O, yalnız bir hatip, bir fert değildi,
O, yalnız millete hemdert değildi;
Fert olsa yanmazdım, bir fert değildi,
Milletin şahlanmış imanıydı o!

* * *

Defterin son yapraklarından tarihsiz « Not » sayfasında şu kayıtlar bulunmaktadır :

— Hariciyede Umur-ı idarî kaleminde Selânik Başşehbenderhanesi kâtibi Cemal Bey.
— Yahya Tahir Bey Darülfünun Talebe Cemiyeti Reisi
Elyevm Dersaadet askerî sansür memurlarından.
— Birinci Kolordu Divan-ı Harb Reisi Kaymakam Mehmet Bey.

Kitabımızın « 7 nci Yıldırım Ordusu Kumandanlığı » bahsinde (VIII. bölüm) açıklanmış olduğu üzere, Mustafa Kemal'in 20.9.1917 tarihli raporu, başlık yerine 1 numara ile « Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talât Paşa » ve 2 numara ile « Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa » adresleri yazılmak suretiyle aynı şifreli telle ve her ikisi de asıl olarak gönderilmiştir.

Mustafa Kemal'in Yıldırım Ordusundan istifa ve ayrılışı meselesi de; önceden açıkladığımız gibi, bu konunun halli için kabine tarafından vazifelendirilerek tam yetki ile İstanbul'dan Halep'e gelmiş olan Bahriye Nazırı ve 4 üncü Ordu kumandanı Cemal Paşa'nın, Yıldırım Grup ve Ordu kumandanları (yani Mareşal Falkenhayn ile Mustafa Kemal) nezdinde ve hakem sıfatiyle ayrı ayrı yapmış oldukları temas neticesinde verdikleri karara göre ve usul ve mevzuata tamamen uygun şekilde sonuçlanmıştır.

Ek:

Aşağıdaki şiir ve kayıtlar da, Atatürk'ün defterinde yer almıştır :

ÖMER NACİ

O, coşkun bir kalpti, şen bir fikirdi;
Sevdiği vatandı, sevgisi birdi;
Şairden ziyade o bir şiirdi;
Hayatı bir gaza destanı idi...

Hutbesi tenzildi, bakışı mi'raç
Halk onun Tanrısı, o halka yalvaç;
Doymadı ölmeye, ah, gitti aç,
Aşkının bin kere kurbanı idi...

O, yalnız bir hatip, bir mert değildi;
O, yalnız millete hemdert değildi;
Fert olsa yanmazdım, o fert değildi;
Milletin canlanmış imanı idi...

Defterin 26 Teşrinievvel sayfasından sonra gelen tarihsiz « Not » sayfasında Ziya Gökalp'in yukarıdaki şiiri yazılıdır.

Bu şiirin sonradan değiştirilmiş şeklini, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkmış olan, Fevziye Abdullah Tansel'in hazırladığı « Ziya Gökalp Külliyatı-I. Şiirler ve Halk Masalları » (1952) adlı eserin 146 ncı sayfasından aşağıya alıyoruz.

F. A. Tansel adı geçen eserinin 357 ci sayfasında, bu şiire alt not'ta, şiirin ilk defa 24 Ağustos 1916 günlü Tanin gazetesinde çıktığını, daha sonra Ziya Gökalp'in « Yeni Hayat » adlı kitabında, aşağıdaki şekli aldığını belirtmektedir :

DİZİN

A

Abdullahağa Çiftliği, (Kilizman yakını), 23.
Adana, 106, 114, 171, 173, 177, 195, 198, 200.
Adıvar, Adnan, 180.
Âfitap ve Hurşit Kırtasiye Mağazası, 63.
Afyonkarahisar, (Karahisarı sahip), 168, 175, 177, 195.
Ahmet Efendi, 78.
Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) 2 nci Ordu Kumandanı, 40, 41, 86, 90, 93, 95, 102, 106, 108, 120, 121, 132, 140, 170, 171, 172, 186, 192, 208, 209.
Ahmet Naim (Babanzade), 84.
Ahmet, Yüzbaşı, Süvari Bölük Kumandanı, 38, 39.
Akaretler (Beşiktaş), 128.
Akbaş İskelesi, 24.
Ali Ağa, 82.
Ali Bey, 21 inci Alay Kumandanı, 56, 69.
Ali Rıza Bey, Rüsumat memuru (Atatürk'ün babası), 80, 197, 199.
Ali Rıza Paşa, 87, 126, 140, 168.
« Allahı inkâr mümkün müdür », 15, 82, 83.
Alman, Almanlar, 121, 135, 142 - 145 - 151, 156 - 159, 190, 191, 198, 200.
Alman Deniz Kuvvetleri, 104.
Alman firmaları, 34.
Alman Torpidosu, 171.
Alman Konsolosu, 151.
Alman komutanları, 137.
Almanya, 40, 129, 169, 187
Almanya Cephesi, 167.
6 ncı Ordu, 89, 90, 122
Amanos Dağı, 34
Amanos Tüneli, 34.
Amber Çayı, 38.
Anadolu, 13, 104, 139, 147, 152, 164 - 166, 172, 179
Anafartalar, 1, 12, 33, 88, 93, 174, 192.
Anafartalar Cephesi, 25, 198, 199.
Anafartalar Grubu, 33.
Anafartalar Grubu Kumandanlığı, 12, 25.
Anafartalar kahramanı Atatürk - bk. Mustafa Kemal Paşa.
Anafartalar muharebesi, muharebeleri, 112, 139.
Anafartalar Ovası, 26.
Anafartalar Zaferi, 27, 102.
Anduk Dağları, 41.
Ankara, 10, 182, 183, 194.
Arabistan, 95, 97, 147, 151.
Arap, Araplar, 134, 146, 151.
Aras, Tevfik Rüştü, 130, 131.
Arıburnu, 25, 77, 83, 174.
Arıburnu Cephesi, 112.
Arıburnu muharebatı, 84, 86.
Arıburnu Raporu, 84 - 86.
Arif (Beyatlı), 87.
Ârif Bey (Binbaşı), 173.
Ârif (emekli albay), 181, 183.
Armstrong, 193, 194, 196.
Âsım Bey, 118.
Ata, Atatürk - bk. Mustafa Kemal Paşa.
Atatürk, bk. Mustafa Kemal Paşa.
« Atatürk », 202.
« Atatürk Bir Milletin yeniden doğuşu » 201.
Atatürk İnkılâpları, 198.
« Atatürk Kütüphanesi », 80, 193, 198.

Bostancı, 80.
« Bozkurt Mustafa Kemal », 193, 196.
Bozok, *Salih*, 4, 73, 118, 126, 130, 131, 161, 162, 168, 180, 181, 185.
Buğlan, 54.
Buğlan Gediği, 56 - 58.
Bulca, Fuat, Alay Kumandanı, Rize Mebusu ve Tayyare Cemiyeti Reisi 31, 66, 73, 77, 79, 80, 86, 95, 109, 110, 181, 182,
Bulgar askerleri, 21.
Bulgar devriyeleri, 22.
Bulgar eşkiyası, 19.
Bulgaristan, 75.
Bulgarlar, 21, 146, 151.
Bulgaryalı Sandanski, 18.
Bursa, 78.

C

Cağaloğlu, 130.
Cebesoy, Ali Fuat, 5 inci Fırka kumandanı, 50, 61, 65, 66, 68, 72, 89, 90.
Cemal Bey, Hariciyede Umumi İdari kaleminde, 211.
Cemal Bey, Selânik Başşehbenderharesi kâtibi, 72.
Cemal Paşa, Bahriye Nazırı ve 4 üncü ordu kumandanı, 6, 95 - 99, 101, 105, 106, 120, 121, 137, 150, 153, 154 - 159, 191, 204, 207, 210.
Cemil Çeto, 77, 79, 81, 82.
Cercip, 35, 36.
Cerablus, 95.
Cihan Paşa Çiftliği, 181.
Conk Bayırı, 112.
Conker, Nuri, Erkân-ı Harp Kaymakam, 41, 73, 83, 84, 87, 90.
Cuma Selâmlığı, 169, 170, 172.
Cuma-ibâlâ, 18, 19.
Cumhuriyet, 132.
Cumhuriyet Gazetesi, 185.
Cumhuriyet idaresi, 18, 80, 133.
Cumhuriyet İlânı, 207.

Ç

Çakmak, Fevzi, Mareşal, 160, 162, 168.
Çalışlar, İzzettin, 34, 38, 45, 65, 66, 88, 90, 108, 116, 119, 123, 126, 168, 179, 180.
Çamaltı, 23.
Çanakkale, 22, 24 - 26, 27, 33, 84, 88, 92, 102, 112, 114, 120, 163, 174, 189, 190, 195, 203.
Çanakkale Savaşı, 1, 27, 88, 111, 173, 198, 199.
Çanakkale Zaferi, 6, 17, 129.
Çapakçur, 47, 74.
Çapakçur Cephesi, 85, 86.
Çapakçur mıntıkası, 53.
Çapakçur Savaşı, 13, 59, 60, 62, 74.
Çatalçeşme, 80.
Çemberlitaş, 127.
Çetinkaya, Ali, Afyon Mebusu, 68, 70, 74.
Çiğli, 74.
Çille dağı, 89, 91.

D

Dahiliye Nâzırı, bk. Talât Paşa.
Dahiliye Nezareti, 61.
Daudet, Alphonse, 72.
Damasküs palas oteli, 96, 98, 99, 100.
Darahini Dağı, 89.
Darülfünun Talebe Cemiyeti, 211.
Demirhan, Pertev Paşa, eski Erzurum mebusu, 23, 89.
Demirhisar, 18
Demirhisar İstasyonu, 19 - 21.
Depo Taburları (İzmir), 22.
Derbend geçidi (Selânik), 20, 21.
Derbesiye İstasyonu, 95.
Derne, 70.
Dersaadet, bk. İstanbul.
Derviş, 77, 79, 81, 82.
Destumî, 67.
Deveboğan, 35.
Dirik, Kâzım, 112, 174.
Divan-ı Harp, 39.

Atatürk Müzesi, 166.
« Atatürk'ün bana anlattıkları », 15, 106 137, 157, 170, 173.
« Atatürk'ün hatıra defteri », 3, 9, 11, 15.
« Atatürk'ün Hususiyetleri » yazan : Kılıç Ali, 70.
Atay, Falih Rıfkı, 15, 16, 106, 137, 157, 158, 170, 173, 200.
Atina, 196.
Avrupa, Avrupalılar, 33, 75, 89, 120, 121, 143.
Avrupa Cephesi, 34.
Ayatiryada (Şimdiki Turan mevkii), 24.
Aydemir, Şevket Süreyya, 202, 203, 206, 208.
Aziziye, 135, 169.

B

Baalbek, 173.
Babıâlî, 17, 63.
Bağdat, 116, 120, 136.
Bahattin Şakir Bey, 138.
Bahçeköy, 91.
Bahr-i Ahmer (Kızıl Deniz), 143.
Bahriye Meclisi, 210.
Bakû, 104, 198.
Balık Pazarı Karakolu, 177, 178.
Balıkesir, 181.
Balkan Harbi (Savaşı), 17, 18, 22, 80, 132, 166, 170.
Balkan hezimeti, 19.
Balkan Seferberliği, 18.
Bandırma, 123.
Baron Oteli, 96.
Başkumandanlık, 90, 209.
Başkumandanlık vekâleti bk. Enver Paşa.
Batman Çayı, 82.
Batman Köprüsü (Malabadi), 65.
Batum, 104.
Bayruk altı mevkii, 51.
Bedri Bey, Diyarbakır Valisi, 122, 153.
Belkahve, 179.
Benoist Meclisi, 197.
Bergama, 182, 183.
Berk, von (Alman Topçu mütehassısı), 38, 40.
Berlin, 104, 136.
Berlin Antlaşması, 178.
Bervarî(Siirt), 74.
Beşiktaş, 164.
5inci Fırka, 38, 50 - 53 - 62, 65, 73.
5inci Fırka Karargâhı, 39.
5inci Kolordu, 205.
5inci Ordu Kumandanlığı, 169.
Beyaz Kule (Selânik), 22.
Beyazıt, 164.
Beyazıt Meydanı, 17.
Beyker (mağazası), 39.
Beylerbeyi İhtiyat Zabitan Mektebi, 17, 179.
Beyrut, 97, 98.
Bıyıklıoğlu, Tevfik, 182.
Bingazi, 132.
Bingöl, 58.
Birinci Dünya Harbi (Savaşı), 1, 2, 4 - 6, 12, 17, 18, 22, 33, 60, 69, 70, 80, 88, 101, 103, 104, 138, 139, 143, 148, 166, 168, 177, 178, 186, 192, 193, 195
Birinci Dünya Harbinde Şark Cephesi, 17.
Birüssebi, 105, 121.
1inci Harekât Şubesi, 34
1inci Kolordu, 130
1inci Kolordu Divanı Harbi, 211.
Bitlis, 6, 12, 13, 15, 33, 38, 39, 48 - 52, 58, 61, 62, 65 - 67, 69, 70, 71 - 76, 79, 89, 92, 111, 113, 186, 188 - 190, 198.
Bitlis Boğazı, 38,
Bitlis Cephesi, 37, 48, 51, 70.
Bitlis Deresi, 51.
Boğaz (Çanakkale), 33.
Boğaziçi yalıları, 192.
Bora, Neşet, Erkân-ı Harb yüzbaşı, 34, 38, 39, 53, 57, 58, 72, 82, 85, 86, 87, 95, 116.
Borak, Sadi, 196.

Gempüs dağları, 39.
Genç dağı, dağları, 43, 89.
Genel Karargâh, 116.
Genel Kurmay, 69.
Gökdere Dağı, 89, 91.
Göztepe, 23, 179, 180
Grup Karargâhı, 200.
Grup Kumandanlığı, 198.
Gürer, Cevat Abbas, 4, 30, 34, 38, 43, 44, 54, 82, 87, 95, 99, 111, 115, 116, 118, 127, 128, 130, 131, 133, 134, 138, 152, 153, 155, 160, 162, 168, 169, 181 - 183, 185.
Güvemli, Zahir, 197.
Güzelyalı, 23.

H

Hacı Musa Bey, Mutki Aşiret Reisi, 71 - 73.
Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 15, 106, 166.
Halâskâr-ı Vatan, Atatürk - bk. Mustafa Kemal Paşa.
Halep, 14, 96, 103, 109, 110, 120 121, 122, 126, 134 - 137, 141, 143, 145, 146, 152, 153, 158, 162, 166 - 169, 171, 173, 185, 187, 190, 191, 195, 198 - 201, 206, 209, 210.
Halil Bey, 72, 73.
Halil Bey, Miralay, 56.
Halil Paşa, 6 ncı Ordu Kumandanı, 91, 117, 120, 207.
Halimağa Çarşısı (İzmir), 122.
Hamid II, Sultan, 15, 72.
Harb-i Umumî, bk. Birinci Dünya Harbi.
Harbiye Mektebi, 133.
Harbiye Nezareti, 128, 134, 174, 175.
Harbiye Nezareti Levazımatı Umumiye Dairesi, 134.
Harbiye Şişli Caddesi, 131.
Harbiye Nazırı, bk. Enver Paşa, Mahmut Şevket Paşa.
Harekâtı Milliye, 14.
Harrington Karargâhı, 196.
Hassa (Bahçe), 34.
Hatip Bey, 65.
Hayat Mecmuası, 192, 205.
Hayati Bey, Emir Zabiti, 38, 116, 118.
Haydarpaşa, 34, 134.
Hazro, 47, 61, 67.
Hereke, 111.
Hicaz, 143, 145, 149, 150.
Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanı, Atatürk bk. Mustafa Kemal Paşa.
Hicaz Seferî Kuvvetler Kumandanlığı, 95, 101, 105 - 107, 121, 125, 164, 165, 191, 199, 203, 204.
Hizan, 73, 74.
Hulefa-i Abbasiye, 75.
Humus, 173.
Hun Dağı, 89.
Hürriyeti Ebediye, 133.
Hürriyet Gazetesi, 81.
Hüseyin, Kaymakam, Doktor Sıhhiye Reisi, 38, 95.

I

Intelligence Service, 196.
Irak, 13, 120, 143, 147, 149, 151.
Irak Cephesi, 121.
Islâhiye, 34, 173.

İ

İbni Rüşt, 15, 83.
İbni Sina, 15
İbrahim Bey, 89.
İhsan (yetim), 83, 86.
« İkinci Adam », 202, 203, 208.
2 nci Kolordu, 55, 60.
İkinci Meşrutiyet, 100.
2 nci Ordu, 40, 48, 52, 53, 78, 86, 89, 95, 102, 103, 109, 128, 137, 160 - 162, 167, 168, 173, 175, 180, 181, 186, 187, 189, 190, 192, 193.

Diyarbakır, 6, 34, 35, 37, 38, 40 48, 61, 84, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 106 - 111, 115, 116, 118, 126 - 128, 137, 188, 189, 194, 199, 201, 204 - 206, 208, 209.
Doğu Bölgesi, 48.
Doğu Cephesi, 34 - 52.
4 üncü Kolordu (İzmir), 22, 55, 95 209.
4 üncü Kolordu Kumandanı, 205.
4 üncü Ordu, 97, 105, 204, 210.
4 üncü Ordu Kumandanı, 137.
Duhan (Bitlis), 39, 66, 67, 76.
Düyunu Umumiye, 177, 178.

E

Ebedî Şef, Atatürk - bk. Mustafa Kemal Paşa.
Edirne, 17, 26, 28, 31, 33, 34, 37, 40, 195, 201, 203.
Eğilmez, Cafer Tayyar, 60, 108.
Ehli Salip Muharebatı, 75.
Elâziz (Elazığ), 86, 89, 92, 107, 108, 192, 205.
Eldeniz, Naci Halil, Seyhan eski Mebusu, Paşa, 18.
59 uncu Fırka, 143.
Eşek Meydanı, 13, 56, 59, 60.
Emin Bey (Canik Mebusu), 10.
« En büyük dâhi », 11, 72.
Enver Paşa, 17, 18, 33, 34, 39 - 41, 48, 50, 52, 61, 70, 89, 95, 97, 101 - 107, 111, 115, 120 - 122, 125, 126, 129 - 134, 141, 152, 161 - 165, 166, 172, 187, 190, 192 - 194, 198, 200, 204 - 210.
Erbin, 76.
Ergani Madeni, 88, 89.
Erkân-ı Harp Reisi (Kolordu), 75.
Erkân - ı Harbiye Reisi, 34.
Erkân - ı Harbiyye-i Umumiye, 121.
Ermeni Çeteleri, 74.
Ermeni Halkı, 74.
Ermeniler, 179.
Erzincan Cephesi, 106.
Erzurum, 195.
Erzurum Cephesi, 48, 195.
Eskişehir, 195.
Esved, Jozef (Humusî), 135, 169, 171.
Esat Paşa, 207.

F

Fahri Paşa, Hicaz Kuvvei Seferiyesi Kumandanı, 95.
Faik Paşa, 2 nci Kolordu Kumandanı, 55, 60.
Falkenhausen, 87.
Falkenhayn, Mareşal von, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı, 6, 114, 122, 129, 130, 135 - 137, 141, 145 - 159, 163, 169, 170, 172, 173, 187, 190, 191, 198, 200, 201, 209, 210.
Fettah Bey (Yanyalı), 179.
Fevzi Bey, Miralay, 25.
Fevzi Efendi, Yüzbaşı, Bölük Kumandanı, 90.
Ferit, Damat, 140, 141.
Fırat, 146, 151.
Filistin, 143, 187.
Filistin Cephesi, 14.
Foça, 23.
Fransızlar, 33.
Fuat Efendi, İstihkâm Yüzbaşısı, 84.
Furgaç, İzzet, bk. Ahmet İzzet Paşa.

G

Galiçya, 150.
Galiçya Cephesi, 33.
Garzan, 40, 71, 72, 78, 79, 82.
Gazi, bk. Mustafa Kemal Paşa.
Gazi Mustafa Kemal, bk. Mustafa Kemal Paşa.
Gazi Mustafa Kemal Paşa, bk. Mustafa Kemal Paşa.
Gazze, 121.
Gelibolu, 25.
Gelibolu - Saros Körfezi (Muarız), 25.

zırı, 26, 88.
Koh Köyü (23 üncü Alay merkezi), 39, 76, 77, 79.
Komlar Mevki, 41.
Konak Meydanı, 179.
Konya, 195.
Kop Geçidi, 46.
Korin, Madame, 73, 131.
Koptagel, Osman (Tufan), 87.
Kotum, 73, 74.
Kozma Dağı, 41.
Kresne Boğazı, 19.
Kress, von, 145, 146, 150.
Kulp, 41.
Kulp Deresi, 43, 44, 47.
Kulp Geçidi, 51, 52.
Kumandan, Atatürk - bk. Mustafa Kemal Paşa.
Kurbî Sultan, 183.
Kurtik Dağları, 42.
Kuruçeşme, 192, 205.
Küfrevi, El Şeyhuttâni El' halidi Mehemmed El Nakşibendi, 14, 71, 72.

L

Larissa (Yenişehir), 178.
Lâtife Hanım (Atatürk'ün eşi), 181.
Lice (Diyarbakır), 61, 108, 109.

M

Maan (Ürdün'de), 106.
Mahmut Şevket Paşa, (Harbiye Nazırı), 17.
« Makalâtı Sıyasiye ve Edebiye » bk. Namık Kemal, 85.
Makedonya ihtilâlcileri, 18.
Malabadi, 82
Maltepe Talimgâhı, 18.
Manastır, 197.
Manisa, 10, 166 - 168, 175, 177 - 181.
Mardin, 35, 37, 95, 107, 126, 189, 201.
Marikoştina, 18.
Marmara Denizi, 33.
Mebadi-î Felsefe (bk. Ahmet Naim).
Medine, 95.
Medine Cephesi, 105.
Mehmet Ali Efendi, Yüzbaşı, 90.
Mehmet Ali Paşa Celâl, Prens, 89, 91.
Mehmet Bey, Kaymakam, 1 inci Kolordu Divanı Harp Reisi, 311.
Mehmet Tahir (Lice Müftüsü), 108, 109.
Mehmetçik, 22, 24, 26, 29, 33, 44, 46, 50.
Memduh Bey, Bitlis Valisi, 49, 61, 74, 76, 78, 79, 90, 92, 111, 112, 113,.
Melâmilik - Melâmiye Tarikatı, 115.
Menlik Taburu, 19.
Menzil Müfettişliği, 90.
Mısır, 143.
Millî Mücadele, 1, 5, 80, 138, 159, 175, 177, 196.
Milis Kuvveti, 61.
Milliyet Gazetesi, 201 - 203.
Miralay Mustafa Kemal Bey, Atatürk bk. Mustafa Kemal Paşa.
Mirliva, bk. Mustafa Kemal Paşa.
Mithat Şükrü (Bleda), İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Kâtibi, 138.
Mondros Mütarekesi, 12, 60, 165, 171, 172, 173, 198.
Moskova, 104, 164.
« Muhik bir Tefahur », 10, 12.
Murat Suyu, 53, 55, 66.
Mustafa Bey, Yüzbaşı (Tokat eski mebusu), 36.
Mustafa Efendi, Karargâh Kumandanı, 84, 86.
Mustafa Kemal, bk. Mustafa Kemal Paşa.
Mustafa Kemal, Erkân-ı harp kaymakamı, 19 uncu Fırka Kumandanı (bk. Mustafa Kemal Paşa).
Mustafa Kemal, 2 inci ordu Kumandanı (bk. Mustafa Kemal Paşa).
Mustafa Kemal Paşa, 1 - 17, 25, 26, 28, 29, 31 - 34, 37 - 63, 65 - 72, 74, 75,

204 - 209.
2 nci Ordu Karargâhı, 107.
2 nci Ordu Kumandanı, 4, 106, 107, 109, 110, 114, 118, 120, 202.
İmam Gazali, 15, 83.
İngiliz, İngilizler, 23, 33, 60, 77, 143, 149, 174.
İngiliz donanması (Yeni Kaleyi Bombardırman), 23.
İnkılâp, İnkılâplar, 3, 166.
İnkişaf Şirketi, 122.
İnönü, İsmet, 89, 90, 108, 204, 205, 208, 209.
İntihap Kanunu, 10, 14.
İran Sefareti, 130.
İsa Ağa Mezrası, 91.
İskenderun, 13.
İsmail, 73.
İsmail Hakkı, Birinci Mülâzım, 38, 39.
İsmail Hakkı (Aksak) Paşa, 131, 132, 207, 208.
İstanbul, 6, 12, 17, 18, 31, 33, 34, 39, 40, 73, 78, 80, 85, 86, 87, 95, 103, 111, 115, 118, 121, 125 - 131, 133 - 140, 143, 152, 153, 160 - 169, 171, 172, 180, 186, 189, 190, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 203, 207, 209, 211.
İstanbul gazeteleri, matbuatı, 5, 10, 14.
İsanbul Harbiye Okulu, 197.
İstiklâl Mahkemesi, 182.
İstiklâl Savaşı 1, 3, 5, 29, 79, 104, 122, 126, 139, 141, 175, 177.
İtalya, İtalyanlar, 77, 80, 132.
İtalya Muharebesi, 70, 77.
İtilâf Devletleri, 192.
İttihat ve Terekki Cemiyeti, 102, 132, 141, 189.
İzmir, 10, 22, 23, 83, 177, 179, 180, 181, 182.
İzmir gazeteleri, 4, 9.
İzmir İşgali, 14.
İzmir - Urla yolu, 79.
İzzet Paşa, bk. Ahmet İzzet Paşa.

J

Jandarma Kumandanlığı, 49.

K

Kafkas, Kafkasya, Kafkaslar, 104, 120, 143, 149, 164, 194, 195, 201.
Kafkas Cephesi, 52, 55, 186, 199.
Kafkas Orduları Grubu, 106.
Kafkas Orduları Grubu Karargâhı, 107, 108.
Kâğıthane, 133.
Kale Kapısı, 119,
Kâmil Bey, 192.
Kanlıdere, 24.
Kannengiesser, General, 33.
« Kaplan ve Pars Mustafa Kemal », 197.
Karabekir, Kâzım Paşa, 60, 181.
Karahisarısaip, bk. Afyon Karahisar.
Karadeniz, 33.
Karakol Kumandanı, 59.
Kasır Dağı, 13, 55, 58.
Karlsbad, 169.
Karşıyaka Müdafaası, 24.
Katma, 35, 171.
Katma İstasyonu, 173.
Kavak Tepe, 12, 25.
Kavakalan, 39.
Kelhük Köyü, 76.
Keltepe, 69.
« Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi », 188.
Kemal Bey, 4 üncü Kolordu Erkânıharbiye Reisi, 85, 86, 89.
Kemal Paşa, bk. Mustafa Kemal Paşa.
Kemalpaşa (Eski Nif), 179.
Keşan, 208.
Kezer Suyu, 40, 76, 78, 79, 82.
Kılıç, Ali, 70.
Kırklareli, 31.
Kızılmescit, 14, 72.
Kırkpınar, 28.
Kilizman, 23.
Kinross, Lord, 201, 202, 203.
Kitschener, Lord, İngiliz Harbiye Na-

Paşa, Atatürk, bk. Mustafa Kemal Paşa.
Pellé, General, 180.
Pertev Paşa, 4 üncü Kolordu Kumandanı, bk. Demirhan, Pertev.
Pompei Harebeleri, 75.
Pozantı, 34, 37.
Proiya gazetesi, 196.

R

Ragıp Bey, 80.
Ramiz, Süvari Takım Subayı, 82.
Rauf, Kolordu zatişleri şube müdürü, 85, 86, 95.
Rauf Bey, bk. Orbay Rauf.
Redif, 20.
Refet Paşa (Küçük), 50, 62, 66, 67, 68, 73.
Resulayn, 35, 37.
Reşat, Sultan, 167, 187.
Rumeli, 18, 49, 80.
Rumeli Kıtası, 19, 21.
Rumlar, 178.
Rus Kuvvetleri, Ordusu, 50, 55, 120, 186, 198.
Ruslar, 15, 33, 39, 41, 42, 47, 48, 51 - 55, 58, 60, 72, 74, 143, 188, 189, 195,
« Rübab-ı Şikeste », 86.

S

Sadak, Necmettin, 196.
Sadayı Hak gazetesi, (İzmir), 10, 12, 73, 83.
Sadık, Mulâzım (Suvari Takım Zabiti) 38, 40.
Sadık Bey (Silvan Kürt Beyi), 82, 84, 85.
Safa, Peyami, 193, 194.
Salâhattin, Mersin Mebusu, 10.
Saltanat, 132, 139.
Samsun, 138, 175.
Sanders, Mareşal Liman von, 5 inci Ordu Kumandanı, 112, 114, 169, 171 - 174, 190, 198, 200.
Sanlı, Mehmet Sırrı, Sadayı Hak Başmuharriri, 10.
Sarayiçi (Edirne), 28, 30, 31.
Sargın, Hasbi, 166.
Sarıkamış, 120, 195.
Says Köyü, 77.
Seddülbahir, 24, 25, 33.
Seferberlik, 18.
Sekerat (2 nci Ordu Karargâhı), 89, 91 - 93, 95, 108, 192, 204.
Selânik, 21, 22, 80, 100, 102, 115, 178, 197, 198, 199, 209, 210, 211.
Selânik Cephesi, 20.
8 inci Fırka, 26, 41, 47, 48, 51, 52, 53, 84, 150, 168,
8 inci Fırka Karargâhı, 41.
Sel Yayınları, 15, 70, 80, 106, 137, 157, 170, 193, 194.
Selçukî Türkleri, 75.
Selim Sabit, 73.
Serez, 18, 20.
Serez Fedif Fırkası, 18.
Sıhhıye İstasyonu, 67.
Silvan, 40, 41, 48, 53, 54, 57, 61, 62, 65, 74, 82, 83, 85, 87, 93, 107 115, 204, 209.
Silvan - Diyarbakır, Mardin Karayolu, 95.
Silvan Jandarma Kumandanı, 83.
Siirt, 40, 48, 74, 76, 78, 79, 80, 81.
Siirt Hastanesi, 40.
Sina Cepheleri, 121, 143, 145, 146, 149 - 151, 205.
Sipahi Ocağı, 133.
Sirkeci İstasyonu, 18.
Sofya, 203.
Sofya Spanuid, Madam (Yunan yazarı), 196.
Somer, Hacı Mehmet 80, 198.
Sultan Efendi, 192.
Suriye, 97, 120, 121, 143, 145 - 151, 168, 169, 170, 172, 173, 204, 209.
Suriye (Tahliye ve Mütarekesi), 200.
Suriye Cephesi, 14, 60, 114.
Suriye — Filistin Cephesi, 198.
Sutruma Nehri, 20.
Süleyman İlhami Bey, 55.

78 - 84, 86 - 88, 91 - 93, 95 - 124, 126, 128 - 141, 149, 150 - 175, 177 - 210.
Musul, 143.
Muş, 12, 13, 45, 50, 51, 52, 58, 83, 186, 189, 190, 198, 199.
Muş Cephesi, 37, 38, 40, 41, 48.
Mutki, 72.
Muzaffer Kılıç, 185.
Müdafaai Hukuk, 139.
Müttefik Devletler, 60.

N

Nablus, 168, 172, 173.
Naci Paşa, Fırka Kumandanı, 18.
Naciye Sultan, 192.
Namık Kemal, 85.
Nasıra, 168.
Nazım, Dr, 138.
Nazım Nazmi Bey, Bitlis Jandarma Kumandanı, 49, 76, 77, 79.
Negrita Taburu (Serez Redif Fırkası), 8.
Nemse Vapuru, 22.
Neşet (Çopur), Erkânıharp Yüzbaşısı, 65.
Nihat Paşa, 168.
Ninova Harebeleri, 75.
Nuh Bey (Hacı Musa Bey'in kardeşi), 71, 73.
Nuri, 178.
Nutuk, 5, 10, 15, 181.

O

O, Atatürk - bk. Mustafa Kemal Paşa.
Odesa, 104.
Okçuyan, 91.
10 ve 11 inci Fırkalar, bk. 4 üncü Kolordu.
16 ncı Kolordu, 33, 53, 61, 115, 126, 178, 189, 195, 199, 203, 204, 208.
16 ncı Kolordu Kumandanı, Atatürk - bk. Mustafa Kemal Paşa.
16 ncı Ordu, 194.
15 inci Kolordu, 25, 162.
19 Mayıs, 138, 175.
14 üncü Alay, 50, 70.
14 üncü Fırka, 47.
12 nci Fırka, bk. 4 üncü Kolordu, 22, 23, 25, 26, 30, 31, 55.
18 inci Alay, 42, 43.
13 üncü Alay, 66, 70.
Orbay, Rauf, 192, 205 - 207.
Ordu Kumandanı, 83.
Ordu Merkezi (Halep), 6.
Ordu Sıhhıye Reisi, 161.
Orlak Köprüsü, 20.
Osman Senai, Topçu Kumandanı, 38, 39.
Osmanbey (Şişli), 130.
30 Ağustos Büyük Zaferi, 179.
36 ncı Alay (4 üncü Kolordu), 22.
35 inci Alay, 42.
Osmanlı, 145, 150, 159, 170, 171,
Osmanlı Devleti, 80, 101, 106, 133, 134, 138,
Osmanlı Devri, 22.
Osmanlı Hükümeti, 139, 141.
Osmanlı İdaresi, 97.
Osmanlı Jandarması, 20.
Osmanlı Neferi, 144.
Osmanlı Orduları, 121, 195.
Osmanlı — Rus Harbi, 178.
Osmanlı Türkleri, 75.

Ö

Ömer (yetim çocuk), 71, 83.
Ömer Efendi, Jandarma Kumandanı, 77.
Ömer Naci (Hatip), 77, 210, 211.
Öngören, İbrahim Tali, 90.
Özgen, M. Rasim, 197.

P

Padişah, 19, 166, 170 - 172.
Palu, 89, 90, 192, 205.
Palu Kaymakamı, 89.
Pamuk Köşkü, 107, 118,

Van, 61, 74, 83, 198, 199.
Van Cenup Müfrezesi, 74.
Van Gölü, 51.
Van Hareket Müfrezesi, 62, 69, 73, 74, 83, 84.
Van Seti, 61.
Varna, 75.
Vastan (Gevaş), 73, 74.
Vaziyeti umumiye-i Askeriye, 188.
Vehip Paşa, 3 üncü Ordu Kumandanı, 48, 49, 90, 102, 129, 170, 207.
Vilâyatı Şarkiye Reddi İlhak Cemiyetleri, 139.
Viktorya Oteli, 96, 105.
Von Berk, von Kress, Berk ve Kress'e bakınız.
Vükelâ Meclisi (Bakanlar Kurulu), 140.
Wilhelm II, Alman İmparatoru, 136, 164.

Y

« Yabancı Gözüyle Atatürk », 197.
Yahya Kaptan, 76.
Yahya Tahir « Darülfünun Talebe Cemiyeti Reisi », 211.
Yakup Cemil, 76, 205.
Yarımca, 88.
« Yaşamak Kavgası », 83.
Yazmacı Tahir Sokak, bk. Bostancı Çatalçeşme, 80.
Yedek Subay Okulu, 18.
7 nci Fırka (Gelibolu), 25, 53, 54,
7 nci Ordu, 128, 145, 187.
7 nci Yıldırım Ordusu, bk. 7 nci Ordu.
Yeni Hayat, 210.
Yeni Kale, 23.
Yeni Sabah Gazetesi, 103, 165, 166, 189.
Yenice İstasyonu, 34.
Yenişehir (Larissa), 78. 80.
Yıldırım Orduları Kumandanlığı, 6, 104 106, 107, 114, 122 - 126.
Yıldırım Orduları Grubu, 122.
Yıldırım Ordusu, 14, 60, 103, 127, 129, 134 - 137, 139 - 141, 150, 153, 158 - 162, 164 - 169, 171 - 175, 185, 191, 198, 200 - 202, 205 - 207, 209, 210.
21 inci Alay, 56.
23 üncü Alay, 79.
Yunan, 22, 177, 178, 179.
Yunan devriyeleri, 22
Yunan işgali, 175.
Yunan Jandarması, 177.
Yunan Kumandanlığı, 178.
Yunanistan, 177, 178.
Yurdakul, Mehmet Emin, 86.

Z

Zeki, 61.
Ziver, Mülhak subay, 38, 61.
Ziya Gökalp, 210.
Ziya Gökalp Külliyatı, 210.
Ziyaret (Veyselkarani), 38, 39, 40, 53, 65, 66.
Zok, 77.
Zübeyde Hanım (Atatürk'ün Annesi), 73, 80, 128.

Süleyman Necati, Erzurum Mebusu, 10.
Süveyş, 143.
Sülüklü Dere, bk. Saros Körfezi, 25.

Ş

Şam, 6, 72, 81, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 106, 107, 109, 121, 126, 156, 190, 191, 203, 204, 205.
Şam Divanıharbi, 56.
Şark, 115.
Şark Cephesi, 6, 31, 40, 50, 203.
Şark Medeniyeti, 75.
Şark Milletleri Kongresi, 104.
Şark ve Suriye Cephesi, 120, 186.
Şems Matbaası, 63.
Şen Cephesi, 41.
Şen mevkii, 42.
Şener, Şemsettin, 34, 38, 39, 41, 42, 43, 53, 61, 74, 108, 126, 128.
Şerefiye Camii, 71.
Şevki Bey, Nokta Kumandanı, 84.
Şeyh Hazret, 66, 71.
Şeytan Dağı, 13, 55, 58.
Şişli, 130.
Ştayn (mağazası), 39.
Şumnu, İsmail, 77.
Şükrü, H. Manisa'da ihtiyat mülâzımı evvellerinden, 15.

T

Tahsin Bey, Harbiye Nezaretinde, 86.
Takvimi Vekayi, 139.
Talât Paşa, 111, 138, 141, 171, 187, 209, 210.
Tansel, Fevziye Abdullah, 210.
Tarihi Osmanı (Namık Kemal), 86.
Taşhan (Ankara), 178.
Tatvan, 51.
« Tek adam », 202, 209.
Tepeköy, 91.
« Terbiyeyi Ruhiye ve usul-i muaşereti askeriye », 75.
Tevfik Fikret, 86.
Tezer, Şükrü, 3, 31, 38, 58, 66, 87, 92, 93, 107, 116, 117, 118, 123, 126, 155, 161, 162, 168, 169, 180, 182, 183, 185.
Tiğrel, Adil, Kaymakam, 85.
Tikveş, 76.
Toros Tüneli, 34.
Toros Yaylası, 34.
Trablusgarp, 102, 139.
Trablusgarp (Savaşı), 80.
Tufan Osman, bk. Koptagel Osman Tufan.
Türk, 5, 7, 10, 13, 19, 27, 29, 33, 51, 59, 134, 138, 139, 146, 147, 151, 152, 159, 175.
Türk Birlikleri, 194.
Türk harfleri, 165.
Türk Tarih Kurumu, 210.
Türker, Galip, 41, 87.
Türkçe, 109.
« Türkçe Şiirler » (bk. M. Emin Yurdakul), 86.
Türkiye, 9, 137, 142, 174.
Türkiye Büyük Millet Meclisi, 5, 9, 10, 12, 205.

U

Umumî Harp, bk. Birinci Dünya Harbi.
Urla, 79.
Uşşakizade Muammer Bey, 179.
Uzer, Tahsin (Eski Mebus), 96.
3 üncü Kolordu, 53.
3 üncü Kolordu Kumandanlığı, 205.
3 üncü Ordu, 48, 106, 120, 199.
3 üncü Ordu Kumandan Vekili, 208.
3 üncü Ordu Müfettişliği, 139.

Ü

Üsküdar, 134.

V

Vahidettin Mehmet VI., 167, 169, 187, 206.

HATIRA DEFTERİ'NİN TIPKIBASIMI

مخطره دفتری

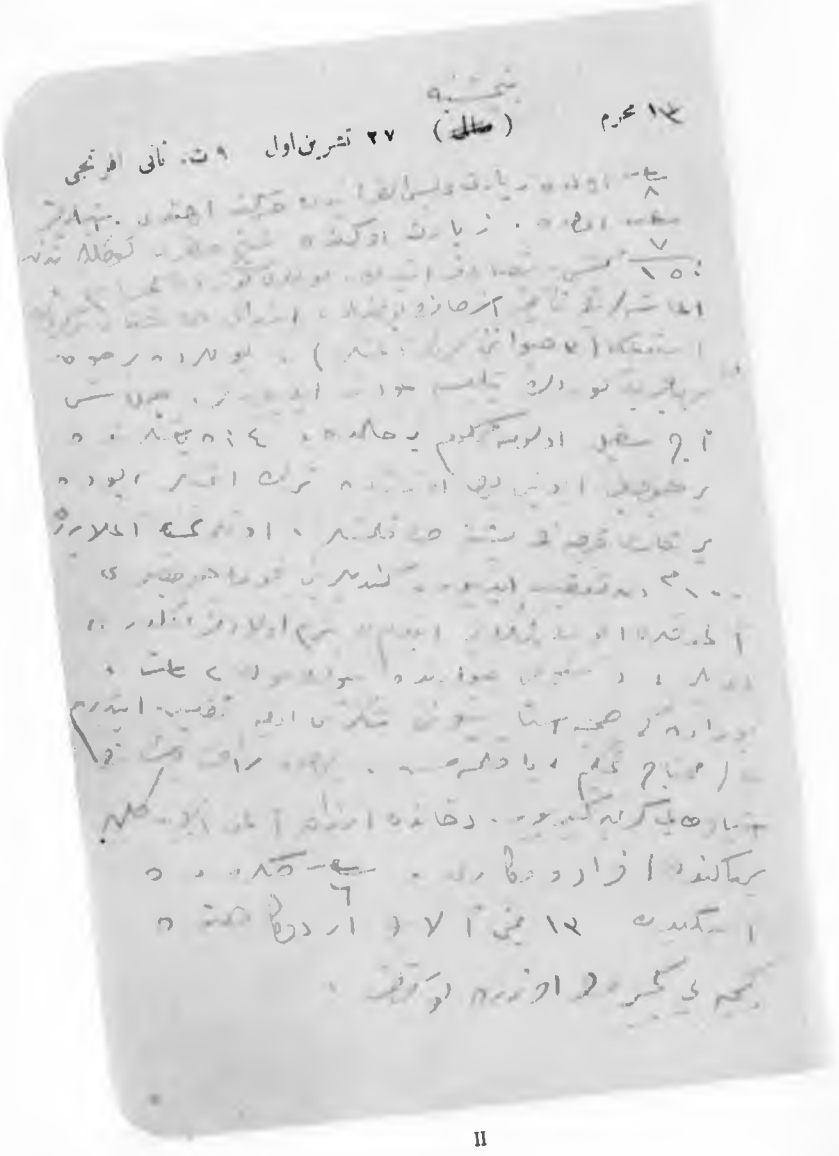
۱۳۳٤

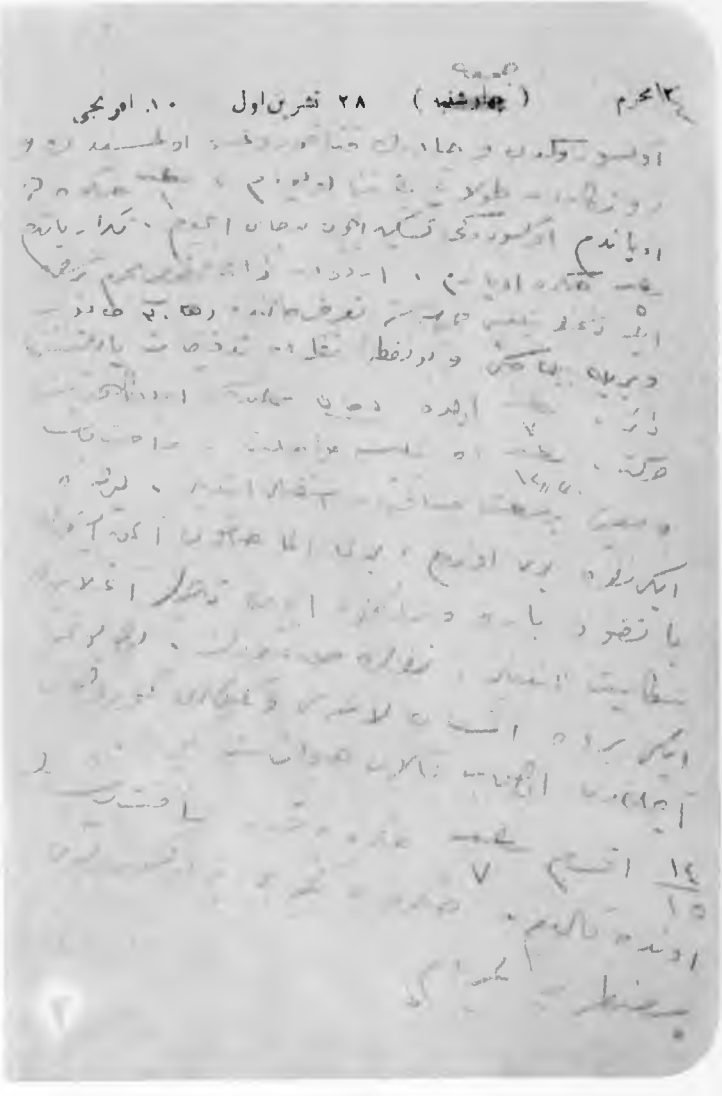
۱۹۱۵ - ۱۹۱٦ | ۱۳۳۳ - ۱۳۳٤

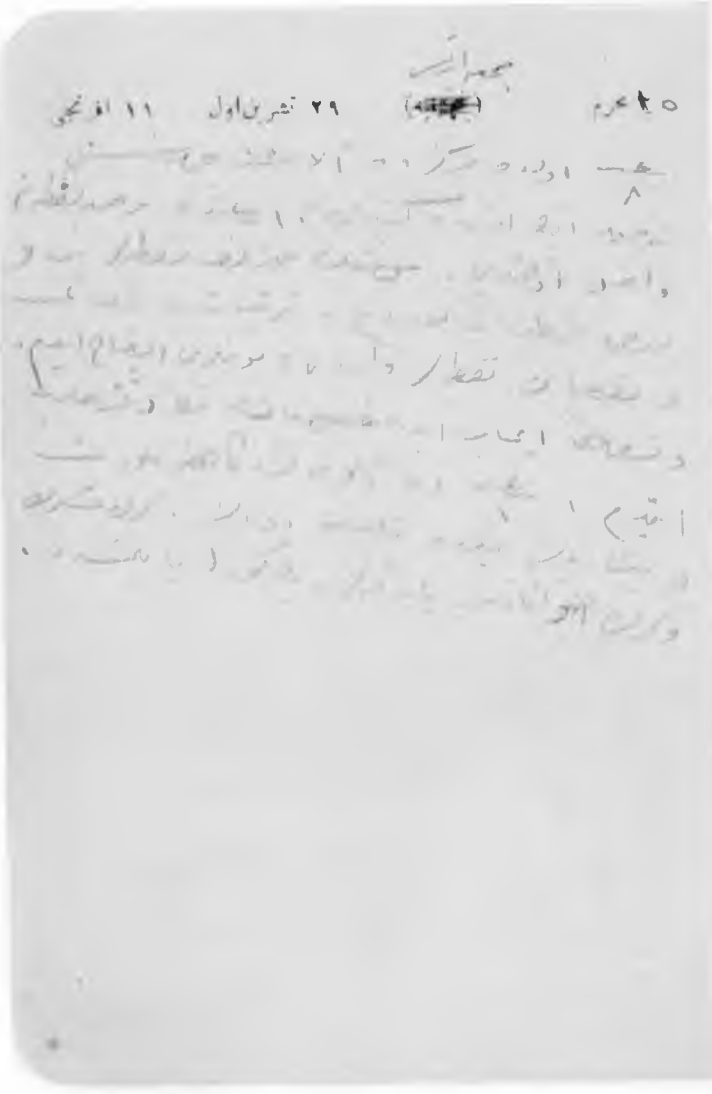
مطابع و ناشریی

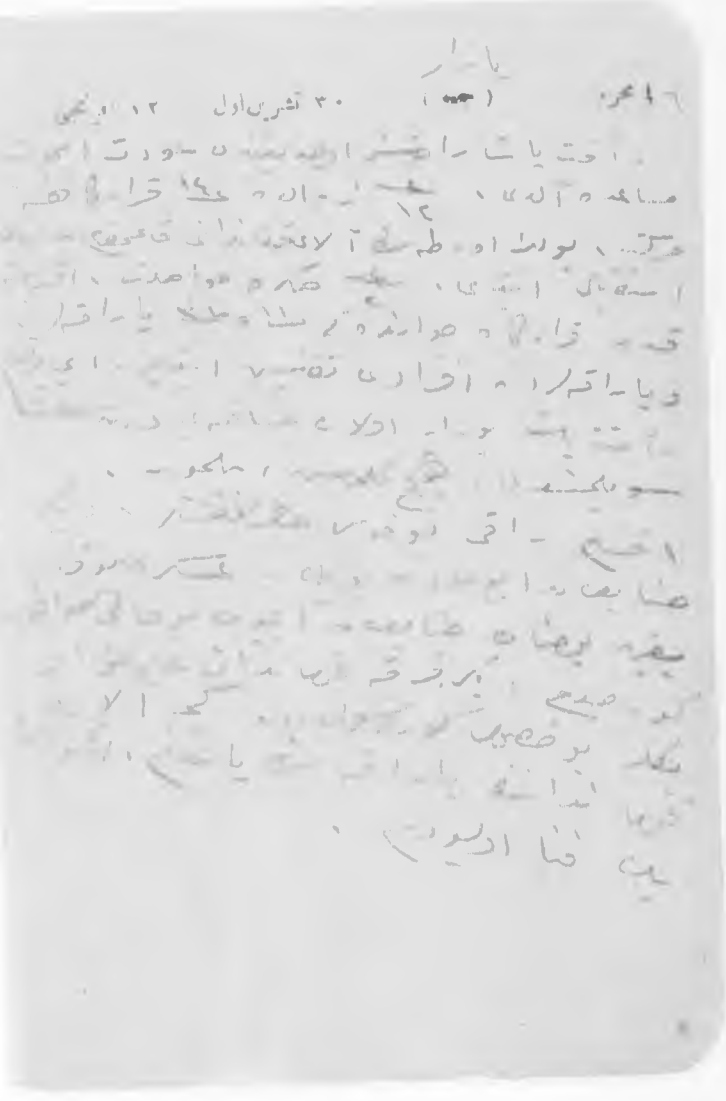
باب عالی جاده‌سنده : افتاب وضوء شیر
قرطاسیه مغازه‌لری

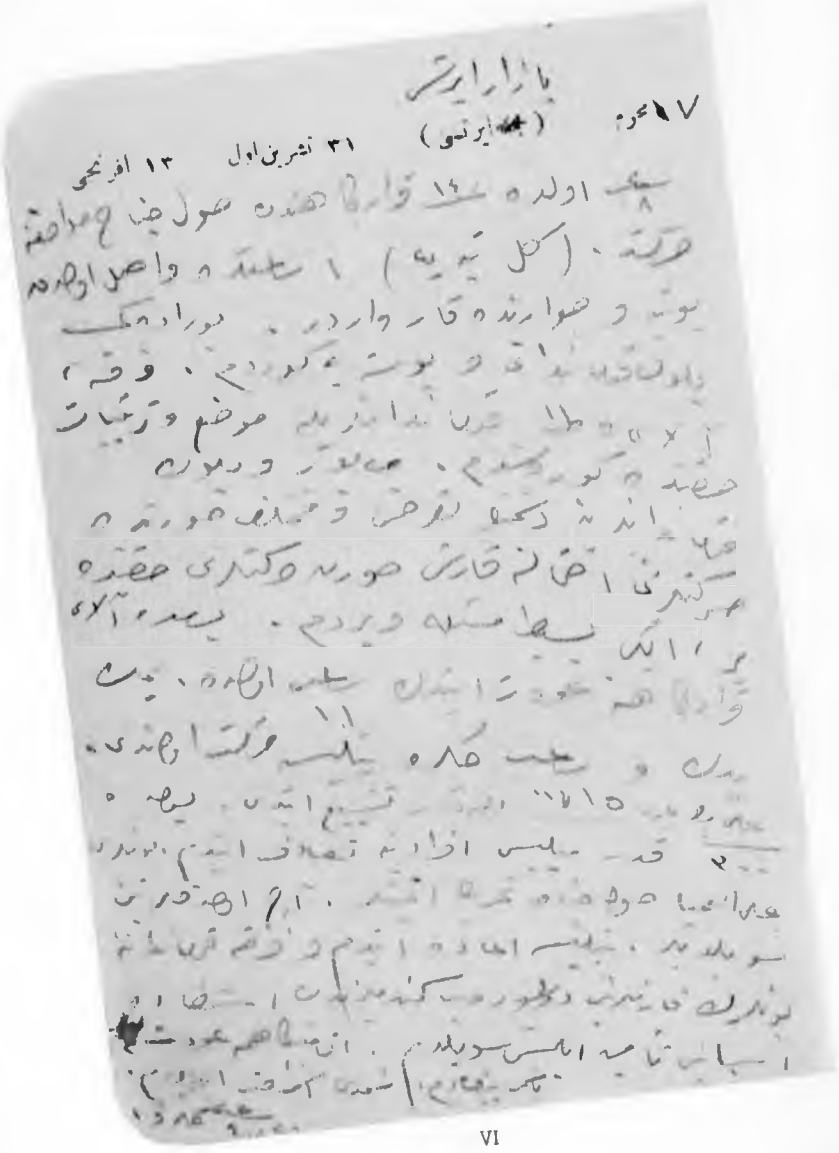
— ۱۳۳۱ — شمس مطبعه‌سی

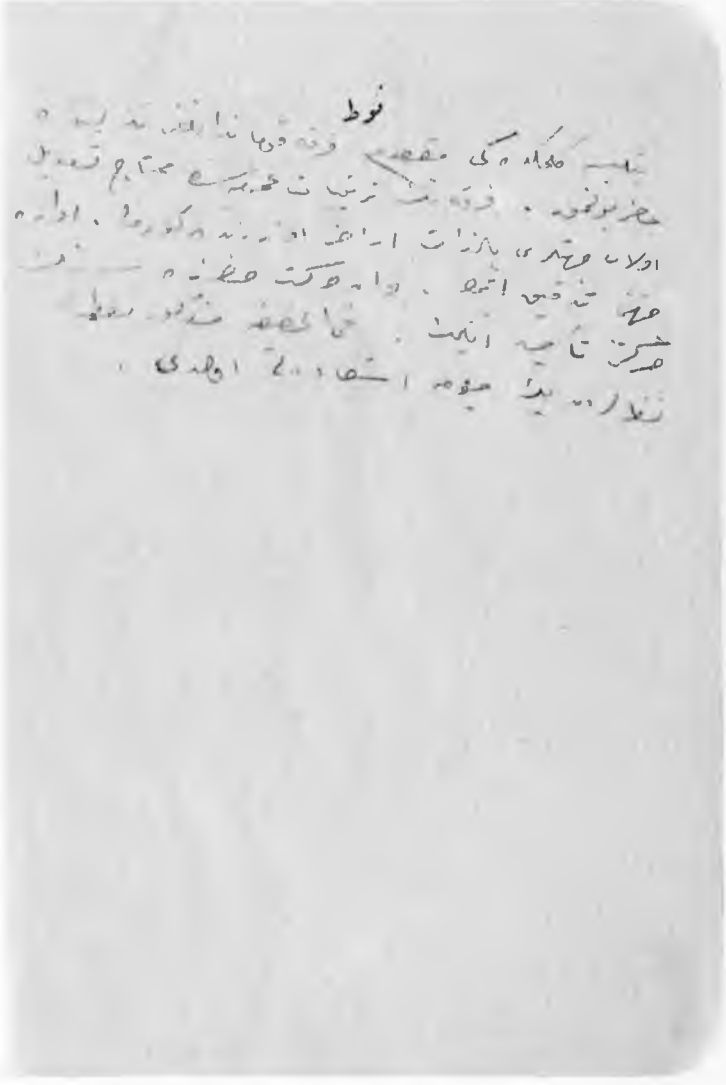

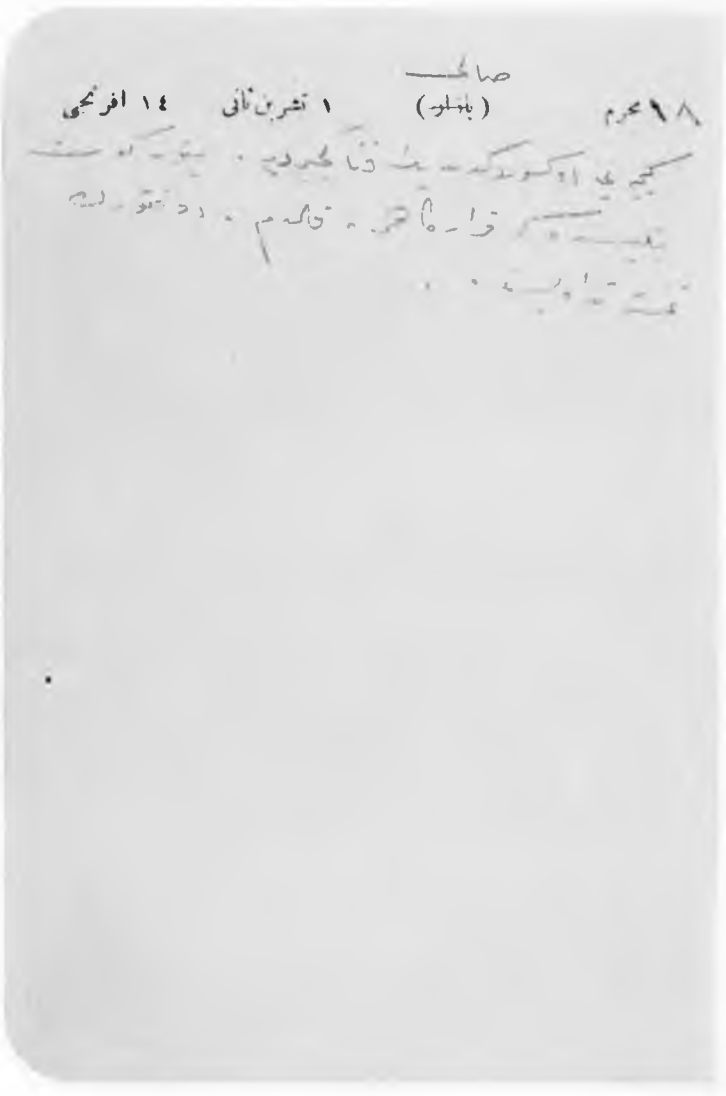

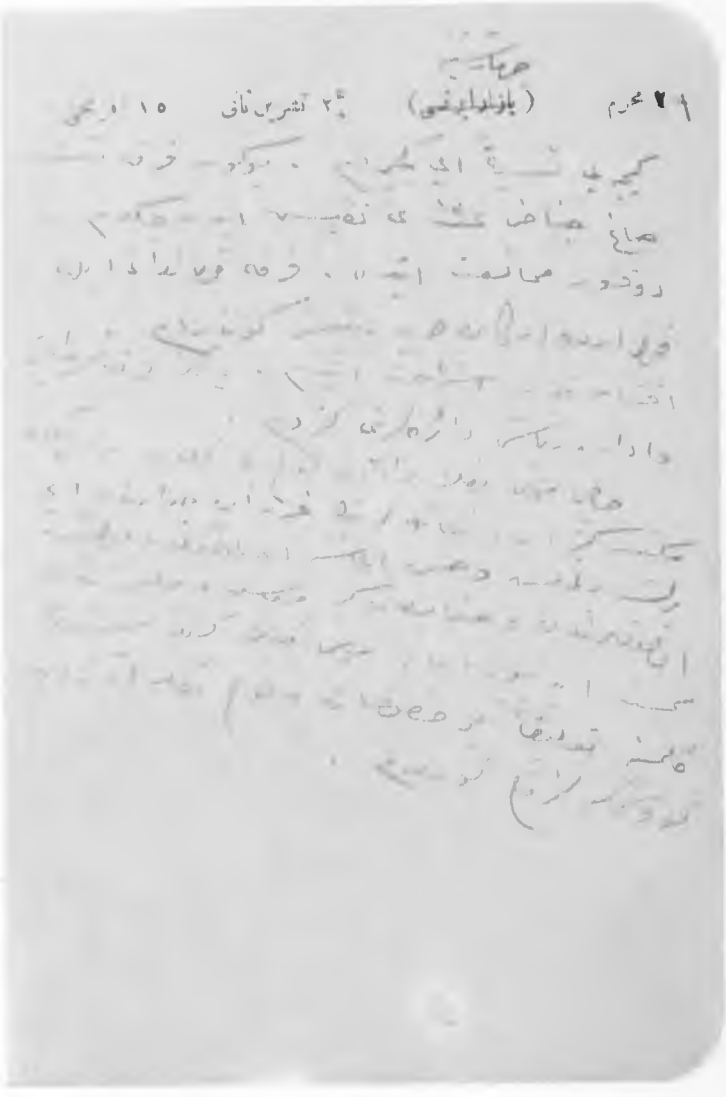

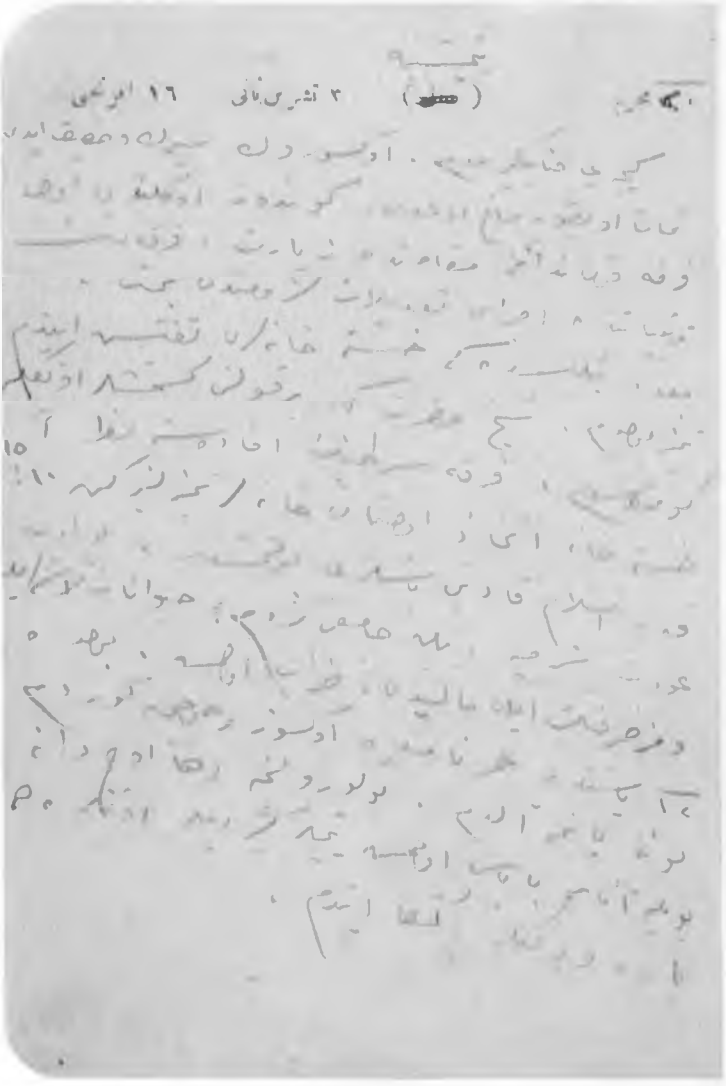

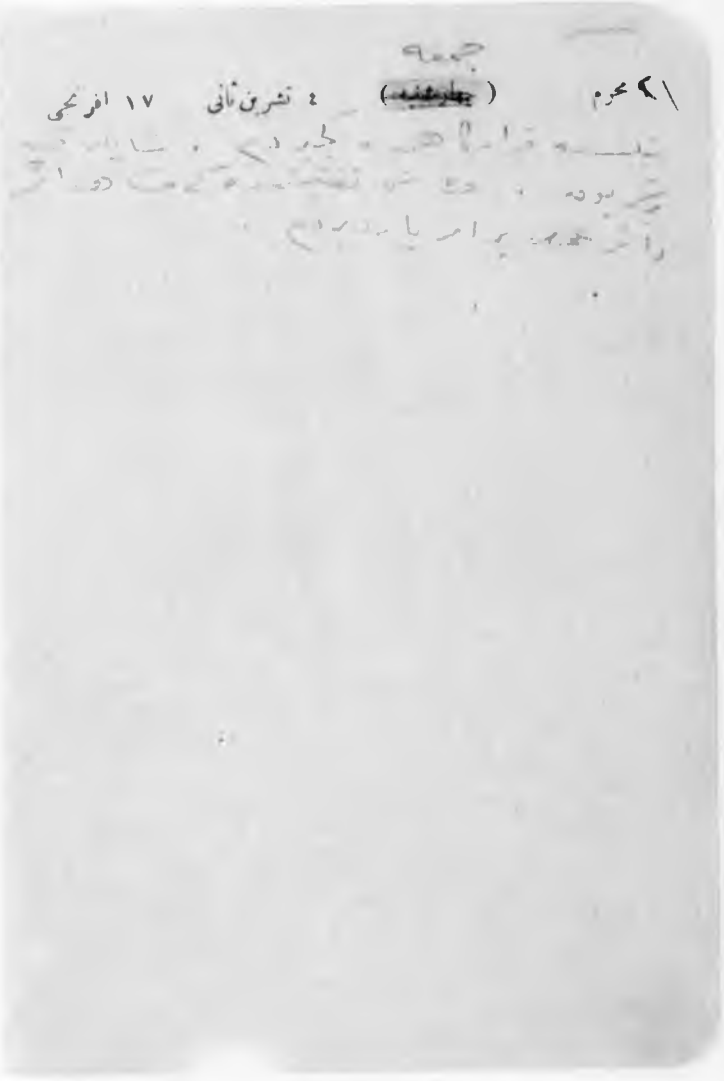

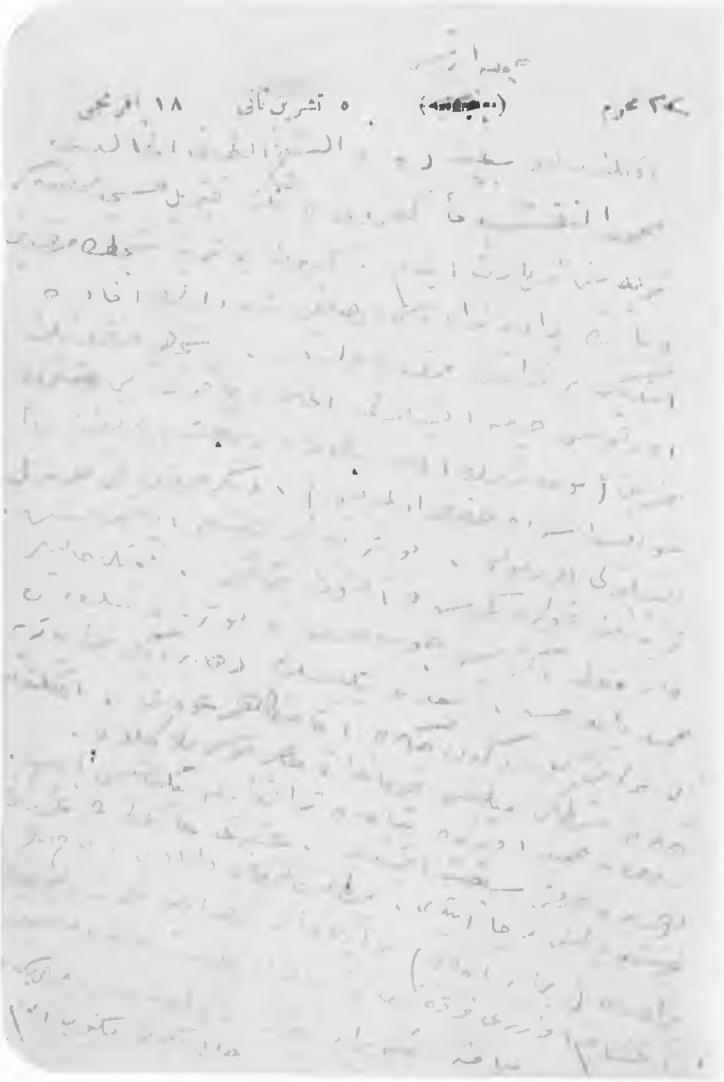

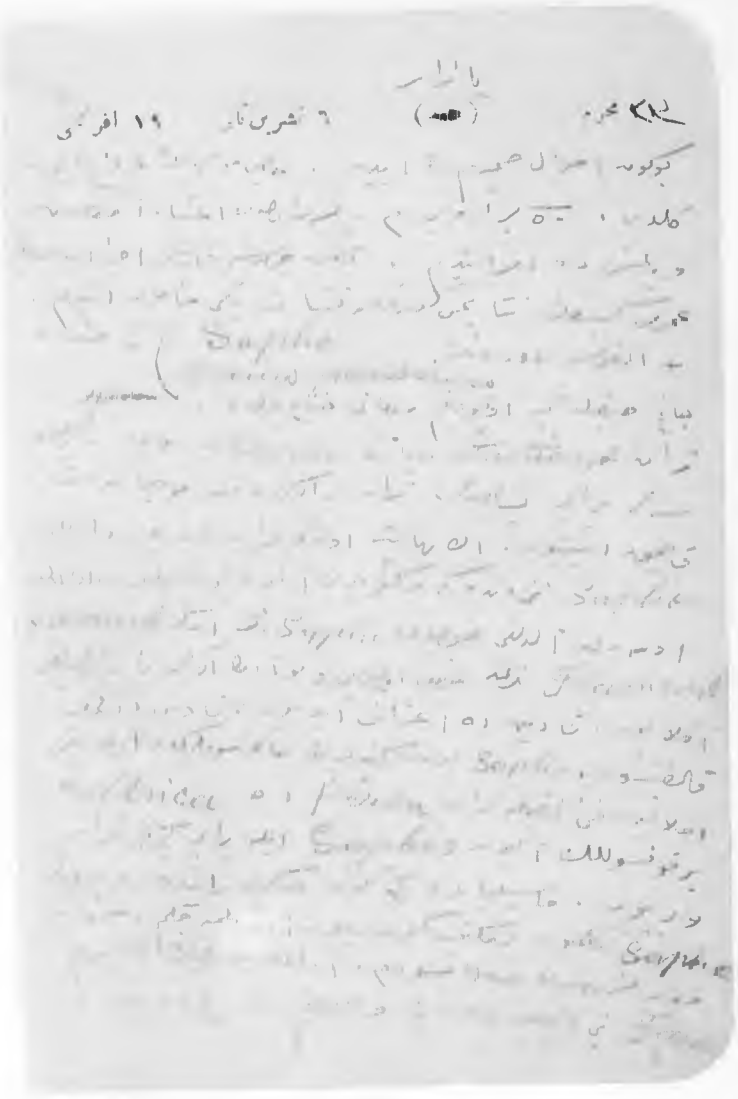

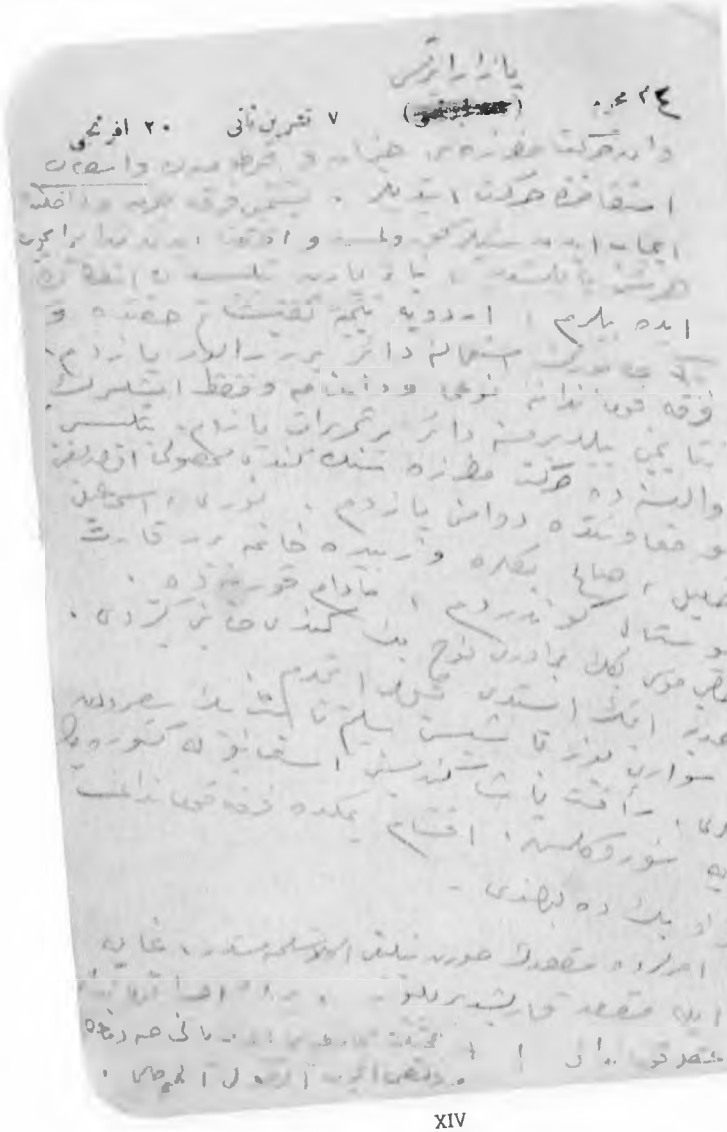

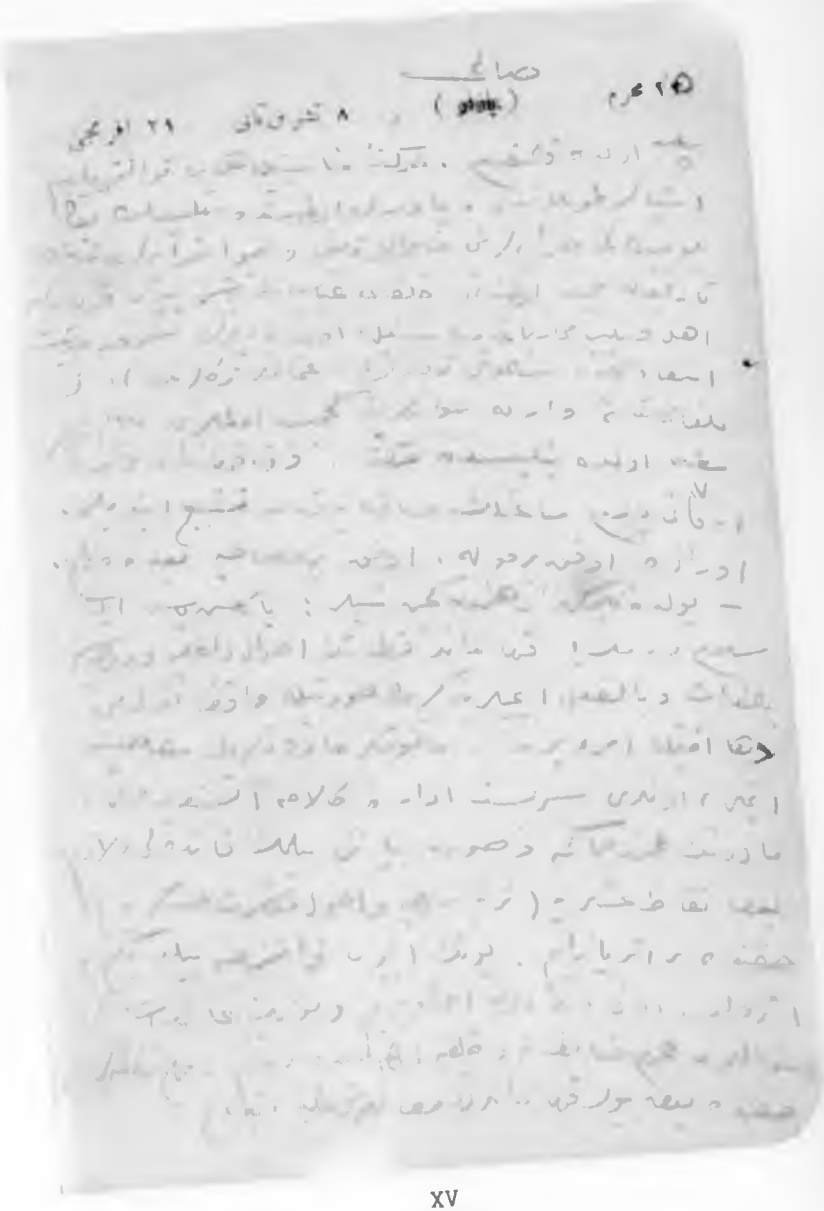
جمعه

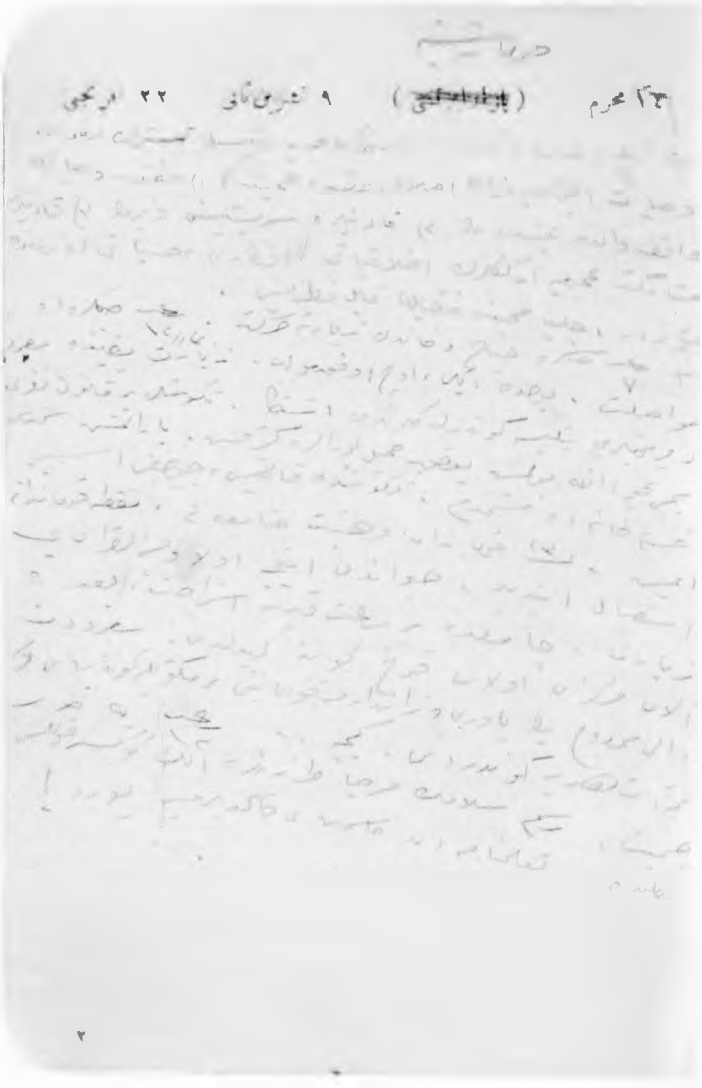
۲۱ محرم (چهارشنبه) ٤ تشرین ثانی ۱۷ افرنجی

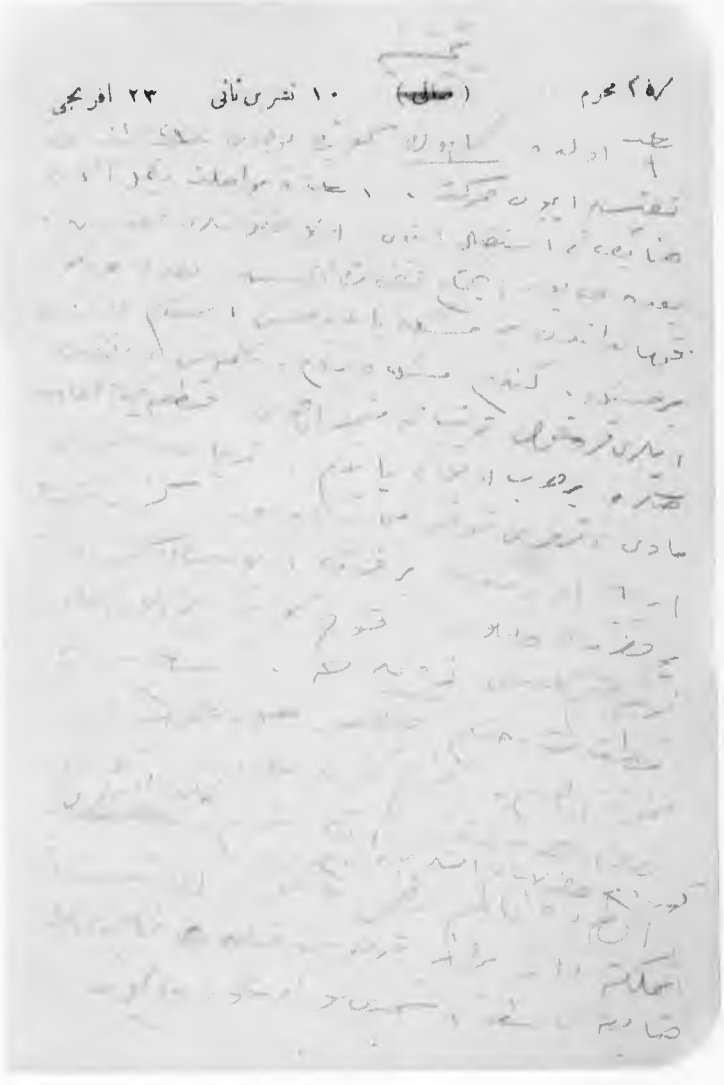

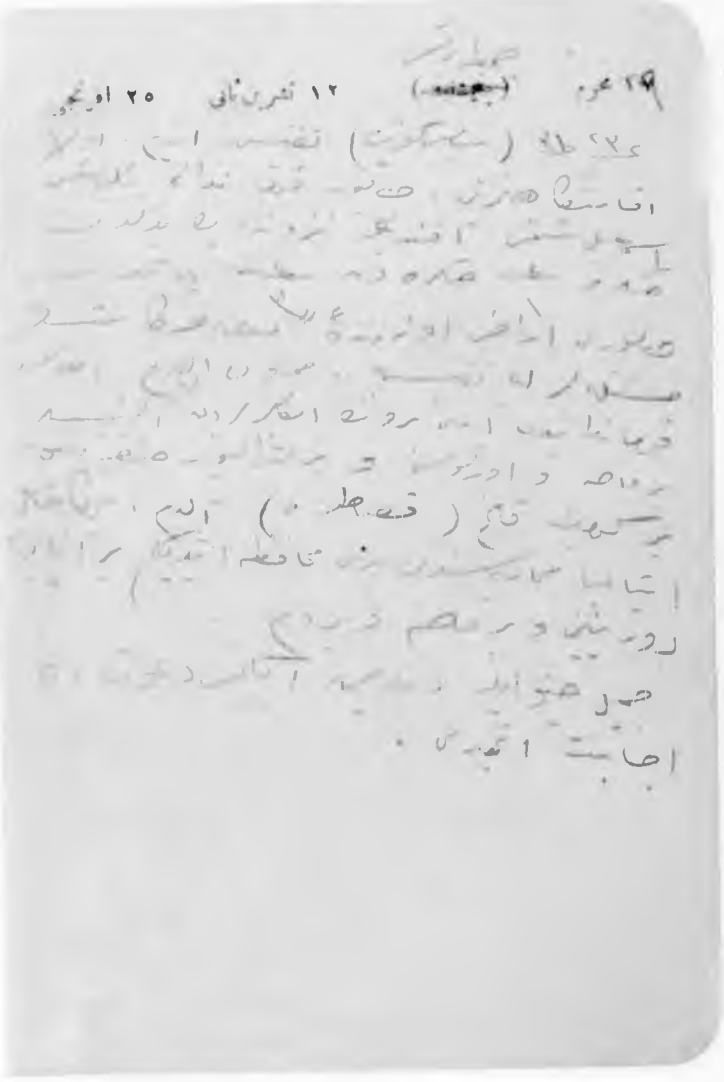

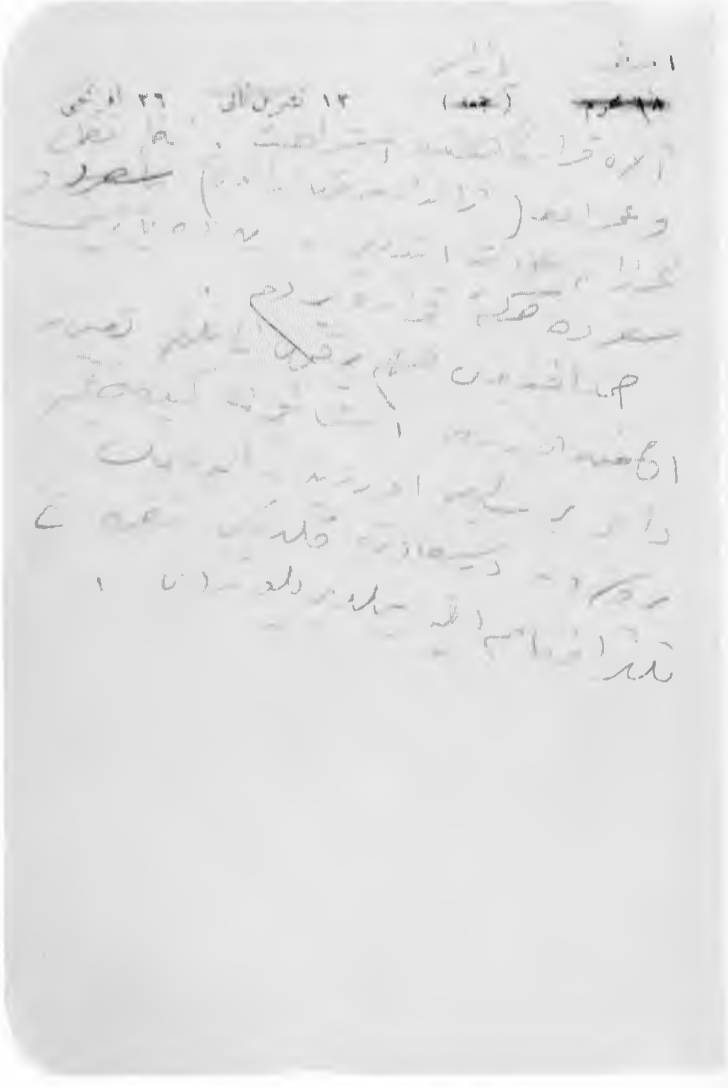

XVI

۲۵ محرم
۱۰ نشرین ثانی ۲۳ افرنجی

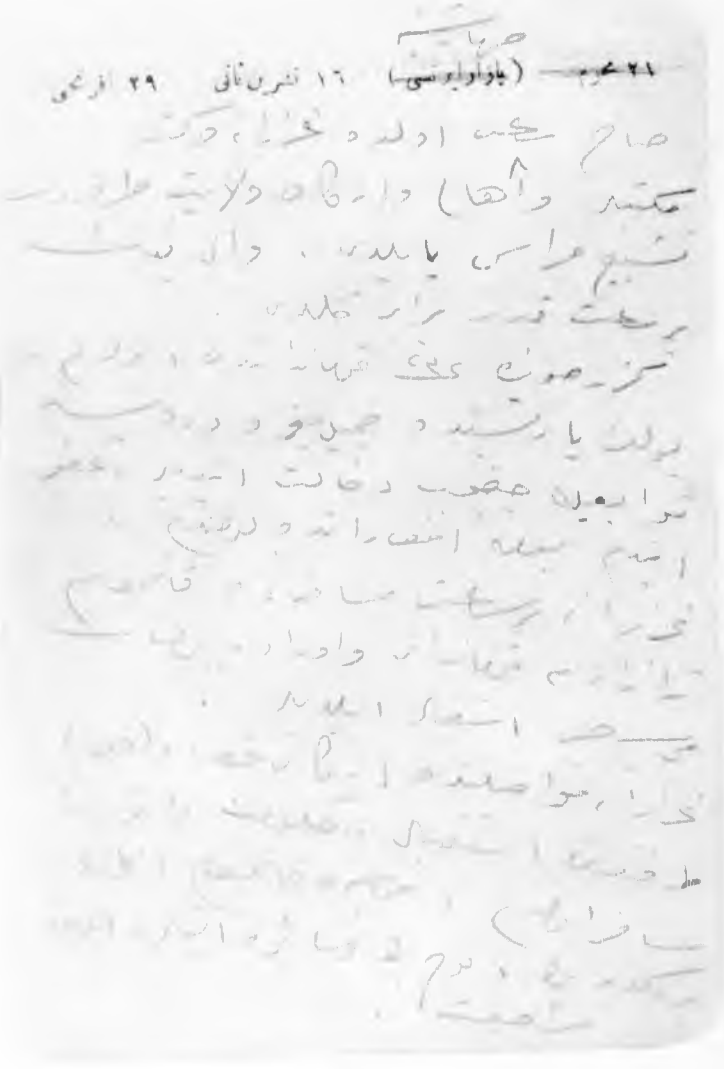
۲۸ محرم ( ) ۱۱ نشرین ثانی ۲۴ فرنجی

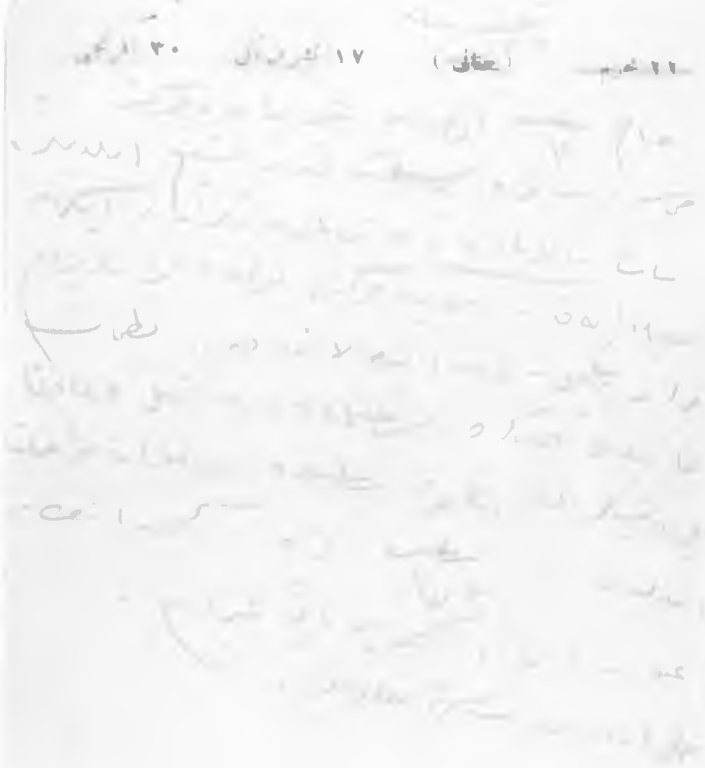

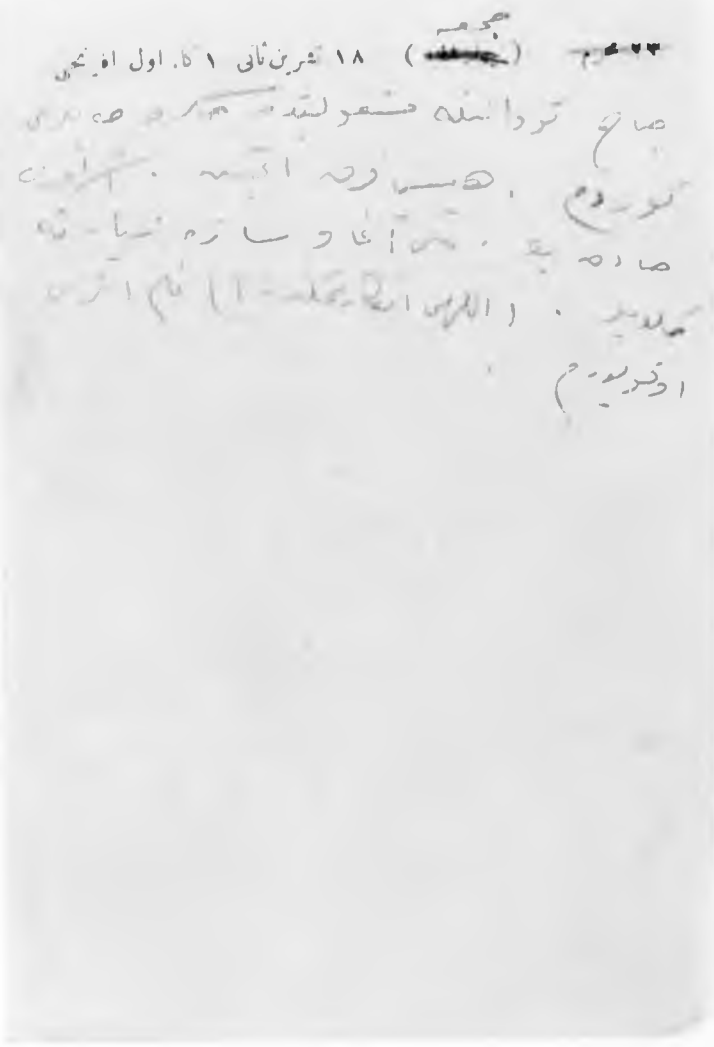

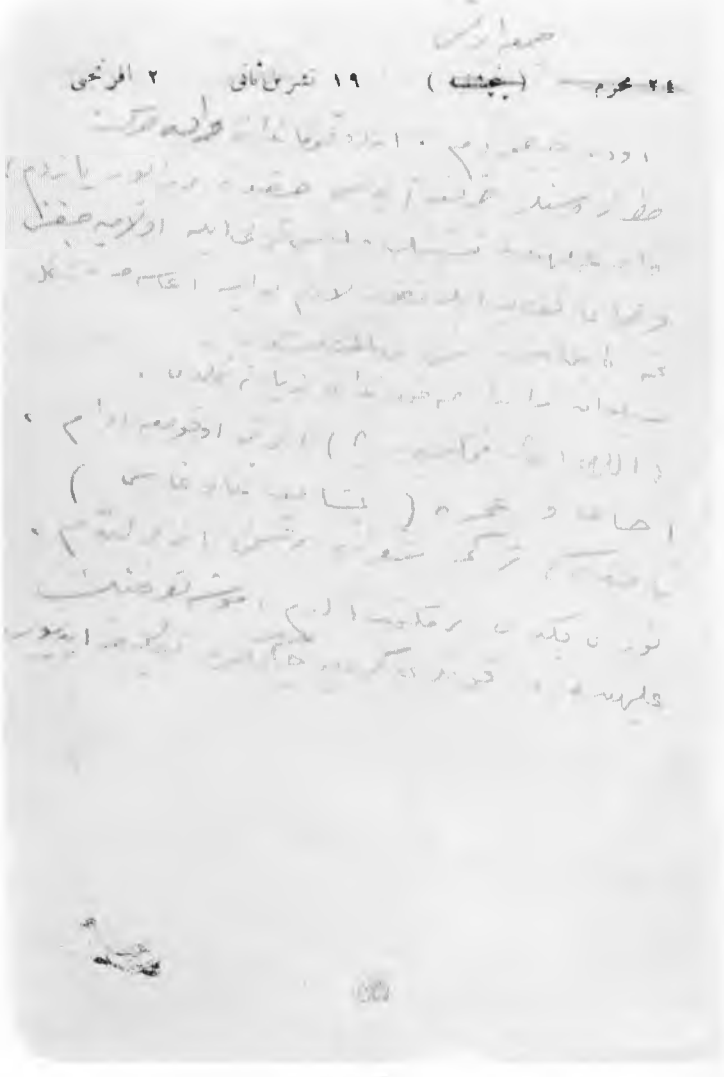

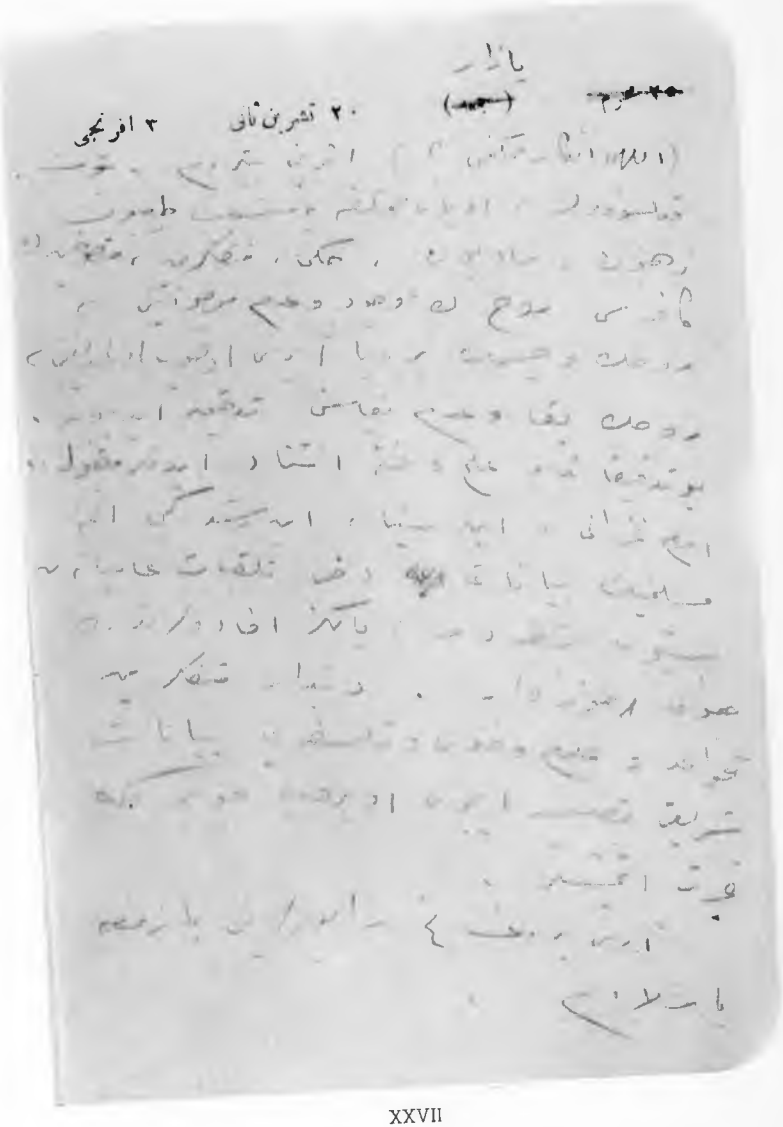

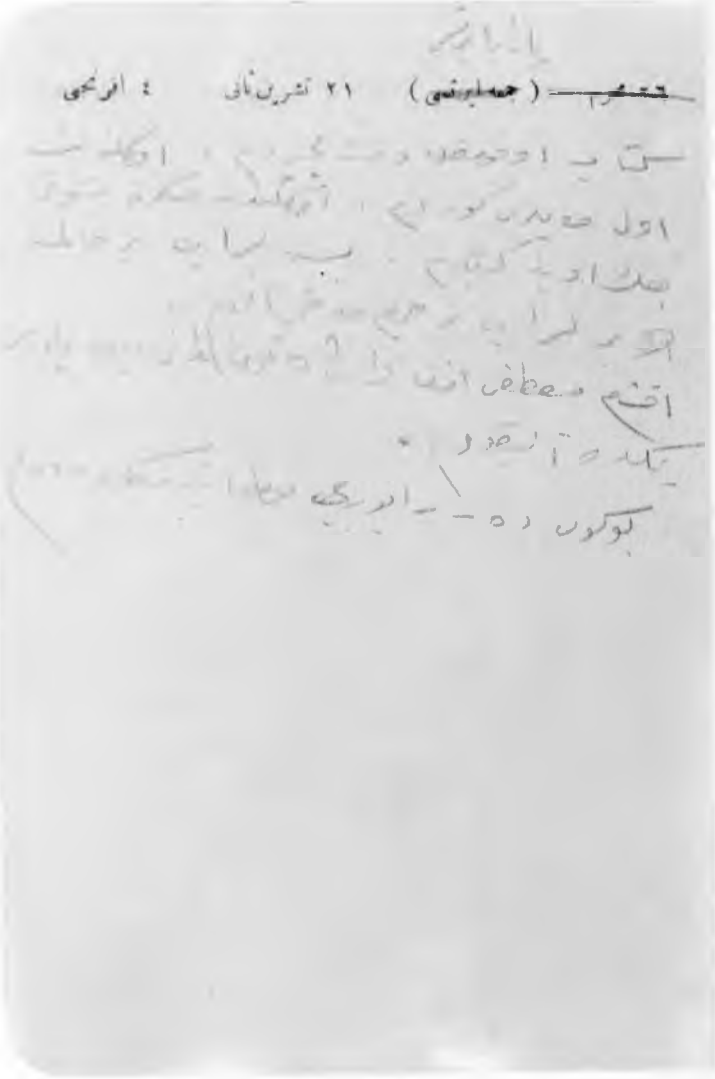

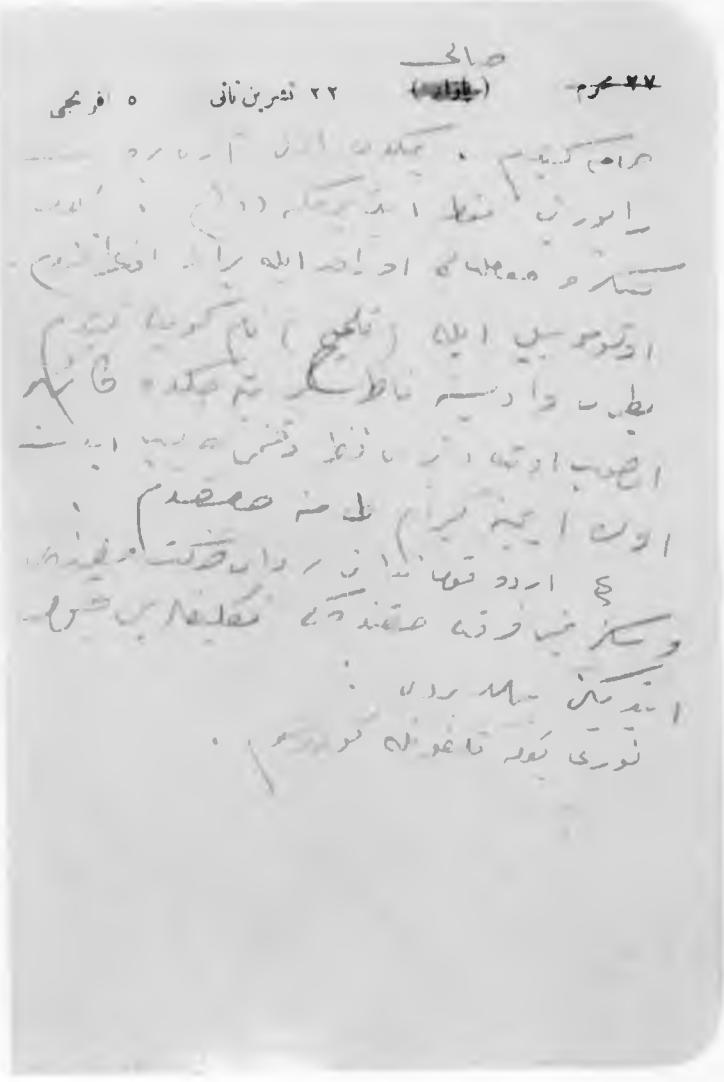

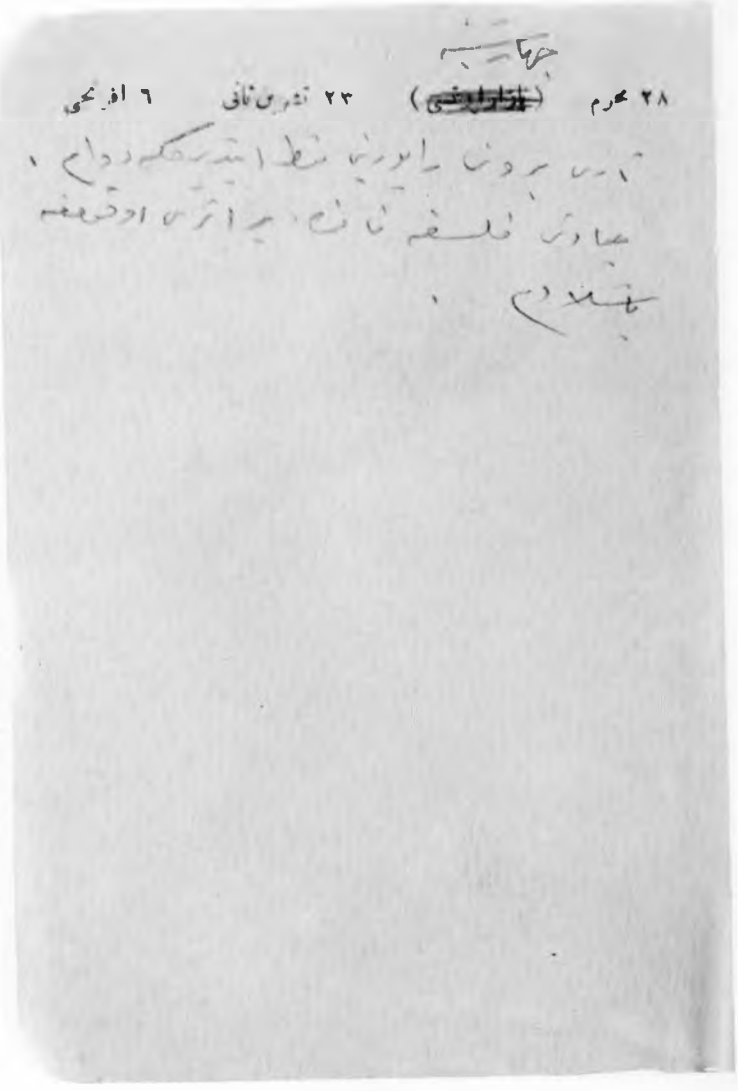

۲۱ محرم (چشنبه) ۱۹ نشرین ثانی ۲ افرنجی

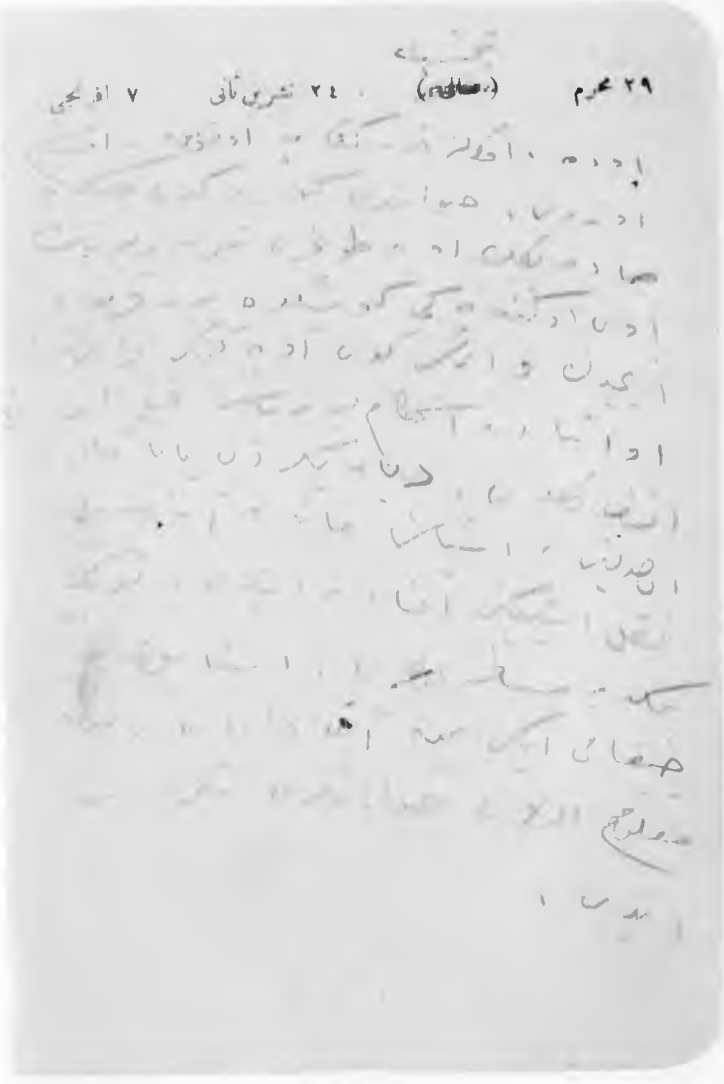

۲۱ تشرین ثانی
٤ اور محی

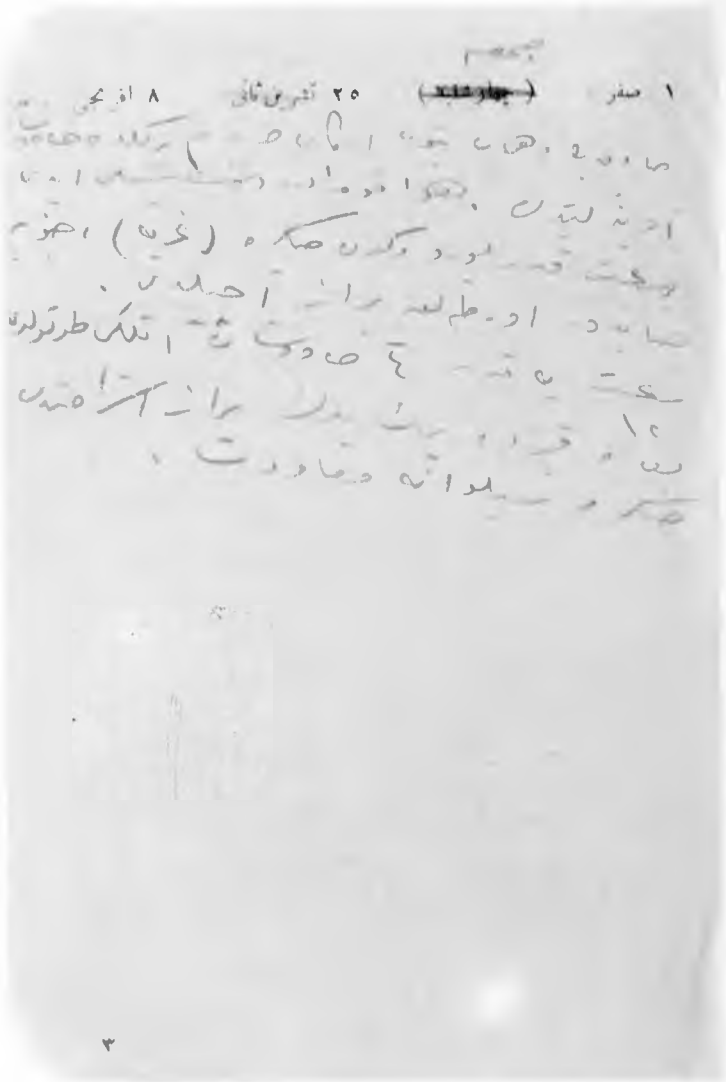

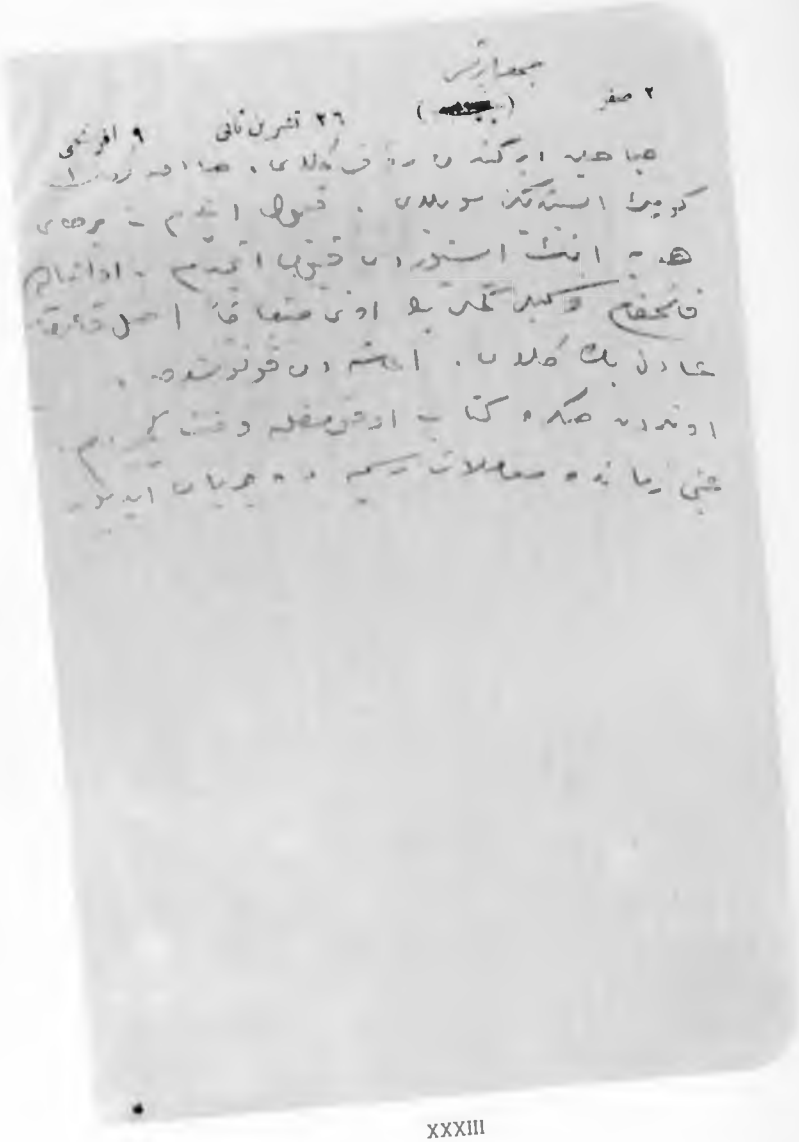

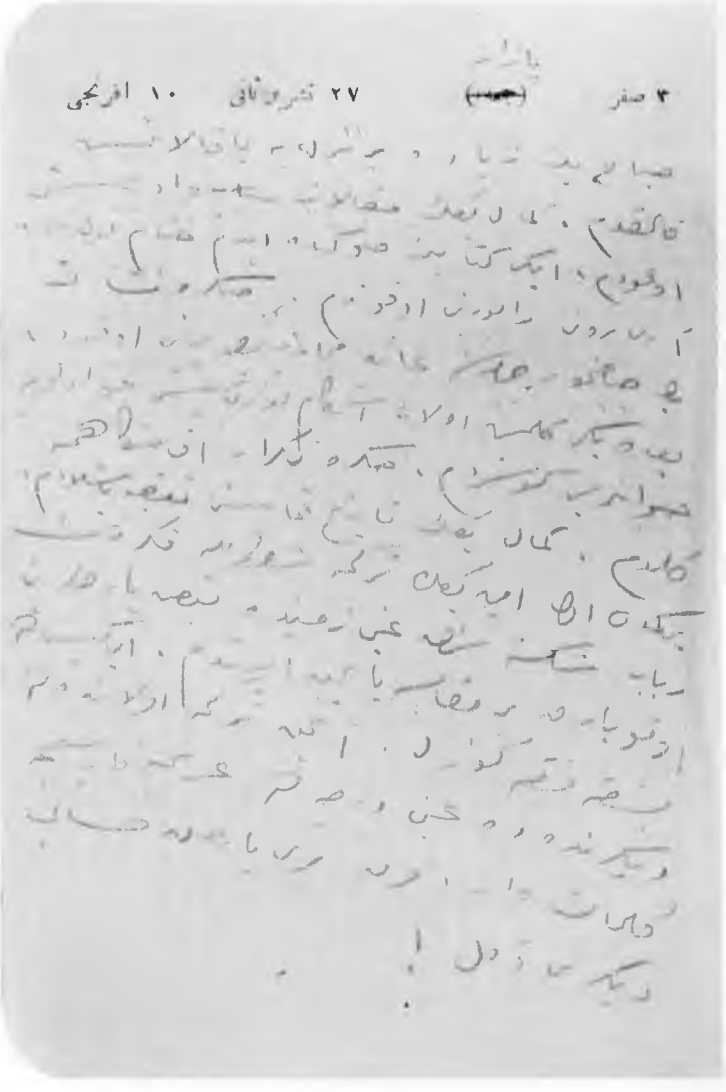
۲۸ محرم (۲۳ تشرین ثانی ۶ افریکی

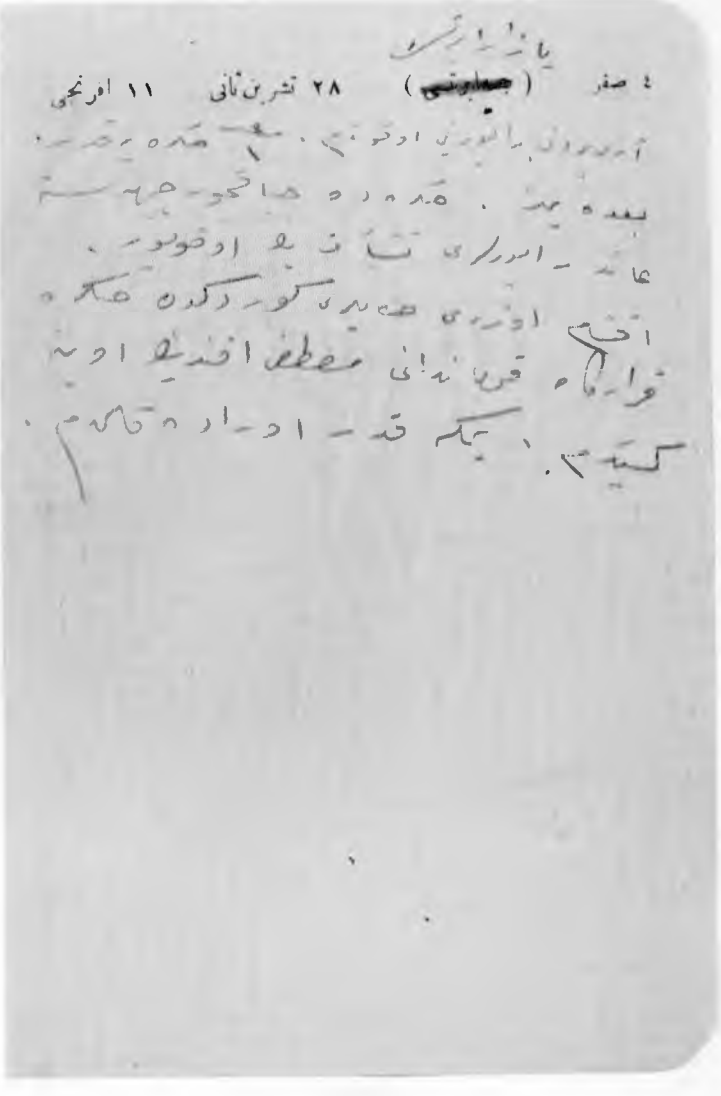
xxx

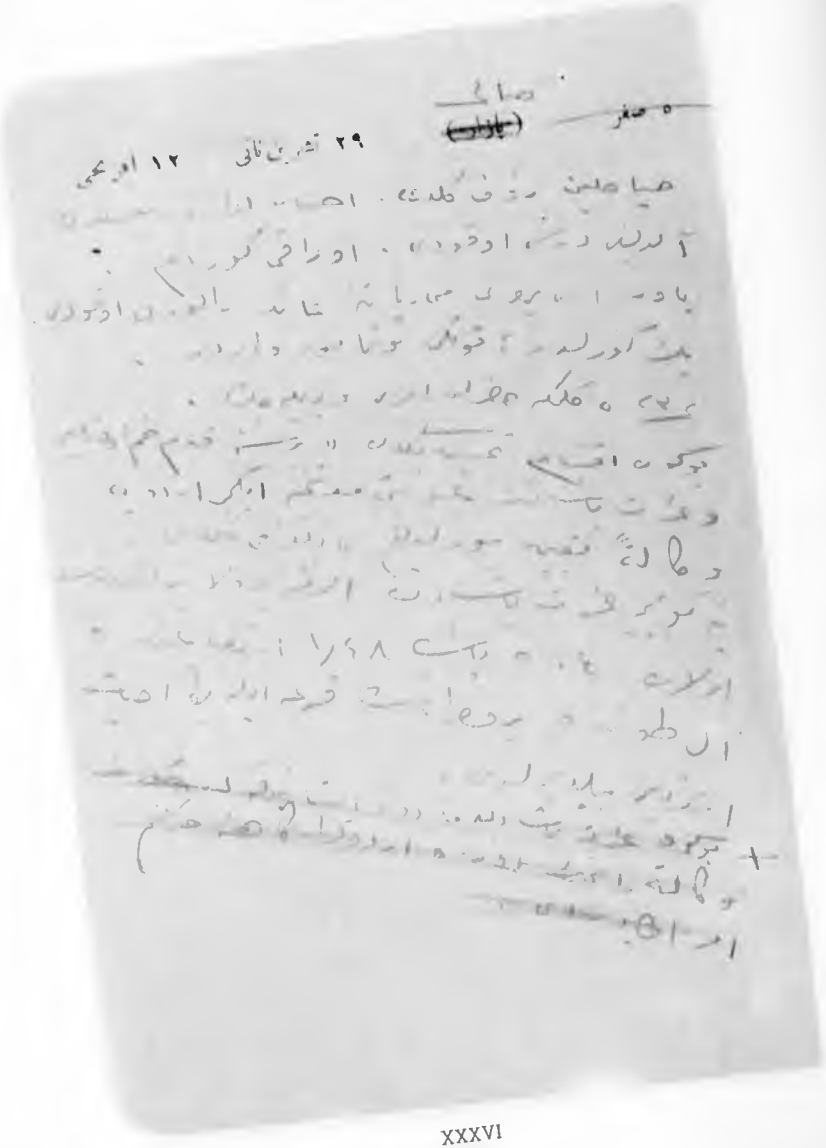

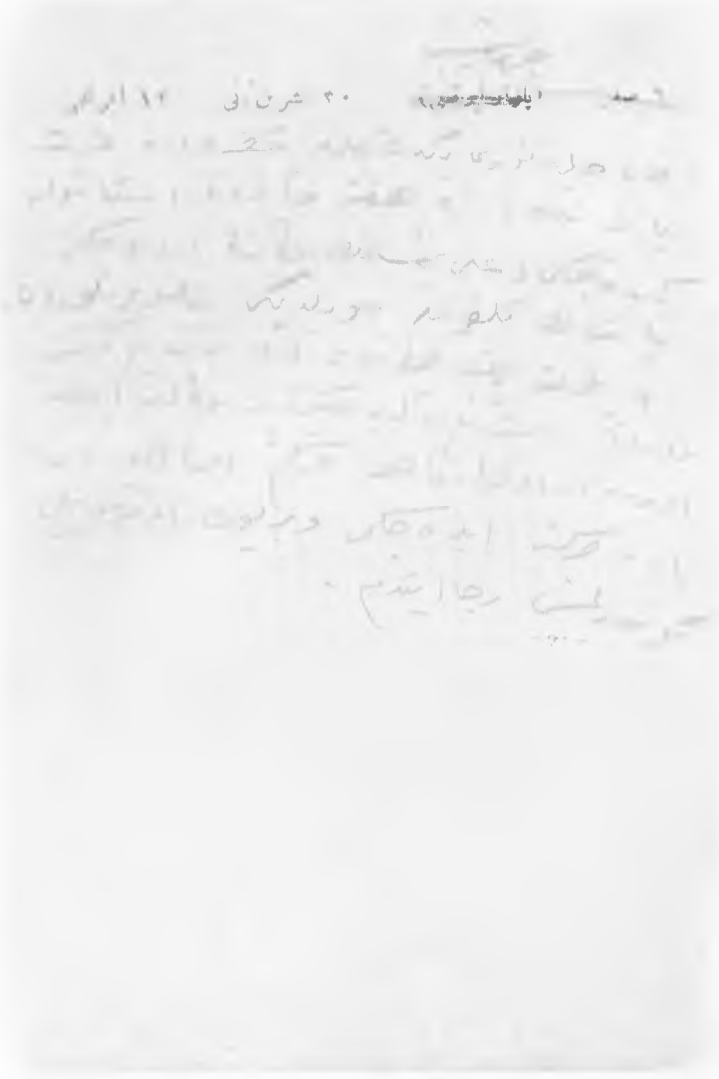

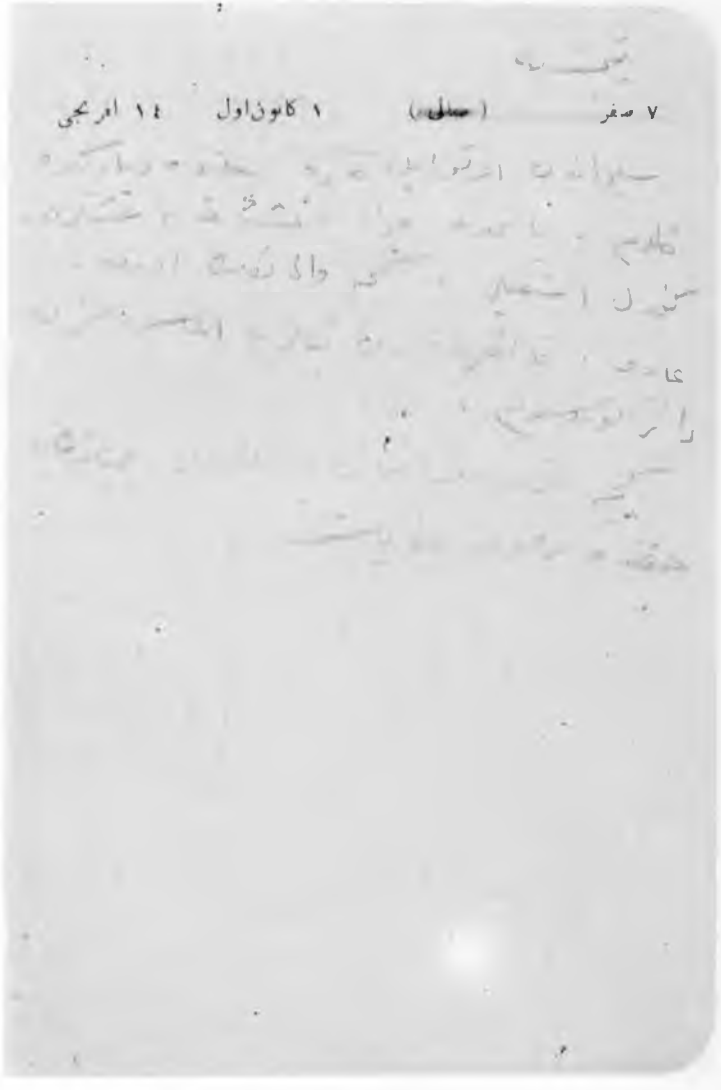

۳ صفر
۲۷ تشرین ثانی
۱۰ افرنجی

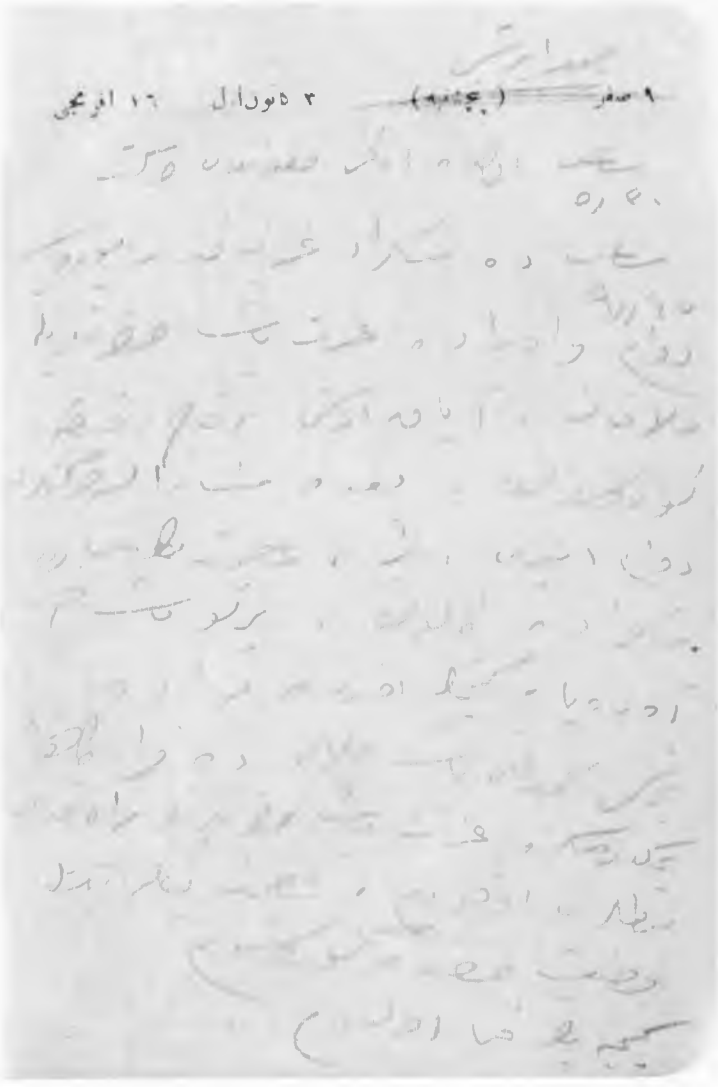

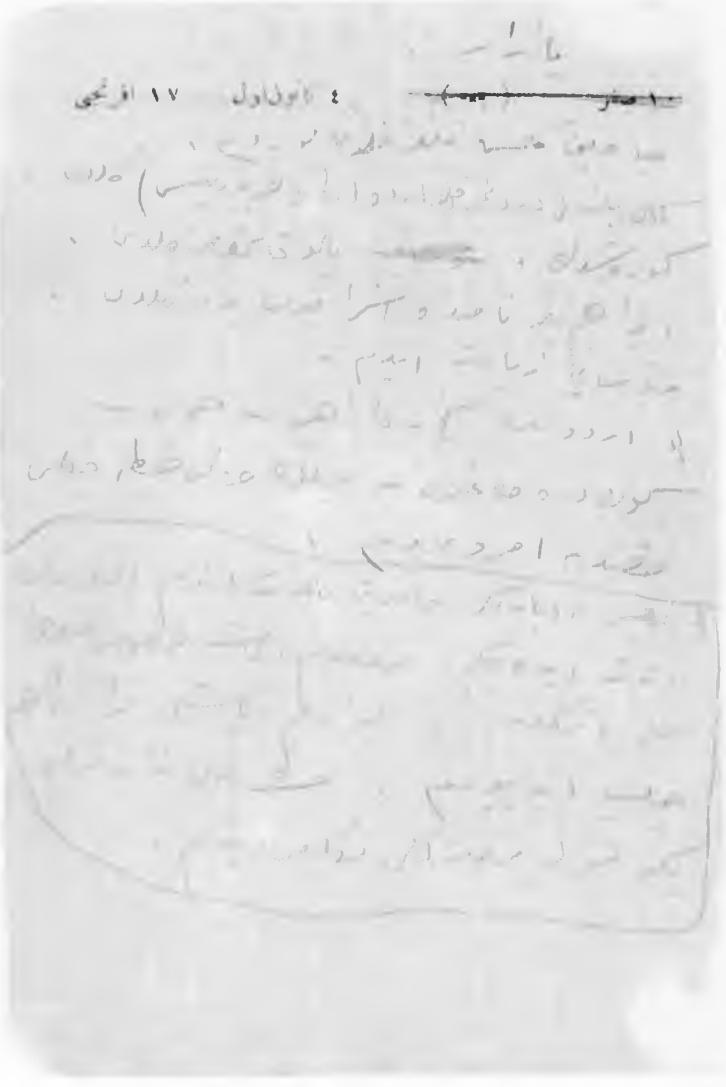

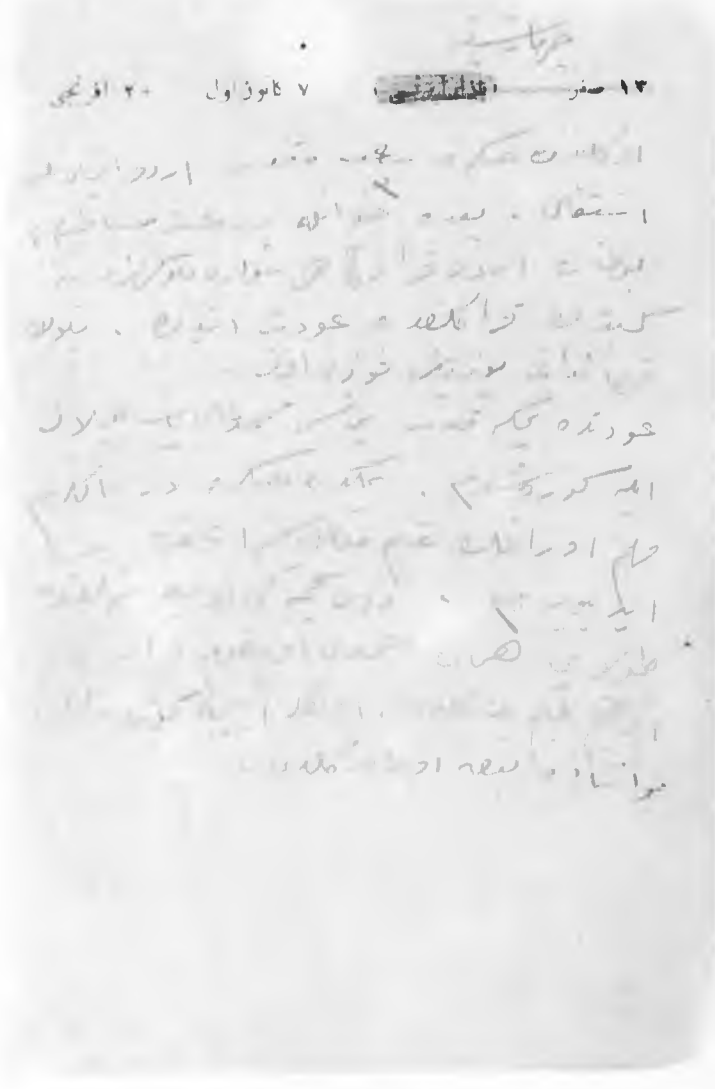

۷ صفر (سالی) ۱ کانون اول ۱۴ اربجی

۸ صفر (چهارشنبه) ۲ کانون اول ۱۵ افرنجی

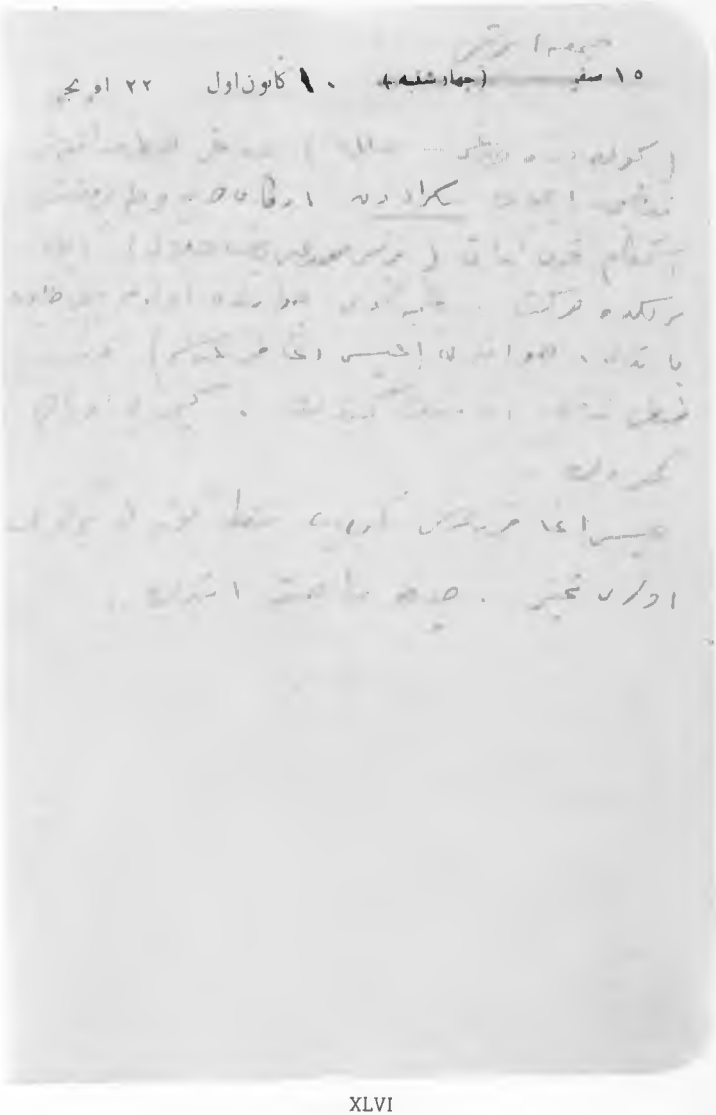

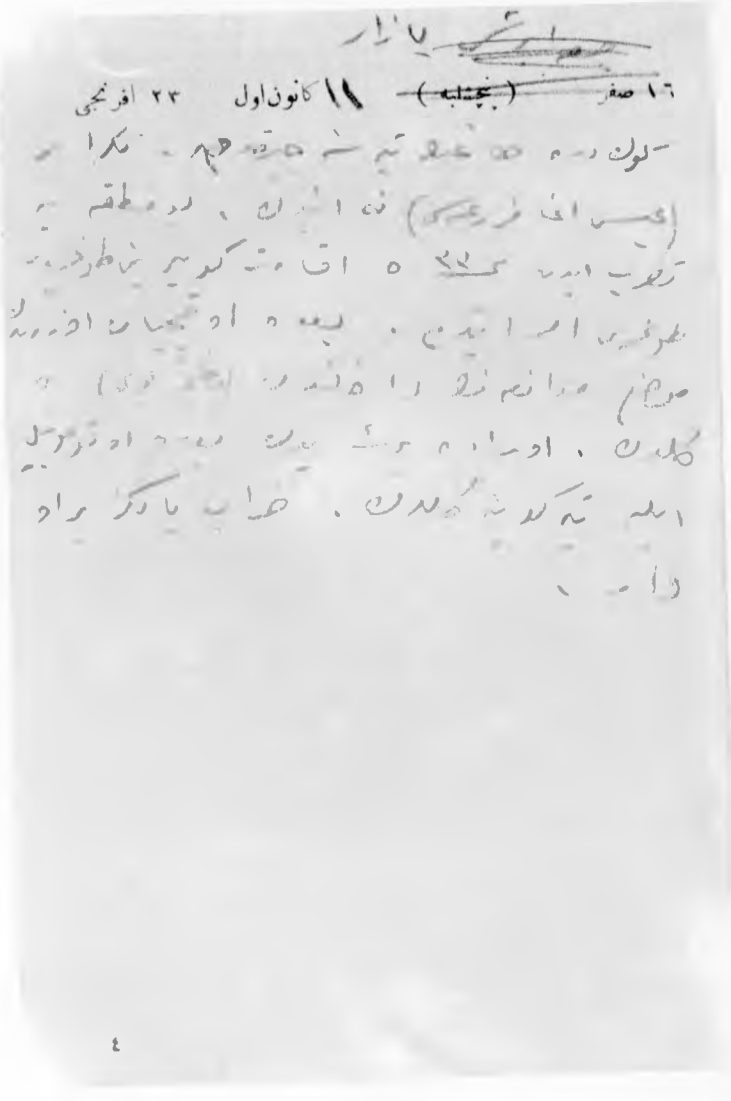

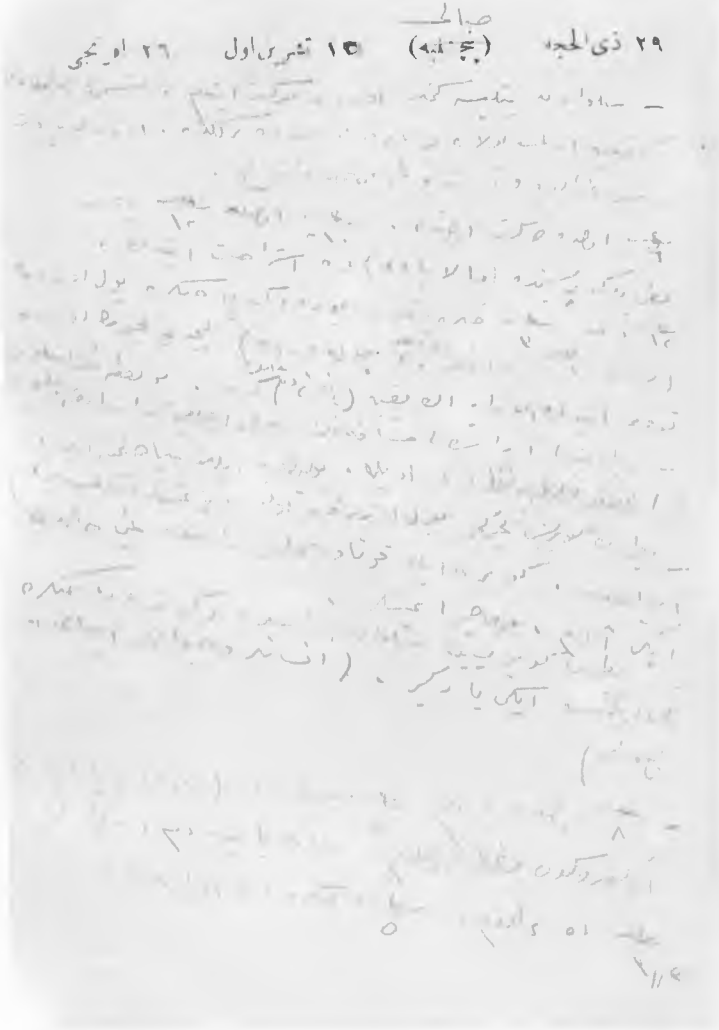

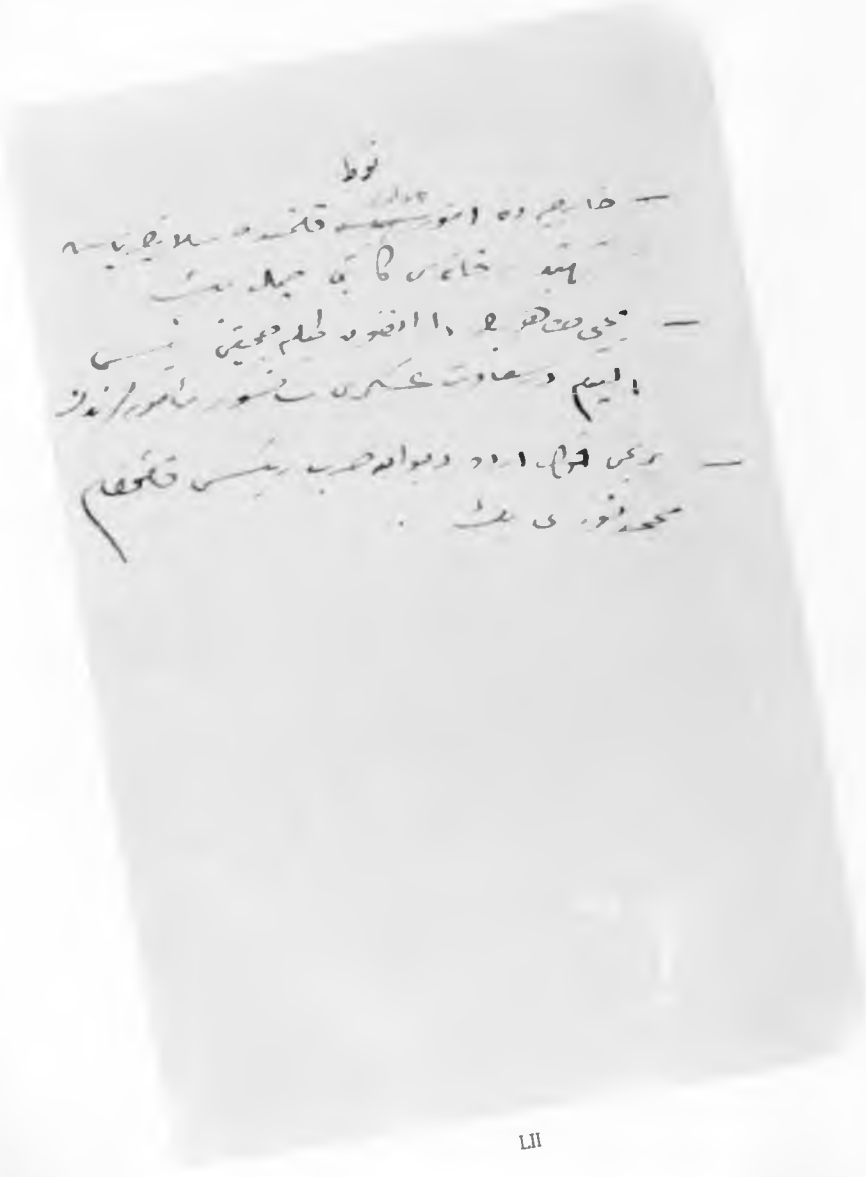

صبا لے
۲۹ ذی الحجہ (بحر تبہ) ۱۵ تشریں اول ۲۶ اوبجی

۳۰ ذی الحجہ ۲۶ تشرین اول ۲۷ افرنجی

نوط

95. 06. Y. 0152 - 456

001273

2 000000 165228
TRcmh

ISBN 975-16-0214-9

1080000.

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA, 1995